VESTALA • SAECULUM I.O.

9

Ovidiu Drimba

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

Din sumar:

- Civilizăția Renașterii

  Probleme și crize ale perioadei anterioare

  Renașterea politică

  Renașterea economică

  Dreptul și justiția

  Politica externă. Diplomația. Teoria statului

  Organizarea militară. Războiul

  Tehnologia Renașterii

  Călătorii și descoperiri geografice.

  Cuceriri și colonizări

NOUTĂȚI EDITORIALE

- *Hans Biedermann*, **Dicționar de simboluri**, I–II, 304+272 p.;
- *Leon Casso*, **Rusia și Bazinul Dunărean**, 240 p.;
- *Al. Ciorănescu*, **Dicționarul etimologic al limbii române**, format 17 x 24 cm, 1056 p.;
- *Nic. Densușianu*, **Istoria militară a poporului român**, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Dicționar de autori, opere și personaje**, 240 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Istoria culturii și civilizației**, vol. XI, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Rabelais și Renașterea europeană**, 224 p.;
- *M. Eminescu*, **Traduceri literare**, 320 p.;
- *M. Eminescu*, **Viața culturală românească. 1870–1889**, 304 p.;
- *W. Froehner*, **Columna lui Traian**, 160 p.;
- *Moses Gaster*, **Studii de folclor comparat**, 432 p.;
- *Pierre Grimal*, **Dicționar de mitologie greacă și romană**, 392 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Folcloristica**, vol. I–II, 464+320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Soarele și Luna**, folclor tradițional în versuri, ediție critică, I–II, 480+400 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Jurnal fantezist**, 320 p.;
- *Stephan A. Hoeller*, **Gnosticismul**, 208 p.;
- *Hans-Christian Huf*, **Clipe de istorie**, 448 p.;
- *Teodor Iordănescu*, **Viața privată în imperiul roman**, 160 p.;
- *Leo P. Kendall*, **Diamante faimoase și fatale**, 240 p.;
- *Claude Lecouteaux*, **Vampiri și vampirism**, 160 p.;
- *Fosco Maraini*, **Tibetul secret**, 416 p.;
- *I. M. Marinescu*, **Figuri din antichitatea clasică**, 336 p.;
- *I. Mușlea*, **Bibliografia folclorului românesc. 1930–1955**, format 13 x 24 cm, 288 p.;
- *I. Oprișan*, **Basme fantastice românești**, I–III, 352+336+368 p.;
- *I. Oprișan*, **B. P. Hasdeu sau Setea de absolut. Tumultul și misterul vieții**, 592 p. + 16 planșe hors text;
- *I. Oprișan*, **Troițe românești. O tipologie**, 30 x 22 cm, integral color, 240 p.;
- *Victoria le Page*, **Shambhala**, 304 p.;
- *Maria Păun*, **Dicționar integral de sinonime**, 512 p.;
- *Nicolae Petrescu*, **Primitivii**, 480 p.;
- *Florentin Popescu*, **Viața lui V. Voiculescu**, 336 p.;
- *Simion Florea Marian – Tudor Pamfile – Mihai Lupescu*, **Cromatica poporului român**, 368 p.;
- *Pamfil Șeicaru*, **Scrieri din exil**, I–II, 416+576 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Inițiere și mari inițiați**, 273 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Magia neagră**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Mari scandaluri financiare**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **„Nebunii" istoriei**, 352 p.;
- *G. Dem. Teodorescu*, **Istoria limbii și literaturii române**, 464 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul Apocalipsei**, 352 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul stalinismului**, 496 p.;
- **Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu. Sec. XIX**, vol. I–III, 400+432+448 p.

ÎN CURS DE APARIȚIE

- *Giuseppe Cochiara*, **Istoria folclorului european**, 464 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Cugetări**, 128 p.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

IX

Coperta de DONE STAN

Coperta I

- A. Dürer: „Autoportret". – Muzeul Prado, Madrid.
- Rafael: „Madonna della Seggiola". – Muzeul Pitti, Florența.

Coperta IV

- Leonardo da Vinci: „Fecioara, Copilul și Sf. Ana". – Muzeul Luvru, Paris.

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-97-6
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-81-8

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

IX

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O

Editura VESTALA

București, 2004

fed print sa
B dul Tudor Vladimirescu nr 31
sector 5, Bucuresti, ROMÂNIA
Telefon: 335.93.18; 335.97.47
Fax: 337.33.77

CIVILIZAȚIA RENAȘTERII

CUVÂNT ÎNAINTE

Problema Renașterii a căpătat de-a lungul secolelor interpretări divergente care au lăsat să persiste până azi unele confuzii – în definirea conceptului, a naturii acestei epocale mișcări, a extinderii sale în timp și spațiu, precum și a raporturilor ei cu fenomene istorice sau culturale adiacente (ca, de exemplu, Umanismul sau Reforma). Tendința frecventă de a exalta epoca Renașterii, idealizând-o global, nediferențiat, se datorează realizărilor sale de ordin cultural, în speță artei și literaturii; în realitate, aspectele sale ce țin de sfera civilizației sunt dominate de prea multe umbre – de obicei trecute discret sub tăcere – care contrazic această tendință idealizatoare, dar care nu pot fi eludate fără riscul unei cunoașteri lacunare și deci a unei înțelegeri într-o măsură incorecte. În acest sens, confuziile și aprecierile contradictorii intervenite în timp au fost elucidate și corectate prin delimitări și precizări operate progresiv; încât, chiar dacă nu s-a ajuns la un acord unanim în toate chestiunile, problema Renașterii în globalitatea ei apare azi într-o perspectivă sensibil modificată.

Definirea și caracterizarea Renașterii a început în secolul al XIV-lea în Italia, prin punerea sub acuzare a Evului Mediu de către Petrarca, primul care formulează conceptul de „timpuri întunecate" (*tenebrae*), de „barbarie" medievală. Boccaccio este cel dintâi care definește noua eră culturală atribuindu-i meritul restaurării literelor și artelor după o lungă perioadă de uitare. Ideea va fi dezvoltată spre sfârșitul aceluiași secol de către Filippo Villani, – urmat în secolul următor de Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini și Enea Silvio Piccolomini. Primul autor italian care va folosi termenul Renaștere (*rinascita*) în istoria artei va fi Giorgio Vasari (1550).

În secolul al XVI-lea, umaniștii francezi (J. Amyot, G. Budé, Cl. Marot, Fr. Rabelais) reiau teza contrastului dintre tenebrele medievale și noua epocă de „renaștere" a literelor, – termenul fiind folosit mai frecvent în Franța decât în Italia. Spre deosebire de toți aceștia, istoricii umaniști germani nu pot nega valoarea istorică și culturală a Evului Mediu, – pentru ei fiind perioada eroică a neamului germanic, considerat a fi poporul originar (*Urvolk*) al Europei; dar Melanchton, Reuch-

lin și Albrecht Dürer recunosc noua cultură și admiră arta italiană renăscută acum. Pentru Erasm, cultura medievală era o expresie a barbariei (*Antibarbarorum liber* se intitulează una din primele sale opere), – în timp ce acum „au renăscut" literele și, alături de acestea, artele. Erasm salută cu entuziasm această reînflorire a literaturii și artei, pe care o vede ca având loc nu numai în Italia, ci în toată Europa Occidentală. – Dar, cu toată această lărgire de orizont sugerată de Erasm, „ideea umaniștilor despre Renaștere a rămas limitată la aspectele intelectuale și estetice ale culturii" (W. K. Ferguson).

În secolul al XVIII-lea viziunea asupra Renașterii se lărgește considerabil. Fără a o considera o perioadă istorică în sine bine definită, Voltaire – care, pentru G. Lanson, este primul istoric al civilizației – înțelege (în *Essai sur les moeurs*) că Renașterea a însemnat ceva mai mult decât doar o perioadă de mare avânt a artei și literaturii, aducând în planul atenției istoricilor întreaga ambianță italiană a epocii, geniul poporului („gloria geniului aparținea atunci numai Italiei"), dezvoltarea precoce a acestei civilizații, prosperitatea sa economică uimitoare care a deschis calea progresului rațiunii și politicii. – În explicarea culturii Renașterii, Condorcet relevă evenimentele și elementele determinante, ca invenția tiparului și a noilor tehnici industriale, cucerirea Constantinopolului, descoperirea Americii, reacția contra abuzurilor Bisericii catolice, Reforma care a încurajat libertatea de gândire, studiul clasicismului și al monumentelor antice. În Anglia, D. Hume, E. Gibbon. W. Robertson cercetează și aspectele politice, sociale și economice care în timpul Renașterii (considerată de ei începutul erei moderne) au operat o schimbare revoluționară în situația Europei Occidentale.

Romantismul răstoarnă interpretarea și sensul aprecierilor date până acum celor două mari epoci istorice, stimulând punctele de vedere ale detractorilor de mai târziu ai Renașterii. Romanticii exaltau trecutul medieval, punând accentul de valoare pe irațional, pe sentiment, pe credința religioasă și pe acțiunea colectivă, – adică idealizând tot ceea ce umaniștii și raționaliștii „Secolului luminilor" condamnaseră ca obscurantism și barbarie. Societatea erei Renașterii este prezentată de scriitori romantici (Byron, V. Hugo, R. Browning, Stendhal din *Cronicile italiene*, ș. a.) cu o marcată predilecție pentru culoarea locală, pasiune eruptivă, straniu și extraordinar, iraționalitate și egotism rebel. În critica de artă, H. W. Wackenroder, frații Schlegel sau John Ruskin consideră pietatea creștină indispensabilă creației artistului. (Pentru Ruskin, trăsăturile caracteristice ale Renașterii sunt superbia și ireligiozitatea). Istoricii Fr. Guizot și Leopold von Ranke, deși acordă cuvenita atenție ideilor societății renascentiste, nu adaugă nimic semnificativ clarificării

și definirii conceptului de Renaștere. Singurul care schițează o fugară istorie a civilizației renascentiste este William Roscoe, – dar sub forma a două biografii, a lui Lorenzo dei Medici și a lui Leon X (1796, 1805); în timp ce *Istoria republicilor italiene în Evul Mediu* (în 16 volume, 1807–1818) a lui J. C. L. Sismondi, descriind secolul al XV-lea în culori întunecate, este doar un nesfârșit imn închinat libertății Comunelor. – În fine, pentru Hegel Renașterea reprezintă o reacție contra transcendentalismului medieval, deci antiteza Evului Mediu și precursoarea Reformei.

Jules Michelet în *La Renaissance* (1855) este cel dintâi care definește Renașterea ca o perioadă determinată a istoriei generale europene. Termenul nu mai este limitat acum la definirea unei epoci de strălucire artistică și literară, la redescoperirea clasicilor și la opera juriștilor timpului, ci este aplicat unei perioade în ansamblul său, și care ar fi fost animată de un sprijin particular, prezent în toate manifestările vieții ei. Secolul al XVI-lea, scrie Michelet, pornește de la Columb și ajunge la Copernic, de la Copernic la Galilei, de la descoperirea Pământului la cea a Cerului. Omul și-a descifrat tainele corpului cu Vesalio și Servet, în timp ce „misterele morale au fost cercetate de Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare și Cervantes. Omul și-a sondat abisurile profunde ale naturii sale". Renașterea deci a însemnat „descoperirea lumii și descoperirea omului"; iar arta renascentistă – o reconciliere a spiritului omului cu natura.

Meritul lui Michelet constă în faptul de a fi acordat conceptului de Renaștere o însemnătate universală și concret umană, – chiar dacă a limitat această perioadă la secolul al XVI-lea, fără să îi extindă limitele temporale și fără să acorde italienilor paternitatea culturii și civilizației Renașterii.

Ideea lui Michelet de a trata Renașterea ca o fază istorică determinată a civilizației europene a fost concretizată în 1860 de Jacob Burckhardt în *Die Kultur der Renaissance in Italien*, operă de o autoritate rămasă necontestată timp de mai bine de o jumătate de secol.

Definind tipul omului Renașterii în activitatea sa politică, iar afirmarea egoistă a personalității, individualismul renascentist – piatra unghiulară a concepției și construcției lucrării burckhardtiene – ca fiind determinată de condiția politică a statelor italiene, autorul analizează opera umanismului de restaurare a valorilor Antichității; apoi – reluând formula lui Michelet: „descoperirea lumii și descoperirea omului" – sociabilitatea oamenilor și viața lor cotidiană, moravurile și natura religiozității epocii Renașterii. – Sinteza lui Burckhardt este de o amploare a viziunii, de o coerență a construcției și de o bogăție a datelor fără precedent. Privită în contextul social și intelectual al epocii când a

fost scrisă, lucrarea este o reconstrucție a unui trecut idealizat în care autorul caută un refugiu din prezent; iar ca semnificație istorică pozitivă a Renașterii, pentru el aceasta reprezintă aurora lumii moderne.

În istoriografia Renașterii, Burckhardt marchează fără îndoială un moment capital. Dar admirabila sa construcție nu este lipsită (cum remarcă Ferguson, ghidul prezentei incursiuni în istoricul problemei) de o serie de exagerări și carențe care deformează realitatea istorică luată în studiu. Astfel, – cartea oferă un cadru static, ignorând factorii dezvoltării istorice a perioadei studiate; efectele condițiilor economice sunt net subevaluate; problema originii și cauzelor Renașterii rămân în afara interesului autorului. În acest sens, aproape total ignorate sunt contribuțiile științei și tehnicii, sau efectele călătoriilor și descoperirilor geografice. Cadrul însuși al civilizației și culturii Renașterii este surprinzător de restrâns în timp și spațiu, limitându-se la Italia și în mod preponderent la secolul al XVI-lea. Subapreciată de Burckhardt rămâne și importanța istoriografiei. Și mentalitatea omului Renașterii este rar și superficial sesizată. La fel, gândirea filosofică și științifică. Prea exasperant este apoi contrastul schițat de autor între Evul Mediu și Renaștere; ca urmare, nejustificată este aprecierea fermă dată civilizației secolului al XVI-lea în sensul că acesta ar marca începutul erei moderne. În trasarea cadrului social atenția istoricului se concentrează doar asupra exponenților categoriilor sociale superioare. Sublinierea excesivă a imoralității și ireligiozității italiene cedează parcă tentației unor efecte literare. Tot atât de puțin acceptabilă rămâne relevanța exagerată acordată individualismului renascentist considerat ca principal și determinant criteriu pentru a defini atât natura Renașterii cât și elementul său motor. – În ansamblu, capodopera lui Burckhardt (istorică, dar și literară) care adeseori înlocuiește argumentația cu intuiția, această primă prezentare amplă și de o remarcabilă coerență interioară, lasă asupra cititorului avizat impresia unei priviri generale lacunare și unei nediferențiate idealizări a perioadei Renașterii.

Ideea că Renașterea se definește de fapt ca o fază istorică general europeană iar nu doar ca o simplă mișcare artistico-literară, a întâmpinat mult timp o rezistență constantă. Arthur Gobineau, în seria sa de scene istorice dramatizate (*La Renaissance*, 1877), înțelege Renașterea doar ca expresia unor personalități și a unei culturi de elită. Pentru Nietzsche, Renașterea este marea epocă a Supraomului și o antiteză a civilizației creștine. (Cultul energiei umane va fi interpretat ca trăsătură definitorie principală a Renașterii și de către scriitori ca D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannsthal sau E. Ludwig). Filosofi ca W. Dilthey și E. Cassirer atribuie epocii renascentiste – inclusiv mișcării Reformei –

meritul de a fi iniţiat concepţia ştiinţifică modernă despre lume şi tendinţa europeană spre o libertate a gândirii. (Idee respinsă de E. Troeltsch, pentru care protestantismul din prima sa fază a însemnat „o completă reacţiune a gândirii medievale"). Nici pentru K. Burdach Renaşterea n-a fost decât „o mişcare spirituală", care „n-a avut nimic comun cu forţele economice sau cu schimbările intervenite în viaţa publică a Europei". Pentru Fr. De Sanctis Renaşterea, splendidă prin arta sa, este o perioadă de decadenţă morală, religioasă şi civică. În schimb, H. Taine şi Ph. Monnier dau artei renascentiste italiene o interpretare istorico-culturală.

Optica şi gradul de interes al cercetărilor Renaşterii din secolul nostru a variat în funcţie de natura, de direcţiile şi de amploarea fenomenului renascentist în ţările respective. În Franţa, unde clasicismul în literatura şi arta secolului al XVII-lea a contribuit la o minimalizare a interesului pentru marea cultură a Renaşterii, aceasta a fost considerată ca un fenomen italian de transplantare. „Practic, Renaşterea franceză nu este decât prelungirea celei italiene" – susţine G. Lanson; în timp ce E. Faguet vedea în mişcarea umanistă doar o imitaţie a clasicilor – şi, ca atare, un fenomen care fusese prezent de-a lungul întregului Ev Mediu.

În Anglia, unde producţia artistică a secolelor XV şi XVI având caractere tipic renascentiste a fost aproape inexistentă, Renaşterea – pe care istoricii englezi o califică drept un aspect al civilizaţiei şi culturii epocii Tudor – n-a căpătat niciodată un caracter specific englez. – Spre deosebire de Franţa şi Anglia, în Germania – ţară în care literatura epocii n-a produs opere de o valoare deosebită, iar în domeniul artei a rămas caracteristic german stilul goticului târziu – Renaşterea a avut o durată mai redusă şi s-a afirmat ca un fenomen cultural secundar; în timp ce Reforma a fost considerată (chiar şi de Michelet sau de H. Taine) expresia naţională germană a Renaşterii. (W. Windelband indică Reforma ca „o expresie particulară a fenomenului Renaşterii"; în timp ce alţi autori germani – printre care şi Dilthey – le consideră ca fiind două mişcări de afirmare naţională care s-au desfăşurat în mod paralel).

Dintre poziţiile adoptate în deceniile următoare primului război mondial în problema Renaşterii dominantă pare a fi cea care neagă ideea unei fracturi radicale operate între cele două mari epoci istorice, căutând în schimb să atenueze sau chiar să elimine din discuţie pretinsele contraste radicale dintre Evul Mediu şi epoca Renaşterii.

Curentele de gândire romantice şi iraţionaliste (care s-au prelungit şi în secolul nostru) au căutat originile Renaşterii în Evul Mediu. Michelet îi găsea precursori în Abélard, Roger Bacon şi chiar în Gioacchino da Fiore; iar Renan – în Fr. de Assisi. Alţi autori au privit Renaşterea ca o

continuare a Evului Mediu, afirmând că a existat o adevărată „renaștere medievală" (C. H. Haskins), că umanismul a fost o mișcare născută în Franța Evului Mediu (E. Faral), sau că filosofia modernă a luat naștere odată cu filosofia medievală, pe care gânditorii Renașterii nu fac altceva decât să o continue (Ét. Gilson). Nici între știința scolastică și cea a Renașterii n-a existat o fractură, ci doar o continuitate – afirmă istorici ai științei de talia unor L. Thorndike sau G. Sarton.

Seria ilustrilor detractori ai Renașterii culminează cu Johan Nordström, a cărui teză extremistă afirmă că nimic din aporturile civilizației și culturii Renașterii n-a fost un produs original. „Conștiința națională, cultura orășenească, umanismul clasicizant, libertatea gândirii, cultivarea filosofiei platonice, studiul empiric al științelor naturale, interesul puternic pentru om și natură, formarea unei societăți moderne și cu gusturi tot mai rafinate, realism și influențe clasice în artă [...], toate acestea n-au fost un produs original al Italiei renascentiste, întrucât toate fuseseră deja pe deplin obținute, realizate în Evul Mediu" (*apud* Ferguson). – După care, nu mai rămânea decât ca filosofii catolici să supraliciteze: cultura Renașterii n-a creat nimic cu adevărat nou, toate elementele ei importante existând încă din Evul Mediu (Ét. Gilson). În schimb, noua epocă a adus tot ce e rău în lumea modernă, deoarece cultura Renașterii „s-a separat de sacru – afirmă J. Maritain, – îndreptându-se spre om".

Varietatea adeseori contradictorie a interpretărilor problemei Renașterii demonstrează imposibilitatea de a o defini cu o obiectivitate riguroasă și în termeni tranșanți. Câteva clarificări sunt totuși posibile și necesare.

Renașterea nu poate fi definită, în mod simplist, ca o „epocă de tranziție". În istoria culturii și civilizației totul este „tranziție" – lentă sau rapidă; fixitatea, imobilismul unor fenomene – de durată, oricum, limitată, – este o impresie iluzorie. În proporții și cu accente preferențiale sau de valoare diferite, elemente ale epocii anterioare se prelungesc și persistă în cea succesivă (iar unele, chiar și dincolo de aceasta).

Renașterea este un fenomen european, iar nu doar italian, cum îl concepe Burckhardt. Termenul circumscrie nu numai un fenomen cultural, în speță artistico-literar, ci și o epocă determinată a istoriei, a civilizației și culturii europene, – ale cărei trăsături caracteristice s-au definit pentru prima dată și în modul cel mai complicat în Italia; de unde a iradiat – la date, în proporții și în domenii diferite – în alte țări europene. În sfera noțiunii de Renaștere se înscriu trei mari evenimente: mișcarea intelectuală a umanismului, Reforma religioasă și strălucita mișcare artistică (și literară) a cărei denumire convențională, general dar

nejust acceptată ca atare (şi deci creând confuzia terminologică), s-a suprapus întregii noţiuni de Renaştere ca fază istorică: ceea ce a făcut ca splendoarea artistico-literară renascentistă să fie proiectată asupra epocii în ansamblul ei, idealizând-o.

Fenomenul istoric-cultural renascentist nu este unitar. Cronologic, perioada Renaşterii acoperă, *grosso modo*, secolele XV şi XVI; dar dacă în Italia activitatea umanistă a lui Petrarca („Primul om modern" – cum îl numeşte Renan) începe înainte de 1340, în timp ce *Metafizica* lui Campanella apare în 1638 – deci la un an după *Discursul asupra metodei* al lui Descartes, – în schimb în restul Europei secolul al XV-lea, cu toate că prin unele aspecte anunţă noua eră, rămâne totuşi predominant medieval.

Cu toată negarea tenace a „barbariei" anterioare, marele aport şi titlu de glorie al noii epoci – „descoperirea lumii şi descoperirea omului" – nu a putut împiedica apariţia sau continuarea unor fenomene de intoleranţă ori de obscurantism care reeditau barbariile celui mai întunecat Ev Mediu – ca atrocităţile conquistadorilor, reînvierea sclaviei, Inchiziţia spaniolă sau „vânătoarea de vrăjitoare". Civilizaţia şi cultura Renaşterii sunt profund marcate de o alianţă între vechi şi nou, de persistenţa unor concepţii şi practici superstiţioase, magice, ezoterice, cabalistice, astrologice, etc. – de care nu s-au debarasat total nici chiar cele mai strălucite minţi ale ştiinţei şi filosofiei, ca J. Bodin. A. Paré, Copernic, Kepler, Paracelsus, Pico della Mirandola şi mulţi alţii. – G. Gusdorf defineşte Renaşterea ca marea epocă a ambiguităţilor şi contradicţiei; perioada în care „omul urmăreşte un fel de creaţie a lumii şi a lui însuşi [...], se pasionează pentru aventura tehnică în care recunoaşte un factor decisiv de reformare şi transformare a lumii"; perioadă în care, „ieşit de sub tutela dogmatismului, omul se minunează de noua sa putere." Renaşterea înseamnă „criza de originalitate juvenilă a civilizaţiei occidentale"; este „adolescenţa entuziastă a spiritului european", este „epoca de exaltare a omenirii, când totul pare posibil"; totodată, epoca în care „totul începe, dar nimic nu se poate termina". – L. Brunschvicg vedea în Renaştere o „agitaţie indefinită" şi „o fecunditate confuză". – Marele secol al Renaşterii a fost secolul al XVI-lea: cel mai agitat şi cel mai fecund; era modernă propriu-zisă, însă, începe odată cu secolul următor.

Epoca Renaşterii rămâne impresionantă prin extraordinara ei vitalitate, prin optimismul iremediabil, prin pasiunea aventurii şi a libertăţii; refuzând nu numai autoritarismul unor dogme, ci considerând şi moralitatea comportamentului ca fiind un dat limitativ şi restrictiv. *Juvat vivere*! E o bucurie să trăieşti: exclamaţia lui Ulrich von Hutten pare a fi însăşi deviza oamenilor Renaşterii.

O. D.

AVANT-PROPOS

Le problème de la Renaissance a connu le long des siècle des interprétations divergentes qui ont permis à certaines confusions de durer jusqu'aujourd'hui – elles visent la définition du concept, la nature de ce mouvement qui a fait époque, son extension dans le temps et dans l'espace, aussi bien que ses rapports avec les phénomènes historiques ou culturels adjacents (l'humanisme ou la Réforme, par exemple). La tendance assez fréquente de chanter les louanges de l'époque de la Renaissance, la rendant idéale d'une manière globale, indistinctement, est due à ses accomplissements d'ordre culturel, en l'espèce à l'art et à la littérature; en réalité, ses aspects qui rendent compte du domaine de la civilisation sont dominés par trop de points obscurs – passés discrètement, d'habitude, sous silence – qui contredisent cette tendance idéalisatrice et qui ne peuvent être éludés sans le risque d'une connaissance lacuneuse et partant d'une compréhension incorrecte dans une certaine mesure. Dans ce sens, les confusions et les appréciations contradictoires survenues à travers le temps ont été élucidées et corrigées par des délimitations et des précisions opérées progressivement; de sorte que, même si l'on n'est pas arrivé à un consensus dans toutes les questions, le problème de la Renaissance dans son ensemble apparaît aujourd'hui sous une lumière sensiblement changée.

La démarche de définir et de caracteriser la Renaissance date depuis le début du XIV-e siècle en Italie où Pétrarque a mis en doute le Moyen Âge et a été le premier à formuler le concept de „temps de ténèbres" (*tenebrae*), de „barbarie" médiévale. Boccaccio est toujours le premier à définir la nouvelle époque culturelle tout en lui accordant le mérite d'avoir restauré les lettres et les arts après une longue période d'oubli. Cette idée allait être développée vers la fin du même siècle par Filippo Villani, – suivi le siècle suivant par Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini et Enea Silvio Piccolomini. Le premier auteur italien qui ait utilisé le terme de Renaissance (*rinascita*) dans l'histoire de l'art a été Giorgio Vasari (1550).

Au XVI-e siècle, les humanistes français (J. Amyot, G. Budé, Cl.

Marot, Fr. Rabelais) reprirent la thèse de l'opposition entre les ténèbres médièvales et la nouvelle époque de la „renaissance", – le terme étant utilisé plus fréquemment en France qu'en Italie. À l'encontre de tous ceux-ci, les historiens humanistes allemands ne veulent nier la valeur historique et culturelle du Moyen Âge, – cela étant pour eux l'époque héroïque du peuple germanique, tenu pour être le peuple originaire (*Urvolk*) de l'Europe; mais Melanchton, Reuchlin et Albrecht Dürer reconnurent la nouvelle culture et admirèrent l'art italien qui était alors ranimé. Pour Erasme, la culture moyenâgeuse était l'expression de la barbarie (l'un de ses premiers ouvrages s'intitule *Antibarbarorum liber*), – alors qu'à l'époque, les lettres et à côté d'elles les arts „sont renés". Erasme salua avec enthousiasme ce nouvel épanouissement de la littérature et de l'art, qu'il voyait se passer non seulement en Italie, mais aussi en toute l'Europe occidentale. Pourtant, en dépit de toute cette extension d'horizon envisagée par Erasme, „l'image des humanistes sur la Renaissance est restée limitée aux aspects intellectuels et esthétiques de la culture". (W. K. Ferguson).

Au XVIII-e siècle, la vision sur la Renaissance connut un élargissement considérable. Sans la juger comme étant une période historique en soi, bien définie, Voltaire – qui est, pour G. Lanson, le premier historien de la civilisation – comprit (dans *Essai sur les moeurs*) que la Renaissance avait signifié quelque chose de plus qu'une simple période de grand essor de l'art et de la littérature, attirant l'attention des historiens sur toute l'ambiance italienne de l'époque, sur le génie du peuple („la gloire du génie n'appartenait à l'époque qu'à l'Italie"), sur le développement précoce de cette civilisation et sur sa prospérité économique éblouissante qui a ouvert la voie au progrès de la raison et de la politique. Expliquant la culture de la Renaissance, Condorcet mit en évidence ses événements et ses éléments déterminants, comme l'apparition de l'imprimerie et des nouvelles techniques industrielles, la conquête de Constantinople, la découverte de l'Amérique, la réaction contre les abus de l'Eglise catholique, la Réforme qui a exhorté la liberté de la pensée, l'étude du classicisme et des monuments antiques. En Angleterre, D. Hume, E. Gibbon, W. Robertson étudièrent aussi les aspects politiques, sociaux et économiques qui ont produit, pendant la Renaissance (qu'ils prenaient pour le début de l'époque moderne) un changement révolutionnaire dans la situation de l'Europe Occidentale.

Le Romantisme bouleversa l'interprétation et le sens des appréciations faites jusqu'alors à l'égard de ces deux grandes époques historiques, stimulant les opinions des futurs détracteurs de la Renaissance. Les Romantiques exaltèrent le passé médiéval, mettant en valeur l'irra-

tionnel, le sentiment, la foi religieuse et l'action commune, – c'est-à-dire idéalisant tout ce que les humanistes et les rationalistes du „Siècle des lumières" avaient condamné pour être obscurantisme et barbarie. La société de l'époque de la Renaissance fut présenté par les écrivains romantiques (Byron, V. Hugo, R. Browning, Stendhal dans *Chroniques italiennes*) ét d'autre avec une prédilection saillante pour la couleur locale, la passion mordante, l'étrange et l'extraordinaire, l'irrationalité et l'égotisme sauvage. Quant aux critiques d'art, H. W. Wackenroder, les frères Schlegel ou John Ruskin jugèrent la dévotion chrétienne comme indispensable à la création artistique. (Pour Ruskin, les traits caractéristiques de la Renaissance furent le superbe et l'irréligiosité). Bien qu'ils accordassent l'attention méritée aux idée de la société de la Renaissance, les historiens Fr. Guizot et Léopold von Ranke n'ajoutèrent rien de significatif pour éclaircir et définir le concept de Renaissance. Le seul qui ait esquissé une histoire fugitive de la civilisation de la Renaissance – mais sous la forme de deux biographies, de Laurent de Médicis et de Léon X (1796; 1805) – fut William Roscoe, tandis que *l'Histoire des républiques italiennes au Moyen Âge* (en 16 volumes, 1807–1818) de J. C. L. Sismondi, décrivant le XV-e siècle sous une sombre lumière, ne fut qu'un hymne sans fin dédié à la liberté des Communes. Enfin pour Hegel, la Renaissance représenta une réaction contre le transcendantalisme médiéval, partant l'antithèse du Moyen Âge et le précurseur de la Réforme.

Dans *La Renaissance* (1855), Jules Michelet fut le premier à avoir défini la Renaissance comme une étape déterminée de l'histoire générale européenne. Le terme ne se limita plus alors à définir une époque d'épanouissement artistique et littéraire, à redécouvrir les classiques et à rendre compte de l'oeuvre des hommes de loi de l'époque, mais il fut apliqué à une période dans son ensemble et qui aurait été animée d'un esprit particulier, présent dans toutes les manifestations de sa vie. Le XVI-e siècle, écrit Michelet, part de Colomb et arrive à Copernic, de Copernic à Galilée, de la découverte de la Terre à celle du Ciel. L'homme a déchiffré les mystères de son corps avec Vesalio et Servet, alors que „les mystères moraux ont été étudiés par Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare et Cervantes. L'homme a sondé les abîmes profonds de sa nature". La Renaissance a donc représenté „la découverte du monde et la découverte de l'homme"; et l'art de la Renaissance – une réconciliation de l'esprit de l'homme avec la nature.

Le mérite de Michelet consiste dans le fait d'avoir accordé au concept de Renaissance une signification universelle et concrètement

humaine, – même s'il a limité cette époque au XVI-e siècle, sans lui étendre les confins temporels et sans reconnaître aux italiens la patemité de la culture et de la civilisation de la Renaissance.

L'idée de Michelet de traiter la Renaissance comme une étape historique déterminée de la civilisation européenne fut mise en oeuvre en 1860 par Jacob Burckhardt dans *Die Kultur der Renaissance in Italien*, ouvrage dont l'autorité resta incontestable pendant plus d'un demi-siècle.

Définissant le type de l'homme de la Renaissance dans son activité politique, et l'affirmation égoïste de sa personalité, l'individualisme de la Renaissance – la clef de voûte de la conception et de la construction de l'ouvrage burckhardtien – comme étant liée à la condition politique des états italiens, l'auteur analyse la démarche de l'humanisme de restaurer les valeurs de l'Antiquité; ensuite – reprenant la formule de Michelet: „la découverte du monde et la découverte de l'homme" – la sociabilité des gens et leur vie quotidienne, les moeurs et la nature de la religiosité de l'époque de la Renaissance. – La synthèse de Burckhardt s'avère être d'une grandeur de la vision, d'une cohérence de la construction et d'une richesse des informations sans précédent. Mis dans le contexte sociale et intellectuel de l'époque où il a été écrit, cet ouvrage constitue la reconstruction d'un passé rendu idéal dans lequel l'auteur cherche fuir le présent; et en tant que signification historique positive de la Renaissance, cela représente pour lui l'aube du monde moderne.

Burckhardt représente, sans doute, un moment essentiel dans l'historiographie de la Renaissance. Mais son admirable échafaudage ne manque pas (d'après l'opinion de Ferguson, le guide de notre présente incursion dans l'histoire du problème) de toute une série d'exagérations et de carences qui donnent une image déformée à la réalité historique étudiée. Ainsi, le livre offre-t-il un cadre figé, passant outre aux éléments du développement historique de l'époque envisagée; les effets des conditions économiques sont clairement sous-estimés; le problème de l'origine et des mobiles de la Renaissance reste au dehors de l'intérêt de l'auteur. Dans ce sens, presque toutes les contributions de la science et de la technique ou les conséquences des voyages et des découvertes géographiques sont entièrement passées sous silence. Le cadre même de la civilisation et de la culture de la Renaissance est étonnamment réduit dans le temps et dans l'espace, se bornant à l'Italie et surtout au XVI-e siècle. Burckhardt sous-estime aussi l'importance de l'historiographie. Et la mentalité de l'homme de la Renaissance est rarement et superficiellement saisie. Il se passe de même avec la pensée philosophique et

scientifique. Il s'agit ensuite du contraste trop exagéré que l'auteur établit entre le Moyen Âge et la Renaissance; par suite, l'affirmation nette que la civilisation du XVI-e siècle marquerait le début de l'époque modeme apparît sans justification. Pour établir le cadre social, l'attention de l'historien se dirige seulement vers les représentants des catégories sociales hautement placées. L'accent mis trop souvent sur l'immoralité et l'irréligiosité italienne semble céder à la tentation des effets artistiques. L'importance exagérée acordée à l'individualisme de la Renaissance vu comme critère principal et décisif pour définir aussi bien la nature de la Renaissance que sa force motrice reste tout aussi peu acceptable. Dans son ensemble, le chef-d'oeuvre (historique et littéraire en même temps) de Burckhardt, qui remplace souvent l'argumentation par l'intuition, cette première présentation détaillée et d'une admirable cohérence intérieure, laisse aux connaisseurs l'impression d'un panorama et d'une vision idéalisée sans nuances ni différences de l'époque de la Renaissance.

L'idée que la Renaissance est définie en effet comme étant une étape historique généralement européenne et non seulement comme un simple mouvement artistique et littéraire s'est longtemps heurtée à une résistance obstinée. Arthur Gobineau envisagea la Renaissance, dans sa série de scènes historiques dramatisées (*La Renaissance*, 1877), comme l'expresion de quelques personnalité et d'une culture d'élite. Pour Nietzsche, la Renaissance fut la grande époque du Surhomme et une antithèse de la civilisation chrétienne. (Le culte de l'énergie humaine allait être interprété comme le principal trait caracteristique de la Renaissance par d'autres écrivains encore comme D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannstahl ou E. Ludwig). Des philosophes comme W. Dilthey et E. Cassirer attribuèrent è l'époque de la Renaissance – y compris au mouvement de la Réforme – le mérite d'avoir conçu la conception scientifique modeme sur le monde et d'avoir encouragé la tendance européene vers la liberté de la pensée. (Idée rejetée par E. Troeltsch qui pensait que la premiere étape du protestantisme avait signifié „une vraie réaction de la pensée médiévale"). Ce fut la même chose pour K. Burdach qui prenait la Renaissance pour un simple „mouvement spirituel", qui „n'a eu rien de commun avec les forces économiques ou avec les changements survenus dans la vie publique de l'Europe". Pour Fr. De Sanctis, la Renaissance, admirable par son art, fut une époque de déclin moral, religieux et civique. Par contre, H. Taine et Ph. Monnier accordèrent à l'art de la Renaissance italienne une interprétation historico-culturelle.

Le point de vue et le degré d'intérêt des critiques littéraires de notre siècle qui ont étudié la Renaissance ont varié aussi fonction de la nature, des directions et de l'étendue du phénomène de la Renaissance dans leurs pays. En France, où le classicisme dans la littérature et dans l'art du XVII-e siècle a contribué à minimiser l'intérêt pour la grande culture de la Renaissance, celle ci fut prise pour un phénomène italien de greffe. „La Renaissance française n'est pratiquement que le prolongement de celle italienne" – soutenait G. Lanson; tandis que E. Faguet ne voyait dans le mouvement humaniste qu'une simple imitation des classiques – et, partant, un phénomène qui avait existé tout le long du Moyen Âge.

En Angleterre, où la production artistique du XV-e s. et du XVI-e s. à traits typiquement de la Renaissance fut presque absente, la Renaissance – que les historiens anglais définissent comme un aspect de la civilisation et de la culture de l'époque Tudor – n'acquit jamais un caractère typiquement anglais. À l'encontre de la France et de l'Angleterre, en Allemagne – le pays où la littérature de l'époque n'a pas donné de chefs-d'oeuvre, et dans le domaine de l'art, le style gothique tardif est resté propre aux allemands – la Renaissance eut une durée plus courte et s'imposa comme un phénomène culturel secondaire; pendant que la Réforme fut considérée (même par Michetet ou H. Taine) l'expression nationale allemande de la Renaissance. (W. Windelband présente la Réforme comme „une expression particulière du phénomène de la Renaissance"; tandis que d'autre auteurs allemands – parmi lesquels Dilthey aussi – les prennent pour deux mouvements d'affirmation nationale qui se sont développés en parallèle).

Parmi les opinions adoptées les décennies après la première guerre mondiale au sujet de la Renaissance, la plus dominante semble être celle qui nie l'idée d'une rupture complète produite entre les deux grandes époques historiques, cherchant à diminuer en échange ou même à éliminer de la discussion les prétendues différences radicales entre le Moyen Âge et l'époque de la Renaissance.

Les courants de pensée romantiques et irrationalistes (qui ont continué aussi pendant notre siècle) cherchèrent les origines de la Renaissance dans le Moyen Âge. Michelet lui trouva des précurseurs en Abélard, en Roger Bacon et même en Gioacchino da Fiore; et Renan – en Fr. de Assisi. D'autres auteurs ont regardé la Renaissance comme un prolongement du Moyen Âge, soutenant l'idée d'une vraie „renaissance médiévale". (C. H. Haskins), de l'humanisme vu comme un mouvement né en France moyenâgeuse (E. Faral), ou de la philosophie

modeme créée en même temps que la philosophie médiévale, que les penseurs de la Renaissance ne firent que continuer (Ét. Gilson). Pas de rupture non plus entre la science scolastique et celle de la Renaissance, mais de la vraie continuité – affirment les grands historiens de la science comme L. Thomdike ou G. Sarton.

La série des illustres détracteurs de la Renaissance atteignit son apogée avec Johan Nordström, dont la thèse extrémiste soutient qu'aucune des contributions de la civilisation et de la culture de la Renaissance ne fut un produit original. „La conscience nationale, la culture citadine, l'humanisme classique, la liberté de la pensée, la promotion de la philosophie platonique, l'étude empirique des sciences naturelles, le fort intérêt pour l'homme et la nature, la formation d'une société modeme aux goûts toujours plus exquis, le réalisme et les influences classiques dans l'art /.../, tout cela ne fut que le produit original de l'Italie de la Renaissance, car tout avait déjà été réalisé, accompli au Moyen Âge" (*apud* Ferguson). – Après quoi, il ne restait que les philosophes catholiques surenchérissent: la culture de la Renaissance n'a rien crée de nouveau à vrai dire, tous ses éléments importants existant déjà au Moyen Âge. (Ét. Gilson). Par contre, la nouvelle époque a amené tout ce qu'il y a de mal pour le monde, car, la culture de la Renaissance „s'est séparée du sacré, se dirigeant – affirme J. Maritain, – vers l'homme".

La diversité souvent contradictoire des interprétations du sujet de la Renaissance montre l'impossibilité de pouvoir la définir d'une manière rigoureusement objective et dans des termes très nets. Il y a pourtant quelques possibles explications bien nécessaires.

La Renaissance ne peut être définie, d'une manière simpliste, comme une „époque de transition". Dans l'histoire de la culture et de la civilisation, tout est „transition" – lente ou rapide: la fixité, l'immobilité de certains phénomènes – d'une durée limitée en tout cas – est une simple illusion. Dans des mesures différentes et avec des accents de préférence ou de valeur variés, des éléments de l'époque précédente se prolongent et subsistent dans celle qui suit (et quelques uns même plus loin).

La Renaissance est un phénomène européen et non seulement italien, comme Burckhardt l'avait conçu. Le terme englobe aussi bien un phénomène culturel, à savoir artistique-littéraire, qu'une époque déterminée de l'histoire, de la civilisation et de la culture européenne – dont les traits caractéristiques furent définis pour la première fois et de la manière la plus complète en Italie; d'où elle se répandit – à des dates,

dans des proportions et dans des domaines différents – dans d'autres pays européens.

Trois grands événements entrent dans la sphère de la notion de Renaissance: le mouvement intellectuel de l'humanisme, la Réforme religieuse et l'éclatant mouvement artistique (et littéraire) dont le nom conventionnel, généralement mais sans raison accepté comme tel (et créant de la sorte une confusion terminologique), s'est superposé sur la notion entière de Renaissance comme étape historique: ce qui a fait que la splendeur artistique-littéraire de la Renaissance fût projetée sur l'époque dans son ensemble, la rendant idéale.

Le phénomène historique-culturel de la Renaissance n'est pas homogène. Chronologiquement parlant, la période de la Renaissance recouvre, *grosso modo*, le XV-e et le XVI-e siècles; mais, si en Italie l'activité humaniste de Pétrarque („le premier homme modeme" – comme l'appelle Renan) commença avant 1340, tandis que la *Métaphysique* de Campanella parut en 1638 – une année donc après le *Discours de la méthode* de Descartes, – en échange, dans le reste de l'Europe du XV-e siècle, bien qu'il annonçât par certains aspects la nouvelle époque, il resta pourtant prédominant médiéval.

Malgré le mérite d'avoir obstinément nié la „barbarie" précédente, son grand apport et son titre de gloire – „la découverte du monde et la découverte de l'homme" – la nouvelle époque ne put pas empêcher l'apparition ou le prolongement de quelques phénomènes d'intolérence ou d'obscurantisme qui rappelaient les barbaries du Moyen Âge le plus sombre – comme les atrocités des conquistandors, le rétablissement de l'esclavage, l'Inquisition espagnole ou „la chasse aux sorcières". La civilisation et la culture de la Renaissance furent profondément marquées par une alliance entre l'ancien et le nouveau, la persistance de certaines conceptions et pratiques superstitieuses, magiques, ésotériques, cabalistiques, astrologiques etc. – auxquelles n'ont renoncé complètement ni même les plus brillants esprits de la science et de la philosophie, comme J. Bodin, A. Paré, Copernic, Kepler, Paracelse, Pico della Mirandole et beaucoup d'autres encore. – G. Gusdorf définit la Renaissance comme la grande époque des ambiguïtés et des contradictions; la période où „l'homme poursuit une sorte de création du monde et de soi-même [...], se passione pour l'aventure technique qu'il reconnait comme étant un facteur décisif de recréation et de transformation du monde"; la période où „échappé à la tutelle du dogmatisme, l'homme s'étonne de sa nouvelle puissance". La Renaissance signifie „la crise de l'originalité juvénile de la civilisation occidentale", c'est „l'adolescence enthousiaste de l'esprit européen", c'est „l'époque d'exaltation de l'hu-

manité, quand tout semble possible"; c'est en même temps l'époque où „tout commence, mais rien ne peut être achevé". – L. Brunschvicg imaginait la Renaissance comme „une agitation indéfinie" et comme „une fécondité confuse". – Le grand siècle de la Renaissance fut le XVI-e siècle: le plus mouvementé et le plus fécond; mais, l'époque modeme à proprement parler commence avec le siècle suivant.

L'époque de la Renaissance reste éblouissante par son admirable vitalité, par son optimisme irrémédiable, par sa passion pour l'aventure et la liberté, tout en repoussant non seulement l'autoritarisme des dogmes, mais considérant aussi la moralité du comportement comme un donné limite et qui impose des restrictions. *Juvat vivere*! Vivre c'est une joie: l'exclamation d'Ulrich von Hutten semble être la devise-même des gens de la Renaissance.

O. D.

FOREWORD

Renaissance as a topic brought about throughout the centuries a number of divergent interpretations which allowed for certain confusion in defining the concept, the nature of the epochal movement, its extension in time and space, and at the same time its relationships with adjacent historical or cultural phenomena (such as humanism or the Reform). The frequent tendency to exalt the Renaissance epoch and to idealize it in a globalized and undifferentiated manner is due to its cultural achievements, by this meaning arts and literature; the truth is that those of its aspects having to do with civilization are dominated by too many shadows, usually covered by a discrete silence, which contradict this idealizing tendency and cannot be eluded without the risk of an incomplete knowledge and, therefore, of a somewhat incorrect understanding. In this respect, the confusions and the contradictory appreciations that showed up throughout the ages have been elucidated and corrected by means of delimitations and clarifications progressively effected so that, even if a unanimous agreement couldn't be reached in all matters, the problem of Renaissance in its global acception is viewed today in a sensibly altered perspective.

The definition and characterization of Renaissance began in the XIVth century in Italy, with the accusation brought against the Middle Ages by Petrarch, the first who elaborates the concept of „dark ages" (*tenebrae*) and medieval barbarity. Boccaccio is the first to define the new cultural era to which he ascribes the merit of restoring literature and arts after a long period of forgetting. This idea will be insisted upon at the end of the same century by Filippo Villani, Leonardo Bruni, Flavio Biondo, Poggio Bracciolini and Enea Silvio Piccolomini. The first Italian author who will use the word „Renaissance" (*rinascita*) in arts history will be Giorgio Vasari (1550).

In the XVIth century, the French humanists (J. Amyot, G. Budé, Cl. Marot, Fr. Rabelais) take up again the thesis of the contrast between medieval tenebrosity and the new epoch of „renaissance" of writing, the term being more used in France than in Italy. Unlike them all, the

German humanistic historians cannot deny the historical and cultural value of the Middle Ages, this being for them the heroical period of the Germanic race, considered to be Europe's primeval people (*Urvolk*); yet, Melanchton, Reuchlin and Albrecht Dürer admit the new culture and admire the Italian art produced during this period. For Erasmus, medieval culture was an expression of barbarity (one of his first works is actually entitled *Antibarbarorum liber*) while now writing, and arts together with it, faced „renaissance". Erasmus gives an enthusiastic welcome to this new flourishing of literature and arts and considers it to take place not only in Italy, but in all Western Europe. Yet, in spite of this broadening of the horizon suggested by Erasmus, „the humanists' idea of Renaissance was limited to the intellectual and aesthetic aspects of culture" (W. K. Ferguson).

In the XVIIIth century the vision of Renaissance broadens considerably. Without taking into account a distinct and well-defined historical period, Voltaire, who is, for G. Lanson, the first historian of civilization, understands (in *Essai sur les moeurs*) that Renaissance meant more than a mere period of strong revival of arts and literature, calling the historians' attention upon the whole Italian ambiency of the epoch, the genius of the people („the glory of genius then belonged to Italy alone"), the precocious development of this civilization, its amazing economic prosperity which made possible the progress of reason and politics. Explaining Renaissance culture, Condorcet underlines the determinant events and elements, such as the invention of the print and of the new industrial techniques, the conquest of Constantinoples, the discovery of America, the reaction against the excesses of the Catholic Church, the Reforme which encouraged freedom of thought, the study of classicism and of the antique monuments. In England, D. Hume, E. Gibbon, W. Robertson also examine the political, social and economic aspects which during the Renaissance (looked upon as the beginning of the modem era) produced a revolutionary change in the condition of Western Europe.

Romanticism overturns the interpretation and the meaning of the appreciations made so far in relation to the two great historical epochs, encouraging those points of vue of the later Renaissance detractors. The romanticists exalt the medieval past, laying stress upon the irrational, upon feeling, religious belief and collective action, in other words idealizing everything the humanists and rationalists from the „Century of the Lights" had blamed and labelled as abscurantism and barbarity. The society of the Renaissance era is depicted by the romantic writers

(Byron, V. Hugo, R. Browning, Stendhal in *Italian Chronicles*, etc.) with a marked propensity for local colour, eruptive passion, the strange and the extraordinary, irrationality and rebellious egotism. In art criticism, H. W. Wackenroder, the Schlegel brothers and John Ruskin think of Christian piety as indispensable to artistic creation (For Ruskin, the characteristic features of Renaissance are superbness and irreligiousness). Historians such as Fr. Guizot and Leopold von Ranke, while granting due attention to the ideas of Renaissance society, don't add anything important for the clarification and the definition of Renaissance as a concept. The only one who sketches a superficial history of Renaissance civilization is William Roscoe, but he does it by means of two biographies: of Lorenzo dei Medici and Leon X (1796, 1805), while *The History of Italian Republics in the Middle Ages* by J. C. L. Sismondi (in 16 volumes, 1807–1818), describing the XVth century in sombre colours, is nothing but an endless hymn dedicated to the freedom of the Communes. Finally, for Hegel Renaissance stands for a reaction against medieval transcendentalism, thus being the antithesis of the Middle Ages and the precursor of the Reforme.

Jules Michelet in *La Renaissance* (1855) is the first to define Renaissance as a determined period of European general history. The term is no longer limited to the definition of an epoch of artistic and literary glamour, the rediscovery of the classicists and the works of the jurists of that time, but also applies to the period as a whole, animated by a particular spirit that could be seen in all the manifestations of its existence. The XVIth century, writes Michelet, goes from Columbus to Copernicus, from Copernicus to Galilei, from discovering the Earth to discovering the Sky. Man deciphered the mysteries of his own body with Vesalio and Servet, while the „moral mysteries were examined by Luther, Calvin, Rabelais, Montaigne, Shakespeare and Cervantes. Man explored the profund abysses of his nature". Therefore, Renaissance meant „a discovery of the world and a discovery of man" and Renaissance art a reconciliation of the spirit of man with nature.

Michelet's merit consists of having ascribed a universal and concretely human significance to Renaissance as a concept, even if he limited this period to the XVIth century, without extending its time boundaries and without granting the Italians paternity for Renaissance culture and civilization.

Michelet's idea of viewing Renaissance as a determined historical stage of European civilization found its materialization in 1860 in Jacob Burckhardt's *Die Kultur der Renaissance in Italien*, a work of undisputed authority for more than half a century.

Defining the type of Renaissance man in his political activity and the selfish assertion of personality, the Renaissance individualism – the key-concept of Burckhardt's conception and construction – as being determined by the political condition of the Italian states, the author analyses the work done by humanism in restoring the values of the Antiquity and then, taking up Michelet's word: „a discovery of the world and a discovery of man", people's sociability and daily life, as well as the morals and the nature of religiousness in Renaissance. Burckhardt's synthesis has an unprecedented scope of vision, coherence of construction and richness of data. Seen in the social and intellectual context of the epoch it was written in, the work is a reconstruction of an idealized past where the author seeks a refuge from the present, while as far as the positive historical significance of Renaissance is concerned, he considers it the dawn of the modern world.

In Renaissance historiography, Burckhardt undoubtedly stands for a capital moment. But (as was noticed by Ferguson, the guide of the present historical approach of the matter), his admirable construction cannot avoid a number of exaggerations and shortcomings which deform the historical reality taken into study. Thus, the book gives a static frame, ignoring the factors of the historical development of the period examined; the effects of the economic conditions are distinctly underevaluated; the problem of Renaissance origin and causes stays outside the author's span of concer. In this respect, there is an almost complete neglection of the contributions made by sciences and technique, as well as of the effects of travelling and geographical discoveries. The very frame of Renaissance culture and civilization is surprisingly restricted in time and space, limiting itself to Italy and predominantly to the XVIth century. Burckhardt also undervalues the importance of historiography. The samgoes for both the mentality of the Renaissance man and for the philosophical and scientifical thinking. Next, there is a too exasperating contrast sketched by the author between the Middle Ages and Renaissance; consequently, his statement about the civilization of the XVIth century as really marking the beginning of the modern era is highly debatable. In tracing the social frame, the historian focuses his attention only upon the representatives of the upper social categories. The excessive stress laid upon Italian immorality and irreligiousness seems to yield to the temptation of certain literary effects. Equally less acceptable is the exaggerated relevance given to Renaissance individualism, considered to be the main and most determinant criterion in defining both the nature of Renaissance and its motor element. All in all, Burckhardt's masterpiece (historical and literary)

which often replaces argumentation with intuition, this first presentation of large scope and remarkable inner coherence, leaves an informed reader with the impression of an incomplete general view and an undiffierentiated idealization of Renaissance as a period.

The idea that Renaissance is actually defined as a generally European historical stage, not as a mere artistic and literary movement, met a constant resistance for a long time. Arthur Gobineau, in his series of dramatized historical scenes (*La Renaissance*, 1877), understands Renaissance merely as an expression of a number of personalities and of an élite culture. For Nietzsche, Renaissance is Superman's great epoch and an antithesis of Christian civilization (The cult of human energy will also be interpreted as a main defining feature of Renaissance by writers such as D'Annunzio, St. George, H. von Hofmannstahl, or E. Ludwig). Philosophers such as W. Dilthey and E. Cassirer ascribe to the Renaissance epoch – including here the movement of the Reform as well – the merit of having initiated the modem scientific conception of life and the european tendency towards the freedom of thought (An idea rejected by E. Troeltsch, for whom the first-stage Protestantism meant „a complete reaction of medieval thinking"). Similarly, for K. Burdach Renaissance was only „a spiritual movement" which „had nothing to do with the economic forces with the changes that took place in European public life". For Fr. de Sanctis Renaissance, splendid in its art, is a period of moral, religious and civic decay. In exchange, H. Taine and Ph. Monnier give a historical and cultural interpretation to Italian Renaissance art.

The outlook and the degree of interest of the Renaissance students in our century also varied in keeping with the nature, the directions and the scope of the Renaissance phenomenon in the respective countries. In France, where classicism in the XVIIth literature and art contributed to a minimalization of the interest for the great culture of Renaissance, it was considered to be an Italian transplantation phenomenon. „Practically, French Renaissance is only a prolongation of the Italian one", states G. Lanson, while E. Faguet saw the humanist movement simply as an imitation of the classics and therefore a phenomenon that had always existed throughout the Middle Age.

In England, where the artistic production with typically Renaissance features of the XVth and XVIth centuries was almost non-existent, Renaissance considered by English historians as an aspect of the civilization and culture of the Tudor epoch – never acquired a specifically English character. Unlike France and England, in Germany – a

country where the literature of that time did not produce extremely valuable works and where the late Gothic style remained the main German feature in art – Renaissance did not last for that long and asserted itself as a secondary cultural phenomenon, while the Reform was appreciated (even by Michelet or H. Taine) the national German expression of Renaissance. (W. Windelband indicates the Reform as a „particular expression of Renaissance as a whole", while other German authors – Dilthey among them – consider them to be two movements of national assertion who knew a parallel development).

Among the positions expressed in the decades following the First World War as far as Renaissance is concerned, the dominant one seems to deny the idea of a radical split produced between the two great historical epochs, tryng in exchange to diminish or even do away with the alleged radical contrasts between Middle Ages and Renaissance.

The romantic and irrationalist trends of thought (which prolonged themselves up to our century) sought the origins of Renaissance in the Middle Ages. Michelet found its precursors in Abélard, Roger Bacon and even Gioacchino da Fiore and Renan in Fr. Assisi. Other authors looked upon Renaissance as a continuation of the Middle Ages, stating that there was such a thing as a real „medieval Renaissance" (C. H. Haskins), that humanism was a movement which was born in France during the Middle Ages (E. Faral) or that modern philosophy appeared at the same time with the medieval one which the Renaissance thinkers are simply continuing (Ét. Gilson). Also, historians of science such as L. Thorndike or G. Sarton state that there was no split but only continuity between scholastic and Renaissance science.

The series of the famous Renaissance detractors culminates with Johan Nordström, whose extremist thesis asserts that there was no original contribution made by Renaissance civilization and culture. „National consciousness, urban culture, classicizing humanism, freedom of thought, the cultivation of Platonic philosophy, the empirical study of nature sciences, the strong interest for man and nature, the forming of a new society with an increasingly sophisticated taste, realism and the classical influence in the arts [...], none of this was a genuine product of Renaissance Italy, since they had already been fully obtained and achieved during the Middle Ages" (*apud* Ferguson). After that, it was very simple for Catholic philosophers to push things even further: Renaissance culture created nothing truly new, given that all its important elements could be traced as far back as the Middle Ages (Ét. Gilson). In exchange, the new epoch brought about everything that is

evil in the modem world because Renaissance culture – as J. Maritain puts it – „separated itself from the sacred and directed itself towards man".

The often contradictory variety of the interpretations of Renaissance shows the impossibility of defining it with rigorous objectivity and in unambiguous terms. Yet, one could and should explain a few things.

Renaissance cannot be superficially defined as a „transition epoch". In the history of culture and civilization everything is „transition", whether a slow or a fast one; the fixity and immobility of certain phenomena which anyway have a limited span of time is an illusion. In various proportions and with a different stress laid upon them in keeping with taste or value, certain elements of the previous epoch prolong themselves in, persist within and sometimes even go beyond the following one.

Renaissance is a European phenomenon and not merely an Italian one, as Burckhardt thought. The term circumscribes not only a cultural phenomenon – artistic and literary, to be more specific – but also a determined epoch of European History, civilization and culture whose characteristic features acquired the first and most complex definition in Italy, spreading further in other European countries, at various moments in time and in various amounts and fields. Renaissance as a notion includes three great events: the intellectual movement of humanism, the religious Reform and the brilliant artistic (and literary) movement whose conventional name, widely but unjustly accepted as such (and therefore creating terminologic confusion) was superposed to the whole notion of Renaissance as an historical stage. As a result, the artistic and literary splendour of Renaissance was projected upon the epoch as a whole, idealizing it.

Renaissance as a historical and cultural phenomenon is not unitary. Chronologically, the Renaissance period covers, *grosso modo*, the XVth and XVIth centuries; but if in Italy Petrarch's („the first modem man", as Renan calls him) humanistic activity starts before 1340, while Campanella's *Metaphysics* appears in 1638, that is one year after Descartes writes his *Discourse upon Method*, in the other European countries the XVth century, though announcing the new era by certain aspects, remains predominantly medieval.

In spite of the steadfast denial of the previous „barbarity", the great contribution and pride of the new epoch, „the discovery of the world and the discovery of man", couldn't prevent the surging or the continuation of certain phenomena related to intolerance and obscurantism,

reminding of the barbarity of the darkest Middle Ages, such as the atrocities committed by the conquistadors, the revival of slavery, the Spanish Inquisition or „the witch-hunt". Renaissance civilization and culture are deeply marked by an alliance between what was old and what is new, by the persistence of certain superstitious, magical, esoteric, cabbalistic and astrological conceptions and habits, which even the most brilliant scientists and philosophers such as J. Bodin, A. Paré, Copernicus, Kepler, Paracelsus, Pico della Mirandola and many more could not get rid of. G. Gusdorf defines Renaissance as the great epoch of ambiguities and contradictions, a period where „man aims at a kind of creation of the world and of himself [...], being inflamed for the technical adventure in which he identifies a decisive factor of reforming and transforming the world", a period where, „escaping the influence of dogmatism, man wonders at his own new power". Renaissance means „the crisis of youthful originality of Western civilization", it is „the enthusiastic adolescence of European spirit", it also is „the exaltation epoch of mankind, when everything seems possible" and at the same the epoch where „everything begins but nothing can stop". L. Brunschvicg saw Renaissance as an „indefinite agitation" and a „confused fecundity". The great century of Renaissance was the XVIth century, also the most agitated and fertile, but still the modern era strictly speaking with the next one.

The Renaissance epoch remains impressive by the extraordinary vitality it shows, its irremediable optimism, its passion for adventure and freedom, not only refusing the authoritarianism of certain dogmas, but also considering morality of behaviour as a limiting and restrictive reflex. *Juvat vivere*! It's a joy to live: Ulrich von Hutten's exclamation seems the very slogan of Renaissance people.

O. D.

PROBLEME ȘI CRIZE ALE PERIOADEI ANTERIOARE

Sfârșitul Evului Mediu. Refluxul demografic • Consecințe în viața economică • Consecințe în plan social, politic și militar • Dezechilibru politic. Criza Imperiului și a papalității • Evoluții politice în Europa Occidentală • În Europa Centrală și de Răsărit • În Țările Românești • Problemele Bisericii catolice • John Wiclif și Jan Hus • Declinul Universității și dislocarea certitudinilor intelectuale.

SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU. REFLUXUL DEMOGRAFIC

După epoca de impetuos avânt al culturii și civilizației medievale – din secolele XII și XIII, – începând din primele decenii ale secolului al XIV-lea întregul continent va cunoaște o lungă perioadă (de peste o sută de ani) de calamități, dezordini, crize și de profunde transformări structurale, politice, economice, sociale și culturale. Secolul al XIV-lea abundă în contraste, contradicții, conflicte, fără însă ca acestea să anuleze un general și decis impuls creator. Asemenea altor epoci istorice, și acum momentele de criză „de creștere" sunt generatoare de înnoiri.

În secolul al XIII-lea epidemiile și perioadele de foamete au fost rare; încât, durata medie de viață s-a putut ridica la 35 de ani – de la 25 de ani cât fusese către sfârșitul Imperiului Roman. Lucrările de îndiguire controlând inundațiile, de asanare a terenurilor mlăștinoase (având drept consecință imediată reducerea efectelor malariei), de despăduriri masive care au creat terenuri noi pentru agricultură, au constituit tot atâtea premise de ameliorare a condițiilor de viață, de alimentație, de igienă. Dar perioada de foamete generală din anii 1313 – 1317, cauzată de calamități naturale și extinsă în toată Europa, a avut drept efect debilitarea populației subalimentate, și deci scăderea rezistenței organismului la atacurile bolilor. Mortalitatea cauzată de epidemii (de pestă, gripă virotică, malarie, scorbut, dizenterie, ș. a.) a redus simțitor numărul brațelor de muncă din agricultură – și, prin aceasta, a sporit posibilitățile unor noi perioade de foamete. Următoarele trei decenii au agravat considerabil situația demografică și starea biologică a întregului continent.

Dintre numeroasele tipuri de epidemii cu consecințe dramatice[1] cea mai teribilă a fost „ciuma neagră", care, adusă (la sfârșitul lunii octombrie 1347) din Orient la Messina de o navă comercială, s-a răspândit vertiginos – în numai patru ani – în toată Europa[2]. Epidemia a revenit, cu aceleași rezultate catastrofale, la scurte intervale de timp – în 1360 și 1371. Mănăstirile din regiunile

1 În numai 74 de ani (între 1326 – 1400) Germania a fost bântuită de epidemii (nu toate de ciumă) timp de 32 de ani.

2 În Franța ajungând în 1349; în Anglia, în 1350; în Scandinavia, Lituania și Polonia, în 1351; iar în Rusia, în 1352.

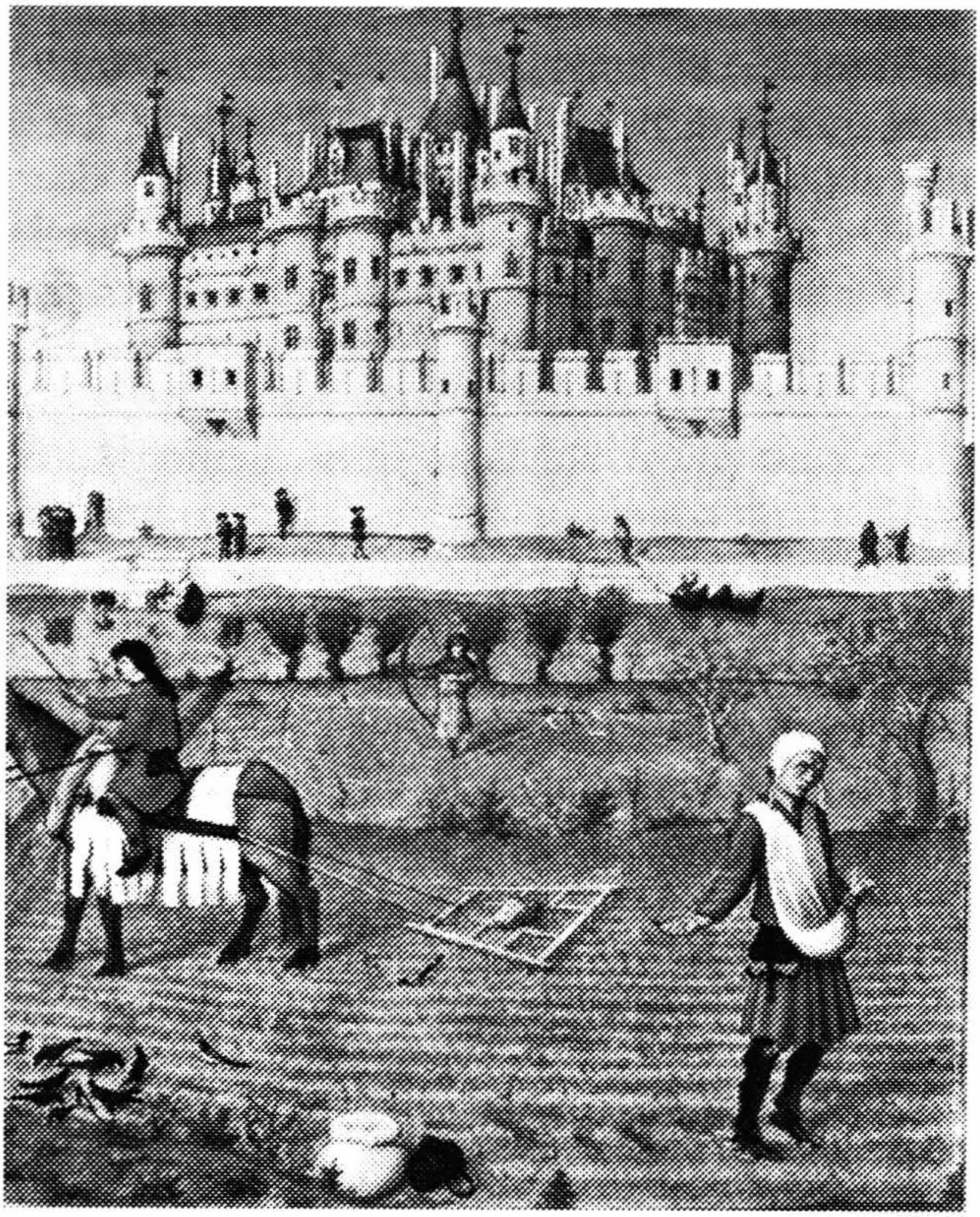

Castelul Louvre văzut dinspre Sena.
Miniatură de Pol de Limburg (sec. XV).

mediteraniene au rămas, practic, pustii: la Montpellier, doar 7 din 140 de călugări au supraviețuit. Populația orașelor din Toscana s-a redus la un sfert sau chiar la o cincime; în timp ce populația Angliei a scăzut – în numai 28 de ani – de la patru milioane la două milioane și jumătate de locuitori. (Cu excepția Londrei, în 1377 nici un alt oraș din Anglia nu mai număra nici măcar 10.000 de suflete). În Islanda, aproape întreaga populație a fost secerată de molimă. În întreaga Europă, numărul victimelor ciumei s-a ridicat la 26 de milioane. (Iar incluzând și țările orientale, la 43 de milioane).

Îndeosebi în orașe mortalitatea atinsese cifre impresionante[1]. La

1 În orașele Ypres și Arras din Țările de Jos, sau în Huesca (Spania) populația se reducsese la jumătate. De asemenea, în Franța sau Italia. Între 1340 – 1400, populația din Toulouse scăzuse de la 30.000 la 19.000 de locuitori; din Montpellier – de la 40.000 la 15.000; din Reims – de la 20.000 la 9.000; din Prato – de la 10.500, la 3.500; din S. Gimignano – de la 8.400 la 1.250, ș. a. m. d.

scară regională (deci – orașe și sate împreună) flagelul a redus numărul locuitorilor la jumătate, sau chiar mai mult (după cum atestă documentația disponibilă pentru Provence, Normandie sau Prusia Orientală). Iar la scară națională, în 1450 – deci la un secol după izbucnirea marelui flagel – populația țărilor europene scăzuse: cu 38% în Franța și în Țările de Jos, cu 33% în Anglia, cu 27% în Italia, cu 26% în Peninsula Iberică, cu 25% în Germania și în Scandinavia[1].

Față de aceste cauze ale depresiunii demografice – cu toate urmările lor în plan economic, – devastările produse de războaie au fost mult mai puțin grave. În secolele XIV și XV armata pe care o putea mobiliza Anglia nu trecea de 10–15.000 de soldați; iar cea a Franței – țara cea mai populată din Occident – cu greu atingea cifra de 20–30.000 de combatanți. Cu toate acestea, prin frecvența și durata lor campaniile militare[2] aduceau și ele enorme devastări și mari pierderi de vieți omenești.

CONSECINȚE ÎN VIAȚA ECONOMICĂ

Criza demografică a lovit grav și mediul rural. Mii de sate au rămas complet pustii. În Provence, din cele 625 de comunități rurale atestate în 1315, în 1471 rămâneseră total nelocuite 177. În Italia, numai în provincia Roma au dispărut pur și simplu 25% din sate; iar în Sardinia, 50%. În Anglia, rămâneseră complet abandonate 450 de sate mari. În Germania Centrală, satele au fost depopulate în proporție de 40% până la 68%. În 1419, dintre proprietățile rurale ale Ordinului Teutonic 21% au rămas fără cultivatori; două decenii mai târziu – 42% din așezările rurale din Pomerania Orientală; în unele regiuni cifra satelor abandonate urcând până la 80%.

Lipsa brațelor de muncă a determinat o gravă destructurare economică și socială. Lucrările de asanare, de îndiguire, de defrișare

1 În timp ce în Polonia, Lituania sau Ungaria – țări cu un număr foarte mic de aglomerații urbane, – cu numai 3%.

2 Pe lângă Războiul de o sută de ani, se pot adăuga în această perioadă: războaiele de succesiune din Bretagne, Castilia și Portugalia; conflictele militare dintre Anglia și Scoția, – sau cele dintre Ordinul Teutonic și vecinii săi slavi; cruciadele contra husiților; războaiele maritime dintre Veneția și Geneva – sau cele dintre Hansa germanică și Danemarca; în fine, conflictele și campaniile militare de la periferia Continentului – contra maurilor din Granada, contra piraților sarazini, contra turcilor otomani, contra „păgânilor" din provinciile baltice Livonia și Curlandia, etc.

sunt părăsite, suprafaţa cultivabilă se reduce considerabil. Agricultura – care, până în sec. XVIII, va rămâne, în toate ţările, principala sursă de venituri a populaţiei – arată o mare scădere a productivităţii solului. Între 1250 şi 1350 raportul dintre cantitatea însămânţată şi cea recoltată scade de la 1/6 la 1/2,7. În multe regiuni randamentul solului se reduce la jumătate. – Scăderea producţiei globale agricole s-a datorat şi unei bruşte schimbări a climei: avansarea progresivă a gheţarilor alpini şi polari din cursul acestui secol a determinat dispariţia grâului în Irlanda şi Scandinavia, a viţei de vie în Anglia şi nordul Germaniei, precum şi coborârea limitei septentrionale a cultivării secarei.

Pe de altă parte, tipurile de cereale cultivate sunt acum altele. În locul grâului şi ovăzului (culturile cele mai practicate în sec. XIII), la începutul secolului al XV-lea predomină orzul şi legumele; ultimele, necultivate cu un secol înainte în mod sistematic. Grâul va fi acum foarte puţin cultivat, iar ovăzul dispare complet. În regiunile Germaniei, a Ţărilor de Jos şi a Suediei se intensifică culturile compensatoare – de in, cânepă, drobuşor, roibă, – erbacee folosite însă doar în procesele industriei textile[1]. În tehnica agricolă, până în sec. XVI nu se va înregistra nici o ameliorare notabilă.

Criza este agravată şi de reducerea progresivă a patrimoniului zootehnic folosit în muncile agricole, îndeosebi a boilor. Odată cu reducerea suprafeţelor cultivate şi cu extinderea pădurilor (în detrimentul agriculturii) se intensifică creşterea animalelor, îndeosebi a ovinelor – şi, cu aceasta, fenomenul transhumanţei.

Paralel cu scăderea productivităţii şi a producţiei agricole scade considerabil şi activitatea industrială. În Evul Mediu, producţia industrială însemna în primul rând industrie textilă; alte sectoare – ca cel al industriei miniere, sau cel al construcţiilor navale – aveau doar o importanţă locală, redusă. Or, activitatea vechilor centre textile (înainte de toate, cele din Flandra) se află într-un continuu şi rapid declin[2]. Într-o alarmantă criză intră şi producţia minelor de argint şi

1 Alte culturi compensatoare: de mei, pentru ameliorarea gustului berei; de mac, rapiţă, mere (pentru fabricarea cidrului), de şofran (în Lombardia); iar în câmpia irigată a văii Padului apar primele recolte de orez. – În Italia, unde tehnicile horticole erau mai avansate, se cultiva tot mai mult spanacul, lăptuca, sparanghelul, anghinarea, ţelina şi pepenele galben.

2 Dar şi producţia textilă a Florenţei scade de la 100.000 de vălătuci în 1310, la 70.000 în 1338, la 30.000 în 1373, până la 19.000 în 1383.

cositor, în toată Europa. Criza se repercutează și asupra schimburilor comerciale.

Dacă între 1300 – 1360 Anglia exporta pe Continent în anumiți ani până la 40.000 de saci de lână, după 1382 cantitatea exportată scade la 20.000 de saci. În exportul de vin din regiunea Bordeaux spre Anglia și Țările de Jos situația este și mai gravă[1]. Volumul schimburilor comerciale scade la Marseille cu 35% în 1400, iar al celor genoveze cu 65%. Marile centre comerciale sunt amenințate de un adevărat colaps: taxele percepute din comerțul maritim la Pera (agenția comercială din Constantinopol controlată de genovezi) înregistrează – în mai puțin de un secol – o cădere catastrofală[2]. Activitatea principalelor drumuri comerciale terestre, a celor mai importante linii de navigație, a marilor târguri internaționale, stagnează.

Dezechilibrul economic se datora și unei situații monetare particulare.

Stagnarea schimburilor comerciale era, înainte de toate, rezultatul penuriei de metale prețioase. În primii ani ai secolului al XIV-lea Occidentul dispunea de un stoc important de monede de aur și argint; după care, epuizarea filoanelor metalifere din respectivele mine, inflația determinată de cheltuielile militare într-o perioadă de războaie tot mai frecvente, precum și dezordinile sociale apărute, au dus la o sensibilă criză monetară. Dezechilibrul schimburilor comerciale a făcut ca aurul și argintul să iasă din ce în ce mai mult din spațiul european: în Orient, valoarea argintului în raport cu aurul fiind mai mare decât în Occident, negustorii italieni și francezi preferau să schimbe aurul lor contra argintului. Pe de altă parte, galerele venețiene care întreținеau raporturi comerciale intense cu Siria erau obligate să plătească o parte din mărfurile importate în aur. Încât, rapida difuzare în Occident a scrisorii de schimb se explică în bună măsură tocmai prin această insuficiență a metalelor prețioase; insuficiență care a stimulat și marile călătorii maritime și descoperiri geografice în căutare de aur.

De asemenea, degradarea monedei prin reducerea continuă a

1 Între 1305 – 1336, media anuală a exportului de vin era de 80.000 de tone; între 1356 – 1369 – de 30.000; pentru ca între 1369 – 1440 să scadă la 11.000 tone.

2 În proporție – în numai 90 de ani – de la 1 la 7. În 1334, taxele încasate se ridicau la cifra de 1.648.638 lire genoveze; în 1391 – la l. 199.046; pentru ca în 1423 să ajungă la abia 234.000 lire (cf. Ph. Contamine, vd. *Bibliografia*).

valorii sale intrinseci este un fapt strâns legat de această criză a metalelor preţioase[1]. După 1380, puterea de cumpărare a metalului preţios monetar creşte, în timp ce preţurile produselor agricole sunt în continuă scădere, agravând prin aceasta dinamismul economic.

Ca urmare a acestui complex de cauze, multe societăţi comerciale dintre cele mai importante nu pot evita bancruta. În Italia, de pildă, ţara prin excelenţă a marilor tranzacţii comerciale, zece mari case au dat faliment într-o perioadă de numai patru ani! În fruntea acestora se situau bancherii cei mai mari, Peruzzi (în 1343) şi Bardi (în 1346), care făcuseră şi imprudenţa să-i împrumute pe unii monarhi insolvabili – ca Eduard III al Angliei.

CONSECINŢE ÎN PLAN SOCIAL, POLITIC ŞI MILITAR

Depresiunea demografică şi criza economică nu puteau rămâne fără urmări în plan social, politic şi militar, în organizarea vieţii şi în mentalitatea generală.

Fenomenele rezultate au fost dintre cele mai diverse. Începând cu cele care în mod nemijlocit au dus la eroziunea sistemului puterii feudale. Faptul, de pildă, că seniorul nu-şi mai investeşte banii în proprietăţi agricole contribuie considerabil la scăderea productivităţii agriculturii. Renta feudală datorată de ţăran seniorului fiind plătită acum nu numai în produse ci şi în bani, face ca iobăgia să slăbească: raporturile feudale de producţie se destramă, seniorul trebuie să-şi administreze proprietăţile „cumpărând" mână de lucru salariată. Totodată, îi scapă de sub control şi serviciile necesare comunităţii rurale care până acum depindeau de el şi pentru care el percepea o taxă – cuptorul de pâine, varniţa, moara de măcinat, presa de ulei, atelierul de fierărie, ş. a. În numeroase regiuni – în Franţa, Italia, Germania, – între 1351–1425 veniturile seniorului scad în proporţie de 40%–50%, în timp ce datoriile lui cresc, în aceeaşi perioadă, cu cel puţin 20%. Începând de pe la mijlocul secolului al XIV-lea se înregistrează numeroase cazuri de ipotecări

1 În Anglia, din 1280 până în 1410 moneda naţională (*penny sterling*) îşi diminuează cantitatea de argint fin de la 23 la 15 *grains* (unitate de măsură utilizată în Anglia, echivalentă cu 0,068 gr.). În Franţa, în 1330 valoarea unui *solidus* echivala cu 3,907 gr. de argint şi 0,281 gr. aur; pentru ca în 1400 valoarea lui să scadă la 1,736 gr. argint şi 0,175 gr. aur. Moneda Flandrei, care în 1381 conţinea 4,22 gr. argint, în 1400 îşi reduce valoarea instrinsecă la 1,02 gr. argint.

sau de scoatere la vânzare a unor mari proprietăți funciare și imobiliare. – Situația aceasta explică și scăderea substanțială a valorii terenurilor agricole[1].

În această stare de decădere a raporturilor feudale apar și elemente novatoare. În unele țări, în Anglia, în Germania, burghezia orășenească începe să manifeste un oarecare interes pentru agricultură, achiziționând terenuri și introducând în țara lor forme mai moderne de economie agrară: este ceea ce face și un *squire* englez și un *Junker* german. Apoi: unii țărani se pot afirma cu succes, devin bogați, alții însă neputându-și ameliora condițiile de viață se transformă într-o categorie socială nouă: cea a proletariatului agricol. Aceștia vor constitui fermentul marilor răscoale, deosebit de frecvente în sec. XIV și de mari proporții: cea din 1358 din regiunea pariziană (*Jacquerie*), cea condusă de John Ball din Anglia, etc. Răscoale care, deschizând drumul celor din sec. XV – în primul rând din Boemia – prezintă elemente noi: pe de o parte țăranii răsculați își găsesc aliați în orașe, pe de altă parte răscoalele au loc simultan în diferite țări[2]. – Trebuie menționată de asemenea existența, în unele zone de munte (din Elveția, din Tirol) a unor comunități țărănești compacte, libere, puternice, chiar dotate cu o adevărată structură proprie, oricând gata să-și apere drepturile și libertățile.

În același timp se petrece o schimbare și în rândurile nobilimii. Lipsiți de o solidă situație economică, nobililor nu le rămân decât două posibilități: să intre în dependența regelui ori a principilor în speranța obținerii unor beneficii, devenind nobili de curte, – sau să acționeze anarhic, pe cont propriu, prin acte diverse și continui de banditism, care uneori luau forma de războaie private (fenomen social care în Germania a căpătat denumirea de *Raubrittertum*). Se observă de asemenea și tendința tot mai accentuată a nobilimii de a-și orienta fiii spre cariera ecleziastică, mai sigură și mai rentabilă. – Pe lângă pierderea puterii sociale și economice, nobilimea și-a pierdut în mare măsură și funcția militară. Epoca expedițiilor mili-

1 În Normandia, de ex., prețul unui acru (0, 405 ha) scade de la 15 *tournois* în 1400 la 8 în 1445.

2 În Italia, răscoala „ciompilor" din Florența (1378); în Anglia – cea a lui Wat Tyler din Londra (1381); în Țările de Jos – cea condusă de Jacob van Artewelde la Gand (1381); în Franța – cea din Languedoc *des Tiouchins* din 1382, și cea din Paris *des Maillotins* din același an. (Pentru răscoalele populare, vd. *Ist. culturii și civ.*, vol. 5, p197, – precum și harta de la p. 198).

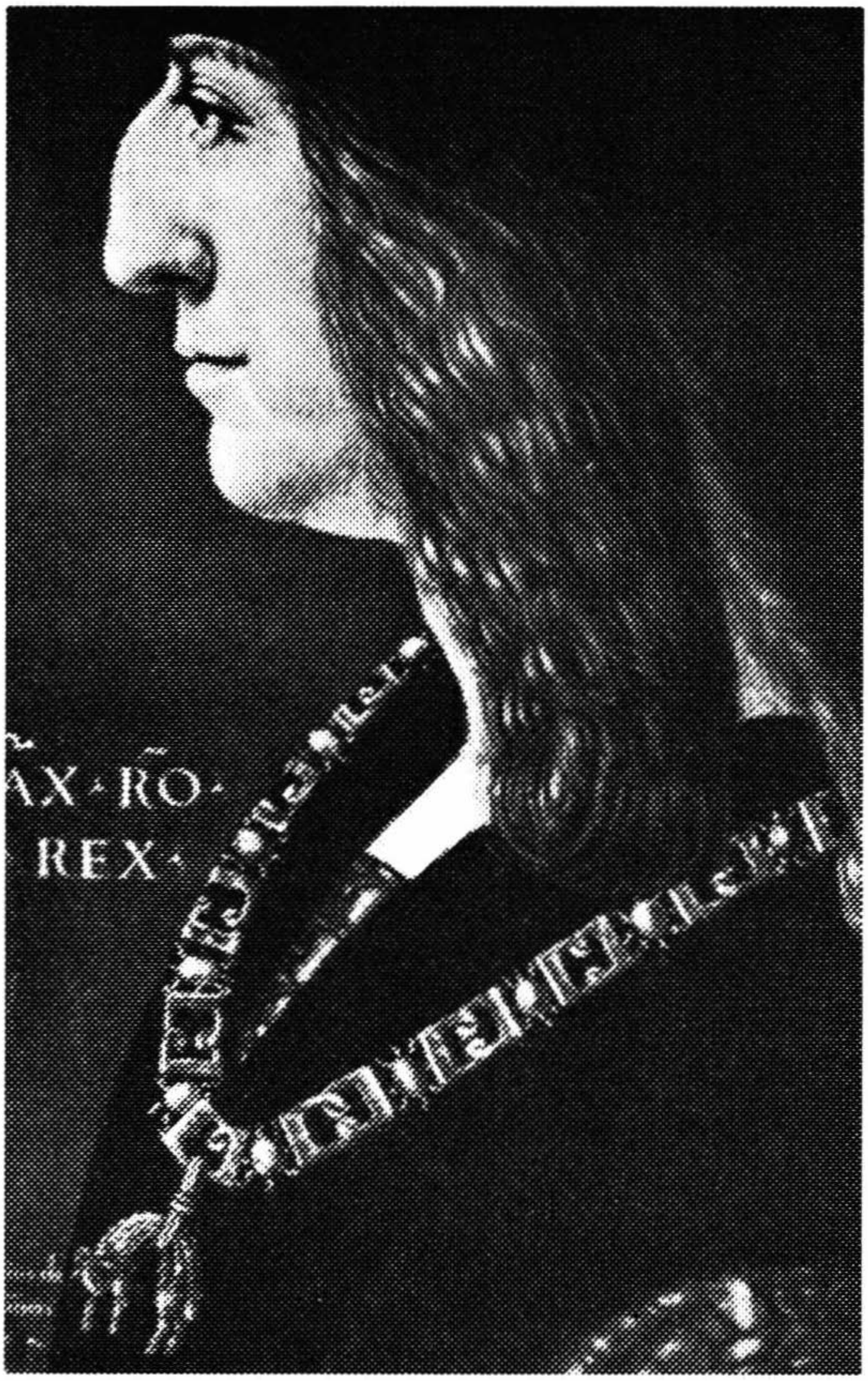

Împăratul Maximilian I, într-un tablou de Ambrogio de Predis. – Gemälde Galerie, Viena.

tare ale ultimelor cruciade se încheiase demult; în Spania, *reconquista* fusese de asemenea întreruptă, pentru a fi reluată abia către sfârșitul secolului al XV-lea; în bătălia de la Coutrai (1302) infanteria domină cavaleria – arma nobilimii prin excelență; iar în cea de la Crécy (1346), arcașii pedeștri demonstrează că arma cavaleriei începuse să devină anacronică.

Criza economică a secolului al XIV-lea a avut așadar puternice reflexe atât sociale cât și politico-militare, devenind însăși profunda criză a feudalității. Personajele emblematice ale acestui final de epocă – totodată anunțând apropiata eră ce va fi marcată de un puternic caracter popular și național – vor fi Ioana d'Arc și Wilhelm Tell.

DEZECHILIBRU POLITIC. CRIZA IMPERIULUI ȘI A PAPALITĂȚII

Criza Sacrului Imperiu Roman de Națiune Germană se declară după moartea lui Frederic II (1250), odată cu trecerea regatului Siciliei sub controlul unei dinastii franceze, de Anjou, susținută de papalitate, – și odată cu perioada „marelui interregn" (1256 – 1273), când nici unul din cei trei pretendenți (Wilhelm de Olanda, Richard de Cornwall și Alfonso X de Castilia) nu reușesc să obțină coroana imperială. Germania se fracționează în sute de unități politico-teritoriale, ducând la haosul luptelor interne. Starea de anarhie ia sfârșit odată cu alegerea (1273) lui Rudolf IV de Habsburg[1]. Dinastia de Habsburg va deține tronul imperial timp de mai bine de 500 de ani. Tendințe centrifuge se manifestă în Burgundia, Țările de Jos și în Elveția – unde confederației cantoanelor elvetice (care a luat naștere în 1291) i s-a recunoscut independența politică prin tratatul din Basel (1499).

Paralel cu asemenea tendințe se semnalează totuși și o relativă consolidare a Imperiului: întâi, prin elaborarea unei ideologii ce combătea primatul și ierarhia ecleziastică, legislația canonică și pretențiile politice, temporale, ale papalității. Apoi, prin declarația (din 1338) conform căreia confirmarea papală pentru alegerea împăratului nu mai era necesară. În fine, prin „Bula de Aur" (1356) care, după ce excludea intervenția papei, atribuia autoritatea de a-l alege pe noul împărat unui număr de șapte electori (arhiepiscopii de Mainz, Trier și Köln, regele Boemiei, ducele Saxoniei, marcgrafului de Brandenburg și contelui palatin de Rhin). Acestora li se asigura deplina suveranitate în statele lor: încă o confirmare deci a fragmentării Imperiului. – Pentru a limita autoritatea electorilor, în 1495 se creează Dieta din Worms (*Reichstag*), adunare politică și legislativă care reunea reprezentanți ai celor trei stări – a principilor, a seniorilor și a orașelor imperiale. În cadrul Dietei funcționa și

1 Primul conte al Casei de Habsburg, de origine alsaciană, a fost Werner II (m. 1096). Timp de două secole conții de Habsburg au avut mică importanță. Noul împărat Rudolf IV a incorporat în domeniul său și Austria și Stiria. Importanța europeană a dinastiei de Habsburg începe odată cu căsătoria lui Filip cel Frumos (1496) cu moștenitoarea coroanei spaniole. Cu fiul lor Carol V – personajul cel mai important din istoria dinastiei – casa de Habsburg va deveni prima din Europa, dispunând de teritoriile Germanici, Austrici, Spanici și Țărilor de Jos.

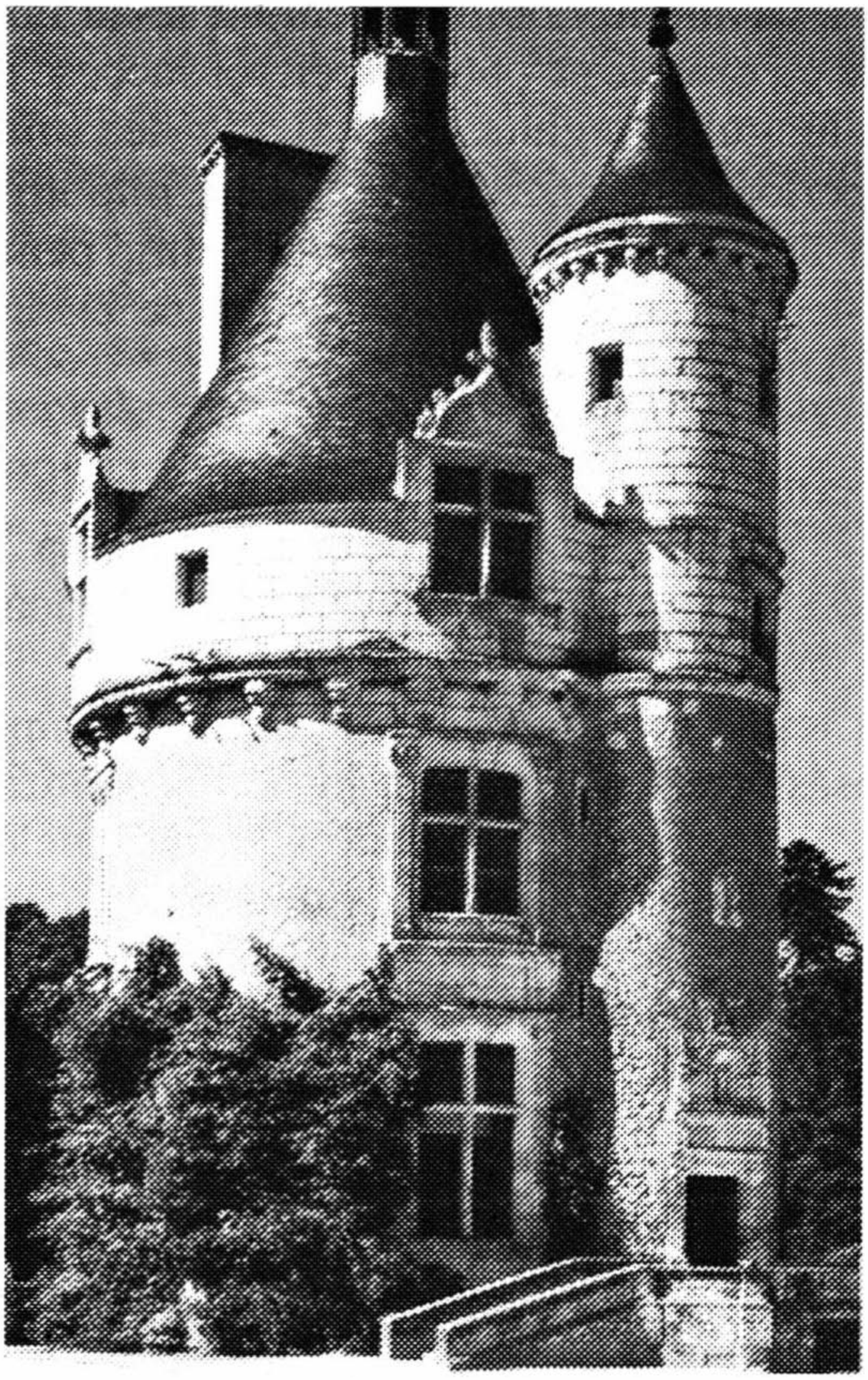

Donjonul medieval (modificat în sec. XVI) al castelului Chenonceaux de pe Valea Loarei.

Camera imperială de justiție, ale cărei atribuții erau de a interveni în cazuri de litigiu dintre seniori.

Prin ramura sa austriacă dinastia de Habsburg a căutat să-și extindă posesiunile (îndeosebi în zona danubiană) și să se consolideze politic printr-o abilă politică matrimonială, totdeauna încoronată de succes. Slăbirea Imperiului însă a continuat: în exterior – prin oprirea și chiar refluxul acțiunii de colonizare germanică spre est, datorită rezistenței popoarelor scandinave și slave; în interior – prin acțiunea celor șapte „orașe libere" și a celor peste o sută de „orașe imperiale". Reprezentând o considerabilă forță politică, aceste orașe libere (ca Nürnberg, Strassburg, Rothenburg, Heilbronn) și-au constituit teritorii cu o jurisdicție proprie. Pentru a-și asigura puterea, pentru a-și apăra libertățile și privilegiile împotriva amenințărilor nobililor și principilor, aceste orașe s-au organizat în

ligi. Ca răspuns, cavalerii, nobilii și seniorii le-au imitat – fără însă ca în conflictele cu orașele să obțină aceleași succese ca acestea.

Încât, de-a lungul întregului secol al XIV-lea principii teritoriali au traversat o perioadă de criză de autoritate. Împotriva lor, cele trei stări din Dietă au obținut o serie de drepturi; pentru ca, abia în secolul al XV-lea principii să reușească să se emancipeze de sub această tutelă a Dietei.

După Imperiu, a doua forță a Evului Mediu care aspira la universalitate – papalitatea – trece de asemenea printr-o lungă perioadă de criză. În urma celor două secole anterioare de conflicte continui, acum ambele erau epuizate.

Papalitatea ieșise istovită chiar din lupta cu împăratul Frederic II. Dar și în însăși cetatea Romei și în Statul pontifical autoritatea, puterea efectivă a papei era barată atât de unele mari familii aristocratice (Orsini și Colonna, în primul rând), cât și de anumite facțiuni burgheze și populare. Pretenția papalității de a-și impune autoritatea – atât spirituală cât și politică – asupra întregii Europe, nu numai occidentale, părea acum exclusă. Bonifaciu VIII încearcă o operă de reformă. În Italia, urmărește să restrângă influența facțiunilor adverse, intervenind și în problemele comunelor libere toscane sau în cele ale Siciliei. În exterior, caută să intermedieze în conflictele dintre Franța și Anglia, să impună condiții în acordarea coroanei imperiale și să restabilească poziția politică supremă a papalității prin emiterea (în 1302) a faimoasei bule *Unam Sanctam* – teoretizare categorică a unei clare direcții teocratice[1].

După moartea, în 1303, a papei Bonificiu VIII, în urma conflictului – pe chestiuni financiare, de jurisdicție și de autoritate politică – cu regele Franței Filip cel Frumos, fu ales papă un cardinal francez care își va lua numele de Clement V. Acesta refuzând să vină la Roma, curia papală a fost transferată în 1309 la Avignon (după ce, înainte se stabilise pentru scurt timp la Bordeaux, Bourges, Poitiers și Cluny), oraș care prezenta mai multă siguranță și liniște decât

1 „Cele două puteri – decretează Bonifaciu VIII, – cea spirituală și cea temporală, sunt în mâinile Bisericii; prima, îi aparține de drept; a doua, trebuie să fie folosită și să acționeze în folosul ei. Cea dintâi trebuie să fie exercitată de sacerdoți, cea de-a doua de regi – dar numai atâta timp cât sacerdotul vrea și cât le-o îngăduie. Autoritatea temporală, așadar, trebuie să se plece în fața celei spirituale. Înțelepciunea divină îi dă acesteia din urmă sarcina de a crea puterea temporală și să o judece, dacă este cazul. De aceea, spunem, declarăm și stabilim că este pentru orice ființă umană condiție indispensabilă a mântuirii supunerea față de pontificele roman".

Roma. Cei şapte papi care au urmat – toţi francezi de origine – şi întregul lor anturaj au preferat să rămână în această „captivitate babiloniană" (astfel numită de italieni) până în 1377.

În perioada aceasta[1], papalitatea – subordonată intereselor coroanei franceze – a continuat să-şi afirme autoritatea temporală în Italia, să-şi organizeze sistemul juridic-financiar, să reprime mişcările eretice, să trimită misionari în Orient, precum şi să-şi sporească pretenţiile privind condiţiile de ocupare a locurilor vacante de episcopi; fapt care a provocat o vie reacţie din partea puterii laice în Germania şi mai ales în Anglia. Autoritatea morală a Bisericii catolice în continuă scădere favorizează apariţia şi intensificarea mişcărilor eretice, în timp ce la Roma tribunul reformator Cola di Rienzo (m. 1354) cerea o Biserică mai atentă la promovarea şi respectarea valorilor spirituale.

După reîntoarcerea curiei la Roma începe criza papalităţii cunoscută sub numele de „marea schismă din Occident"[2], în decursul căreia disensiunile interne au dus la existenţa simultană a doi şi chiar a trei papi. Această situaţie anormală s-a repercutat şi la nivelul imediat următor: unele eparhii şi abaţii aveau în acelaşi timp câte doi episcopi sau doi abaţi. – Schisma (care a durat mai bine de 40 de ani) era alimentată şi de teoria formulată şi insistent susţinută de Universitatea din Paris, opusă principiului demult stabilit de dreptul canonic; şi anume, declarând că papa trebuie să se supună hotărârilor luate de concilii – singurul adevărat for de decizie în problemele Bisericii: „Toţi trebuie să dea ascultare unui conciliu, inclusiv papa, când conciliul ia o hotărâre cu privire la credinţă, la schismă şi la reforma Bisericii".

Disputa a continuat în întrunirile conciliilor următoare; pentru ca, după multe hotărâri alternative, să se ajungă la o poziţie opusă celei adoptate de conciliul din Konstanz (din 1414 – 1418). În 1459 papa Pius II emană bula *Execrabilis*, care proclamă definitiv superioritatea pontifului asupra conciliilor. – În aparenţă, prin aceasta Biserica catolică îşi recâştigase unitatea atâta timp dislocată, puterea politică şi autoritatea spirituală. În realitate, însă, puterea sa politică

1 Când Avignon – care a rămas posesiunea papilor până la Revoluţia franceză – a devenit un oraş cosmopolit, construindu-se aici numeroase biserici, palate, bănci, şi în primul rând faimosul „palat al papilor", de dimensiuni gigantice.

2 Timp de 31 de ani Biserica catolică a avut concomitent câte doi papi; pentru o perioadă de 6 ani (între 1409 – 1415), chiar trei papi (unul la Roma, altul la Avignon, al treilea la Pisa); iar între 1415 – 1417, nici un papă legitim.

se va reduce la spațiul italian – statul pontifical devenind unul din atâtea alte principate din Italia, – generând în timpul Renașterii tristul fenomen al nepotismului.

Cât privește unitatea Bisericii catolice, aceasta a fost puternic lovită de faptul că, „sub presiunea crescândă a caracterelor naționale ale statelor europene în curs de formare, Biserica a fost constrânsă să recunoască diferitelor Biserici locale o anumită autonomie" – observă R. Romano și A. Tenenti. În același sens, acești istorici amintesc „pragmatica sancțiune" promulgată în Franța de Carol VII (în 1438), prin care Biserica „gallicană" era supusă controlului monarhului; apoi, concordatul cu Imperiul (încheiat în 1448) și convențiile din 1481 cu suveranii Castiliei și Aragonului, prin care se recunoșteau Bisericilor din aceste regate mai multe drepturi, precum și o anumită autonomie.

EVOLUȚII POLITICE ÎN EUROPA OCCIDENTALĂ

În afara Sacrului Imperiu, pe harta Europei de la sfârșitul Evului Mediu figurează – pe lângă noi entități politice aflate la începuturile afirmării lor – în frunte celelalte trei mari puteri: Franța, Anglia și Spania[1].

Pentru Franța, perioada aceasta este cea a formării națiunii franceze. Procesul politic începe din primii ani ai secolului. Cu toată înfrângerea suferită din partea orașelor flamande la Courtrai (1303), totuși Filip IV cel Frumos continuă extinderea teritorială a coroanei spre sud; supune intereselor Franței pretențiile papalității, transferându-i curia la Avignon; iar criza financiară a țării o rezolvă prin procesul înscenat Ordinului Templierilor, prin dizolvarea și sechestrarea averilor acestuia. Dinastia Capetienilor se stinge în 1328 și, cu Filip VI, coroana revine Casei de Valois. Când Eduard III al Angliei își revendică drepturile – ca nepot al regelui francez decedat – asupra coroanei și teritoriilor întregului regat al Franței, începe tragicul „Război de o sută de ani". (În realitate – cu intermitente perioade de pace – 114 ani: între 1339 – 1453).

La nenorocirile războiului – care s-a desfășurat numai pe teritoriul Franței – s-au adăugat devastările satelor de către bandele de soldați, ruinarea orașelor, paralizarea activității comerciale și nu-

1 Vd. *Ist. culturii și civilizației*, vol. 5, pp. 42–48.

Palatul primăricl din Padcrborn (1612–16). –
În arhitcctura Rcnaștcrii gcrmanc sc mcnțin prcfcrințc goticc.

meroasele răscoale populare; acestea din urmă fiind, dealtfel, un fenomen social obișnuit în secolul al XIV-lea din Anglia până în Transilvania, și din Țările de Jos până în Italia și Catalonia[1].

Anglia – țară marginală până la această dată – intră în sec. XIV în rândul marilor puteri, în momentul în care își manifestă marile ambiții dinastice și teritoriale, văzând în soluția războiului cu Franța un remediu pentru rezolvarea propriilor dificultăți economice și probleme politice. Pe plan intern, primele obiective rămân încercarea de supunere a Scoției (după înfrângerea suferită din partea acesteia în 1314) și a controlului asupra unei părți din Irlanda. Dacă sfârșitul Războiului de o sută de ani marchează eșecul ambițiilor dinastice, în schimb economia engleză trece de la faza preponderent agricolă la una mercantilă. Paralel cu violentele răscoale populare

1 Pcntru răscoalelc țărănești și orășcnești, *ibidem*, pp. 197–206 și 268–271.

ale lollarzilor se formează și o clasă burgheză bogată; în acest sens evoluează și Parlamentul – Camera Lorzilor separându-se de cea a Comunelor.

Spania secolului al XIV-lea a cunoscut o perioadă de acută criză demografică, economică, politică și spirituală. Nobilimea latifundiară caută acum nu numai să-și sporească privilegiile în plan economic și social, ci și să-și impună controlul asupra instituției monarhice; tentativă care, în Castilia, reușește datorită crizei dinastice locale. Dar, în regatul Aragon, monarhul găsește un sprijin în burghezie; în schimbul acestui sprijin oligarhia urbană obține privilegii care îi asigură o puternică poziție politică și economică[1]. În același timp, regatul găsește largi posibilități de redresare pe calea unei expansiuni comerciale în spațiul Mediteranei.

În Țările de Jos, dezvoltarea rapidă a industriei manufacturiere textile – ducând la o prosperitate economică ce asigură acestor orașe un nivel de viață superior celui din celelalte orașe ale Europei – a avut drept consecință o tendință spre autonomie a acestora și conflicte violente cu seniorii teritoriali. Orașele însă n-au reușit (cum au reușit cele din Italia), să obțină o independență totală. Cu toate acestea, în Brabant carta emanată în 1356 prevedea că ducele nu poate să bată monedă sau să întreprindă un război fără a consulta în prealabil organismul de tip parlamentar compus din reprezentanți ai clerului, nobilimii și orașelor.

Victoria de la Courtrai repurtată de trupele orașelor Bruges, Ypres și Gand asupra armatei franceze n-a făcut decât să sporească tensiunea dintre orașele care își revendicau autonomia; stare la care s-au adăugat insurecții populare contra autorităților comunale, conflicte adeseori sângeroase între corporațiile urbane, sau între corporațiile orășenești și cele rurale. Între 1323–1328, răscoala bine organizată și având un caracter net antifeudal a țăranilor și muncitorilor din orașe a luat proporțiile unui adevărat război civil, care a devastat regiunile Bruges și Ypres.

Italia secolului al XIV-lea era o simplă expresie geografică. Lipsea o autoritate centrală care să poată interveni, impunând sau arbitrând în disensiunile politice ivite între numeroasele comune

1 Același fenomen se întâlnește acum și în Portugalia, – țară care și-a apărat independența împotriva încercării de anexiune de către Castilia, spre sfârșitul secolului.

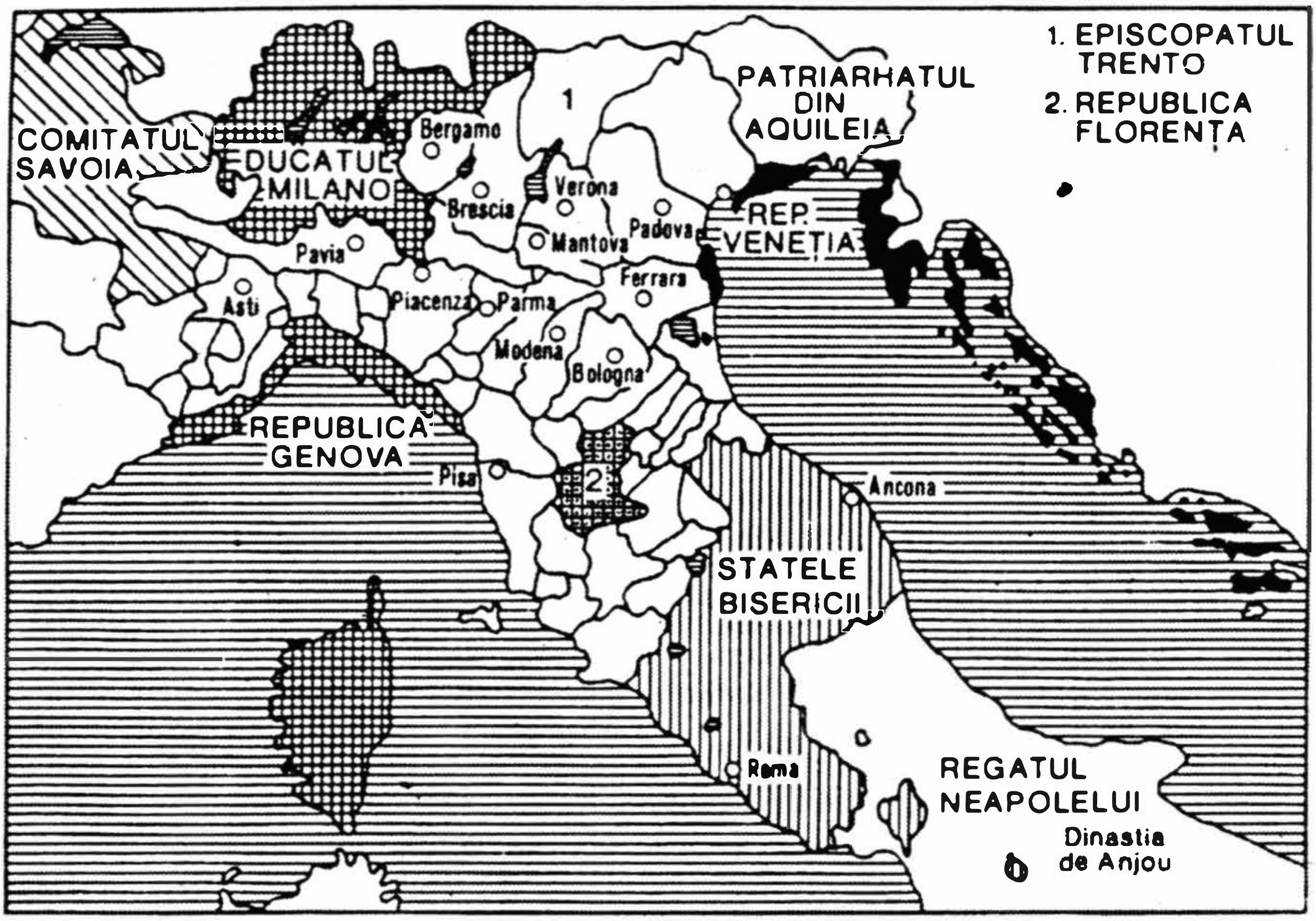

Italia Centrală şi Septentrională, înainte de 1395 (sus) şi în 1454 (jos).

liberе, – adevărate oraşe-state, fiecare căutând să-şi impună puterea şi să-şi extindă spaţiul de influenţă. Spre a-şi realiza aceste ambiţii oraşele făceau apel la trupele de mercenari – *compagnie di ventura*

– care și după terminarea operațiilor militare își continuau jafurile și devastările.

În orașe, cu toate mișcările populare violente, marile familii nobile continuau să dețină puterea. Conflictele între ele erau de asemenea continui. Din rândurile lor se recrutau diplomații și căpeteniile militare; iar participarea lor – uneori dublată de combinații matrimoniale – la operațiile și afacerile marilor negustori și bancheri le consolida situația economică.

Sub raport politic și social situația din Italia era mult mai complexă – dacă nu chiar haotică[1] – decât în alte țări. Italia cunoștea formulele politice cele mai diverse – de la regimul comunelor libere la monarhie, la guvernarea oligarhică și la signorie. Sudul Italiei – „Regatul celor două Sicilii" – rămăsese din 1265 sub dinastia franceză din Anjou, care, sprijinită de papalitate și de marii bancheri florentini și venețieni, transferă capitala regatului de la Palermo la Napoli. (Din 1296, când Federigo de Aragon este ales rege al Sicilici, insula va rămâne sub această dinastie spaniolă până în 1442). După o lungă serie de războaie, invazii și răscoale (ca cea contra dominației casei de Anjou – „Vespri siciliani", din 1282), procesul de dezagregare politică a culminat cu domnia deplorabilă a Giovannei I, asasinată în 1382.

În Italia Centrală și Septentrională – unde activitatea economică și politică era mai intensă, iar conflictele dintre orașe și din viața lor internă de asemenea – procesul politic caracteristic este trecerea de la regimul comunal la cel al senioriilor, la sistemul de guvernare personală și tiranică, ce se consolidează în sec. XV. Evoluția spre formarea unor organisme politice regionale este mai vizibilă la Florența și Milano. Milițiile mercenare iau locul milițiilor citadine. La Florența, începând din 1382 puterea se concentrează în mâinile cetățenilor celor mai bogați. La Milano, începând din 1328, Azzone Visconti – vicar imperial, controlând consiliul bătrânilor orașului – și urmașii săi își extind domeniul incorporând numeroase și importante orașe din Lombardia, Piemont, Liguria și chiar Toscana[2]. Încât, la sfârșitul secolului al XIV-lea puterea senioriei Visconti – guvernare autocrată și centralizatoare – dispunea de cea mai întinsă și mai solidă bază teritorială din întreaga Peninsulă.

1 Situație pe care Petrarca o deplânge cu atâta durere, disperare și revoltă în patetiecle sale versuri din „Către Cola di Rienzo" și „Către Italia și seniorii Italici".

2 Como, Bergamo, Lodi, Crema, Piacenza, Brescia, Alessandria, Novara, Vercelli, Parma, Pavia, Bologna, Genova, Padova, Pisa, Siena, Perugia și Assisi.

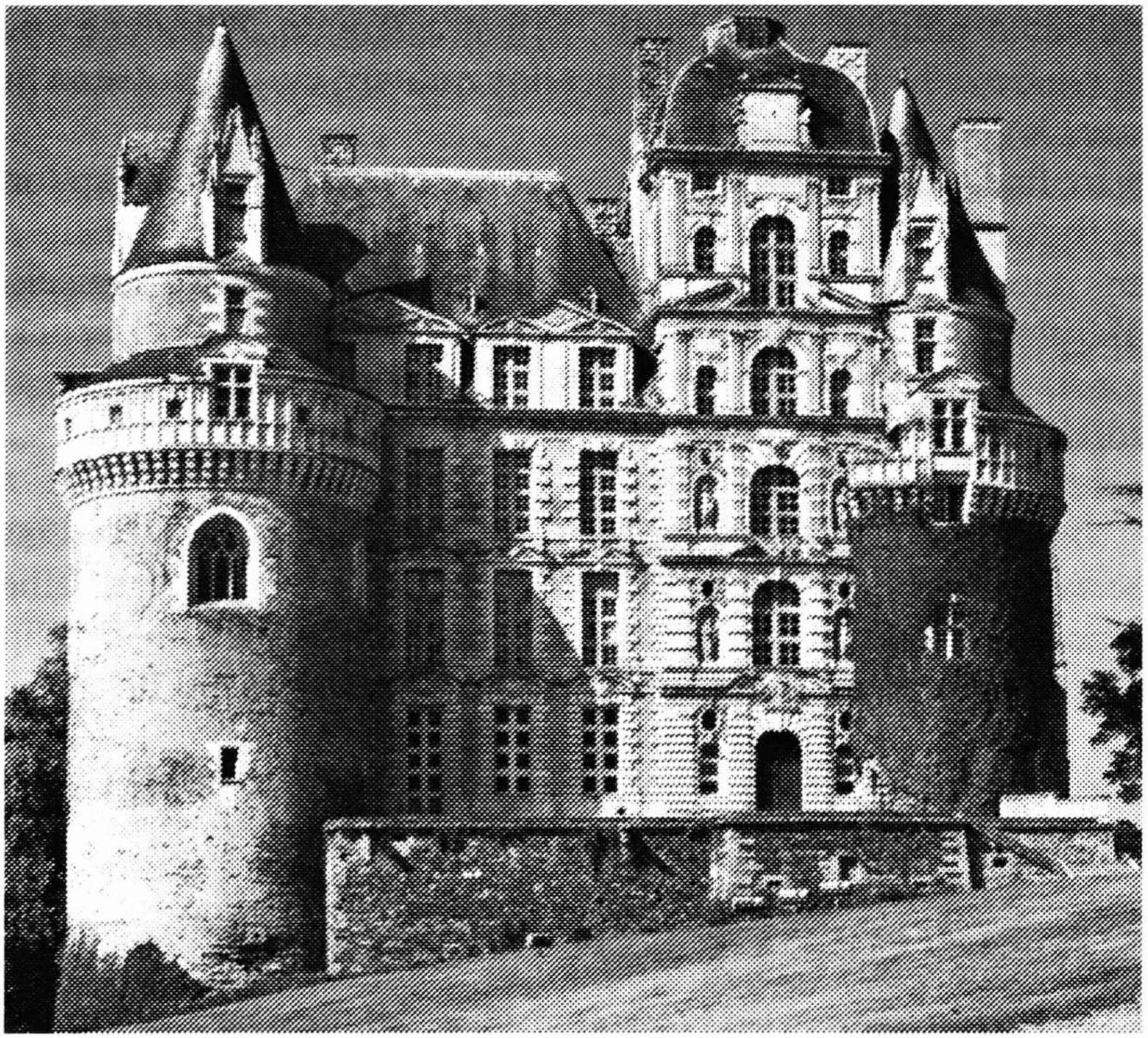

O structură arhitectonică medievală
cu o fațadă în stilul Renașterii: castelul Brissac de pe Valea Loarei.

Și baza teritorială a republicii Veneția se extinde, înglobând teritorii de peste mări. (Dar, între 1404–1564, și orașele – cu respectivele lor teritorii – Vicenza, Verona, Padova; iar în deceniile următoare, anexând Bergamo, Brescia, Feltre, Treviso, Udine, ș. a.). Dintre cele patru „republici marinare" – Genova, Pisa, Amalfi, Veneția, – numai aceasta din urmă și-a asigurat o stabilitate politică. Pe plan internațional, forța ei consta în flota sa militară și în imperiul său colonial – de la litoralul dalmațian, insulele Corfu și Creta, până la antrepozitele de mărfuri (*fondachi*) din Orientul Apropiat.

Pe plan intern, consiliul „Celor zece"[1] acționa în numele și în interesul oligarhiei nobiliare. Când, în 1355, dogele Marino Falier a încercat să pună mâna pe puterea absolută a fost decapitat, împreună

1 Creat în 1310 – cu funcția de a reprima orice rebeliune – în urma încercării de instaurare a unei seniorii personale de către Iacopo Tiepolo (1289).

cu alți nobili complici. În felul acesta, prosperitatea economică și stabilitatea politică a republicii au fost asigurate. Adeziunea populară s-a dovedit în timpul conflictelor militare cu rivala Genova, iar în sec. XV, contra turcilor.

În fine, statul pontifical – care, după reîntoarcerea papilor din „captivitatea babiloniană", nu și-a mai putut recâștiga prestigiul pe plan internațional – și-a restaurat autoritatea asupra orașelor și senioriilor ale căror teritorii au fost reinserate în ordinea papală prin „Constituțiile egidiane" (1357). (Acest act, care recunoștea autonomiile comunale sub înalta suveranitate papală, a rămas în vigoare până în 1815).

Statul pontifical a continuat în permanență să intervină în afacerile interne ale Peninsulei (de pildă, a regatelor Siciliei și Neapolelui), rămânând în tot acest răstimp de secole principalul obstacol în calea unificării Italiei. Ca urmare, începând din sec. XV, Italia – cu excepția republicii Veneția – va deveni obiectul disputei dintre marile puteri străine – Franța și Spania (și, mai târziu, Imperiul habsburgic).

ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI DE RĂSĂRIT

Restul hărții politice a Europei către sfârșitul Evului Mediu prezintă situații și evoluții foarte diverse. Pe lângă tendința generală spre unitate, independență și libertate politică, în multe țări se afirmă și se consolidează continuu – cum s-a văzut și în Franța, în Anglia sau în Spania – un sentiment general de tip „național"; un sentiment la accentuarea căruia au contribuit mult marile evenimente ale timpului (ca, de ex., Războiul de o sută de ani, pentru țările în conflict).

În partea meridională a Imperiului germanic, cazul cel mai semnificativ pentru a ilustra aceste tendințe îl prezintă constituirea Confederației elvetice. După actul de confederare din 1291 încheiat între cele trei cantoane: Uri, Schwyz și Unterwalden, care formau astfel nucleul unui viitor stat, în secolul următor acordul se va extinde incluzând și orașele Luzern (1332), Zürich (1351) și Berna (1353), împreună cu districtele lor rurale. Încercările împăratului și ale nobililor locali de a le împiedica și supune s-au lovit de o rezistență armată foarte hotărâtă. Încât, după victoria din 1476 a miliților elvețiene contra puternicului duce al Burgundiei, Carol

Temerarul, prin tratatul din Basel din 1499, Confederației i s-a recunoscut independența și libertatea politică.

Dincolo de granițele Septentrionale ale Imperiului, țările scandinave – intrate în circuitul european-occidental atât pe plan economic (prin relațiile cu Hansa germanică) cât și religios (prin călugării cistercieni) – au suferit un proces de feudalizare și germanizare. Dar, cu ajutorul și al Bisericii catolice, monarhia s-a consolidat – mai întâi în Danemarca, statul scandinav cel mai puternic. Norvegia și-a menținut domeniile coloniale (Islanda, Groenlanda, ș. a.). La începutul secolului al XIV-lea Suedia a supus și colonizat Finlanda, apărând-o totodată împotriva expansiunii Rusiei. După căsătoria Margaretei de Danemarca cu Haakon VI al Norvegiei (1361), prin actul din Kalmar din 1397 adunarea nobililor și episcopilor a confirmat uniunea personală a celor trei regate, sub primatul Danemarcei. Această unitate monarhică se va menține până în 1521, când Suedia își va declara autonomia.

În Europa Centrală și Orientală, statele create de popoarele slave, statul ungar și Țările Românești se vor afirma tot mai clar și mai ferm pe scena politică a secolului al XIV-lea.

În Boemia[1], mișcarea de unificare inițiată sub conducerea principilor din legendara familie Przemysl a dus la constituirea, în 1198, a regatului ereditar; un stat cu o structură feudală asemănătoare celor din Polonia, Kiev sau Moscova. Începând din 1310, sub suveranii aparținând noii dinastii de Luxemburg (până în 1437), statul Boemiei se extinde. Totodată, favorizează și colonizarea germană, utilă din punct de vedere economic, dar care se va dovedi periculoasă pentru autonomia politică a statului, în urma presiunilor exercitate de împărații habsburgici și de feudatarii germani. Situația aceasta a dus, în sec. XV, la războaiele husite, precum și la uniunea Boemiei cu coroana Ungariei; încât, constituția din 1500 proclamă preponderența nobilimii boeme și, prin aceasta, duce la dezagregarea statului. În 1526, tronul Boemiei ajunge sub controlul casei de Habsburg – și țara își va pierde pentru mult timp autonomia.

1 Numele derivă de la cel al tribului gallic al boiilor; acestora le-au urmat pe teritoriul Boemiei marcomanii, apoi germanii; în fine, începând din jurul anului 500, populația slavă a cehilor. În 627, micile formațiuni politice au fost unificate temporar într-un regat de către Samo. Carol cel Mare n-a reușit să cucerească Boemia, iar armatele împăratului Ludovic II au fost grav înfrânte de boemi (849). Regatul boem a fost recunoscut în 1092. Sub Carol V, rege al Boemiei și împărat al Germaniei (1346 – 1378), Praga devine centrul artistic al lumii germanice.

Polonia a realizat, între secolele X – XIV, cea mai solidă unitate statală, sub dinastia Piast – și după ce, în 966, polonezii au adoptat creștinismul, sub Mieszko I. (Regii polonezi au preferat autoritatea papală celei imperiale). În urma victoriilor contra margrafilor germani, a vikingilor, a boemilor și a rușilor, statul polonez se întindea – în sec. X – de la Marea Baltică la Moravia și de la Bug la Elba, incluzând și Pomerania. Invaziile și jafurile tătarilor din sec. XIII au determinat statul polonez să favorizeze colonizarea germanică; în timp ce Cavalerii Teutoni cuceresc Prusia slavă (1283) – luptele cu Cavalerii Teutoni continuând și în sec. XIV, – iar din triburile păgâne lituane ia naștere viitorul stat al Lituaniei. După ce la sfârșitul secolului al XIV-lea Polonia este unită sub sceptrul lui Ludovic de Anjou, regele Ungariei, nobilii polonezi vor aduce pe tron pe Ladislau Jagello, marele duce al Lituaniei (1385), care în lunga sa domnie de 48 de ani va învinge, la Tannenberg, și Ordinul Teutonic. Către 1430 statul polono-lituanian este considerabil extins, incluzând orașe ca Smolensk, Cracovia, Kiev, Vilna, Minsk, ajungând și în nordul Moldovei. În 1447, Lituania și Polonia sunt unificate sub marele duce lituan Cazimir IV. După această dată Ordinul Teuton va mai păstra – dar ca feud polonez – o parte din Prusia.

Grupul slavilor meridionali, așezați în Peninsula Balcanică – sârbii, croații, slovenii și bulgarii (aceștia din urmă, de origine turco-tătară, dar slavizați, asimilați de masa slavilor) – a avut evoluții diverse. În secolele IX și X, bulgarii au devenit vecini redutabili ai Bizanțului. În 925 Simion cel Mare se autoproclama „basileus-țar" (=caesar); statul devine un centru activ de iradiere religioasă și culturală în regiunea balcanică, după ce Kalojan – de trei ori învingător al cruciaților latini – este recunoscut de papa Inocențiu III ca „rege al bulgarilor și vlahilor" (1204). În sec. XII, când regatul bulgar este în declin, începe procesul de unificare și independență a sârbilor. Cu Ștefan Dușan (m. 1355) statul sârb ajunge la apogeul puterii, cucerind Macedonia și Albania de azi. După sângeroasa bătălie de la Kossovo (1389), sârbii trec sub stăpânirea otomană. În tot acest timp, slovenii și croații nu ajung decât la o relativă și temporară stare de independență politică.

Grupul slavilor din nord și cel al slavilor meridionali (aceștia din urmă rămânând mai strâns legați de Bizanț) au fost separate teritorial odată cu venirea ungurilor din stepele Asiei Centrale și instalarea lor – după numeroase și devastatoare incursiuni în Europa Occidentală – în Câmpia Panonică. Organizându-se sub dinastia arpadiană, au

Capela Colleoni, monument funerar somptuos dedicat celebrului condotier. – Bergamo.

fost creştinaţi în secolul al XI-lea de regele Ştefan (m. 1038). În conflictele care au urmat între Imperiu şi papalitate ungurii au sprijinit papalitatea; pentru ca, spre sfârşitul secolului al XII-lea, regatul ungar – o monarhie de tip feudal – să devină cel mai puternic din Europa Centrală. În secolul următor, după invazia mongolilor şi până la extincţia dinastiei arpadiene (1302), forţa politică dominantă a rămas oligarhia nobiliară. Acesteia i s-a substituit o aristocraţie subordonată monarhiei, sub dinastia de Anjou, începând cu Carol Robert (m. 1342). Sub Ludovic cel Mare (m. 1382), când capitala ţării se deschide influenţelor culturale franceze şi italiene, coroana Ungariei este unită cu cea a Poloniei. Politica de expansiune teritorială a fost blocată de înaintarea turcilor otomani, care distrug armata ungară la Mohàcs (1526), iar în 1541 ocupă capitala ţării, Buda.

În lumea slavilor răsăriteni, presiunea germanică, vikingă şi polono-lituaniană asupra micilor state ruseşti din Kiev şi Moscova

le-a frânat evoluția politică firească. Pe de altă parte, procesul de formare a unui mare stat rus – proces început în sec. XII, odată cu mutarea centrului de gravitate politic de la Kiev la Moscova – a fost împiedicat și de invazia tătarilor din secolul al XIII-lea. Eliberarea progresivă de sub jugul tătar – eliberare ajutată și de principii lituanieni – a pornit din ducatul Moscovei, transformat în 1329 în „mare ducat". În bătălia din 1380 de la Kulikovo, marele duce Dimitrie obține o strălucită victorie asupra tătarilor. După căderea Constantinopolului și transferarea mitropoliei ortodoxe la Moscova, capitala Rusiei devine „a treia Romă" – centrul lumii ortodoxe. Faptul acesta a comportat incontestabile consecințe politice și culturale. – Lui Ivan III cel Mare (1462–1505) – care se intitulează „Marele Principe (țar) și autocrat al întregii Rusii" – i se datorează „eliberarea țării de sub mongoli, centralizarea puterii și deschiderea Rusiei spre lumea Europei Occidentale" (R. Ruggero, A. Tenenti).

ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

În Dacia Traiană, la venirea ungurilor (în 896) pe teritoriul actualei Transilvanii existau mai multe și vechi formațiuni politice, ducate, ale căror căpetenii militare (având însă și atribuții judecătorești și administrative) se numeau „voievozi". Alături de voievodate, formațiuni mai mici erau cnezatele. Conducătorii lor, cnezii, „menținеau ordinea, strângeau dările, ridicau oștirile și făceau micile judecăți dintre oamenii satului" (A. D. Xenopol).

Pe teritoriul României de azi primele formațiuni statale sunt atestate documentar din secolele IX și X în Transilvania, și din secolul al XIII-lea în Moldova și Țara Românească; deci, din aceeași perioadă în care formațiuni asemănătoare sunt atestate în Occident în Irlanda și Scandinavia, iar în Europa Centrală și Orientală – la cehi, polonezi, sârbi, croați și ruși. Înaintarea progresivă a ungurilor în Transilvania, urmată de invaziile pecenegilor, cumanilor și tătarilor în 1241, au împiedicat reunirea acestor formațiuni într-un stat mare înainte de secolul al XIV-lea[1]. Până către mijlocul acestui secol nobilimea română – *maiores terrae* – participă alături de cea a ungurilor și sașilor la viața politică și militară;

1 În secolele XII – XIII regii unguri colonizează unele regiuni din Transilvania cu o populație germanică adusă din Flandra, Luxemburg, Saxonia și Valea Rhinului. În 1541 voievodatul Transilvaniei se transformă în principat autonom, sub suzeranitatea Imperiului otoman.

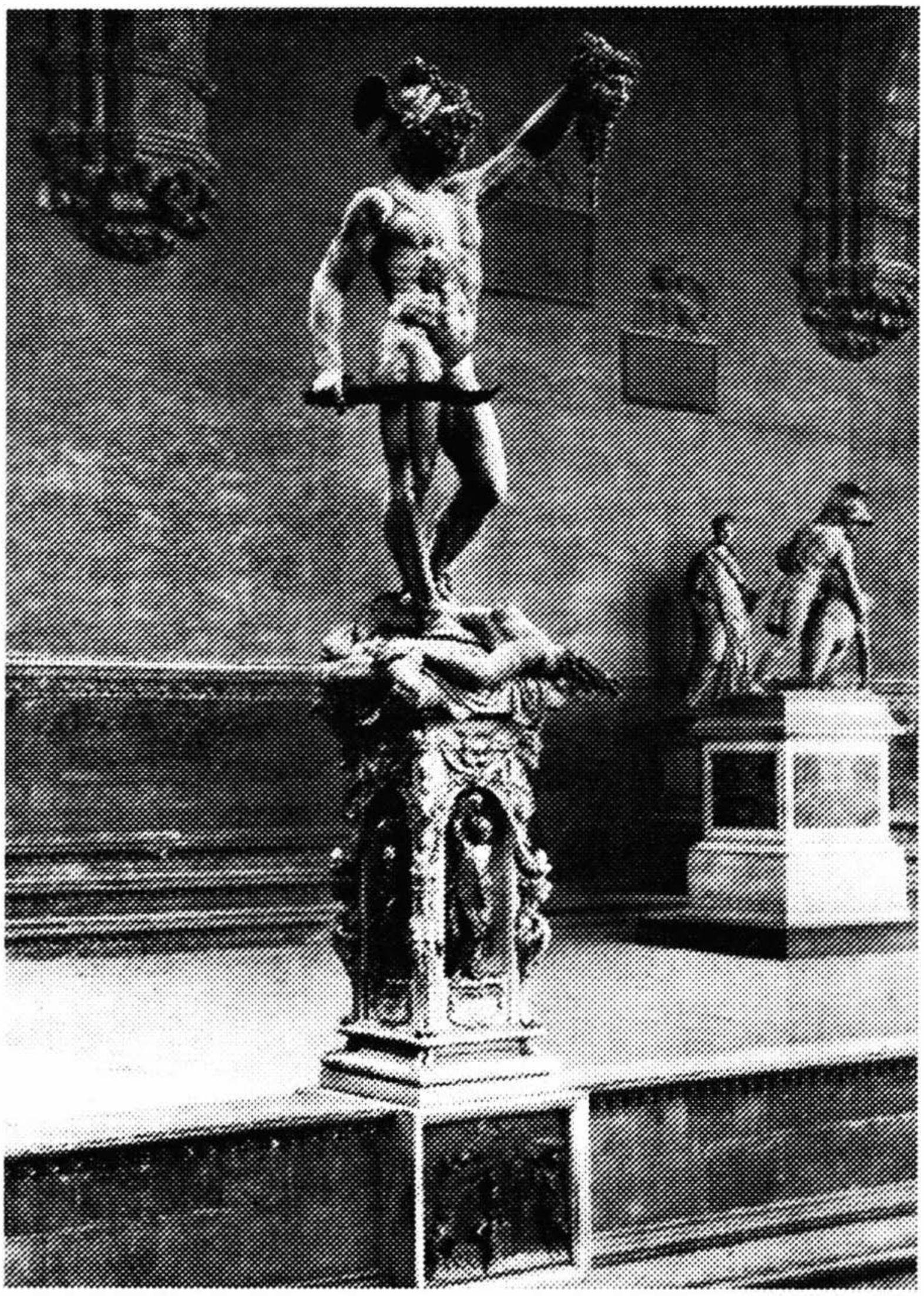

Benvenuto Cellini: „Perseu". Bronz. –
Loggia dei Lanzi, Florența.

totodată intensificând exploatarea feudală, căreia îi vor răspunde răscoala populară din Bobâlna (1437) și războiul țărănesc condus de Gh. Doja (1514).

Mai multe cnezate și voievodate românești sunt atestate în sec. XIII și între Carpații Meridionali și Dunăre, și în Moldova: Printr-un proces intern de unificare într-un stat feudal[1] au luat ființă cele două state românești din exteriorul lanțului carpatic. Primul, sub voievodul de Argeș și Câmpulung, Basarab I (cca 1310–1352), care în urma victoriei de la Posada din 1330 împotriva regelui ungur Carol Robert de Anjou, suzeranul său, și-a asigurat independența

1 Datorită acțiunii voievozilor din stânga Oltului, precum și altor factori, interni sau externi: creșterea populației, înmulțirea satelor și târgurilor, dezvoltarea vieții economice, slăbirea dominației tătare, starea de anarhie prin care trecea statul feudal maghiar, slăbit odată cu dispariția dinastiei arpadiene în 1301, etc.

statului, extinzându-l până la gurile Dunării. În cele trei decenii de domnie a lui Mircea cel Bătrân (1386–1418) statul s-a impus printr-o remarcabilă organizare internă, prin victorii militare categorice împotriva turcilor (la Rovine în 1394 – și respingând în trei rânduri atacurile otomane de la nord de Dunăre), precum și prin intervenția lui Mircea în luptele interne ale Imperiului turc, sprijinind pretendenți la tronul sultanilor.

Întemeierea, într-un mod diferit, a celuilalt stat feudal independent, Moldova, a avut loc în două etape. Mai întâi, – voievodul Dragoș din Maramureș, vasal și trimis al regelui maghiar, constituie (probabil în 1353) un comitat de frontieră, o „marcă" de apărare a regatului contra invaziilor tătare, cu reședința la Baia. Șase ani mai târziu, un alt voievod român din Maramureș, Bogdan, răzvrătindu-se împotriva autorității regale abuzive, își părăsește voievodatul și se stabilește la Baia, urmat de o ceată de câteva mii de oameni; respinge câteva atacuri ale armatei regelui, punând (desigur, în colaborare cu formațiuni statale locale) bazele unui stat independent. Spre sfârșitul secolului, statul moldovean se întindea – în sud – până la țărmurile Mării Negre.

Statele românești – și, în general, Europa Evului Mediu – au trecut prin perioade grele de criză, cauzate de incursiunile de jaf în Occident ale ungurilor, de invazia devastatoare mongolo-tătară din 1241 și, în următoarele secole, de înaintarea turcilor otomani.

Formațiuni statale recente au căzut pradă, rând pe rând, năvălirii, ocupației, jafului și devastărilor hoardelor mongole. Mai întâi – Rusia: înfloritoarele orașe Kiev, Moscova, Vladimir, au fost pustiite și incendiate. Aceeași soartă au avut-o și orașele din Polonia. În Germania, tătarii cuceresc Breslau, învingând oștile germane la Liegnitz. A urmat Ungaria: armata regelui Bela IV este complet nimicită, tătarii ocupă capitala regatului Buda, înaintând până la coasta Dalmației, prădând, incendiind și luând în captivitate mare parte din populație. În Transilvania, de asemenea, orașele au fost cucerite și prădate – Rodna, Bistrița, Cluj, Dej, Zalău, Oradea, Brașov, Sebeș, Sibiu[1].

Turcii, după ce în 1258 puseseră capăt califatului abasid din Bagdad (în al cărui serviciu intraseră, adoptând religia islamică), în

1 Totuși, „faptul cel mai însemnat în legătură cu istoria noastră pe care l-au săvârșit tătarii este că au oprit înaintarea ungurească spre Răsărit"; iar Basarab I „a fost ajutat chiar de tătari" (C. C. Giurescu).

jurul anului 1300 ocupau aproape tot teritoriul fost bizantin din Asia Mică. Instalându-se definitiv în Peninsula anatolică – Turcia de azi – au creat un imperiu; dar un puternic trib, al turcilor otomani, a continuat metodic expansiunea militară, servindu-se în principal de infanteria ienicerilor – primul exemplu de armată permanentă. Cu sultanul Murad I (1359 – 1389) începe expansiunea otomană în Balcani. Acesta ocupă Tracia şi Serbia (prin victoria de la Kossovo), stabilindu-şi baza militară la Adrianopol. Succesorul său Baiazid I îşi extinde influenţa până la Marea Adriatică, după înfrângerea de la Nicopole (1396) a unei ligi de cruciaţi – inclusiv din Franţa, Italia, Germania, Anglia, condusă de Sigismund, regele Ungariei. Mahomed I şi Murad II (m. 1451) vor lărgi graniţele imperiului spre sud şi spre Marea Neagră; iar Mahomed II va cuceri Constantinopolul (în 1453).

Cuceririle turcilor otomani vor continua în Orientul Apropiat, în nordul Africii şi înspre Occident. (După bătălia de la Mohàcs, Ungaria va fi transformată în paşalâc – simplă provincie a imperiului). Pericolul turco-otoman va ameninţa ţările europene încă patru secole – până la începutul secolului nostru. Ţara Românească şi Moldova se vor salva de ocupaţie, plătind tribut.

PROBLEMELE BISERICII CATOLICE

Autoritatea papalităţii a slăbit considerabil în urma Marei Schisme din Occident şi a disputei privind primatul conciliilor asupra deciziilor Sf.. Scaun. Totodată, multe alte nemulţumiri şi atacuri erau îndreptate – din diverse direcţii, din motive diferite şi luând felurite forme – împotriva Bisericii catolice.

Primul papă transferat la Avignon, Ioan XXII (m. 1334) a intreprins un plan vast de reorganizare având ca prim punct în program refacerea patrimoniului Sf.. Scaun. În Italia, politica de reconstituire şi de extindere a statului papal – pusă în practică de cardinalul Albornoz – comporta sume enorme pentru plata trupelor de mercenari. Şi construcţia uriaşului palat din Avignon necesitase cheltuieli imense, – inclusiv cele impuse de întreg fastul pe care îl pretindea prestigiul curţii papale. Perceperea decimei, vechea dijmă cuvenită Scaunului Papal, era din ce în ce mai îngreunată de pretenţiile monarhilor de a reţine o parte pentru ei. În această situaţie, pentru a numi un titular într-un post vacant (şi, în primul rând un episcop) papa îi pretindea acestuia o taxă, proporţională cu

importanța și bogăția diocezei respective. Papalității îi reveneau, apoi, și veniturile pe timp de un an („anatele") rezultate din beneficiile ecleziastice[1]. Toate aceste operațiuni financiare necesitau o birocrație numeroasă; încât, chiar de la începutul secolului al XIV-lea curia papală s-a structurat ca un puternic organism birocratic și centralizator. În cadrul acestuia se plasau cardinalii – în număr de circa 20, fiecare cu „mica" lui curte de rude, secretari, camerieri, funcționari, gardă personală, etc. Alături de cardinali, o mulțime de alți prelați erau gratificați cu beneficii consistente, – care le permiteau un lux și o viață mondenă ce nu putea să nu provoace comentarii și critici, scandalizând opinia publică.

Toate aceste pretenții și practici au întâmpinat opoziția monarhilor; mai puțin din partea monarhiei franceze – cu care papalitatea își împărțea veniturile[2], – cât din partea împăratului Ludovic IV Bavarezul, sau a lui Eduard III al Angliei (ale cărui statute promulgate în 1351 și 1353 reduceau la zero autoritatea papală[3]). Împotriva supremației revendicate de papalitate s-au exprimat filosofi și juriști notorii – ca W. Occam, Jean de Jandun, Marsilio da Padova, ale căror idei au avut un mare ecou în mediul intelectual[4]. În loc să se dedice mai mult directivelor spirituale sau speculațiilor teologice, Biserica urmărea îndeosebi o consolidare pe plan economic, juridic și financiar.

O sursă extrem de consistentă de venituri o constituia vânzarea acelor „polițe spirituale de asigurare", care erau indulgențele[5]. Scandalul provocat de comerțul cu indulgențe, nepotismul, luxul exacer-

1 Anatele au fost suprimate, parțial, în 1435; au dispărut definitiv abia în 1789.

2 De conivență cu papalitatea fusese comisă și oribila crimă contra Ordinului Templierilor, – când Filip cel Frumos i-a arestat pe toți membrii ordinului din Franța confiscându-le imensele averi, torturându-i și arzându-i pe rug; în timp ce papa Clement V a ordonat arestarea și a celorlalți Templieri din celelalte țări. (Numai în luna mai 1310 au fost arși pe rug la porțile Parisului peste 50 de templieri).

3 Către sfârșitul secolului al XIV-lea s-a ajuns aici la o formulă de compromis: papa doar îi confirma în posturi pe înalții prelați desemnați de regi.

4 Opera lui Marsilio da Padova *Defensor pacis* – la elaborarea căreia a participat și Jean de Jandun – este considerată cea mai importantă scriere de teorie politică din Evul Mediu.

5 Acte acordate (în schimbul unei sume de bani) de papi, cardinali sau episcopi, garantând iertarea – parțială sau totală – de ispășire a păcatelor pe lumea cealaltă (în Purgator). Doctrina indulgențelor, apărută în sec. XI, a fost definită clar în sec. XIII. Conciliul din Trento a stabilit normele în materie. În 1667 a fost creată, la Vatican, „Congregația Indulgențelor" (fuzionată, în 1904, cu „Congregația Riturilor").

bat, viaţa mondenă a înaltului cler, lipsa preocupărilor de ordin spiritual şi pastoral, nivelul teologic foarte scăzut al clerului mediu şi inferior, viaţa dezordonată a călugărilor, au determinat nemulţumiri acute şi forme de protest variate în mediile cele mai diverse. În însuşi sânul Ordinului Franciscan s-a format – încă în sec. XIII, răspândindu-se apoi în toată Italia – mişcarea rigoristă a „spiritualilor", care predica reîntoarcerea la viaţa austeră, de sărăcie a creştinismului originar[1]. Represiunea de către Biserică a fost promptă: predicatorii Segarelli şi Fra Dolcino au fost arşi pe rug. În Toscana, adepţii mişcării au fost excomunicaţi în mod public (1311); trecând în Sicilia, au luat numele de *fraticelli*. Papa Ioan XXIII a condamnat energic doctrina „spiritualilor". Grupuri de *fraticelli* s-au refugiat în Munţii Apenini, ducând o existenţă de sihaştri. Predica şi revolta tenace contra comportamentului Bisericii catolice erau continuate şi de comunităţile valdeze răspândite din sudul Franţei până în Polonia, din Calabria până în Boemia şi din Piemont până în cantoanele elvetice.

Ordinul Franciscan şi cel Dominican exercitau o influenţă considerabilă asupra religiozităţii populare, manifestată adeseori în forme morbide. Practicile magice, chiar cultele demonice, de adoraţie a personificării simbolice a diavolului, erau foarte răspândite în Occident, mai ales în lumea rurală şi în regiunile de munte; încât, în sec. XV Biserica va interveni energic, deferindu-i pe adepţi tribunalelor Inchiziţiei ecleziastice, care îi va condamna la pedepsele cele mai grele, inclusiv la arderea pe rug. – Răspândită în aproape toată Europa Occidentală a secolelor XIII – XV era secta „flagelanţilor" (apărută în Umbria, în 1260). Grupuri de bărbaţi şi femei străbăteau – mai ales în timpul epidemiei de ciumă – satele şi oraşele, pe jumătate goi, rugându-se, cântând imnuri religioase şi biciuindu-se până la sânge, – atribuind acestui act o semnificaţie penitenţială şi o valoare sacramentală[2].

---

1 La această mişcare aderase şi poetul Jacopone da Todi (m. 1306), care în *Laudele* sale protesta cu vehemenţă contra abuzurilor papei Bonifaciu VIII; motiv pentru care acesta l-a excomunicat şi întemniţat.

2 În timpul marii epidemii de ciumă din sec. XIV s-au format confrerii de flagelanţi în Italia, sudul Franţei, Ţările de Jos, Suabia, Alsacia, Lorena, Austria, Anglia, Suedia. Grupuri numeroase au organizat procesiuni la Roma (în 1333, 1348 – 1350, 1379 şi 1399). Papa Clement VI le-a condamnat; dar confreriile de flagelanţi care s-au supus autorităţii Bisericii au supravieţuit încă mult timp; în 1583, însuşi Henric III al Franţei a instituit la Paris o asemenea confrerie, din care făcea parte el însuşi!

Toate aceste mișcări, calificate de papalitate drept „erezii", aveau în comun atitudinea de protest contra politicii și moravurilor Bisericii oficiale, care renunța din ce în ce mai mult la misiunea sa spirituală pentru beneficii economice. În această situație, o mică parte a clerului propunea o serie de reforme, spre a salva prestigiul Bisericii[1]. Nu laicii în primul rând, ci tocmai unii ecleziastici denunțau cu vehemență venalitatea și corupția înaltului cler. – În fruntea lor, au apărut John Wiclif în Anglia și Jan Hus în Boemia.

JOHN WICLIF ȘI JAN HUS

Marile mișcări eretice ale secolului al XIV-lea din Anglia și Boemia – alimentate și de aspirații naționale și sociale – au pornit din mediul intelectual universitar. Atât doctrina lui Wiclif cât și cea a lui Hus aveau în vedere reîntoarcerea la puritate evanghelică a moravurilor, negarea ierarhiei ecleziastice și a unor rituri, pornind de la o critică *rațională* a dogmelor.

John Wiclif (1330 – 1384), doctor în teologie și profesor al Universității din Oxford, avocat ecleziastic al coroanei Angliei și traducător în limba engleză al *Bibliei*, a formulat o teorie a puterii laice și a celei ecleziastice în baza căreia justifica dreptul principilor de a seculariza bunurile Bisericii – care nu le-a dat destinația cuvenită de a le administra și distribui în interesul colectivității. Singura Biserică adevărată și necesară este cea spirituală, – totalitatea celor aleși (*universitas praedestinatorum*), din care chiar și membrii înaltului cler ar putea fi excluși. Biserica cealaltă, instituția „vizibilă", care s-a constituit într-un instrument al lui Anticrist, este cu totul de prisos; inutilă este întreaga sa ierarhie – papa, cardinalii, episcopii. Nici aceștia nici preoții nu pot dezlega de păcate, – căci mântuirea este rezervată numai celor predestinați. Singura atribuție recunoscută de Wiclif membrilor clerului – care sunt toți egali și cu toții trebuie să fie săraci – este aceea de a predica. Membrii clerului nu sunt intermediari indispensabili între om și Dumnezeu. Invocația Fecioarei și a sfinților este zadarnică. Riturile bisericești, pelerina-

1 În timpul acesta, în sânul Ordinului Dominican, din Germania a apărut și s-a dezvoltat o mare școală mistică, în frunte cu Eckhart (m. 1327), având apoi reprezentanți de autoritate pe J. Tauler (m. 1361), H. Suso (m. 1366), iar în Țările de Jos, pe marele mistic olandez Ruysbroeck (m. 1381), – inițiatorul mișcării de religiozitate laică, răspândită în nordul Europei în sec. XV și cunoscută sub denumirea de *Devotio moderna*.

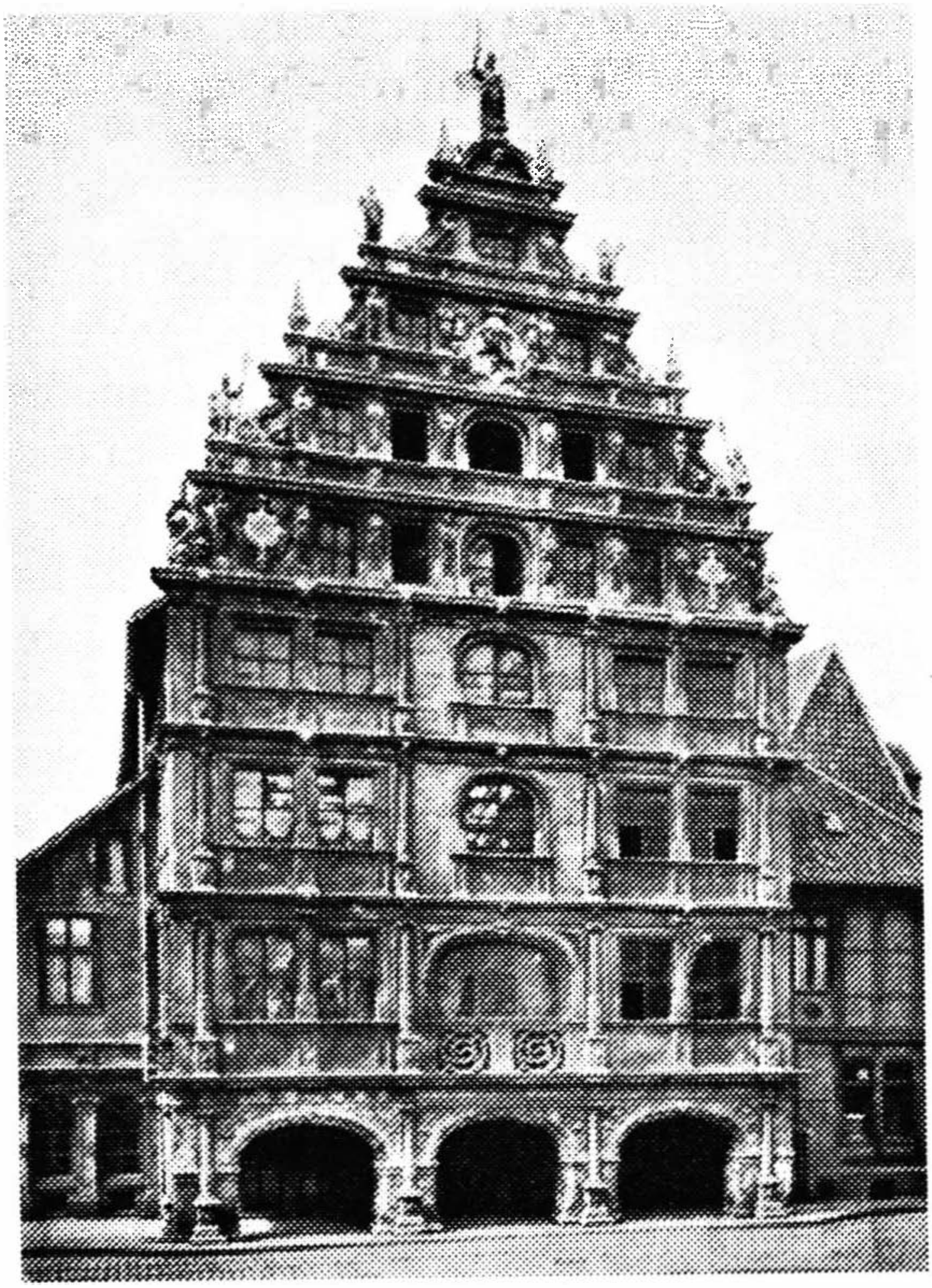

Nostalgii gotice în arhitectura Renașterii germane: palatul „Gewandhaus" din Braunschweig, arhitect Hans Lampe (1590–91).

jele, indulgențele, chiar și spovedania, sunt lucruri inutile[1]. Wiclif condamnă în continuare posesiunea de bunuri materiale de către Biserică, – precum și viața călugărilor, pe care îi numește ipocriți, intriganți și impostori. Biserica ierarhică a ascuns *Biblia* în dosul unor interminabile și cu totul arbitrare comentarii; precum și a limbii latine, neînțeleasă de credincioși. Unica normă a credinței, a unei vieți religioase, este interpretarea literală a textului *Bibliei*, lectură pe care o poate aborda oricine în mod direct; căci starea de grație aparține celui predestinat.

După moartea lui Wiclif conciliul din Konstanz i-a condamnat toate scrierile, a făcut să fie deshumat, iar osemintele să-i fie

1 Iar în ce privește euharistia, Wiclif neagă dogma transsubstanțierii, – pe care o consideră un pur simbol.

împrăștiate. Doctrina sa – atât de favorabilă intereselor monarhiei în conflictul său cu Biserica – a devenit, totuși, în curând periculoasă pentru stat, întrucât a dat loc mișcării sociale de protest a „predicatorilor săraci", a *lollarzilor*, condusă de Wat Tyler[1].

Ideile lui Wiclif s-au propagat rapid și în Boemia datorită lui Jan Hus (1369 – 1415), decan al facultății de arte, profesor de teologie, rector al Universității din Praga și autor a numeroase opere de teologie. Predicator de mare succes, Hus nu era un gânditor cu totul original, dar nici n-a acceptat integral ideile lui Wiclif.

Menținându-se într-un cadru exclusiv pastoral, fără să intre pe terenul propriu-zis al dogmei, Hus admitea și valabilitatea indulgențelor, și a euharistiei, și a celorlalte sacramente administrate de toți preoții. În schimb predicile sale extrem de violente împotriva comportamentului papalității și al clerului i-au creat o popularitate extraordinară, atât în rândurile nobilimii și intelectualității cât și ale maselor. În tulburările grave care au urmat, alimentate și de predicile eruditului reformator, intrau și motive de ordin social și național, alături de motivele religioase, în genere de opresiune a cehilor de către împăratul german[2].

Deși excomunicat, Hus și-a continuat violentele-i predici. Chemat în fața conciliului din Konstanz – după ce i se dăduseră asigurări din partea împăratului și a papei că nu i se va întâmpla nimic rău – a fost întemnițat, condamnat și ars pe rug, iar cenușa i-a fost aruncată în Rhin[3].

---

1 Vd. *Ist. culturii și civilizației*, vol. 5, pp. 197–205.

2 În cadrul acestor mișcări, punctul extrem era reprezentat de secta puritană pietistă a „taboriților"; deși învinși în cele din urmă de trupele imperiale (1434) taboriții și-au apărat independența până în 1452, rămânând una din cele mai importante secte protestante. Localitatea Tabor a rămas centrul revoltelor antihabsburgice din 1547 și 1618 – 1620.

3 Aceeași soartă a avut-o, un an mai târziu, Ieronim din Praga, – adept al lui Hus și al doctrinelor lui Wiclif, pe care le-a propagat în lecțiile sale ținute în mai multe universități europene. – Supliciul reformatorilor cehi va fi evocat de ilustrul umanist Enea Silvio Piccolomini (viitorul papă Pius II) în aceste cuvinte: „Amândoi s-au îndreptat spre rug ca spre un ospăț, fără a rosti nici un cuvânt care să poată fi luat drept semn al unui suflet fricos. Când flăcările au început să le cuprindă trupurile au intonat un imn religios pe care trosnetele rugului arzând cu greu l-au putut întrerupe. Nici un filosof dintre cei de care își amintește omenirea n-a înfruntat moartea cu o hotărâre atât de statornică".

La aceste forme de reacţiune a cercurilor reformatoare din ţările europene septentrionale s-au adăugat, treptat, şi criticile de tip umanist. Umaniştii secolului al XV-lea au fost (în general) şi au rămas devotaţi credinţei; ceea ce însă nu i-a împiedicat, ci dimpotrivă, i-a îndemnat să respingă formele inadecvate ale practicii devoţionale, sau să aducă în discuţie anumite doctrine teologice tradiţionale. Şi în primul rând – ceea ce era mai criticabil în viaţa practică ecleziastică: afirmarea autorităţii supreme a papei asupra conciliilor, politica dusă de papalitate în Italia, stilul de viaţă al înaltului cler, fiscalitatea excesivă spre a-l putea întreţine, comercializarea indulgenţelor şi abuzurile acordării beneficiilor ecleziastice.

În acest timp, Biserica ortodoxă orientală, nu întâmpina asemenea probleme. După căderea Constantinopolului capitala creştinătăţii orientale se mutase în capitala Rusiei, Moscova devenise „a treia Romă"; fapt din care pentru ţarii Rusiei nu puteau rezulta decât avantaje politice de viitor[1]. Autoritatea religioasă era strâns legată – la fel ca în fostul imperiu bizantin – de puterea politică. Mitropolitul Moscovei dispunea de o forţă militară proprie, marile mănăstiri erau şi principalele sale fortăreţe, cu un rol determinant în timpul invaziilor tătare. De unde – o înfloritoare dezvoltare ecleziastică. (Dealtfiel, episcopii ruşi luaseră iniţiativa – chiar înainte de căderea Constantinopolului – de a-şi alege singuri propriul lor mitropolit).

În seria problemelor Bisericii catolice din sec. XIV, ceea ce este de reţinut – ca notă caracteristică, în acelaşi timp cauză şi efect – este faptul că politica generală a papalităţii şi decadenţa morală a ierarhiei ecleziastice au făcut ca o mare parte a credincioşilor să se distanţeze de Biserică, poporul să asiste la liturghie într-un mod formal, detaşat, pasiv. Au făcut ca numeroasele confraternităţi să ia obiceiul de a se întruni fiecare în biserica sau în capela sa, – care devenea astfel un centru de viaţă religioasă contrapus bisericii parohiale. Începe să se dezvolte în acest secol al XIV-lea (şi mai ales în următorul) un proces de interiorizare a vieţii spirituale: pietatea tinde să devină din ce în ce mai mult o problemă de conştiinţă; iar viaţa religioasă – un fapt privat. – Este fenomenul psihologic intim care va mina enorm autoritatea morală a Bisericii ca instituţie ierarhizată.

1 Motiv pentru care ţarul Vasile III nici nu acceptase hotărârea Conciliului din Florenţa (1439) de apropiere şi chiar de reunificare a Bisericilor, catolică şi ortodoxă.

DECLINUL UNIVERSITĂȚII ȘI DISLOCAREA CERTITUDINILOR INTELECTUALE

Secolele al XIV-lea și al XV-lea au fost perioada în care s-au fundat numeroase universități – din Scoția până în Polonia și din Spania până în Scandinavia. O parte din acestea derivau, printr-o evoluție internă, din vechile școli episcopale – și deci rămâneau subordonate jurisdicției ecleziastice. Dar cele create de suverani sau de orașe[1], erau marcate de tendința fondatorilor de a accentua autonomia intelectuală (a statului sau a orașului respectiv), de a-i reține la aceste universități pe studenții din țara sau din orașul lor, de a atrage și studenți străini, spre a-și spori propria faimă politică. „Element de glorie și instrument de guvernare, viața universitară devine mai strict națională; și tocmai în aceasta rezidă una din primele cauze ale slăbiciunii sale" (Éd. Perroy).

În condițiile progresului realizat de statele naționale în evoluția lor, universitatea își pierde și sistemul unitar de învățământ, și interesul internațional legat de activitatea specifică a unei anumite universități, și caracterul de universalitate a produselor culturale pe care le crea sau le propaga. Era abandonat acum și celălalt principiu fundamental, care îi asigurase înainte prestigiul, autoritatea morală și totodată științifică: independența față de puterea politică. Create, subvenționate, subordonate și controlate de stat, universitățile trebuiau să se acomodeze – într-un fel sau altul – intereselor statului. În timpul Marii Schisme și al disputelor privind supremația fie a papalității fie a conciliilor, universitățile s-au pronunțat pentru autoritatea acestora din urmă; precum și – alăturându-se pozițiilor monarhiei – pentru relativa independență a Bisericii naționale, galicane, față de Sf. Scaun. Oricum, autonomia universitară era compromisă, sau cel puțin precară, – dacă nu chiar de-a dreptul abolită. Principii își arogau acum dreptul de a numi magiștrii și de a le controla activitatea.

Dar aceasta nu era singura restricție impusă învățământului

1 Praga, Heidelberg, Köln, Erfurt, Cracovia, Pécs – în sec. XIV; Rostock, Trier, Greifswald, Basel, Ingolstadt, Mainz, Tübingen, Freiburg in Breisgau, Bratislava, Uppsala, Copenhaga, St. Andrews, Glasgow, Aberdeen, Barcelona, Sigüenza, Palma de Mallorca, Alcalà de Henares – în sec. XV.

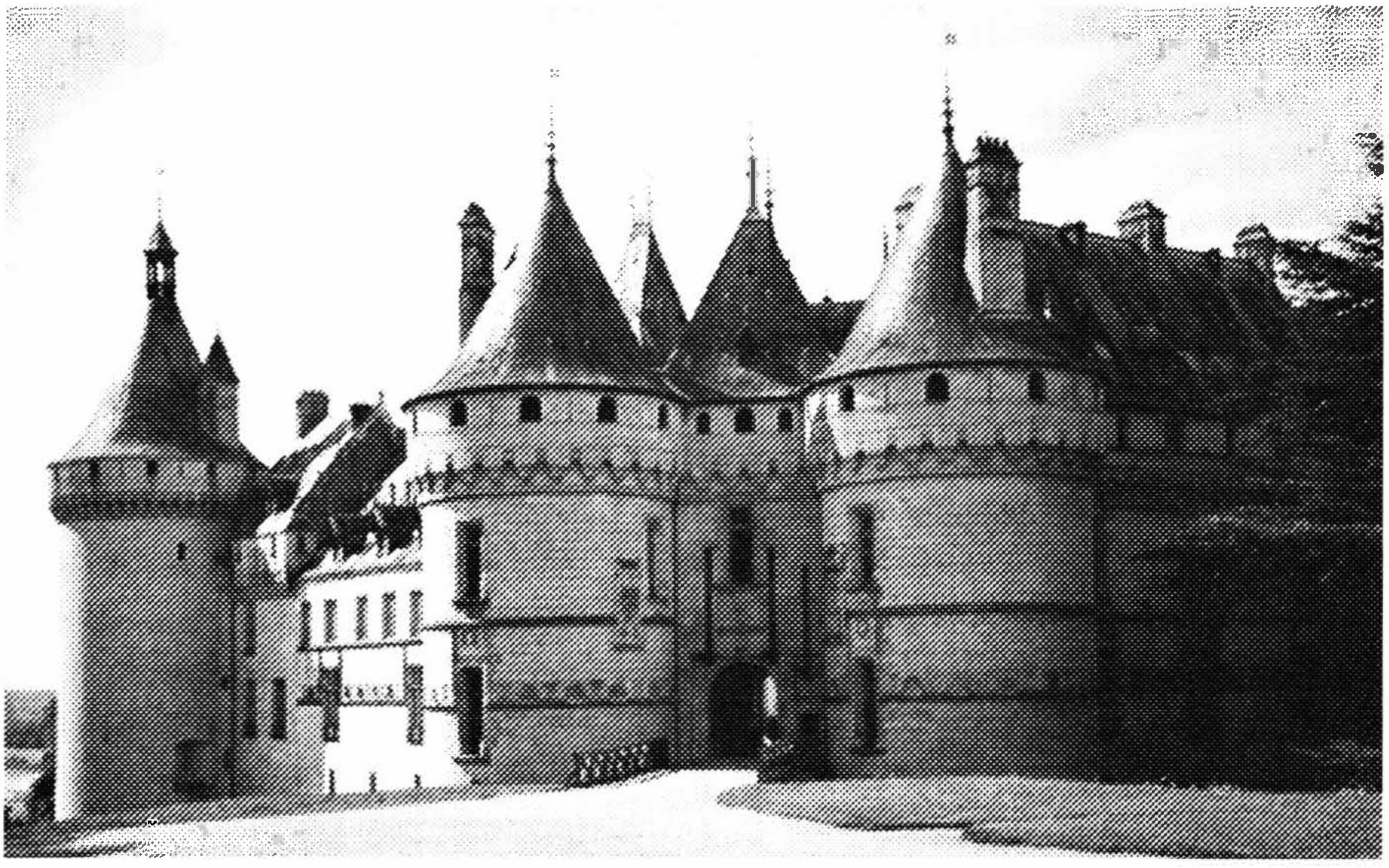

Castelul Chaumont (de pe Valea Loarei)
destinat inițial unui rol defensiv,
a devenit în sec. XVI o elegantă reședință seniorială.

superior. În Franța, de pildă, țara în care dominase atâta timp o libertate universitară exemplară, în 1437 regele îi retrage universității privilegiul fiscal; iar în 1445, și privilegiul judiciar. Parlamentul – care intervenea tot timpul în viața universitară – până la urmă, în 1461, și-a impus în mod oficial jurisdicția supremă. Subordonarea devine totală când, în 1470, regele Ludovic XI impune magiștrilor și studenților burgunzi să îi presteze jurământul de obediență; pentru ca, în 1499, universitatea să-și piardă și dreptul la grevă.

Devitalizarea, declinul vieții universitare se mai datora – pe lângă imixtiunea în controversele religioase și ingerințele ei în domeniul politic – și diminuării numărului studenților (care, în majoritatea noilor universități, nu trecea de câteva sute). Pe de altă parte, metodele de predare, concepția și spiritul însuși al învățământului erau progresiv amenințate de scleroză. Magiștrii și studenții rămâneau, întârziau la infinit în studiul logicii formale și în interminabile elucubrații privind definițiile termenilor. În sec. XIV, chiar și profesorii Universității din Oxford – unde înainte Roger Bacon impusese studiul exact al naturii – preferau să se retragă în sofistica sterilă a logicii formale. Petrarca deplângea învățământul sclerozat

al universităţilor din Köln şi Bologna. La Universitatea din Viena, „retorica şi poezia sunt lucruri aproape necunoscute" – constata Enea Silvio Piccolomini.

Mai gravă era situaţia chiar la Paris, – unde manualele şi textele universitare lipseau, cursurile se ţineau neregulat, studenţii nu erau preocupaţi de a studia. Nepotismul şi noile privilegii acordate vor duce la apariţia şi consolidarea unei oligarhii academice. La universităţile din Bologna şi Padova (dar şi la altele) se vor constitui adevărate „dinastii" de profesori, – catedrele transmiţându-se din tată în fiu. Serbările, ceremoniile, procesiunile frecvente, costisitoarele banchete de promoţie, fac de asemenea ca universităţile să atragă din ce în ce mai mult tineri din familiile nobile; fapt care a avut consecinţe negative – prin accentuarea gustului pentru lux în trai şi îmbrăcăminte, superficialitatea studiului şi viaţa libertină. Decadenţa universităţilor se manifestă şi prin felul somptuoaselor colegii fondate în secolele XIV şi XV, din ce în ce mai puţin accesibile majorităţii studenţilor lipsiţi de posibilităţi, şi organizate fiind potrivit unor principii de viaţă aristocratice.

Repercutate pe planul conştiinţei, stările de lucruri de la sfârşitul Evului Mediu au provocat o dislocare a certitudinilor intelectuale[1].

Întrebările, incertitudinile de ordin religios se reflectă, chiar la teologi de prestigiu, într-o oarecare umbră de scepticism. Unii intelectuali laici (dar şi din lumea teologilor) admiteau că nu există un singur adevăr, că adevărul este multiplu. Ezitările şi inchietudinile lui Petrarca (traduse, stilistic, prin procedeul frecvent adoptat de poet al antitezei) arată că siguranţa raţională cedează locul întrebărilor şi frământărilor existenţei. Marile sinteze – *Summae* – nu mai satisfac; locul lor este luat acum de compilaţii şi dicţionare, analiza este preferată sintezei. Confirmând starea de incertitudine, nostalgia unor noţiuni „clare şi distincte" anunţă apropiatele progrese ale ştiinţei. „Nevoia de certitudini, pe care raţiunea speculativă nu o mai satisface, îi împingea pe oamenii secolului al XIV-lea spre experienţă" (F. Rapp). – Figura reprezentativă pentru această tendinţă era Duns Scotus (m. 1305), urmat de „preaonoratul iniţiator" – *venerabilis inceptor* – W. Occam (m. 1349), a cărui gândire invita la studiul pozitiv al fenomenelor, se îndrepta spre cercetare feno-

1 Sintagmă, foarte potrivită, formulată de F. Rapp, în vol. sub redacţia lui Livet şi Mousnier (vd. *Bibliografia*).

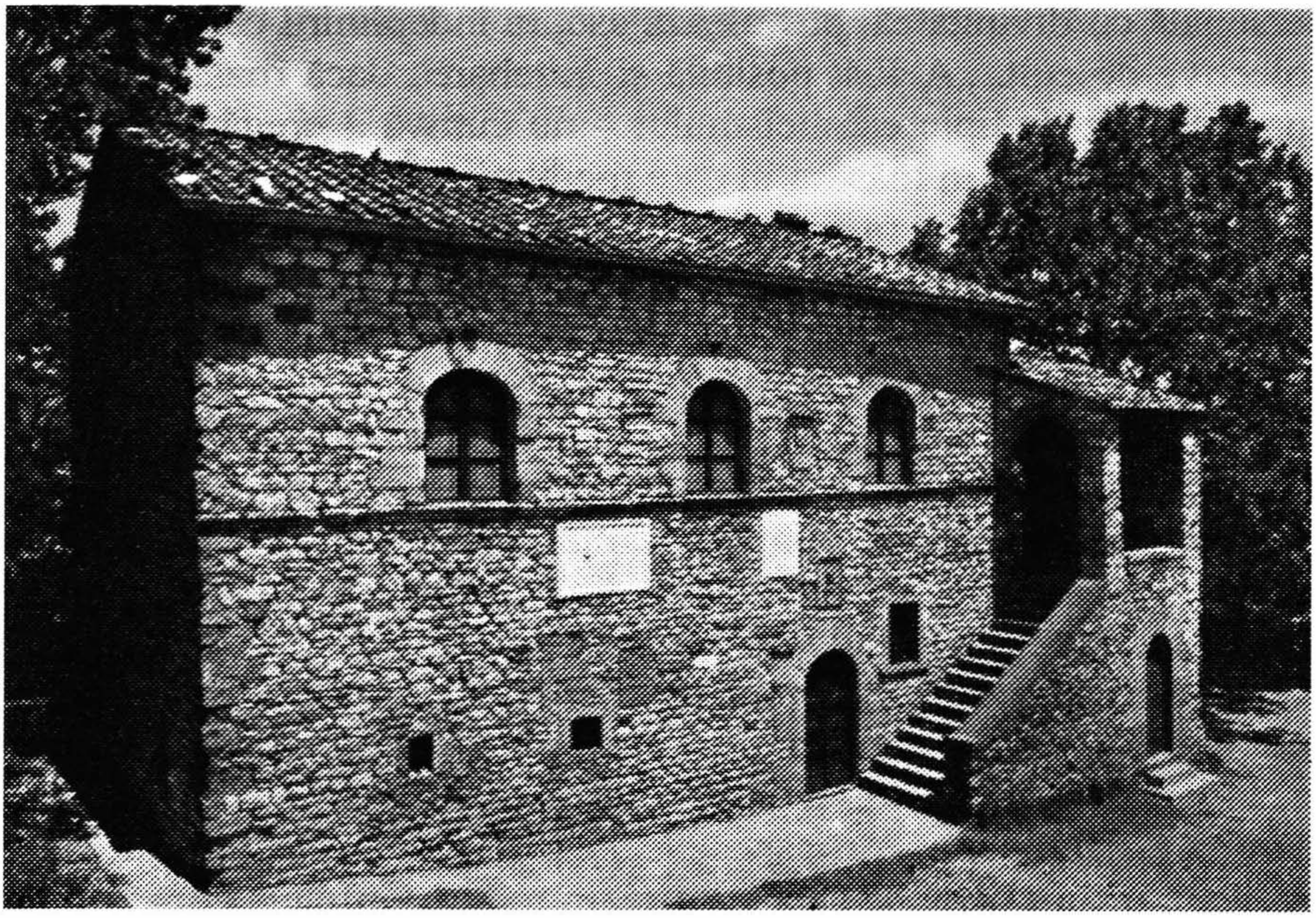

Casa în care s-a născut, în 1475, Michelangelo.
(Locuința guvernatorului local – *podestà* – Buonarroti, tatăl artistului).
– Caprese (prov. Arezzo).

menologică, fondată pe observație și experiență[1]. În lipsa însă a unor instrumente matematice corespunzătoare, știința experimentală nu s-a putut deocamdată dezvolta.

Paralel (deși în opoziție) cu această tendință spre cunoașterea rațională, pozitivă și experimentală, criza intelectuală a epocii s-a manifestat și printr-o adevărată erupție a forțelor iraționalului – de la misticii vizionari și extatici până la vrăjitori și practicanții diverselor științe oculte. Toți marii mistici ai epocii vedeau în metafizică o realitate în care voiau să pătrundă cu întreaga lor ființă, încercând să clasifice și să explice faptele de viață observate: și de această dată, experiența – o experiență *totală* – urmărind să prevaleze asupra speculației.

În viața religioasă, destinele individuale ocupă acum un loc din ce în ce mai important; experiența intimă, rugăciunea, uniunea

1 Occam – condamnat de două ori de Universitatea din Paris și excomunicat, acuzat de erezie și chemat la Avignon să se disculpe în fața papei (unde este și întemnițat timp de 4 ani, reușind să evadeze și să se refugieze la împăratul Ludovic Bavarezul), – aducea în discuție și concepția geocentristă aristotelică despre lume, întrezărind posibilitatea unei pluralități a lumilor (teorie reluată de N. Cusanus).

personală cu divinitatea, prevalează asupra îndeplinirii ceremoniilor colective de cult. „A fost posibilă și întrebarea dacă rozariul[1] – în aparență atât de tipic catolicismului – nu cumva a pregătit apariția protestantismului, în măsura în care meditația (al cărei suport pentru recitarea formulelor era rozariul) dădea pietății o intonație personală" (*Idem*). – Gândirea lui Occam, pentru care Biserica era o abstracție, era în consonanță cu această interiorizare a pietății, cu acest fel de pietate pentru care rugăciunea privată, intimă a credinciosului era socotită superioară rolului deținut de celebrarea în comun a liturghiilor.

Din punct de vedere cultural, semnificative sunt și consecințele pe care le-au avut aceste mutații din domeniul credinței asupra arhitecturii, picturii și sculpturii de la sfârșitul Evului Mediu. Astfel, preponderența actului de devoțiune privată față de actul public de cult a determinat multiplicarea capelelor și proliferarea altarelor secundare în arhitectura bisericească. Pictorii – mai ales cei din Flandra – sunt atrași de aspectele cele mai neînsemnate ale lucrurilor[2]; pictori care, pe de altă parte, introduc portretele donatorilor chiar în scenele sacre. Iar în sculptură, măștile convenționale, impersonale ale gisanților de pe sarcofage reapar acum cu totul diferit: cu trăsăturile lor individuale reale din viață. „Acolo unde o vreme trona universalul, pătrunde acum imaginea destinelor individuale; imaginea în care orice linie este trasată de o istorie unică: figura umană" (*Idem*).

Evoluțiile și involuțiile care se semnalează la sfârșitul Evului Mediu, crizele și transformările în toate domeniile vieții, indică drumurile ce se deschid spre o nouă eră – consacrată în istoriografie sub denumirea de era Renașterii și a Reformei. Noile drumuri se vor deschide în urma unei redresări demografice, prin stimularea vieții economice și acțiunile de consolidare a statului, prin stabilirea unor ierarhii sociale diferite, prin inaugurarea unor perspective deschise spre noi orizonturi spirituale și intelectuale, științifice și filosofice, literare și artistice.

---

1 Sau, la ortodocși, mătăniile. Cele 15 mărgele ale rozariului – atestat la călugării cistercieni din Occident încă din sec. XII – comportau recitarea a tot atâtea rugăciuni și meditații asupra celor 15 taine ale Bisericii. Formula rozariului a fost fixată de papa Pius V (m. 1572).

2 Ca, de pildă, în tablourile lui Van Eyck – pe care G. Duby le asociază cu „viziunea analitică a occamismului, atentă la singularitatea fiecărui obiect".

RENAȘTEREA POLITICĂ

Formarea statelor naționale • Centralismul monarhic și organizarea birocratică a statelor • Dezagregarea Imperiului • Marile monarhii europene. Monarhia franceză • Monarhia engleză • Monarhia spaniolă • De la absolutism la statul burghez: Țările de Jos • Monarhiile de tip medieval. În Scandinavia • În Europa Centrală și Orientală • În Țările Românești • State feudale, orașe-state, republici și tiranii italiene • Republica Veneția • Tendințe și manifestări imperialiste.

FORMAREA STATELOR NAȚIONALE

Secolele XV și XVI au însemnat perioada unei „renașteri" politice; perioadă care prezintă drept fenomen nou – caracteristic, regenerator, modern, – formarea și organizarea statelor naționale, precum și afirmarea unui sentiment național, patriotic. Evident însă că acești termeni – „stat", „modern", „național", „patriotism" – nu trebuie luați în accepția lor actuală. Realitățile istorice locale și diferențele dintre sistemele de guvernare variind de la o țară la alta – de la marile monarhii occidentale până la statele în curs de formare de la periferia Europei – impun o tratare diferențiată. Înainte însă de examinarea acestei varietăți de sisteme de guvernare – și anume: un Imperiu dezarticulat și lipsit de autoritate, un ambiguu regat pontifical, monarhii ereditare, elective sau de uniune personală; republici oligarhice (cu o bază populară mai amplă sau mai restrânsă), confederații independente ca cea helvetică, principate, ducate și marchizate autonome, sau orașe-state independente acționând ca entități politice libere – se cer neapărat clarificate sensurile în epocă ale noțiunilor, ale conceptelor sus-amintite.

Astfel, termenul de „națiune" indica, spre deosebire de accepțiunea sa de azi, nu apartenența la o mare formațiune politică teritorială, ci un grup uman originar dintr-o anumită regiune. Așa erau, de pildă, la o universitate grupurile de studenți de diverse „națiuni" (deci, dintr-o anumită țară sau regiune); sau grupurile de participanți la conciliile ecumenice. Într-adevăr, aceste grupuri manifestau, exprimau unele sentimente, trăsături caracterologice, experiențe proprii și scopuri comune; dar ceea ce le unea de fapt era comunitatea de limbă și dependența de un anumit monarh, principe, dinastie. Lealitatea față de monarh – sentiment frecvent întâlnit și în Evul Mediu – reprezenta într-adevăr o forță de rezistență eficientă în fața unui inamic dinafară – când interesele monarhului coincideau (sau erau prezentate ca atare) – cu interesele reale, concrete, ale națiunii. În realitate, aceste interese ale națiunii – exprimabile în termenii unui „patriotism" – erau limitate la respectiva provincie; un patriotism local. În masele populare, un ecou real îl aveau mai

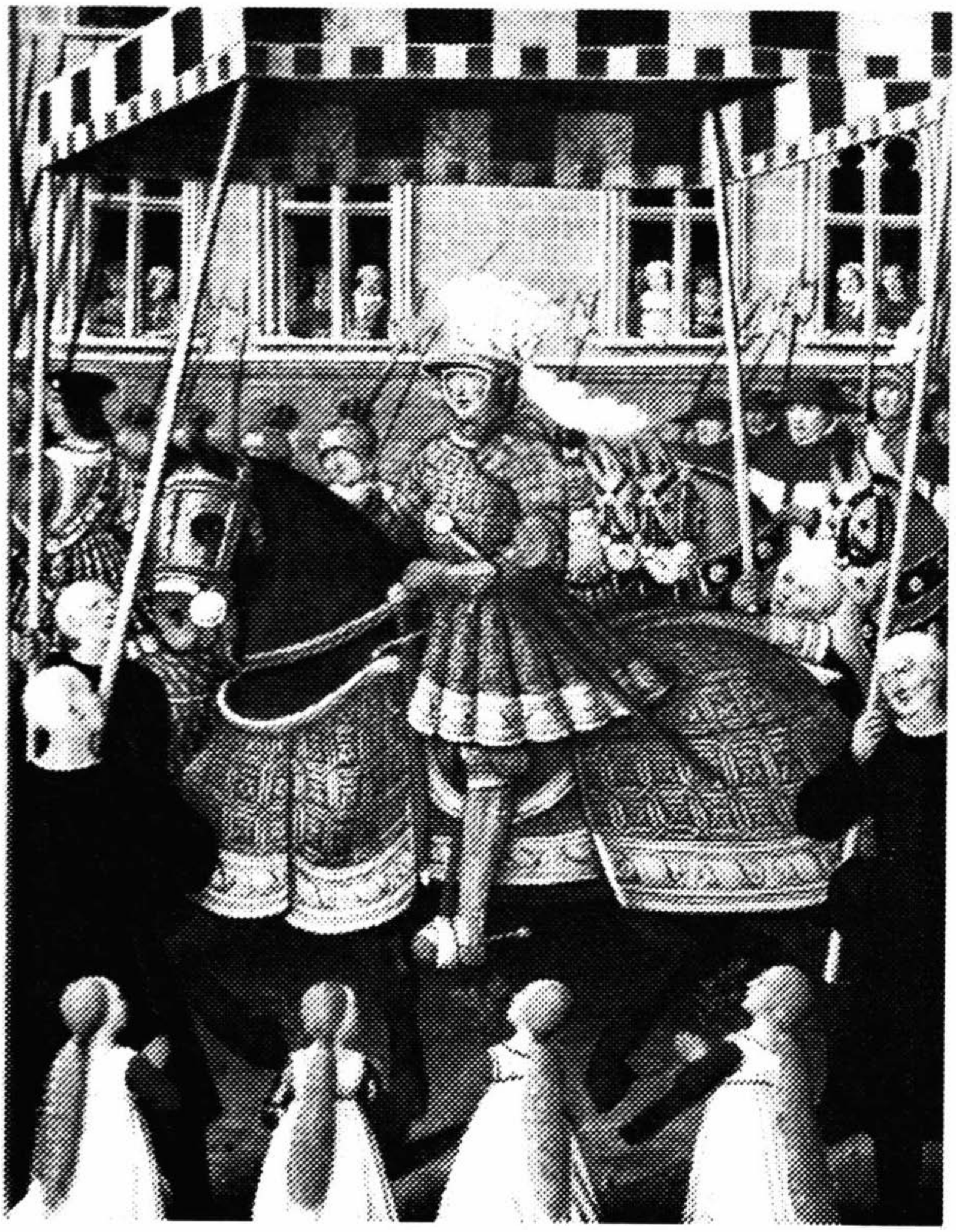

Intrarca regelui Franței, Ludovic XII, în Genova.
Miniatură de Jean Marot (c. 1510). – Bibl. Națională, Paris.

degrabă formele șoviniste de definire a caracterelor naționale ale popoarelor cu care o națiune venea în conflict[1].

Pe lângă atașamentul afectiv (și de interese concrete) de regiunile natale, pe lângă alte considerente (fidelitatea față de suveran, credințe religioase diverse, orgoliile unei superiorități economice, sociale, politice, ș. a.), acest tip de sentiment patriotic se afirma, se dezvolta și în momentul conflictului armat cu un inamic din exterior: moment când interesele comune ale marelui grup social apăreau mai clar. În fine, după 1500 sentimentul patriotic s-a cristalizat și definit mai pregnant datorită influenței umaniștilor în rândurile curtenilor, ale burgheziei instruite și ale altor categorii

1 Astfel, pentru anonimul autor german al *Scrisorilor oamenilor obscuri* (1515) polonezii sunt hoți, bocmii – eretici, saxonii – beți, francezii – frivoli, flamanzii – mâncăcioși, englezii – avari și plini de prejudecăți; în timp ce florentinii sunt... homosexuali! Pentru umanistul Paolo Cortesi (m. 1510) locuitorii Romei sunt violenți, venețienii – înfumurați, florentinii – lacomi, napolitanii – trândavi, ș. a. m. d.

cultivate[1]. „Naționalismul", ca expresie a sentimentului național, era un concept pur literar, pe care intelectualii îl formulaseră pentru a exprima, într-o formă idealizată, resentimentul – din diferite motive și în felurite nuanțe – de obicei față de străinii cu care țara avusese conflicte. Mai ales cunoașterea (chiar relativă) a istoriei și legendelor străvechi sau antice era invocată pentru argumentarea superiorității culturale a propriei națiuni [2].

Politica statelor europene continua să fie de regulă motivată de considerente dinastice; revendicările teritoriale ale monarhilor erau în general formulate în virtutea dreptului de succesiune, indiferent de naționalitatea locuitorilor din teritoriile revendicate. Interesele patrimoniale ale unei dinastii nu se identificau cu cele ale poporului său; dar cele care precumpăneau erau primele. Relațiile, colaborarea sau conflictele dintre state erau dictate de acordurile sau de disensiunile dintre suverani – care, ca în Evul Mediu, își considerau legitimitatea puterii ca fiind de drept divin. O asemenea legitimitate comporta și dreptul suveranului de a investi cu demnități sau de a acorda prerogative speciale unor persoane sau chiar unor întregi comunități – fără ca prin aceasta monarhul să urmărească neapărat o politică sistematică și coerentă de centralizare a statului; domeniul politic era conceput ca fiind proprietatea sa privată. – Tot de origine medievală era și obiectul uniunilor personale, a guvernării a două sau mai multe regate de către un singur monarh, în virtutea unui mai vechi „drept de succesiune", sau a unei căsătorii nou contractate[3].

---

1 Astfel, în 1515 umanistul Guillaume Budé își dedica tratatul *De Asse* – „geniului Franței"; alți umaniști proclamau superioritatea totală a Franței, exaltându-i virtuțile. În Italia, unii umaniști – în primul rând Machiavelli – îndemnau la unitatea și independența Italiei. Și în unele state din Germania umaniștii proclamau idealul unității germanice.

2 Francezii, de pildă, exaltau caracterul gallilor, așa cum aceștia erau prezentați în *Comentariile* lui Caesar, germanii – vitejia și noblețea lui Arminius, descrise în *Analele* lui Tacitus; familia regală rusă descindea din fratele împăratului Octavianus Augustus – afirma episcopul și cronicarul Spiridon; în timp ce scriitorii lituanieni erau mândri că poporul lor era urmașul legionarilor lui Caesar, naufragiați în Marea Nordului...

3 Un exemplu îl oferă „jocul de căsătorii" între Franța și Austria. Carol VIII era logodit din rațiuni politice cu fiica lui Eduard IV al Anglici; prin pacea din Arras (1482) îi este destinată Margareta de Austria – care n-avea decât 2 ani, dar îi aducea ca zestre provinciile Artois, Bourgogne, ș. a. După ce intră în posesia zestrei, i se oferă o nouă ocazie: ducesa Anne de Bretagne, care îi asigura posesiunea litoralului occidental. Se va căsători deci cu Anne (deja căsătorită, prin procură, cu Maximilian al Austriei!), repudiind-o pe Margareta – în vârstă de 16 ani – dar păstrându-și zestrea ei... Un alt exemplu: Carol de Austria urma să se căsătorească cu Maria, fiica lui

Astfel de uniuni personale au fost încheiate între coroanele Castiliei și Aragonului; sau, cea dintre Polonia și Lituania; sau, cea dintre regatele Danemarcei, Norvegiei și Suediei; sau – exemplu clasic: imperiul lui Carol Quintul, care la origine a fost un complex de uniuni personale. – În general, monarhul care obținea două sau mai multe coroane accepta ca țările lui să-și păstreze fiecare legile și instituțiile ei; și chiar înaltele funcții de stat (cu toate beneficiile aferente) să fie rezervate unor persoane din țara respectivă.

Până în secolul al XVII-lea nu se poate vorbi de „state naționale" propriu-zise; și nici de „națiune" – în sensul pe care termenul l-a căpătat după Revoluția Franceză. Aceasta – întrucât conștiința de „națiune" nu s-a tradus „într-o reprezentare politică adecvată, și nici printr-un sprijin liber și din convingere din partea majorității, în primul rând a masei straturilor de jos". Această masă „era încă legată de realitățile locale, sau cel mult regionale; ea nu avea acces la dezbateri, nici nu participa la interesele care opuneau o țară contra alteia" (A. Tenenti).

Dar în jumătatea a doua a secolului al XV-lea și în sec. XVI se pun bazele statelor naționale. Exigențe ale politicii externe și ale acțiunilor militare pretindeau o conducere centralizată a treburilor publice. Totodată, pentru a putea impune noi taxe (mai ales în scopuri militare) suveranul convoca adunările generale – „parlamente" în Anglia, „stări generale" în Franța, „cortes" în Spania, „Landtag" în Imperiul germanic, „seim" în Polonia, ș. a. – în care erau reprezentați clerul, nobilimea, „starea a treia" (cum era numită „camera comunelor" în Anglia), adică restul populației orășenești care beneficia de anumite privilegii (deci, cu excluderea țăranilor, a sclavilor, a femeilor și a tuturor celor neimpozabili).

Pe de altă parte, puterea monarhică se consolidează și se organizează, înconjurându-se de miniștri pricepuți și de consilieri devotați. Acest „consiliu regal" nu era ceea ce se înțelege azi prin „guvern", întrucât membrii săi nu erau personal responsabili în fața adunărilor generale și nici nu aveau competențe specifice prea bine determinate (cu excepția domeniului finanțelor). Erau colaboratori

---

Henric VIII al Angliei – dar i-o ia înainte Ludovic XII; apoi, cu Claude de France – pe care însă i-o ia Fr. d'Angoulême; după care, Maximilian îl logodește cu o altă prințesă, Mme Renée, în vârstă de 4 ani. Carol însă o găsește prea... vârstnică; și, prin tratatul din Noyon (1516), proiectează o altă căsătorie: cu prințesa Louise – care nu împlinise încă vârsta de un an!

pe care monarhul și-i alegea dintre membrii familiei lui, sau dintre demnitari (îndeosebi ecleziastici) capabili și de prestigiu. Se mai păstrau încă în continuare și câteva dintre tradiționalele funcții tipic medievale, rezervate nobililor – de seneșal, de șambelan, de conetabil, – care însă rămân funcții pur onorifice. – Ceea ce a servit instaurarea unei monarhii cu tendințe absolutiste a fost și rivalitatea dintre marile familii senioriale (în Spania – Eboli, Alba, ș. a.; în Țările de Jos – Egmont, Harus; în Franța – familiile Bourbon, Montmorency, Guise, Condé, etc.); rivalități de care regele se putea servi, manevrându-i pe unii contra celorlalți.

Prin asemenea măsuri statul și-a impus autoritatea asupra vechii nobilimi feudale. În Anglia, „Războiul celor două Roze" a dus la lichidarea puterii baronilor; în Franța – a puternicilor duci și conți d'Alençon, d'Armagnac și de Saint-Pol; în Spania, Regii Catolici i-au redus la ascultare și cel mult la rolul de curteni pe *hidalgos*.

CENTRALISMUL MONARHIC ȘI ORGANIZAREA BIROCRATICĂ A STATELOR

În organizarea birocratică a statului monarhic, nobililor le vor fi preferate persoane de origine mai modestă, burghezi cu o pregătire intelectuală, persoane dotate cu calități personale evidente – și care, știind că își datorează situația suveranului, îi vor fi mai devotate. După câteva generații, acești funcționari administrativi se asimilau adeseori cu nobilimea (în Franța, așa-numita *noblesse d'épée*), devenind la rândul ei o aristocrație în serviciul birocrației statului (*noblesse de robe*) și care își va transmite funcțiile din tată-n fiu.

Personajul principal al aparatului birocratic era, în sec. XV, cancelarul (în Italia, de pildă, intelectuali de talia unor Coluccio Salutati, Leonardo Bruni sau Poggio Bracciolini); iar în secolul următor, în Anglia și Franța – secretarul suveranului. Aceștia erau în majoritatea cazurilor juriști sau umaniști, persoane cultivate și prezentabile sub toate raporturile, capabile să îndeplinească sarcini de ambasadori, să pronunțe discursuri de elevată ținută oratorică, să redacteze documente oficiale în termenii cei mai adecvați, și totodată versate în probleme administrative. Cunoștințele lor solide de drept roman îi serveau cât se poate de bine monarhului (după cum,

Francisc I. Portret de Jean Clouet. –
Muzeul Luvru.

în perioada anterioară, serviseră afirmării puterii împăratului) pentru a-i justifica și exalta autoritatea – chiar și deasupra legilor înseși – și a-i susține, cu valide și prestigioase motivări juridice, pretențiile în fața jurisdicției private ale autonomiei feudalilor și a tradiționalelor privilegii ecleziastice.

Centralismul monarhic găsea în principiile dreptului roman un sprijin teoretic de prim ordin. Practic însă, tendințele centralizatoare – vizând aplicarea unor norme juridice uniforme – au întâmpinat serioase rezistențe din partea celor ce invocau normele dreptului cutumiar, în uz de secole, – așa cum s-a întâmplat, de exemplu, în Imperiul germanic sau în statele burgunde. Iar în Anglia, dreptul cutumiar – susținut chiar de Parlament, pentru a contrabalansa puterea monarhului – n-a fost înlocuit decât în tribunalele militare și în cele ecleziastice. (Problemele matrimoniale și cele testamentare, însă, rămâneau de competența dreptului canonic).

Așadar, suprema instanță de decizie rămânea monarhul, prin-

cipele, asistat de curtea sa; o curte numeroasă, ajungând în Franța (pe la mijlocul secolului al XV-lea) până la 800 de persoane, iar în Anglia la peste 400. Acest Consiliu al Coroanei s-a împărțit în secțiuni, corespunzătoare diferitelor funcțiuni de guvernare; la care, în Spania, Franța și Anglia s-au adăugat și competențe în materie judiciară[1]. – Deși teoria puterii „de drept divin" a monarhului (derivând din însuși actul sacru al încoronării) va fi formulată în termeni clari și se va impune abia spre sfârșitul secolului al XVI-lea, totuși tendința acestuia de a-și exercita autoritatea în mod absolut (și adeseori în conflict cu papalitatea) este evidentă încă din secolul al XV-lea[2]. – Pe de altă parte, burghezia orașelor, orgolioasă de atenția și sprijinul acordat de monarh, îl va susține; cu atât mai mult cu cât ordinea pe care o asigura monarhia îi garanta buna desfășurare a afacerilor sale. (În Franța, în adunarea „stărilor generale" din 1484, numărul reprezentanților orașelor era preponderent). În Italia, principii își vor impune tutela și asupra orașelor; încât, spre sfârșitul secolului al XV-lea, declinul autonomiilor urbane este general.

Astfel, ambițiile absolutiste aveau drumul deschis în majoritatea țărilor. În înfruntarea dintre suveran și parlament – un fenomen general în secolul al XVI-lea – în cele din urmă va învinge suveranul.

Ceea ce s-a întâmplat și în sfera raporturilor dintre stat și Biserică; unde rezultatele la care s-a ajuns au contribuit în mod considerabil la consolidarea monarhiei.

În Spania, spre sfârșitul secolului al XV-lea și în schimbul sprijinului acordat politicii statului papal din Italia Ferdinand și Isabela au obținut dreptul de a propune episcopii și pe ceilalți înalți demnitari ecleziastici în regatele lor. Biserica depindea, prin urmare, mai mult de coroană decât de Sf. Scaun. Mai mult decât atât: în Sicilia, la Napoli și la Milano regii spanioli puteau împiedica publicarea bulelor papale. În fine, chiar și tribunalul ecleziastic al Inchiziției spaniole – ai cărui membri erau numiți de coroană –

1 Ceea ce în Anglia crea și complicații, întrucât „Camera stelată" (*Court of Star Chamber*) tindea de obicei să judece nu potrivit principiilor dreptului roman care erau aplicate numai în tribunalele militare și în cele ecleziastice, – ci servindu-se de *common law*, de normele dreptului cutumiar.

2 Dealtfel și marea schismă din Occident, având ca urmare diminuarea considerabilă a autorității papale – a contribuit în schimb la sporirea sferei de autoritate a puterii regale.

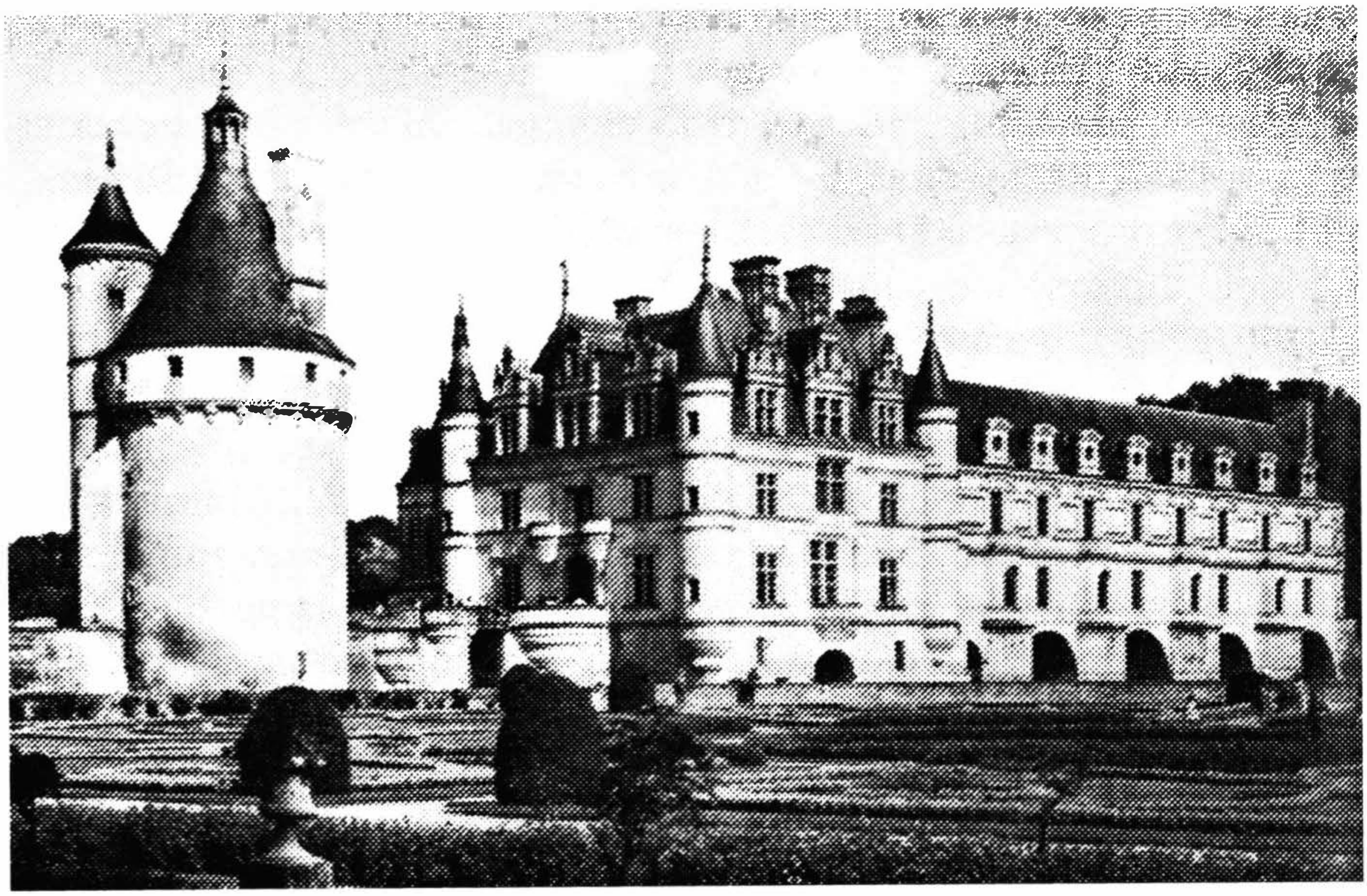

Castelul Chenonceaux (Valea Loarei). – construcție începută în 1515.

funcționa independent de papa. – În Franța, unde regele își rezerva dreptul de a cenzura bulele papale, Francisc I a obținut de la Leon X, în 1516, dreptul ecleziastic de a numi el însuși titularii celor 600 de funcții ecleziastice mai importante. Iar controlul pe care și-l rezerva regele asupra acestor funcții avea ca rezultat faptul că monarhul își asigura nu numai obediența și lealitatea clerului, ci și pe ale nobilimii – care, pentru ca fiii săi să obțină înalte funcții ecleziastice, rămânea la discreția regelui.

În fond, în toată Europa principii puternici își impuseseră demult dreptul de a numi episcopii. În 1472, papa Sixt IV îi recunoscuse regelui Franței dreptul de a-i desemna pe titularii principalelor beneficii ecleziastice. Dar cum, în secolul al XVI-lea, papii sunt forțați să recunoască *de jure* o situație existentă *de facto*, și această limitare a prerogativelor lor însemna o victorie a monarhilor[1].

Problema centrală a monarhiei centralizate și a aparatului său birocratic era problema financiară. Cheltuielile militare, dotarea cu

1 O victorie care se exprima și prin termenii concordatelor încheiate în secolul anterior cu Sf. Scaun – în Germania (1418), Ungaria (1417), Anglia (1418), Burgundia (1441), Polonia (1447) și cu Francesco Sforza în ducatul Milanului (1450).

armament (îndeosebi cu armament greu), construcția și echiparea navelor de război, fortificarea orașelor, edificarea cetăților și fortărețelor, plata infanteriei formată din profesioniști pentru a completa cavaleria de tip feudal, din ce în ce mai puțin eficace și, în plus, sumele necesare întreținerii curții, cheltuielile pe care le comportau serviciile diplomatice, sau somptuoasele programe edilitare și urbanistice, palate și castele, construcția și întreținerea drumurilor, a podurilor, ș. a. m. d. – toate acestea necesitau sume enorme[1].

Monarhiile din sec. XVI își procurau aceste sume din veniturile proprietăților funciare ale coroanei, din concesionarea contractelor de antrepriză pentru lucrări publice, din monopolul asupra minelor și mineralelor, din taxa pe sare (*gabelle*), din confiscarea bunurilor mobile sau imobile ale inamicilor sau a pământurilor aparținând Bisericii, din împrumuturi contractate cu mari negustori și bancheri (Medici și Pazzi în Italia, Fugger și Welser în Germania, Jacques Coeur în Franța, etc.). În Spania, monarhia înăsprește politica fiscală și totodată își asumă controlul asupra ordinelor cavalerești de Santiago, Alcantara și Calatrava, deținătoare a unor imense proprietăți funciare. În Franța, regii impun – fără încuviințarea adunării „celor trei stări" – atât un impozit direct asupra persoanelor și bunurilor (*taille*), de care nobilii și clerul pretindeau să fie scutiți, cât și grele taxe vamale[2].

Dar ca și cum toate aceste măsuri n-ar fi fost suficiente, în Franța, Anglia, Spania, Italia (și, într-o măsură mai mică, în alte țări) suveranii au ajuns să vândă până și funcțiile de guvernator al unei provincii, sau de comandant al armatelor terestre și al flotei de război. În Franța, unde procedeul a luat cele mai mari proporții, erau scoase la vânzare toate funcțiile administrative (în afara celor menționate mai sus), – de la perceptori, încasatori de taxe vamale și polițiștii târgurilor, până la funcția de consilier al parlamentului din Paris sau al celui din Bordeaux. Funcțiile erau vândute pe o anumită perioadă sau pe viață, dar se putea cumpăra și succesiunea lor,

1 „Carol VIII putea invada Italia cu armata cea mai numeroasă pe care o văzuse vreodată Europa pentru că predecesorul său Ludovic XI își dedicase îndelungata sa domnie (1461 – 1483) redresării economice a Franței după Războiul de o sută de ani" (J. Hale). Aceeași politică de încurajare a economiei o duceau și monarhii Spaniei și Angliei. Numai Germania rămânea lipsită de o administrație centrală eficientă.

2 Noua organizare administrativă și fiscală întreprinsă acum de suverani a sporit considerabil veniturile statului, – în unele cazuri de-a dreptul spectaculos. Astfel, în regatul Castiliei aceste venituri au crescut, în numai 8 ani (între 1474 – 1482) de la 885.000 de *maravedis*, la 12.711.000!

pentru moștenitorii titularului. În cadrul acestui sistem nu lipseau, desigur, nici cazurile de comportare absolut arbitrară, de neglijență în îndeplinirea atribuțiilor sau de corupție. Iar când funcționarii au început să manifeste în diferite feluri și din ce în ce mai mult o oarecare independență față de rege, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea monarhul s-a servit în administrație mai mult de comisari sau intendenți cu însărcinări temporare, și pe care îi putea revoca oricând.

DEZAGREGAREA IMPERIULUI

„Sacrul Imperiu Roman de Națiune Germană" era în contratimp cu aceste tendințe politice fundamentale ale epocii – de unificare teritorială și de centralizare a puterii. Căci încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea cei trei fii ai lui Carol IV (din dinastia de Luxemburg) își împărțiseră între ei teritoriile dinafara spațiului germanic propriu-zis – regatele Boemiei și Ungariei, ducatele de Brabant, Silezia și Luxemburg, marchizatele de Moravia și Lausitz.

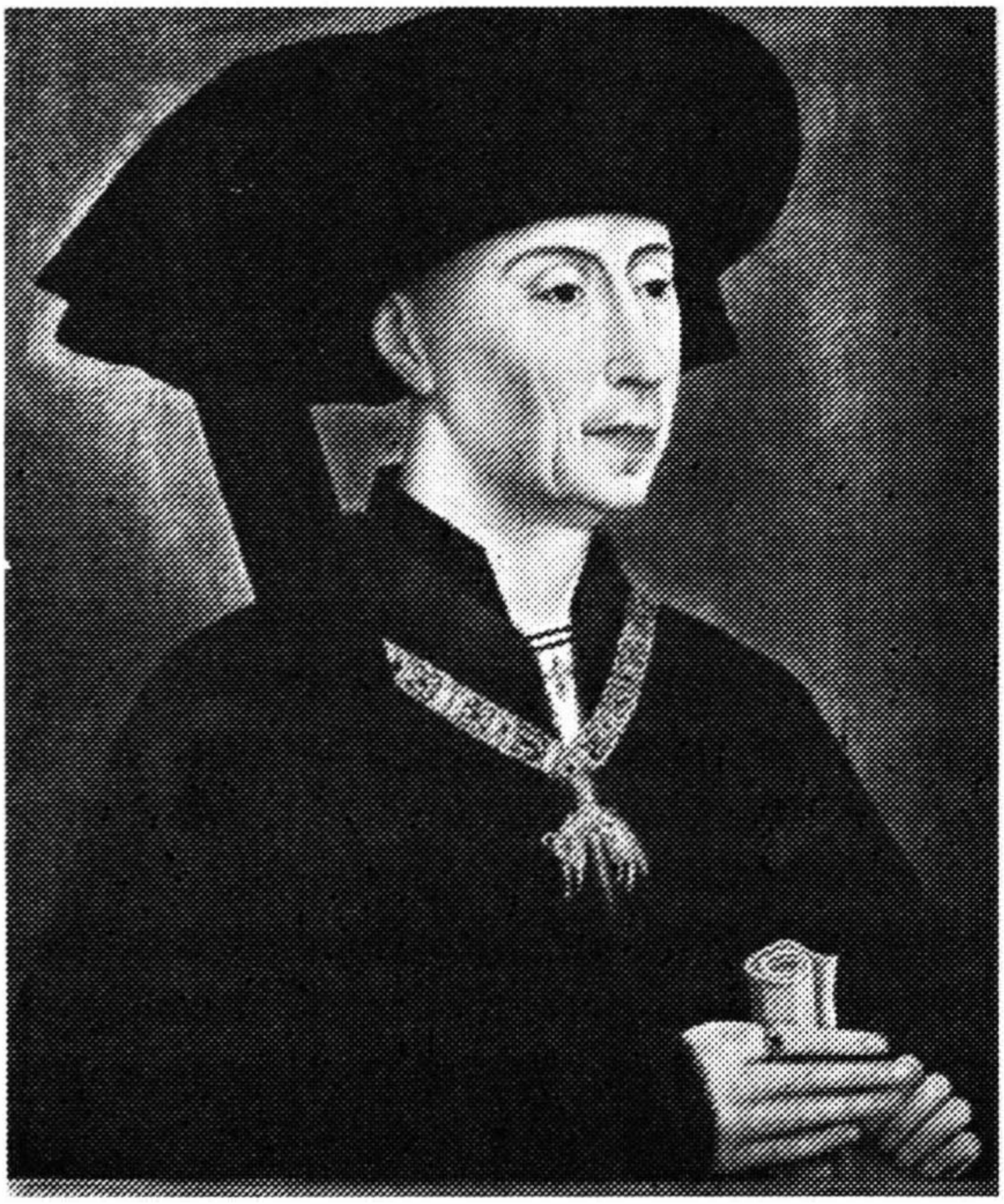

Ducele Burgundici Filip cel Bun (m. 1467), cu colanul ordinului „Lâna de Aur". – Portret de Rogier van der Weyden.

Europa în prima jumătate a secolului

O dislocare teritorială care se va permanentiza. Iar în ce privește puterea politică, „Bula de Aur" din 1356 stabilise normele pentru alegerea împăratului – de către șapte electori[1]: un alt fapt care confirma fragmentarea Imperiului.

1 Arhiepiscopii de Mainz, Köln și Trier; regele Boemici, markgraful de Brandenburg, ducele de Saxonia și contele palatin de Rhin.

al XVI-lea. Imperiile habsburgic și otoman.

Pe lângă favoarea acestor electori, viitorul împărat mai trebuia să obțină și aprobarea Dietei sau Curiei imperiale (împărțită în colegiul electorilor, cel al principilor, cel al seniorilor și cel al reprezentanților orașelor imperiale). Dieta putea fi convocată numai de împărat; dar președintele ei, electorul de Mainz, se putea opune atât convocării cât și includerii pe ordinea de zi a punctelor formulate de împărat. Funcția imperială își păstrase prestigiul mai mult

nominal, – căci resursele materiale de care dispunea împăratul erau neînsemnate; iar autoritatea sa era în realitate doar intermitentă și nu arareori chiar contestată. În viața politică internă, o forță considerabilă o reprezentau cele șapte „orașe libere" și cele aproximativ o sută de „orașe imperiale", – bogate centre comerciale, aspirând la o situație de autonomie. Unele – ca Nürnberg, Rothenburg, Heilbronn, Strassburg, – își constituiseră întinse teritorii proprii. În jurul celor mai mari și mai importante s-au format uniuni sau asociații de orașe, în scop de apărare contra amenințărilor unor principi sau nobili puternici, care aspirau la o independență aproape totală. La rândul lor, aceștia se asociau adeseori în uniuni, spre a-și apăra privilegiile.

Mai mult desigur decât autoritatea împăratului însuși, cea a principilor teritoriali era limitată și obstacolată de „stări" (*Stände*), care în multe regiuni îi împiedicau să impună impozite în mod arbitrar. (În 1406, „stările" din Austria și-au proclamat chiar propriul lor principe teritorial). Abia târziu în sec. XV principii teritoriali și-au putut impune autoritatea asupra orașelor, servindu-se în acest scop de echipe de juriști specialiști în dreptul roman. În spiritul acestui drept roman au codificat normele consuetudinare, promulgând ordonanțe privind viața economică, preocupați să-și mențină integritatea teritorială a statelor lor și căutând în acest scop sprijinul nobilimii. Dietele teritoriale au rămas astfel un instrument al politicii principilor.

În viața Imperiului, secolul al XV-lea a însemnat începutul epocii de ascensiune a Casei de Habsburg[1], – din momentul când Albert II devine moștenitorul coroanelor Boemiei și Ungariei (1437) și când, patru decenii mai târziu, Maximilian se va căsători cu Maria de Burgundia, fiica și moștenitoarea lui Carol Temerarul. Ales rege (în 1486), apoi arhiduce (în 1493) și luându-și în 1508 titlul de împărat, Maximilian I și-a unificat statele moștenite – Austria, Stiria, Carniolia, Carinthia, Tirolul și Alsacia Meridională[2]. A împărțit imperiul în zece circumscripții administrative, conduse fiecare de

1 Istoria acestei dinastii începe cu primul conte, Werner II (m. 1096). Dar importanța casei de Habsburg se va afirma abia peste două secole și jumătate, când contele Rudolf IV devine, în 1282, împărat al Germaniei, încorporând Stiria și vaste teritorii din Austria: la care, urmașii săi vor adăuga Carinthia și Carniolia (1335).

2 La care s-au adăugat – prin căsătorii – puternicul ducat al Burgundiei, Franche-Comté, Flandra, Brabant, Artois, Luxemburg; teritorii încredințate, după 1492, fiului său Filip cel Frumos.

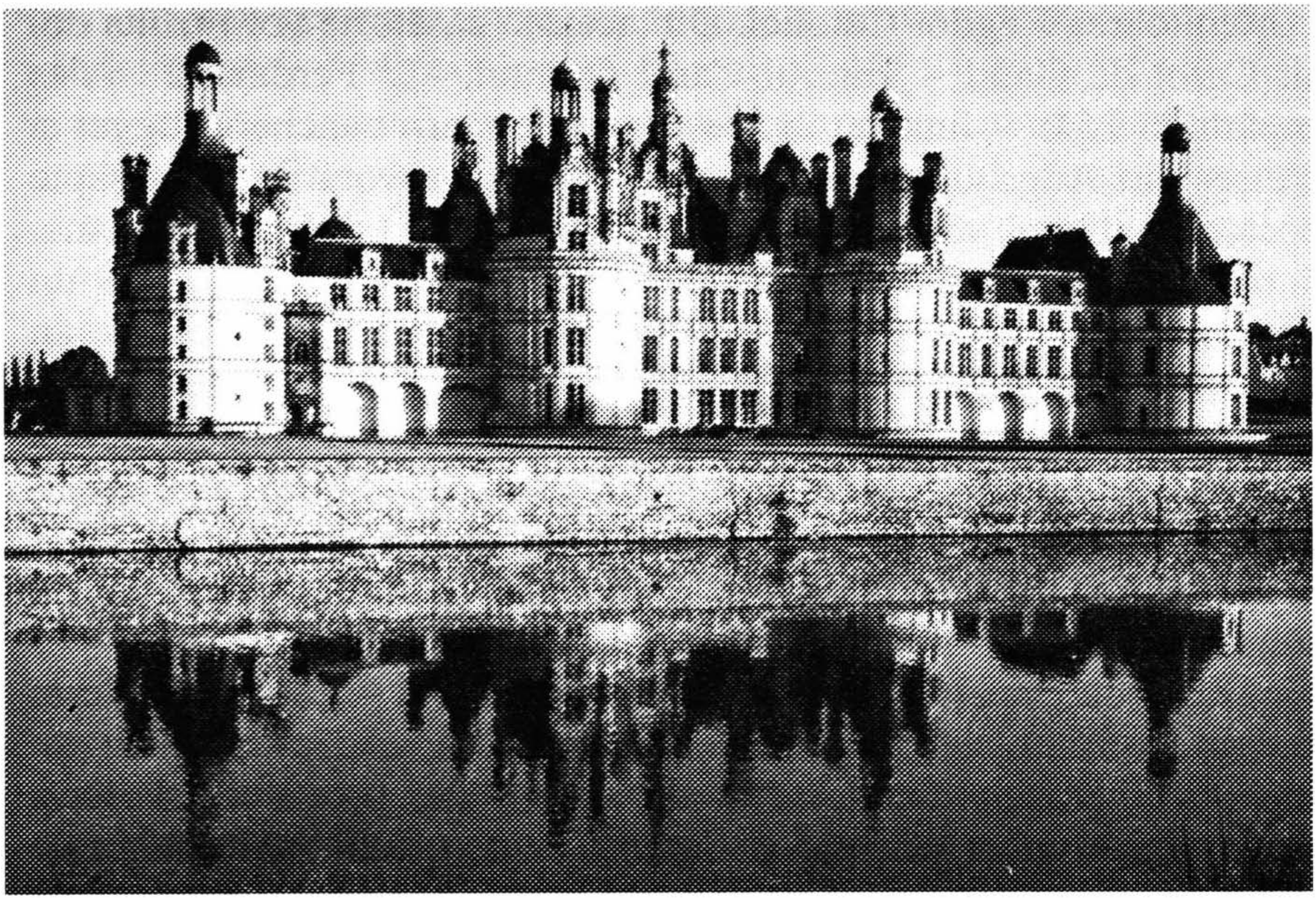

Chambord, renumitul castel de pe Valea Loarei, a cărui structură arhitectonică trădează profunde influențe italiene (dar cu o profuziune de mici turnuri). – Prima jumătate a sec. XVI.

câte doi principi, ale căror atribuții erau de a garanta ordinea și pacea, de a încasa impozitele și a recruta soldați. A căutat să-și formeze un guvern central: cu un consiliu de stat (în același timp și curte supremă de justiție) care îl însoțea în deplasările lui; o cameră aulică (stabilită la Innsbruck) cu cei patru trezorieri; și o cancelarie cu trei secretari[1].

Toate aceste măsuri urmăreau doar să garanteze o funcționare normală a aparatului de stat; nu însă să transforme Imperiul într-o unitate politică mai organică și centralizată. Structura statală rămânea fragilă.

Maximilian I a practicat și o abilă politică matrimonială – rămasă proverbială pentru Austria habsburgică[2] – prin căsătoria fiului său Filip cel Frumos cu Juana („Joana Nebuna"), fiica și

---

1 Această constituție a Imperiului a durat până în 1806. – Maximilian I a organizat economia, comerțul și armata, acordând o atenție deosebită artileriei. Protector al artiștilor și oamenilor de cultură, a lăsat și o scriere autobiografică – *Der Weiss-Kunig*.

2 Sunt cunoscute versurile dintr-o satiră a lui Matei Corvinul: „Lasă-i pe alții să poarte războaie! Tu, fericită Austria, încheie căsătorii!". („*Arma gerant alii! Tu felix Austria nube!*")

moștenitoarea Regilor Catolici. Din această căsătorie vor rezulta doi fii: Carol de Gand – viitorul Carol Quintul – și Ferdinand[1]. Ales împărat în 1519 – finanțat în acest scop de marii bancheri Fugger și Welser din Augsburg, pentru a putea cumpăra voturile celor șapte electori[2] – Carol va fi încoronat ca împărat de papă zece ani mai târziu, la Bologna: ultima încoronare imperială efectuată de un Suveran Pontif. Carol Quintul va deveni astfel cel mai mare suveran din Europa – după Carol cel Mare – prin întinderea maximă a Imperiului său. El va adăuga la moștenirea paternă habsburgică și ereditarea bunicului matern Ferdinand de Aragon, domeniile mediteraniene – Sicilia, Sardinia și regatul Napoli. Totodată dispunea – ca rege al Spaniei – de baze puternice în Nordul Africii; iar în Lumea Nouă, de marile posesiuni din America Centrală.

Odată cu Carol Quintul – și apoi cu Filip II – „Sacrul Imperiu Roman de Națiune Germană" devine un imperiu al Spaniei: un imens și eterogen conglomerat de state și de provincii. Aceeași configurație vor prezenta și imensele posesiuni teritoriale ale celeilalte părți a Islamului, aparținând ramurii habsburgice de Austria, a cărei dinastie a fost întemeiată de Ferdinand.

MARILE MONARHII EUROPENE. MONARHIA FRANCEZĂ

Într-o epocă în care noțiunea de domeniu regal și cea de regat tindeau să se suprapună, trei monarhii europene au realizat pe deplin unificarea teritorială a statelor lor: Franța, Anglia și Spania. Procesul a avut loc în forma unor uniuni personale, prin căsătorii.

Prima țară care – ieșită victorioasă din Războiul de o sută de ani – și-a consolidat unitatea morală și în care monarhul și-a concentrat în mâinile sale toate forțele statului, organizându-l în sens „modern", a fost Franța. Războiul de o sută de ani a creat în Franța climatul unui sentiment patriotic, de unitate în jurul regelui: o situație morală pe care regele putea conta în lupta sa contra vechii ordini feudale. Pe de altă parte, și răscoalele țărănești și orășenești au constrâns burghezia să recurgă la adăpostul autorității suveranului, în măsură să garanteze ordinea.

1 În 1522, Carol i-a cedat fratelui său mai mic Ferdinand domeniile ereditare – întregul patrimoniu habsburgic, cuprins între Vosgi și Carpați.

2 Vd. *supra*, pag. 70, nota 1.

În linii generale, evoluția politică a urmat acest curs: în timpul îndelungatei și agitatei sale domnii (1461 - 1483) Ludovic XI reușește să supună și să anexeze coroanei importante orașe și provincii - în primul rând puternicul ducat al Burgundiei, apoi Picardie, Artois, Franche Comté, Provence, Bourgogne; iar în 1491, fiul său Carol VIII ocupă Bretagne, prin căsătoria sa cu Anne de Bretagne (fiica ducelui Francisc II și fosta - timp de un an - soție a împăratului Maximilian). Carol VIII își revendică drepturile casei de Anjou asupra Italiei Meridionale. În 1492 trece Alpii (fără să întâmpine o rezistență armată) și în șase luni ajunge la Napoli. Dar o ligă antifranceză compusă din aproape toate statele italiene îl silesc să părăsească Peninsula (1495). Succesorul său Ludovic XII coboară și el în Italia. În urma unui acord secret (1500) cu Ferdinand Catolicul, trupele franceze și spaniole ocupă ducatul Milano. Regele Neapolelui îi cedează coroana; dar, sub presiunile Spaniei, Ludovic renunță la regatul Napoli în favoarea lui Ferdinand (1504). După o altă campanie în Italia - aderând la Liga din Cambrai împotriva Veneției (1508) - și după noi conflicte între aliați armatele lui Ludovic se retrag din Italia (1514).

În 1515, noul rege Francisc I coboară și el în Italia, ocupă Milanul, candidează la coroana imperială (dar este ales Carol Quintul). În conflictul cu Imperiul este învins în bătălia de la Pavia (1525) și ținut un an prizonier la Madrid. După care reîncepe lupta - dar trebuie să renunțe (prin pacea din Cambrai, 1529) la pretențiile din Italia, cât și asupra Flandrei și Artois. - Ca urmare a Reformei, în timpul domniei lui Henric II se formează în Franța două partide - catolic și huguenot (protestant); primul, sub conducerea ducilor de Guise și de Montmorency; al doilea - a marilor aristocrați Condé, Coligny și a Burbonilor din Navarra. Carol IX, instigat de mama sa Caterina dei Medici, ordonă măcelărirea șefilor huguenoți (Noaptea Sf. Bartolomeu, 1572). În numai câteva zile, 30.000 de reformați calviniști sunt asasinați. Cu Henric III, viața politică este dominată de liga catolică, sprijinită de Filip II al Spaniei. Concilierea are loc sub Henric IV, protestant convertit la catolicism. Prin Edictul din Nantes (1598) se acordă celor două facțiuni în conflict libertatea cultului și egalitatea de drepturi civile. Conflictul religios nu se termină însă aici - și Henric IV (care între timp se dedicase operei de reconstrucție internă a statului și consolidării monarhiei absolute) moare asasinat de un fanatic. Războaiele religioase au reînceput și au continuat până în 1624, când Richelieu ia în mână frânele puterii.

În secolul al XVI-lea, singura țară din Europa care se dovedise capabilă de a se opune cu succes puterii habsburgice cât și armatelor spaniole a fost Franța. Sub Francisc I monarhia franceză îi apărea atât de avizatului teoretician și om politic Machiavelli ca modelul perfect al unui mare stat. Regatul era centralizat, eficient administrat, avea o armată puternică, asigurase ordinea și stabilitatea în viața politică; totodată creându-se și o curte strălucită, a cărei magnificență o exprimau și splendidele castele construite pe Valea Loarei. Concordatul din Bologna (1516) lăsa monarhului un control aproape absolut asupra Bisericii; iar dreptul de a-și alege episcopii și abații regatului – giranții unor bogății imense – îi asigurau venituri enorme.

Puterea absolută a regelui era recunoscută de drept: prin actul solemn al încoronării suveranitatea sa era de drept divin. În acțiunile sale nu răspundea decât în fața lui Dumnezeu. El își rezerva toate drepturile: să declare război și să încheie pace, să emită legi, să impună taxe și impozite, să administreze justiția (sentințele lui fiind inapelabile); să dirijeze întreaga viață economică, să controleze alegerile municipale, – precum și activitatea corporațiilor, organizându-le, reducându-le atribuțiile juridice și punându-le sub jurisdicția funcționarilor săi. Regele își impune autoritatea și în viața ecleziastică: el poate obliga Biserica să contribuie la cheltuielile regatului, el este în fapt căpetenia temporală a Bisericii, el sancționează dispozițiile bisericești, el numește episcopii și totodată el este singurul care autorizează convocarea conciliilor.

Regele hotărește impunerea unor impozite; parlamentele provinciale pot discuta – ca un privilegiu acordat de monarh – doar cifra stabilită. El este și șeful suprem al justiției; tribunalele – conduse de un senești numit de rege – stabilesc sentințele împreună cu un consiliu format din funcționari regali. Regele are un consiliu privat în care se iau deciziile de ordin politic[1]. Un alt consiliu, condus de un cancelar, are competențe de ordin juridic și administrativ; în timp ce Marele Consiliu funcționează ca o curte supremă de justiție. Membrii tuturor acestor instanțe – ca și toți agenții forței publice – sunt reprezentanți ai regelui. În unele provincii regele numește – transferându-le toate prerogativele sale – guvernatori; pe care însă – tocmai pentru că aceștia sunt numiți dintre seniorii cei

1 Acest consiliu privat administra și finanțele regatului – care erau controlate acum de o Cameră de conturi.

Henric II al Franței, într-un tablou de școală franceză. – Muséc Condé, Chantilly.

mai puternici – îi controlează, indirect, prin parlamentele locale. Aceste parlamente, cu atribuții judiciare și de poliție, sunt conduse de seneșali (numiți, bineînțeles, de monarh) și de locțiitorii lor. – Autoritatea și puterea efectivă a monarhului este considerabil sporită și prin posibilitatea lui de a vinde funcții (dar și de a le retrage, uneori, după bunul său plac); de a acorda privilegii (de ex., scutiri de taxe), pensii, daruri, titluri nobiliare, decorații, etc. Absolutismul monarhic mai creează și un nou organism, care îi este total aservit: curtea regală, organizată în cadrul unei ierarhii rigide, care fascinează vanitatea competitorilor, promițându-le totodată putere, carieră, bogăție...

În felul acesta seniorii feudali de altădată devin acum dependenți de suveran. Nu mai au dreptul nici să-și extindă sfera jurisdicțională, nici să construiască cetăți și fortărețe, sau să-și aroge un nou titlu nobiliar. Cu toții sunt acum vasali ai regelui; deci – în realitate – supușii lui. Toți supușii unui senior oarecare, nemulțumiți

de o hotărâre a acestuia, au acum dreptul să apeleze la justiția regală. – În felul acesta, și războaiele dintre feudali sunt în curs de lichidare.

Cu toate acestea, puterea absolută a monarhului rămâne în continuare supusă și anumitor obligații inderogabile. Astfel, regele trebuia să respecte contractele și drepturile, legile fundamentale ale regatului. În primul rând, succesiunea la tron revenea numai membrilor familiei Capetienilor, – și anume, fiului prim născut; regele nu putea modifica – prin testament sau într-un alt fel – această regulă. Apoi: e adevărat că, pentru a impune noi taxe regele avea nevoie de aprobarea „stărilor generale"; dar e tot atât de adevărat că un mare număr de privilegiați, puternici și bogați, erau scutiți de taxe. Iar pentru a obține bani de la Biserică și de la membrii „stării a treia" regele trebuia să ducă tratative cu episcopii, precum și cu diferite consilii și adunări orășenești. În fine, „el trebuia să respecte jurământul depus cu ocazia încoronării; jurământ care îl obliga să apere Biserica împotriva ereziei" (R. Mousnier).

MONARHIA ENGLEZĂ

După Războiul de o sută de ani și după Războiul celor două Roze (provocat de rivalitatea pentru domnie dintre marile familii nobiliare de York și de Lancaster), și Anglia a ieșit consolidată, atât ca structură politico-socială și economică, cât și a conștiinței naționale. Unificarea teritorială nu era realizată complet, – Scoția, Irlanda și Țara Galilor (Wales) rămânând încă mult timp în afara regatului și ostile lui; dar faptul că regii Angliei au renunțat să-și afirme autoritatea în teritorii de pe Continent[1] (continuând, totuși, să influențeze evenimentele de aici prin alianțe și intervenții ocazionale) le-a permis să-și organizeze administrația, să-și construiască o flotă puternică, să promoveze comerțul și traficul maritim; iar sub raport politic, să domine aroganta nobilime – slăbită, decimată de războaie și de execuții capitale, – și să pună bazele unei monarhii independente și absolutiste.

Procesul începe cu Henric VII (1485 – 1509) care, înrudit atât cu casa de Lancaster cât și cu cea de York, pune capăt luptelor dinastice și – cu sprijinul burgheziei și al micii nobilimi (*gentry*) – impune o guvernare practic absolutistă. Printr-un statut din 1494 se

1 Cu toate acestea, până în 1802 regii Angliei au continuat să se proclame – pe inscripțiile de pe monedele lor – și regi ai Franței!

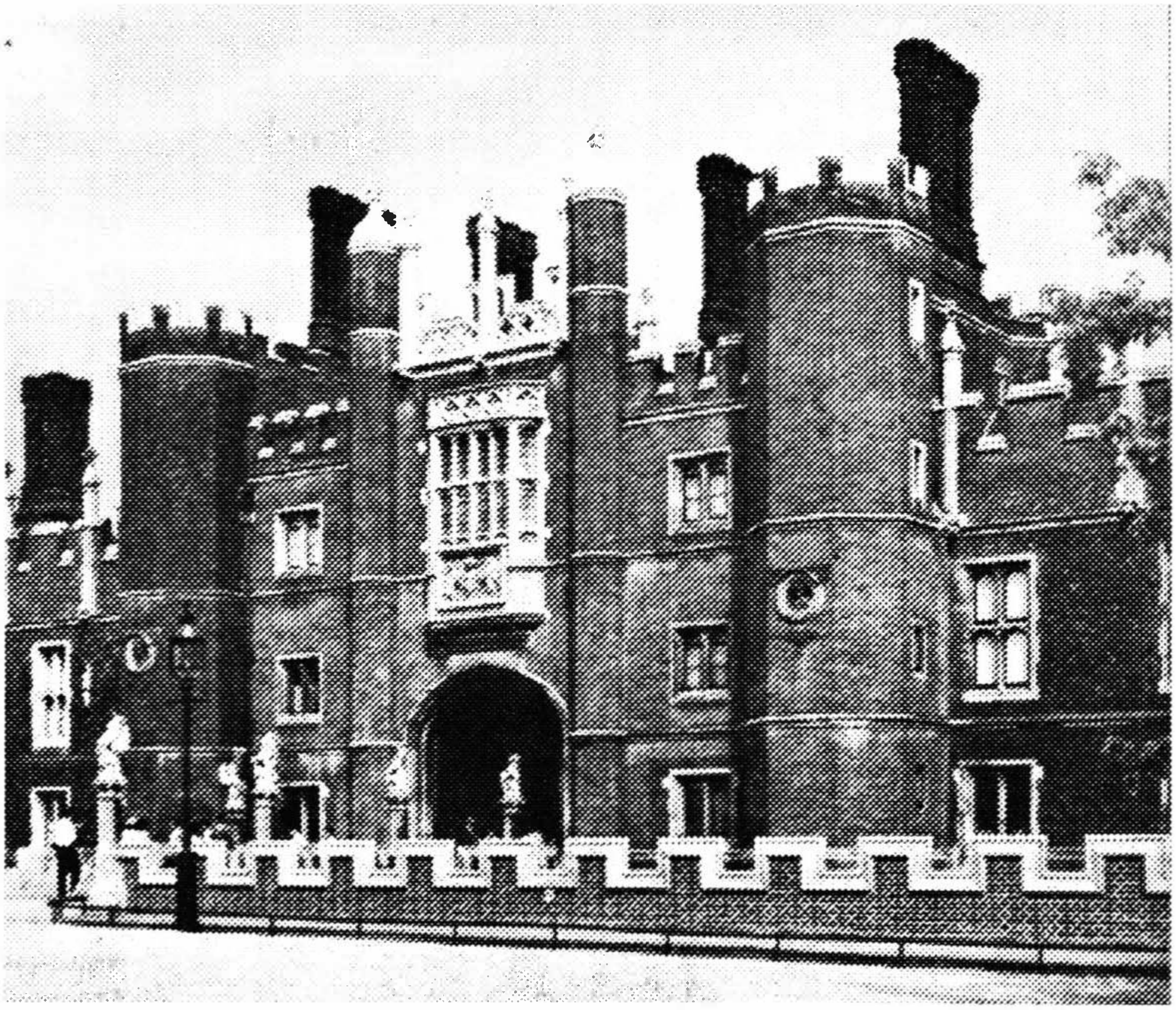

Palatul Hampton Court, construit de cardinalul Th. Wolsey, Lord Cancelar al Angliei, și cedat lui Henric VIII, în 1529.

interzice convocarea Parlamentului din Irlanda (unde sunt impuse legile date în Anglia) fără consimțământul regelui Angliei. – Henric VIII, care urmează la tron în 1509, se căsătorește cu Catrina de Aragon, fiica Regilor Catolici (prima din cele șase soții ale sale) și, aliindu-se cu Spania contra Franței pune bazele unei puternice flote naționale. Invadează Scoția (1513), unde disensiunile interne continuă până când coroana Scoției îi revine de drept Mariei Stuart (1542), care își revendică și dreptul de succesiune la tronul Angliei. Efortul de unificare a țării, eșuat în cazul Scoției, continuă în Walles (regiune unită cu Anglia în 1536) și în Irlanda, unde Henric este recunoscut rege și șef al Bisericii.

În timpul său Anglia își afirmă prezența în marile dispute de pe Continent, încheind alianțe alternative. Problema dominantă însă începe odată cu conflictul cu papalitatea, culminând în 1534 – când Henric se proclamă șef al Bisericii anglicane, fiind apoi de două ori excomunicat. Schisma continuă și după moartea lui (1547); pentru ca regina Maria Tudor (fiica sa din căsătoria cu Caterina de Aragon), căsătorită cu Filip II al Spaniei, să încerce reinstaurarea catolicismului, obținând reconcilierea cu Roma (1555). În acest

timp, printre nobilii scoțieni câștigă teren protestantismul calvinist. După moartea Mariei Tudor (1558) noua regină Elisabeta I (fiica lui Henric VIII din căsătoria cu Ana Boleyn) restaurează oficial protestantismul, persecutându-i pe catolici, fapt care îi atrage excomunicarea papală (1570).

În Scoția, Maria Stuart guverna cu ajutorul protestanților, până când o rebeliune o detronează (1567); se refugiază la curtea Anglici, unde Elisabeta o va ține prizonieră timp de aproape 20 de ani, pentru ca în cele din urmă să o decapiteze. După moartea Elisabetei (1603) coroana Scoției va fi reunită cu cea a Angliei – și Iacob VI al Scoției (fiul Mariei Stuart) va deveni Iacob I al Angliei.

După moartea Mariei Stuart, Filip II declară război și pregătește invadarea Angliei; dar „Invincibila Armadă" (*Invencible Armada*) este dispersată și distrusă de flota engleză și de o furtună catastrofală. Numeroasele revolte din Irlanda sunt reprimate, – în timp ce prosperitatea economică și comercială ce caracterizase epoca de guvernare absolutistă a Elisabetei I continuă și sub Iacob I. Dar politica autoritară – de desconsiderare a prerogativelor Parlamentului – și antipuritană a acestuia va inaugura, încă din primul deceniu al secolului al XVII-lea, o lungă perioadă de criză constituțională, de conflicte politice, religioase și sociale.

În Anglia deci mișcarea religioasă a Reformei a contribuit la consolidarea monarhiei absolutiste. Dar, spre deosebire de Franța, absolutismul monarhic englez era temperat de gradul superior de dezvoltare a burgheziei: fapt care se exprima prin tradiționalul control politic și financiar exercitat de Parlament. Încât, după apogeul atins de absolutismul monarhic în timpul Elisabetei, evoluția socială rapidă a determinat un declin al puterii regale absolute în favoarea prerogativelor pe care și le-a asumat Parlamentul.

În timpul lui Henric VII funcționau încă vechile principii constituționale, care impuneau anumite limite autorității regale. Suveranul nu putea edicta noi legi sau impune noi impozite fără acordul Parlamentului. Acesta era compus din Camera Lorzilor – în care intrau reprezentanții clerului și fiii prim-născuți ai marilor familii nobile – și din reprezentanții aleși ai comitatelor (proprietarilor liberi) și ai burgheziei orășenești, reuniți în Camera Comunelor. Un inculpat era judecat de un juriu de 12 cetățeni; nimeni nu putea fi închis fără un mandat de arestare în care să se specifice infracțiunea săvârșită, – iar judecata trebuia să aibă loc neîntârziat. Funcționarii

Henric VIII al Angliei. Portret de Hans Holbein. –
Palazzo Barberini, Roma.

puteau fi acuzați și aduși în fața tribunalului pentru neregulile comise în timpul serviciului; chiar și miniștrii regelui puteau fi puși sub acuză de Camera Comunelor. Corpul de funcționari ai regelui era în număr redus; majoritatea membrilor justiției și ai administrației era compusă din persoane de vază alese de rege. Comitatele în care era împărțită țara aveau în fruntea lor un comandant al milițiilor, ales din nobilimea locală. Justiția era administrată de judecători de pace (în frunte cu un *sherif*) aleși dintre micii nobili moșieri (*squires*) și dintre cei mai bogați proprietari locali (*gentry*). În regiunile muntoase ale țării unde nu exista o asemenea organizare, seniorii locali își păstraseră întreaga autoritate.

Odată cu Henric VII și succesorii săi principiile și practicile guvernării absolutiste se impun din ce în ce mai mult. Însăși frica și resentimentele față de Franța în timpul Războiului de o sută de ani au fortificat sentimentul național, favorizând și autoritatea monarhului; în timp ce problemele și conflictele religioase au absorbit

preocupările englezilor în mai mare măsură decât cele politice, iar ostilitatea față de papalitate le-au sporit, prin compensație, simpatia pentru monarhie. Măsurile economice și administrative luate de fondatorul dinastiei Tudor i-au sporit popularitatea. Henric VII și-a constituit un consiliu cu vaste competențe, prin intermediul căruia monarhul guverna în toate sectoarele de activitate. O parte a consiliului era constituită în tribunal regal – așa-numita „Camera înstelată".

Henric VIII creează un aflux considerabil de venituri prin confiscarea bunurilor mănăstirești, – pe care le investește în promovarea unui puternic comerț maritim. Progresiv, curtea regală devine centrul vieții politice. Mica nobilime se dedică unei agriculturi capitaliste și marelui comerț; în timp ce marea aristocrație urmărește să obțină favorurile curții, după ce își abandonează întinsele proprietăți agricole, arendându-le unora care le transformă în pășuni și devin astfel furnizori de lână pentru export și industria textilă națională. – Henric VIII și urmașii săi vor promulga legi și, prin Consiliul regal, vor da decrete; în timp ce „Camera înstelată" îi va obliga, prin sentințele date, pe toți cetățenii să se supună voinței regelui. Și parlamentele – convocate foarte rar – se vor arăta supuse monarhului. Candidații la alegerile pentru Camera Comunelor erau desemnați de rege; iar în Camera Lorzilor abații erau excluși, în timp ce episcopii erau aleși de monarh.

Cu Elisabeta I absolutismul monarhic englez atinge punctul său culminant. Prin actul din 1559, votat de Parlament, regina se declară administrator suprem (*governor* – deci nu *head*, căpetenie, șef, ca Henric VIII) al Bisericii anglicane, rezervându-și dreptul de a numi episcopii protestanți[1]. Monarhia va fi deci sprijinită atât de acești lorzi ecleziastici, cât și de noii proprietari ai averilor mănăstirești secularizate. Elisabeta a știut să evite conflictele cu Parlamentul, sprijinind interesele burgheziei, expansiunea comercială, dezvoltarea flotei militare (de asemenea, a industriilor legate de nevoile războiului), luând și alte măsuri economice capitale. Măsurile drastice împotriva intereselor Hansei germanice, sporirea taxelor vamale asupra mărfurilor aduse de navele străine, statutul acordat meșteșugarilor care le garanta formația profesională, autorizarea acordării împrumutului cu dobândă, reforma monetară care a făcut ca Anglia să aibă mult timp moneda cea mai stabilă din Europa, – au fost principalele măsuri care vor face în secolul următor din Anglia (țară

1 „Evită, totuși, să îi persecute pe catolici, limitându-se să îi oblige pe toți supușii săi să frecventeze biserica parohială în fiecare duminică" (J. Bérenger, în Livet-M.)

cu numai 4 milioane de locuitori, când populația Franței trecea de 15 milioane) o putere mondială.

Deși afirmarea absolutismului monarhic englez era cât se poate de evidentă, totuși libertățile n-au fost niciodată abolite prin lege. Iar Parlamentul și-a afirmat totdeauna prerogativele, chiar și când se supunea deciziilor suveranului. „Dar schimbarea s-a produs în 1603, cînd Parlamentul a reușit să-i smulgă Elisabetei promisiunea de a renunța la monopoluri. S-a ajuns atunci la momentul de început al luptei dintre absolutism și principiile libertății burgheze" (R. Mousnier).

MONARHIA SPANIOLĂ

După victoria de la Rio Salado contra maurilor (1340), în Peninsula Iberică acțiunea de *reconquista* se oprește. Regatul Granadei va mai rămâne încă timp de un secol și jumătate sub controlul musulmanilor; în timp ce în nord regatele Castiliei, Aragonului și Navarrei, ajunse sub control francez, nu au putut juca un rol politic activ. Procesul de unificare a Spaniei va avea loc la sfârșitul secolului al XV-lea, chiar dacă autonomiile regiunilor mediteraniene (Catalonia, Valencia) se vor opune în mod eficient – până în sec. XVII – centralismul monarhic. În Castilia (de care depindea și Catalonia) și în Aragon – regatele cele mai puternice din Peninsulă – continuă o stare de anarhie cauzată de revoltele nobililor și ale țăranilor. În timp ce regii Castiliei caută să facă față acestei situații politice interne, regatul Aragonului își îndreaptă atenția și

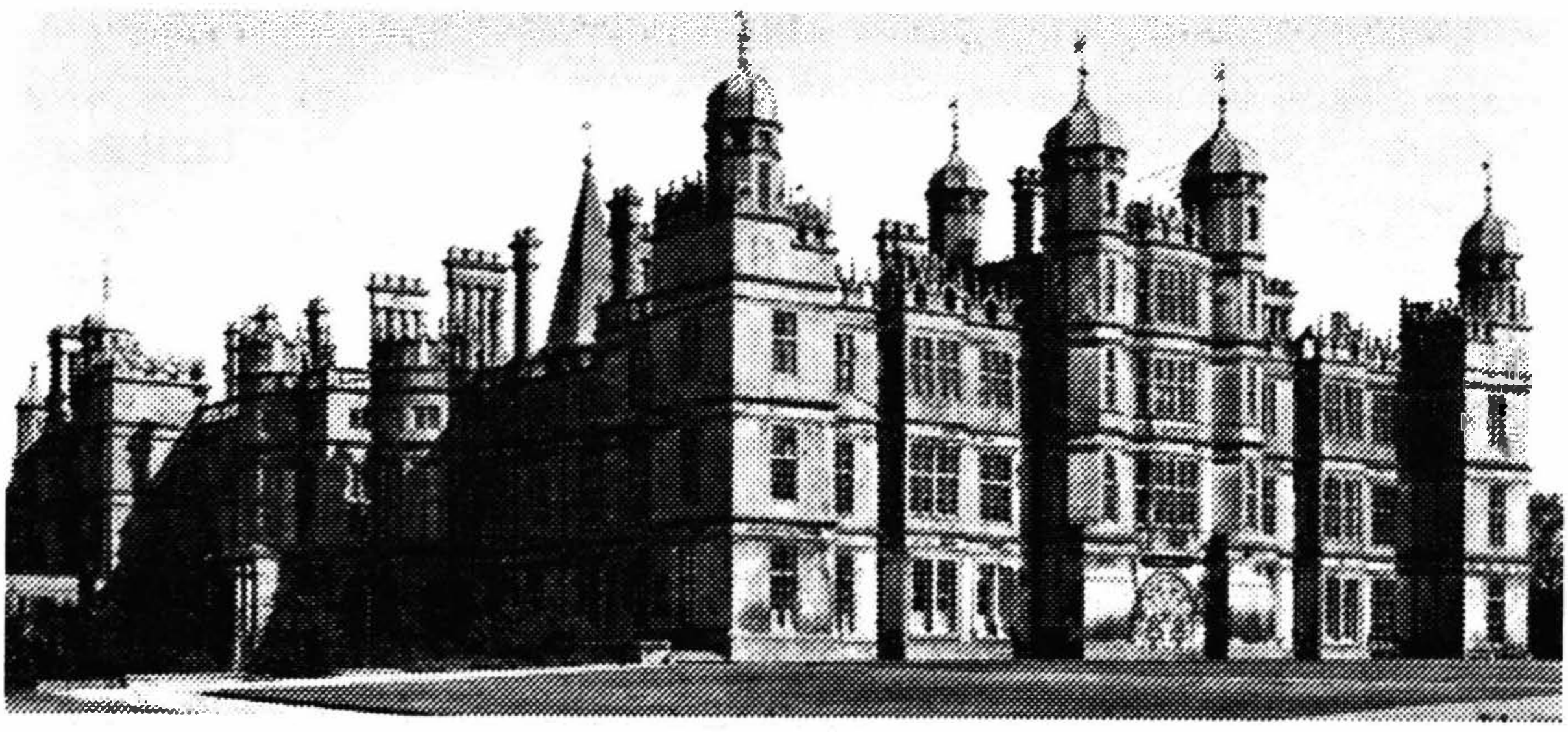

Somptuoasă arhitectură renascentistă engleză: Burghley House, în Northamptonshire (1577–85).

interesele spre exterior: Sicilia, Sardinia, regatul Neapolelui, și alte regiuni, ducate, principate sau seniorii din zona mediteraniană devin posesiuni sau intră sub influența directă a coroanei aragoneze.

Momentul crucial este marcat în istoria Spaniei de anul 1469, când Isabela, regina Castiliei, se căsătorește cu Ferdinand, principe ereditar, apoi (din 1479) rege al Aragonului. Ceea ce nu însemna o unificare a celor două regate, ci doar o uniune personală, – fiecare regat păstrându-și legile și organizarea sa internă. Dar convenția din 1474 stipula ca regatele să ducă o politică comună. Aceasta a dus la cucerirea regatului maur al Granadei (1492), care devine parte integrantă a regatului Castiliei; iar mai târziu (1512), și la încorporarea regatului Navarrei, sustras influenței franceze[1]. În exterior, expedițiile lui Columb având ca rezultat descoperirea Americii au fost finanțate de Castilia – care și-a revendicat și meritul și beneficiile intreprinderii[2]; în timp ce regatul Aragonului își continuă politica mediteraniană, cucerește Oran, Alger și Tripoli (1509–1511), oprind astfel înaintarea turcilor în Africa Septentrională și devenind, în sec. XV, cea mai mare putere economică și politică din Mediterana Occidentală.

Opera de unificare teritorială a țării dusă de Regii Catolici[3] a fost continuată în direcția organizării economice, politice și sociale a statului. Dificultățile întâmpinate în acest sens erau mari. Prerogativele regale erau limitate de poziția marii nobilimi, de ordinele militare cele mai importante (de Santiago, de Calatrava, de Alcántara), de parlamente (*cortés*), de uniunile orașelor castiliene (*hermandades*) și de puternica organizare socio-economică din sectorul pastoral și textil – *mesta*. Pe de altă parte, unificarea regatului întâmpina dificultăți și din partea accentuatei eterogenități etnice – a marelui număr de arabi (*moriscos*) și de evrei creștinați (*marranos*), – precum și lingvistice (araba, castiliana, catalana, luzitano-galiciana, și limba bască).

În domeniul politic, Ferdinand guverna prin intermediul unui

1 Totodată Ferdinand obține de la Carol VIII al Franței să i se cedeze regiunile Cerdana (din Pirinei) și Rossillon (din sudul Franței).

2 Atât prin bula din 1493 dată de papa Alexandru VI care recunoaște Spaniei drepturi exclusive asupra teritoriilor descoperite în Lumea Nouă, cât și prin tratatul din Tordesillas (1494) care stabilea drepturile Spaniei – în raport cu cele cuvenite Portugaliei – asupra teritoriilor de pe glob ce vor fi descoperite în viitor. Ambele acte erau aproape exclusiv în avantajul Castiliei.

3 Titlu dat Isabelei și lui Ferdinand de către papa Alexandru VI Borgia (el însuși spaniol), pentru devotamentul și serviciile aduse Bisericii catolice.

consiliu regal; iar în Catalonia și Valencia, prin viceregi și prin adunările locale, respectând vechile instituții și alegându-și atent funcționarii. În Castilia – provincia cea mai întinsă și mai dens populată – puterea regală s-a consolidat când, în 1476, adunarea națională a încuviințat înființarea unui organism militar, de poliție, pus sub directa conducere a Coroanei. Pentru a spori veniturile statului – și totodată pentru a răspunde tendințelor de independență ale nobililor – în 1480 au fost restituite coroanei toate teritoriile ocupate în timpul dezordinilor ce avuseseră loc în cele două decenii precedente. Ferdinand a devenit Mare Maestru al ordinelor militare – ale căror venituri și considerabile posesiuni au fost trecute astfel Coroanei. Marea nobilime care susținea Coroana a fost recompensată, lăsându-i-se proprietățile și privilegiile și totodată distribuindu-i-se teritorii din regatul recent cucerit al Granadei. În același timp, membrii înaltei aristocrații au fost investiți și cu funcțiile administrative cele mai importante ale regatului. Membrii micii nobilimi – hidalgos[1] – au fost încorporați noului sistem al statului, ca funcționari civili sau militari, menținându-și proprietățile funciare. Astfel, toate categoriile de nobili au devenit aliate ale monarhiei și dependente de aceasta. În fine, prin concordatul încheiat de Regii Catolici cu Biserica (1483), aceștia au obținut și dreptul de a propune candidații pentru funcția de episcopi.

În orașe, ordinea a fost restabilită după ce liga orașelor a devenit o instituție guvernativă, când monarhul și-a numit aici înalții săi funcționari administrativi și judecătorești (*corregidores*), șefi ai districtelor urbane. În felul acesta, autonomia orașelor castiliene a fost considerabil redusă[2] – și suprimată total în 1521, după reprimarea revoltei orășenilor (*comuneros*) contra regimului fiscal impus de Carol Quintul. Orașele își aveau reprezentanții lor în parlamente (*cortés*) – parlamente care însă erau convocate din ce în ce mai rar, când erau propuse noi impozite. În Castilia, unii membri ai parlamentelor erau numiți chiar de suveran. Timp de 14 ani (între 1482 – 1497) parlamentele n-au fost convocate nici o singură dată. Cei mai asupriți rămâneau țăranii, pe care monarhul nu-i putea apăra împotriva exploatării și abuzurilor nobililor, care domneau în mod absolut pe moșiile lor.

Regii Catolici au urmărit realizarea unității regatului și sub raportul ideologiei religioase. Persecuția evreilor și convertirea lor

1 *Hijo de algo* = fiul unor părinți care au fost „cineva".

2 Nu însă și a orașelor din Aragon, Catalonia și Valencia.

forţată la creştinism – acţiune datând încă din sec. XIV – s-a intensificat; pentru ca în 1492 cei care nu se converteau să fie expulzaţi, confiscându-li-se bunurile. Câţiva ani mai târziu li s-a impus şi musulmanilor să se convertească – sau să plece. Dar şi cei convertiţi, evrei sau mauri, continuau să fie suspectaţi, acuzaţi şi traduşi în faţa tribunalului Inchiziţiei – *El Santo Officio*[1] –. Încă din 1478, papa Sixt IV acordase regilor spanioli dreptul de a-i numi pe membrii acestui tribunal.

După moartea Isabelei (1504), coroana Castiliei a revenit, nu soţului ei Ferdinand, ci fiicei lor Juana (căsătorită cu Filip de Burgundia, fiul împăratului german Maximilian I). După moartea lui Filip şi grava maladie mintală a reginei Juana, Ferdinand a devenit regentul fiului lor Carol, în vârstă de 6 ani. Dar Ferdinand moare în 1516 – şi, în anul următor Carol, moştenitorul coroanelor Castilici şi Aragonului, vine în Spania, înconjurat de curtea sa formată din consilieri flamanzi. Născut la Gand în 1500, crescut şi educat în Ţările de Jos, Carol nu cunoştea o altă limbă decât franceza. În 1519 obţine titlul de împărat al Germaniei, devenit

Isabela de Castilia. Detaliu dintr-un tablou de şcoală castiliană. – Muzeul Prado, Madrid.

1 Care a funcţionat în continuare ca un instrument politic al regilor Spaniei. Interzisă de Napoleon, Inchiziţia spaniolă a fost abolită însă abia în 1834.

Ferdinand de Aragon. Detaliu dintr-un tablou de școală castiliană. – Muzeul Prado. Madrid.

Carol V (Quintul)[1]. În 1528 este încoronat la Aix-la-Chapelle (Aquisgrana, fosta capitală a lui Carol cel Mare); după care, papa Clement VII îl încoronează și la Bologna ca rege al Italiei (1530). Austria, Germania Meridională, Țările de Jos, Spania, Franche-Comté, Boemia, Ungaria, Sicilia, Sardinia, regatul Neapolelui, precum și posesiunile spaniole din Lumea Nouă îl recunosc ca suveranul lor (sau, ca dependente de Sacrul Imperiu Roman).

Din 1519, Carol a guvernat Spania ca spaniol, continuând linia politică a Regilor Catolici. Ajutat de marchizul de Gattinara, mare cancelar al regatului, Carol a extins competența consiliului de stat al Castiliei asupra domeniilor spaniole din Italia. Acest fapt a contribuit la o mai mare eficiență a aparatului administrativ și fiscal al țării, făcând realmente din Spania centrul de greutate al Imperiului. Carol menținea un contact foarte strâns cu viceregii și guvernatorii săi;

1 Ca rege al Spaniei – Carol I; ca rege al Ungariei – Carol II; ca suveran al regatului Neapolelui – Carol IV.

posturi-cheie în care numea membri ai familiei sale sau ai marilor familii nobile. Obținând de la papă (pe care l-a ajutat, restituindu-i statele pontificale ocupate de trupele spaniole și totodată restabilind senioria Medicilor la Florența) dreptul de a desemna episcopii în toate diocezele din Spania, monarhul și-a asigurat clerul cel mai docil din toate Bisericile catolice europene.

Ambițiile sale de a interveni în toate chestiunile și conflictele din Occident au întâmpinat o serie de mari dificultăți, complicații și eșecuri (îndeosebi în cadrul disensiunilor religioase și politice din Germania). În cele din urmă, conștient de falimentul programului său imperial și al visurilor sale universaliste, și după ce și papalitatea i se arătase ostilă (căci programul său de reconciliere a catolicilor cu protestanții îi nemulțumise profund și pe unii și pe ceilalți), în 1555 Carol Quintul, dezamăgit, renunță – în favoarea fiului său Filip[1] – la suveranitatea asupra Țărilor de Jos, apoi și la alte titluri pe care le deținea, abdicând la tron (1556) și retrăgându-se într-o mănăstire din Extremadura, unde moare în 1558.

Spre deosebire de părintele său, Filip II era privit de către electorii germani ca esențialmente un spaniol. „Încă din ultima perioadă a domniei lui Carol V imperiul său devenise din ce în ce mai mult spaniol. Superioritatea militară a soldaților spanioli, mai marea disponibilitate a Castiliei – față de Țările de Jos – de a suporta cheltuielile Imperiului, cantitatea tot mai ridicată de argint care sosea la Sevilla, toate acestea făcuseră ca, inevitabil, centrul de greutate al Imperiului să se deplaseze aici" (Königsberger, Mosse). În locul Sacrului Imperiu de Națiune Germană, noul imperiu al lui Filip II va fi alimentat de spiritul Renașterii catolice a Contrareformei.

Duce al Milanului (1540), regent al Spaniei (1543), rege al Siciliei și Neapolelui (1554), Filip II devine suveran al Țărilor de Jos în 1555 și rege al Spaniei în 1556. Continuă politica părintelui său, urmărind restaurarea unui nou mare imperiu universal în dependență de Spania, precum și ambiția de a fi marele apărător al catolicismu-

1 Prin actul său de abdicare Carol V îi destină lui Filip II suveranitatea și asupra Spaniei și posesiunilor sale din Italia și Lumea nouă. Iar fratelui său Ferdinand – urmând a primi titlul imperial – coroanele Germaniei, Austriei, Boemiei și Ungariei. „Habsburgii renunță astfel la monarhia universală și își împart creditatea în «două monarhii», care de altfel nu sunt încă niște state naționale, ci mai degrabă conglomerate geopolitice, unul cu dominantă castiliană, celălalt cu dominantă germanică" (J. Bérenger).

Carol IX, regele Franței. Portret de Fr. Clouet. – Kunsthistorisches Museum, Viena.

lui împotriva Reformei în întregul Occident. În politica externă caută, în general, soluții pașnice: cele matrimoniale[1].

Dar la moartea regelui Henric al Portugaliei își revendică drepturile asupra acestei țări, ocupând-o (în 1580), fiind recunoscut rege și asigurându-și astfel – măcar nominal – întinsele posesiuni portugheze. (Ocupația Portugaliei a durat numai 10 ani). După marea victorie navală a Spaniei contra turcilor de la Lepanto (1571) și după sângeroasa reprimare de către ducele de Alba a răscoalelor din Țările de Jos (care însă nu s-au încheiat nici după asasinarea lui

1 În speranța de a asigura familiei sale tronul Angliei se căsătorește cu Maria Tudor; dar din această căsătorie nu i se naște nici un fiu – și tronul Angliei îi revine Elisabetei I. Nutrind speranțe asemănătoare, se căsătorește cu Elisabeta de Valois, fiica lui Henric II al Franței; apoi, cu Ana de Austria, fiica împăratului Maximilian II, în fine, caută să se căsătorească cu Elisabeta I, care însă îl respinge.

Wilhelm de Orania), ultimul episod militar de mare răsunet al domniei lui Filip II a fost încercarea de invadare a Angliei, soldată cu dezastrul Invincibilei Armade (1588) [1].

Caracter diametral opus tatălui său[2], Filip II era un suveran absolut, rigid, intolerant, tiranic chiar și un catolic fanatic[3]. A anulat puterea nobilimii, a clerului și a parlamentelor; a reformat legislațiile locale, i-a persecutat pe musulmanii care nu voiau să se convertească și a sporit prerogativele Inchiziției, tolerându-i abuzurile. („Dacă n-ar fi existat Inchiziția, ar fi creat-o el; și mai mult pentru a se servi de ea, decât să o servească el" – F. Sainz) [4]. Pentru a face față cheltuielilor imense pentru a duce numeroase războaie a recurs la mijloacele cele mai abjecte: vânzând titlul de *hidalgo* oricărei persoane, recunoscând (contra plată) ca legitimi pe bastarzii oricărui membru al Bisericii; vânzând terenurile abandonate ale satelor, însușindu-și sumele obținute, impunând împrumuturi forțate (mai ales diocezelor bogate), și chiar sechestrând pur și simplu banii negustorilor și ai particularilor care se întorceau din Lumea Nouă.

Filip II a rămas pentru posteritate o personalitate foarte controversată: „Pentru unii, a fost cel mai mare dintre regii spanioli, omul extraordinar căruia Spania îi datorează gloria sa maximă; pentru alții, a fost prototipul fanatismului și tiraniei, cel care prin grandomania sa a dus Spania la ruină" (*Idem*). Fapt este că războaiele pe care le-a purtat n-au făcut decât să sacrifice zeci de mii de vieți omenești și să sărăcească țara, fără ca victoriile sale – aparente și efemere – să compenseze câtuși de puțin sacrificiile. Pe plan politico-social, imperialismul spaniol sub conducerea sa a întâmpinat puternica reacție a sentimentului național – cum s-a întâmplat în

1 Ducele de Medina Sidonia, numit de rege comandant al flotei, l-a rugat să-și revoce hotărârea, întrucât își mărturisea totala incompetență; la care fanaticul rege i-a răspuns: „Adevăratul amiral al flotei va fi Dumnezeu!"

2 Dotat cu o mare perseverență, abilitate diplomatică și putere de muncă, era un temperament calm și rece, expeditiv, cu o memorie prodigioasă, deloc comunicativ sau expansiv, sobru și suspicios; detestând flatarea, indiferent la plăceri, incapabil de a compătimi pe cineva. Un contemporan îl definea: „viclean ca un iezuit, rezervat ca un confesor, tacitum ca un călugăr certozin".

3 În viziunea lui, imperiul său trebuia să impună lumii unitatea religioasă ca temelie pe care să se bazeze unitatea religioasă ca temelie pe care să se bazeze unitatea politică și autoritatea sa absolută.

4 În timpul său s-au înmulțit sinistrele *autos de fé*, încheiate cu oribile arderi pe rug. La unul din acestea (ținut la Valladolid în 1555) a ținut să asiste personal, împreună cu familia regală. Inchizitorului general i-a cerut să depună jurământ în fața sa că va apăra cu toate puterile Sf. Oficiu.

Țările de Jos; de unde, eșecurile sale diplomatice și militare. – Pe de altă parte, prezervarea Spaniei împotriva curentelor protestante[1] a pregătit viitoarea și îndelungata izolare intelectuală a țării. Urmarea a fost că această izolare a menținut Spania (cu excepția literaturii și artei sale) cu totul la periferia marii mișcări culturale a Renașterii.

DE LA ABSOLUTISM LA STATUL BURGHEZ: ȚĂRILE DE JOS

În nord-vestul continentului european, o confederație (precară) de mici state provinciale, de orașe și entități sociale aflate în conflicte continui pe problema suveranității, prezenta formula unei instituții statale hibride. În sec. XV ducii de Burgundia anexaseră un număr de teritorii independente din regiunile Țărilor de Jos; iar urmașii lor Habsburgi, altele. Coeziunea lor politică se baza pe forma unei uniuni personale. Împăratul Maximilian I și fiul său Filip cel Frumos încercaseră – împotriva spiritului de independență al

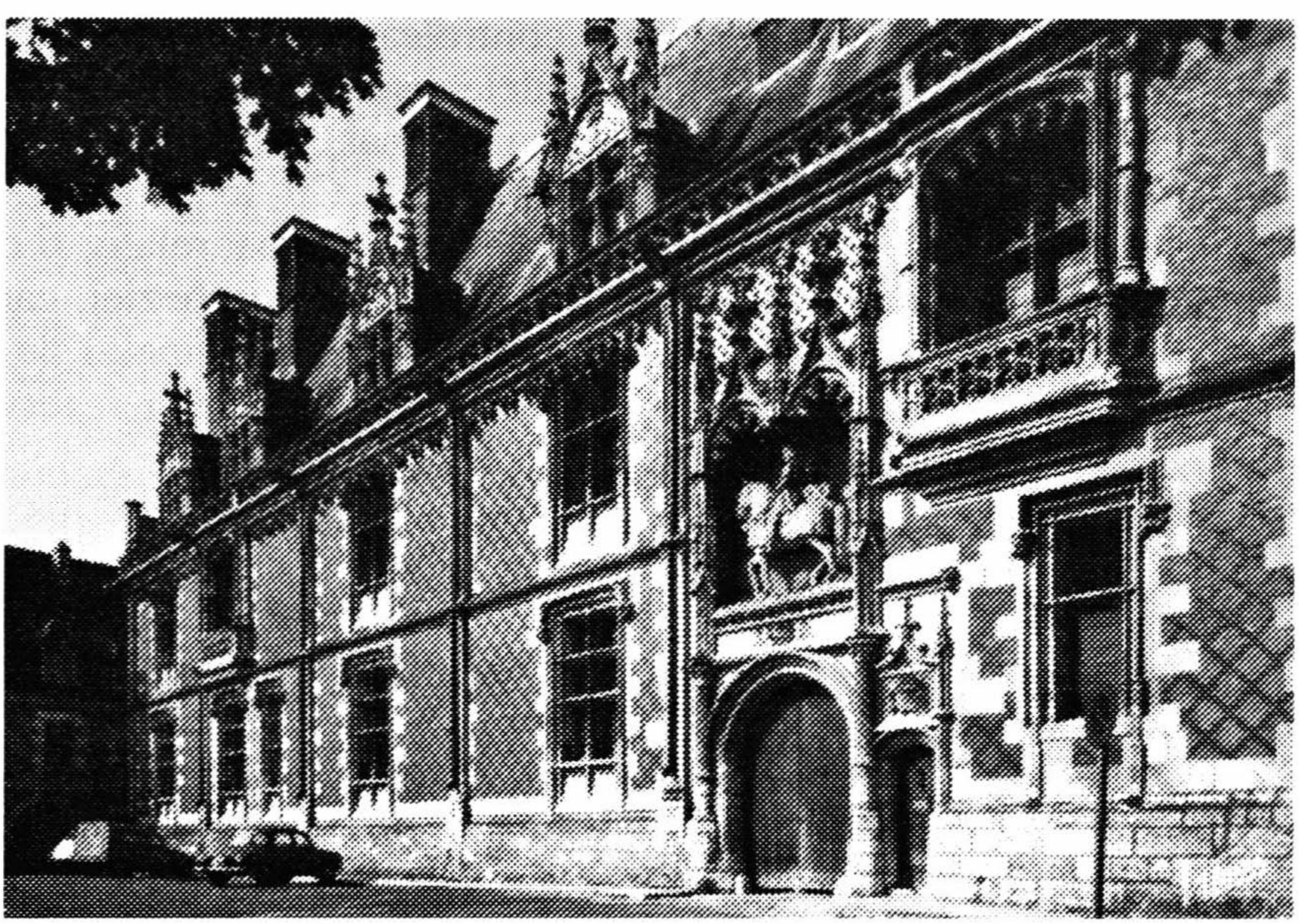

Castelul Blois. Cea mai elegantă și mai scenografică fațadă a unui castel de pe Valea Loarei; în sec. XVI, reședința favorită a regilor Franței.

1 Importul și publicarea de cărți fără aprobarea prealabilă a Consiliului de stat erau prohibite; iar studenților le era interzis să iasă din țară pentru studii la alte universități, din alte țări (în afară de Roma și de colegiul Spanici din Bologna).

seniorilor locali și al orașelor – în zadar să unifice țara sub o domnie absolutistă: în schimb s-a realizat aici o unitate economică a țării, grație unei burghezii capitaliste favorabilă ideii unui centralism monarhic.

Devenit în 1516 principe al Țărilor de Jos, Carol de Gand – viitorul Carol V – încearcă să pună bazele unui regim absolutist. Instalează în fiecare din cele 17 provincii câte un guvernator – reprezentantul său direct; instituie consilii de justiție și camere de conturi. Guvernul central este condus de un regent asistat de un consiliu – care, după modelul francez, se divide în trei corpuri cu atribuții specifice: consiliul de stat (compus din nobili și având competențe de natură politică), consiliul privat (pentru probleme privind justiția) și consiliul de finanțe, care se ocupa și de chestiuni administrative. Ultimele două consilii erau formate din juriști și funcționari provenind din rândurile burgheziei și ale micii nobilimi.

Fiecare provincie era obligată să-și trimită reprezentanți în adunarea Statelor Generale. În 1547 este creată și o armată permanentă, atașată suveranului prin jurământ, stipendiată de el și compusă din nobili. Funcționarii regali controlează toate sectoarele activităților sociale și economice, arsenalele, asistența publică; totodată, stabilind și normele de drept consuetudinar, paralel cu introducerea unor principii ale dreptului roman. – Cu toate acestea, regimul absolutist impus de Carol în Țările de Jos a fost relativ și de scurtă durată, întâmpinând de la început rezistența burgheziei, care în curând va învinge. De pildă: față de pretențiile principelui de a impune țării impozite permanente, Statele Generale își vor rezerva totdeauna dreptul de a le vota în prealabil.

După abdicarea lui Carol V, suveranitatea Țărilor de Jos îi revine lui Filip II. Acesta, în fața opoziției marii aristocrații și a coalizării ei cu burghezia orașelor (precum și a cercurilor calviniste) instaurează, prin ducele de Alba, un regim de teroare. Politica religioasă a regelui catolic provoacă violenta reacție a negustorilor calviniști – care, în țara cea mai evoluată economic din Europa timpului, aspira spre un regim burghez antiabsolutist și protestant. Ceea ce se va și realiza – mai ales după 1575, când s-a creat „un regim de democrație autoritară, impunând Statelor Generale dictatura poporului"[1]. Sub conducerea guvernatorului (*stathuder*) Wil-

1 R. Mousnier. – Calviniștii „justifică revoluția și îi atribuie o doctrină politică: Dumnezeu conferă autoritatea poporului care apoi o încredințează regelui; acesta și-o poate păstra dacă se supune legii lui Dumnezeu, legea care este pozitivă și naturală; în caz contrar, poporul își poate retrage și relua puterea" (*idem*).

helm de Orania – supranumit „Taciturnul" – provinciile calviniste din nord se revoltă (în timp ce nobilimea catolică din sud caută o reconciliere cu regele Spaniei). În 1581 se proclamă independente, rezistând timp de 17 ani puternicei presiuni militare a ocupanților, și devenind „primul «stat nou» în sistemul european care a jucat un rol activ în politica internațională" (A. Gallia, L. Bellavita) [1].

Separate de rivalități economice și de două forme de religie diferite, Țările de Jos se vor diviza în două națiuni: cele 7 provincii din nord având ca limbă comună flamanda (olandeza) și ai căror burghezi calviniști vor forma în 1579 Uniunea din Utrecht, vor evolua spre o formă de stat burghez, federal și liberal; și cele 10 provincii meridionale – viitoarea Belgie – vorbind valona (franceza), care se vor reîntoarce la forma politică a unui stat absolutist.

MONARHIILE DE TIP MEDIEVAL. ÎN SCANDINAVIA

În Europa Septentrională, Centrală și Răsăriteană, organizarea statală mai prezintă încă și în secolele Renașterii trăsături caracteristice monarhiilor medievale. Contrar situației țăranilor din restul continentului, aici tendințele centralizatoare și de guvernare absolutistă au fost anihilate, pe lângă opoziția nobilimii, și de slaba dezvoltare a orașelor și deci de lipsa unei puternice clase burgheze.

În Scandinavia[2], unde vechile regate vikinge au evoluat direct în monarhii centralizate, istoria lor s-a desfășurat într-o continuă interdependență politică[3]. Caracteristice acestei istorii sunt: sistemul de uniune personală a statelor; predominanța uneia sau alteia dintre

1 În 1598, Filip II va cedа suveranitatea Țărilor de Jos arhiducilor de Austria.

2 Se pare că Plinius cel Bătrân (*Naturalis Historia*, cartea IV) indica sub denumirea generică de scandinavi pe locuitorii tuturor celor trei țări; în timp ce Tacitus nu îi cunoștea decât pe *suiones* (probabil suedezii de azi). O denumire diferențiată a popoarelor scandinave apare în sec. XI, la cronicarul german Adam din Bremen (care vorbește de Nortmannia, Suionia și Dania). După care, denumirea dată de Plinius va fi folosită și azi.

3 Uniunea danezo-norvegiană a durat mai mult de patru secole (între 1380 – 1814); iar Suedia se va separa ca stat independent, cu o dinastie proprie, începând din 1523. – Încercările de expansiune teritorială au fost limitate – cu excepția Norvegiei, care în sec. XIII și-a extins puterea asupra Islandei și Groenlandei. Regii danezi cuceresc (dar pentru scurt timp) orașele Hamburg, Lübeck și părți din Pomerania și Estonia; iar Suedia – o mare regiune din Finlanda (supusă definitiv în sec. XIV, încercând incursiuni și pe teritoriul Rusiei).

casele domnitoare; puternica influență economică (cu respectivele consecințe politice) a Hansei germanice și în special a orașului Lübeck; prevalența privilegiilor acordate într-una din țări înalților funcționari originari dintr-o altă țară (fapt care, lezând sentimentul național, crea resentimente și animozități); interesul menținerii vechii împărțiri în trei state a nobilimii din fiecare țară, care ar fi preferat să aibă o monarhie cu extindere teritorială redusă și resurse limitate; influența unei Biserici active și puternice, aliată cu tronul și întreținând, prin Ordinul călugărilor cistercieni raporturi strânse cu lumea occidentală (iar după Reformă, raporturi similare prin cercurile luterane); în fine, afirmarea forței politice centrifuge a nobilimii – ceea ce a făcut ca puterea monarhică să fie sprijinită, în lipsa unei clase burgheze suficient de puternice, numai de clasa țărănească. (În țările scandinave țărănimea n-a cunoscut niciodată iobăgia)[1].

În sec. XV rolul decisiv în alegerea regelui – care depunea jurământ că va respecta privilegiile nobililor – îl deținea consiliul permanent de stat (*Rigsraad*). În felul acesta nobilimea putea limita puterea monarhului. În acest scop, nobilimea prefera să aleagă rege

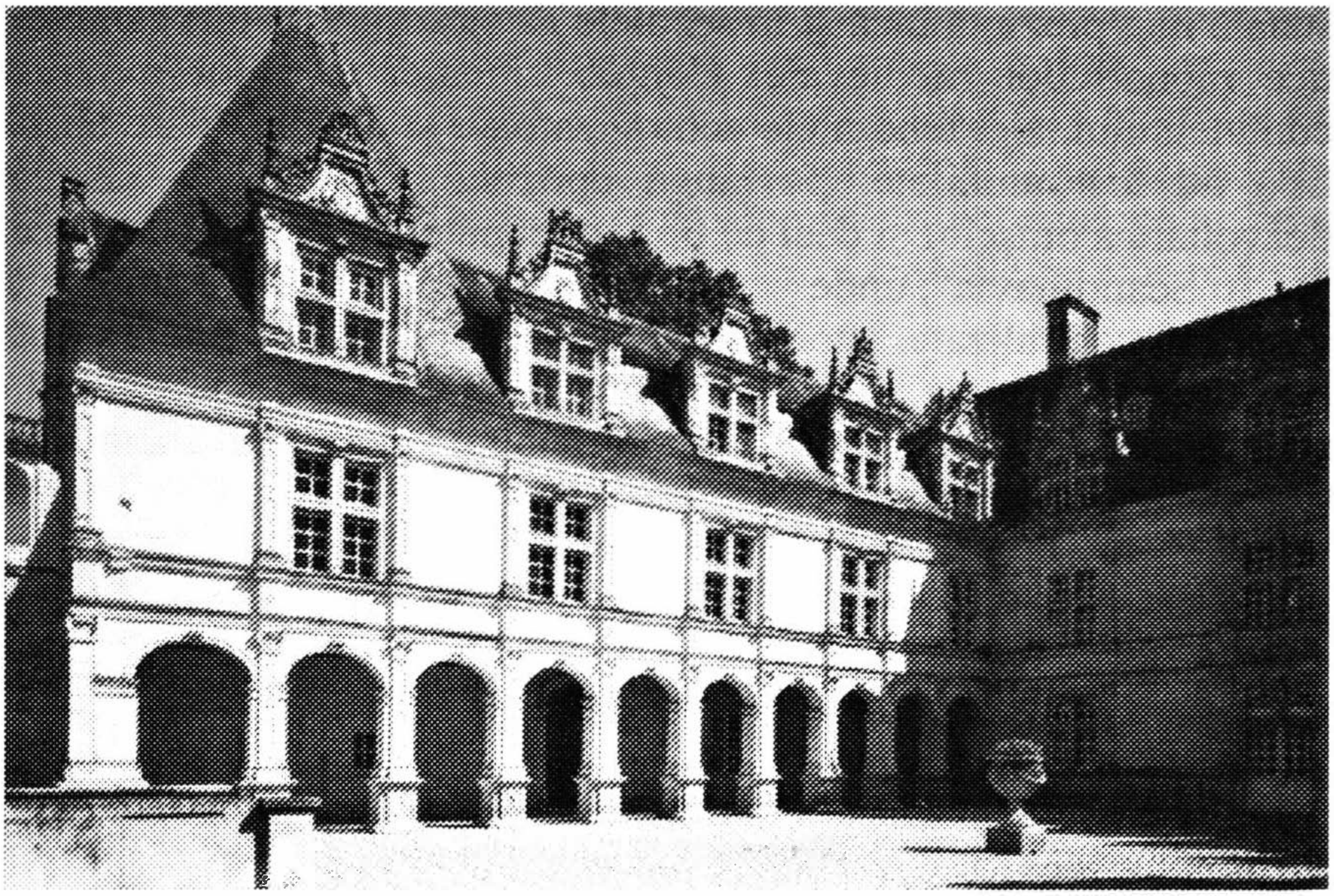

Eleganta curte interioară în stil renascentist a castelului Villandry.

1 Pentru apărarea libertăților au avut loc mari răscoale populare – în Suedia (1434), Norvegia (1436) și Danemarca (1441).

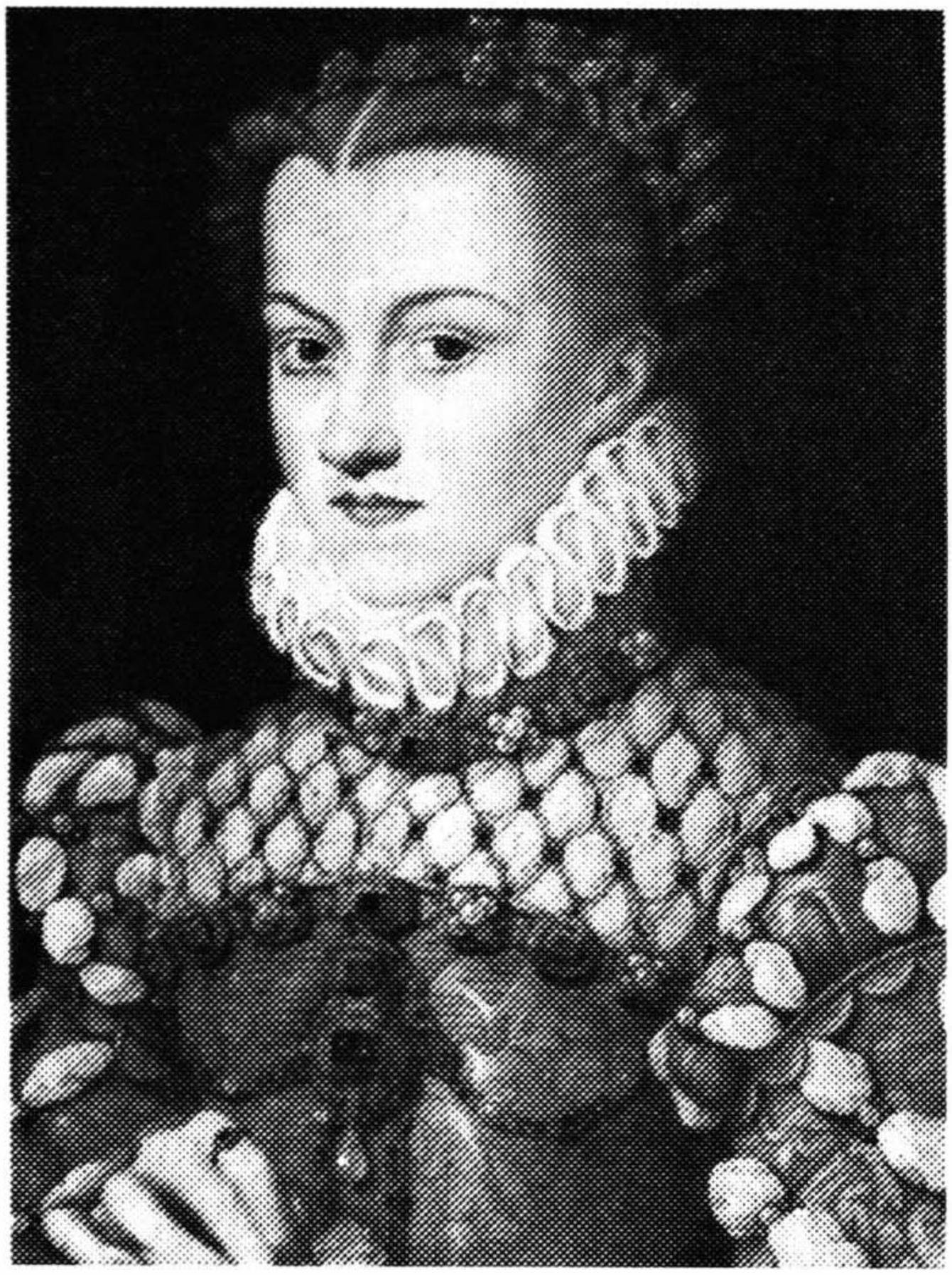

Fr. Clouet: portretul reginei Elisabeth, soția lui Carol IX al Franței. – Muzeul Louvre.

străin, dintr-o altă țară scandinavă. Privilegiile acordate orașelor erau reduse (cu excepția orașului norvegian Bergen, în care dominau interesele orașelor hanseatice).

Unificarea politică a țărilor scandinave – act ce li se părea necesar, pentru a se apăra împotriva presiunilor Ligii hanseatice) – a fost sancționată și realizată (pentru o durată scurtă de aproximativ o jumătate de secol) prin așa-numita „Uniune de la Kalmar" (1397), când Margareta, regina Danemarcei și regentă a Norvegiei, a fost proclamată și regentă a Suediei. Prin actul de la Kalmar cele trei țări urmau să aleagă același suveran, să practice o politică externă comună, în timp ce în problemele interne își păstrau o amplă autonomie: cu singura obligație comună de a exclude din administrație persoanele care nu erau originare din Scandinavia. Programul abilei regine, dotată cu un simț politic deosebit, de a realiza – dincolo de o uniune personală – o unificare politico-instituțională a celor trei regate și un regim de tip aproape absolutist, a eșuat odată cu moartea sa (1412). Cauzele eșecului au fost: situația economică mai mult decât precară a Norvegiei, și poziția privilegiată pe care și-o menținea Danemarca; precum și politica sa militaristă – de

acaparare a regiunilor Schleswig și Holstein – care impunea impozite grele celorlalte două țări. Rezistență acestei politici opunea mai ales Suedia. Obstacolele energice erau create permanent de puternica organizație comercială a orașelor hanseatice.

Cristian I de Oldenburg (m. 1481) – rege al Danemarcei (1448), al Norvegiei (1449) și al Suediei (1457)[1] – va cuta să dea o bază solidă uniunii celor trei țări (și în special prosperității țării sale, în dauna intereselor Norvegiei), combătând cu energie nobilimea și înaltul cler, înconjurându-se de colaboratori din rândurile burgheziei și fondând Universitatea din Copenhaga. Ultimul suveran al celor trei regate unite a fost Cristian II (m. 1523, – supranumit „Tiranul"), figură de autentic prinț de Renaștere, persoană cultă, cu idei politice moderne și aspirații absolutiste, combătând nobilimea suedeză și daneză cu sprijinul maselor, dar fire nestăpânită și tiranică[2]. După care, coroana și nobilimea daneză vor accepta oficial reforma protestantă (luteranismul va fi apoi extins și în Suedia și Norvegia) și țara va cunoaște o eră de mare prosperitate economică.

Norvegia, după încercări eșuate de independență, a rămas să facă parte integrantă din regatul Danemarcei; în timp ce Suedia s-a emancipat de sub tutela daneză (1523), în urma insurecției organizate de Gustav I Eriksson Vasa, proclamat suveranul țării. Sub îndelungata sa domnie (1523 – 1560) – susținută consecvent numai de clasa țărănească – a fost introdus sistemul monarhiei ereditare. Luteranismul a devenit Biserică de stat, având-l pe suveran în fruntea ierarhiei ecleziastice. Animată și de o conștiință națională fermă, Suedia se pregătea să devină o mare putere europeană[3].

ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI ORIENTALĂ

În secolul al XIII-lea, consolidarea puterii regale din Cehia[4] marele stat feudal al Europei Centrale, și recunoașterea inde-

1 Cristian I de Oldenburg este întemeietorul dinastiei care domnește și azi în Danemarca.

2 În 1520 a executat 80 de persoane, printre care episcopi, senatori și cavaleri (așa-numita „baie de sânge din Stockholm"). Și-a terminat domnia de 10 ani (1513 – 1523) în exil, și apoi închis timp de aproape 30 de ani.

3 Aspectele civilizației și culturii țărilor scandinave ca și ale altora a căror evoluție politică este trasată în acest capitol – vor fi expuse într-un volum următor al prezentei lucrări.

4 Teritoriul pe care în 1197 s-a constituit regatul ceh s-a numit Boemia; denumire pe care și-a păstrat-o Cehia în timpul încorporării sale în Imperiul habsburgic (1526 – 1918).

pendenței țării de către împăratul german Frederic II Hohenstaufen, a conferit statului o apreciabilă importanță internațională. Aceasta – mai ales după ce Ottocar II Premysl (1253–1278) a anexat regatului său Austria, precum și regiunile slave din sudul Dunării (Stiria, Carinthia, Craina), întinzând hotarele regatului de la izvoarele Elbei și Oderului până la Marea Adriatică. De asemenea – după ce, sub domnia lui Vaclav II (m. 1305), Habsburgii au acceptat ca Cehia și Polonia să se unească într-un singur stat.

Regii cehi, din noua dinastie de Luxemburg, Carol I (1346 – 1378) și Václav IV (1378 – 1419) au devenit totodată și împărați ai Germaniei. De asemenea Sigismund, care în 1386 este ales și rege al Ungariei (și care, în 1415, a hotărât arderea pe rug a lui Jan Hus). Dar nici unul din ei n-a reușit să înfrângă opoziția nobilimii față de politica de centralizare a statului. Nemulțumirile meșteșugarilor, a plebei orășenești și a țăranilor au dus – ca urmare și a propagandei exponenților Reformei și a arderii pe rug a lui Jan Hus și Ieromin din Praga – la izbucnirea marelui război țărănesc din Cehia (1419), condus de Jan Zizka (m. 1424). În 1420, papa Martin V a proclamat o „cruciadă" împotriva husiților. Armata germană, de 100.000 de oameni (incluzând și feudali cruciați din alte țări) sub conducerea lui Sigismund a fost înfrântă. După care, au urmat alte patru „cruciade"; până când, după 18 ani de luptă, răsculații „taboriți" au fost înfrânți, în 1437, iar „calixtinii", în 1485.

Răscoalele țărănești, așa-numitele „războaie husite", au contribuit considerabil la trezirea sentimentului național. Dar evenimentele ulterioare – care au dus la unirea Cehiei cu Ungaria, sub domnia regelui catolic Vladislav al Poloniei (1471–1516) – n-au fost de natură să consolideze structura statului ceh. Acțiunea de dezagregare statală va fi accelerată de constituția din 1500, care sancționa privilegiile și forța nobilimii. Anarhia feudală se va diminua în mod apre-

Vasile III, țarul Rusici (m. 1533). Gravură franceză din 1584.

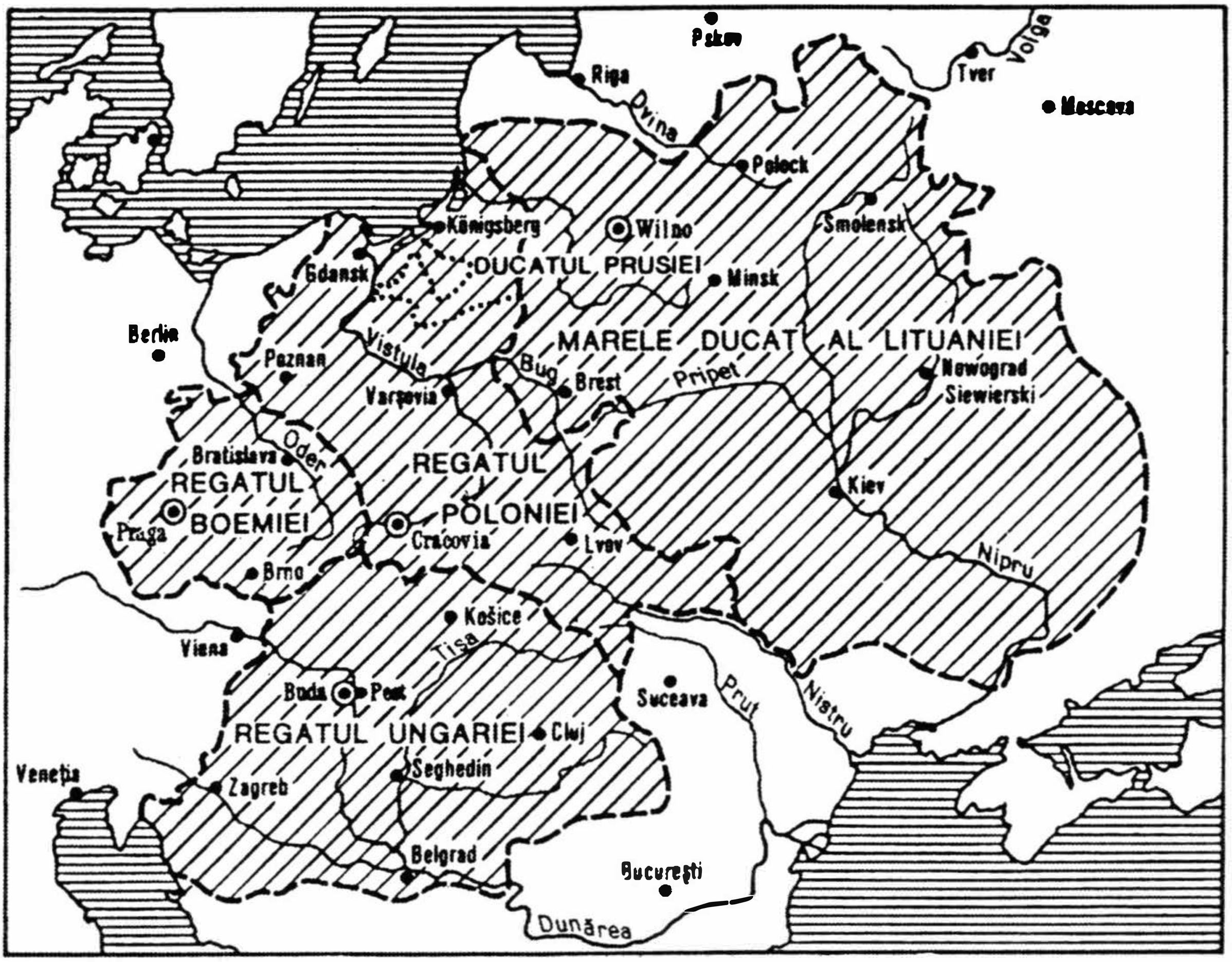

Europa Centro-Orientală în timpul dinastici Iagellonilor (sec. XV–XVI).

ciabil când, după moartea în 1526 a regelui Ludovic II – din familia Jagelonilor polonezi – coroana îi revine lui Ferdinand I, fratele lui Carol Quintul. Tronul Cehiei cade sub controlul casei de Habsburg; nobilii din Germania și Austria se vor instala pe domeniile confiscate, autonomiile naționale vor fi suprimate, libertatea religioasă abolită, iar curtea – transferată definitiv la Viena. Prin urmare – o situație care va duce, pentru o lungă perioadă de timp de trei secole (până în 1918), la pierderea autonomiei reale a țării.

După stingerea dinastiei Arpadienilor (în 1301), în disputa care a urmat pentru ocuparea tronului Ungariei au intervenit Germania, Cehia, Polonia și regatul Neapolelui. Influența curiei papale a făcut ca dieta ungară să-l aleagă pe Carol Robert (1308–1342) din dinastia de Anjou care domnea la Napoli. Sub acest rege și sub succesorul său Ludovic I (m. 1382), care a unit coroana Ungariei cu cea a Poloniei, anarhia feudală a încetat. Puterea regală – sprijinită de

Catedrala Sf. Vasile din Moscova, edificată între 1550–60, pentru a celebra victoria rușilor lui Ivan IV contra tătarilor din Kazan.

mica nobilime și mijlocie, precum și de orașe – s-a consolidat, fără să realizeze însă pe deplin centralizarea statului.

Pe plan intern, codul de legi din 1351 a instituit proprietatea ereditară asupra pământurilor, întărind dominația absolută a nobililor asupra țăranilor lor iobagi. În politica externă regii unguri din dinastia de Anjou, bazându-se pe uniunea lor dinastică cu Polonia și cu regatul Neapolelui, au urmărit să-și extindă influența de la Marea Baltică până în strâmtoarea Messina și în Peninsula Balcanică. Cu ajutorul papei (dar și prin intervenții armate) Ludovic I a transformat o serie de state italiene în posesiuni vasale. (Chiar și Veneția a fost silită să-i plătească un tribut anual). Campaniile militare din Italia și cele contra statelor slave de sud au împiedicat, ca urmare, centralizarea temeinică a statului. La aceasta au contribuit, în sec. XV, și răscoalele țărănești și orășenești din diferite regiuni ale Ungariei (și mai ales din Transilvania), provocate de întărirea sistemului feudal, soldându-se cu restabilirea oligarhiei nobiliare.

Ofensiva otomană împotriva Ungariei (1438) a impus o apropiere a acesteia de statele slave, în vederea unei rezistențe comune. În 1440, regele polon Vladislav III a fost chemat să ocupe tronul Ungariei. Ioan de Hunedoara, comandantul armatelor ungaro-polone, a repurtat o serie de victorii contra invadatorilor otomani, inclusiv (după înfrângerea de la Varna din 1444, unde a căzut și regele Vladislav III) în bătălia, decisivă, de la Belgrad (1456). Împotriva încercărilor împăratului german Frederic III de a ocupa tronul Ungariei, a fost ales rege Matei Corvin (1458–1490). În interesele nobilimii maghiare și sub influența papalității, acesta a atacat Cehia, anexând provincia Moravia. Succesele sale militare și politica sa internă au contribuit considerabil la centralizarea statului; dar abandonarea politicii de apropiere de țările slave vecine a avut ca urmare slăbirea statului. În 1526, la Mohács, armata ungară a suferit o înfrângere catastrofală pentru viitorul Ungariei; pentru ca, în 1541, turcii otomani să ocupe Buda.

Ivan cel Groaznic, țarul Rusici (m. 1584). Gravură italiană de un autor anonim.

În timpul domniei lui Cazimir III cel Mare (1333–1370) Polonia devine cea mai importantă dintre unitățile statale slave din sec. XIV. În următoarele două secole și îndeosebi sub ultimii iagelloni[1], țara a devenit un fel de republică aristocratică sub conducerea unui rege. Structura statului a rămas structura tipică a unei monarhii de tip medieval, dar cu o evoluție și cu particularități cu totul distincte de cele ale monarhiilor medievale ale țărilor vecine.

În procesul de unificare a statului – desfășurat în condițiile amenințărilor și agresiunilor con-

1 Dinastia iagellonă (1386 – 1572) a fost întemeiată de ducele lituanian Vladislav II Jagello, căsătorit cu Jadwiga, regina Poloniei. Unii dintre reprezentanții dinastici au fost și mari duci ai Lituaniei, regi ai Cehiei și ai Ungariei.

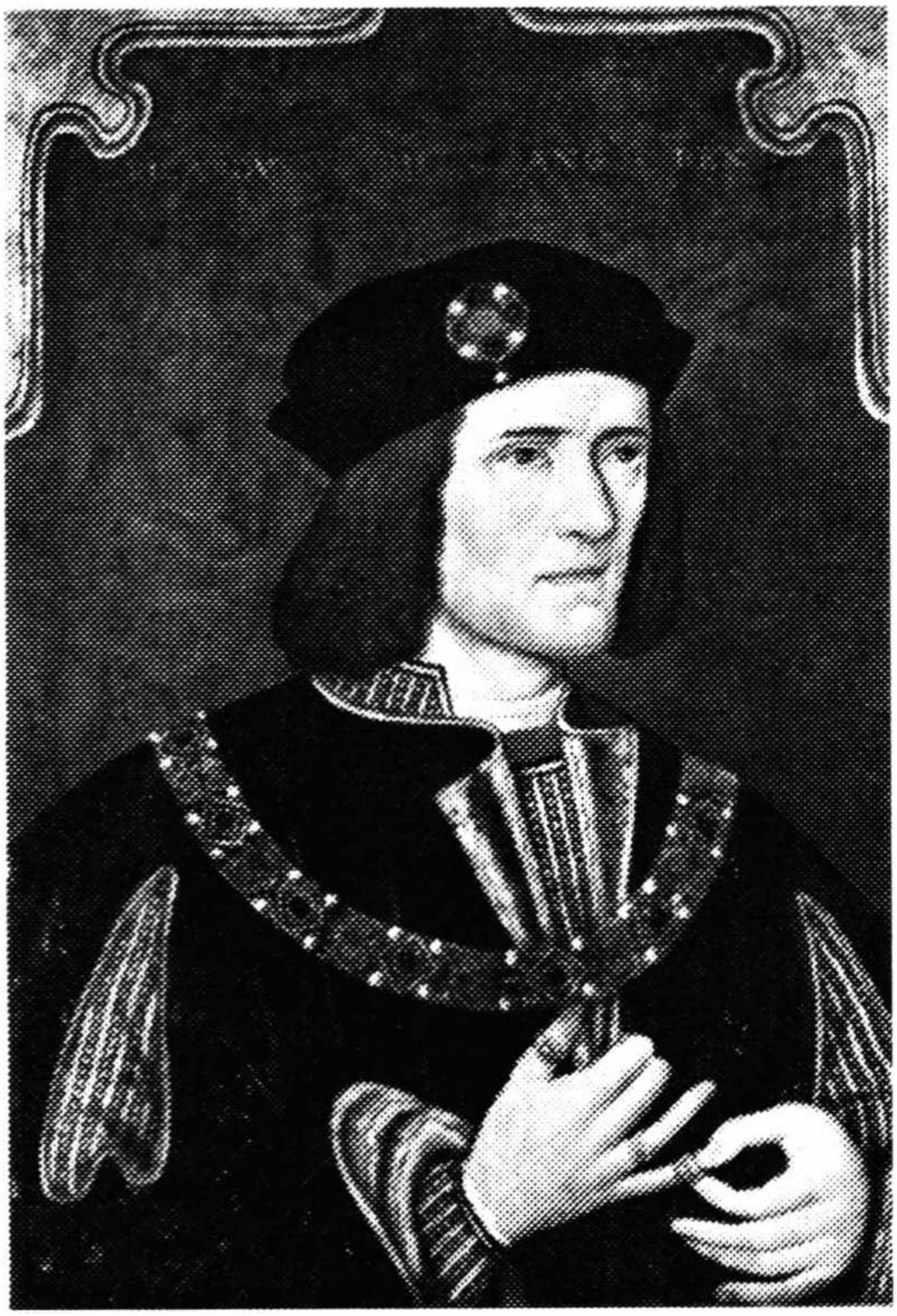

Scelcratul regc al Anglici Richard III.
Portrct dc autor anonim.

tinui ale feudalității germane și ale puternicului ordin cavaleresc al Teutonilor – puterea centrală, întâmpinând opoziția marii nobilimi feudale, proprietara unor domenii imense lucrate de iobagi legați de pământ, nu putea conta decât pe nobilimea mijlocie, pe mica nobilime a cavalerilor (*șleahta*), pe cler și pe masele largi populare. În schimb, spre deosebire de majoritatea țărilor occidentale în care burghezia a sprijinit monarhia, în Polonia centralizarea statului era obstacolată și de opoziția patriciatului negustoresc din marile orașe, interesat doar de marele comerț de tranzit și de export. (Singurul comerț activ al țării era exportul de cereale). Marea nobilime îl constrângea pe monarh să-și limiteze prerogativele și să sacrifice celelalte clase sociale. Privilegiile acordate nobilimii o scuteau pe aceasta de orice prestații, impozite sau taxe vamale (rămânând să-i fie impuse – în absența unei armate permanente – numai obligațiile militare în caz de război); în timp ce clasei burgheze i se interzicea cariera militară și i se refuzau demnitățile ecleziastice, – rezervate

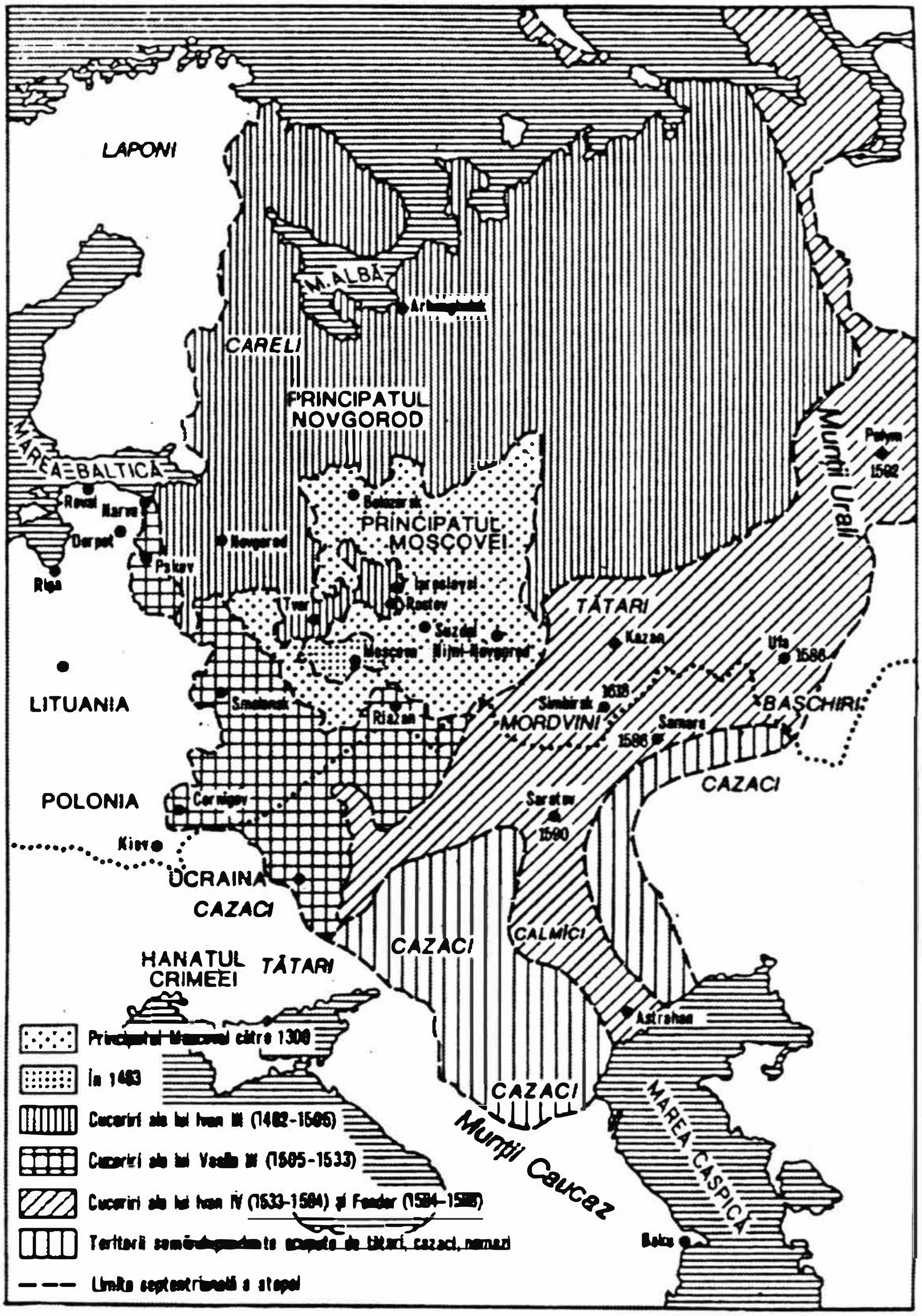

Expansiunea principatului Moscovei în secolele XV și XVI.

exclusiv nobilimii. (Iar statutele din 1454 acordau șleahtei și dreptul de a înființa tribunale proprii eligibile).

Marea Dietă, cu membrii ei selectați din înalta aristocrație, îl alegea pe rege – după ce acesta își asuma, formal, obligații precise față de marii nobili; în timp ce dietele provinciale, constituite tot din nobili, își rezervau dreptul de a decide și a stabili impozitele și taxele în caz de război. (în 1512, 1517 și 1527, Dieta a refuzat să voteze întreținerea unei armate permanente). Consiliul regal, compus din

episcopi și din înalți demnitari aristocrați, ale cărui sfaturi regele era obligat să le urmeze (căci în caz contrar membrii consiliului se considerau dezlegați de jurământul de fidelitate prestat monarhului), lua hotărâri în probleme ținând de domeniile justiției și administrației. Prin constituțiile promulgate în 1505, 1573, ș. a. se asigura inviolabilitatea celor 16 senatori membri, precum și dreptul consiliului de a mobiliza armata, a declara război și a încheia pacea.

Uniunea polono-lituaniană încheiată la Krewo în 1385 – prin care Lituania, cu o suprafață mult mai mare decât cea a Poloniei, era încorporată statului polon – era îndreptată împotriva puternicului Ordin Teuton, care amenința însăși existența națională a Poloniei și a Lituaniei. În bătălia de la Grünwald (1410), marea armată a Ordinului Teuton – din care făceau parte și detașamente trimise de 22 de suverani feudali din Occident – a fost înfrântă de armata polono-lituaniană. După un nou război contra Ordinului Teuton, de astă dată victorios și fără participarea Lituaniei (1454), Polonia a recăpătat – prin pacea de la Torun, 1466, prin care Ordinul a recunoscut suzeranitatea Poloniei, – accesul la Marea Baltică, orașul Gdansk și o parte din Prusia.

La sfârșitul secolului al XV-lea, când regele Cehiei Vladislav ajunge și suveran al Poloniei, Lituaniei și Ungariei, Polonia devine unul din statele cele mai puternice din Europa. După „Uniunea de la Lublin"[1] statul polono-lituanian ia tot mai mult forma unei monarhii aristocratice: puterea suveranului era limitată de dietele provinciale și de numeroasele privilegii recunoscute nobilimii și Bisericii. – După stingerea, în 1572, a dinastiei Jagello (care domnise timp de aproape două secole) începe o perioadă de instabilitate dinastică. Instabilitate la care s-au adăugat, în sud, agresiunea otomană, în vest – revendicările de către Hohenzollemi a Prusiei; în est – presiunile Rusiei, iar în nord – amenințările expansiunii suedeze.

În vechiul stat rus format la sfârșitul secolului al XI-lea – Rusia kieviană – puterea supremă aparținea principelui, „marelui cneaz" al Kievului. În cursul secolelor XII și XIII, dezmembrarea acestui stat în mai multe regiuni conduse de cnezi[2], a dus la creșterea rolului,

1 Care declara uniunea perpetuă a celor două țări; dar fiecare stat păstrându-și în continuare propriile-i legislații, tribunale, armate, finanțe și miniștri – „sub controlul unei Diete comune și al unui suveran unic" (A. Gallia, L. Bellavita).

2 În raporturi de vasalitate față de marele cneaz, la cererea acestuia erau obligați să recruteze și să îi echipeze unități de luptă.

importanței, puterii marii nobilimi. În ultimul deceniu al secolului al XV-lea teritoriile rusești au fost unificate într-un stat unitar cu centrul la Moscova. Acest stat centralizat, multinațional, era de fapt o monarhie de tip feudal – care, în secolul următor, al XVI-lea, va deveni o monarhie absolută *sui generis*. Și în Rusia, burghezia foarte slab dezvoltată, aproape inexistentă, era cu totul incapabilă să opună cea mai mică rezistență nobilimii.

În timpul lui Ivan III (1462 – 1505) statul centralizat ia contururi definitive. Înaintea lui, încă din 1327, Moscova devenise capitala religioasă; iar în 1353, marele principe fusese investit de marele han tătar al Hoardei de Aur (care din 1223 era și va rămâne timp de două secole stăpâna Rusiei) cu autoritatea juridică supremă asupra tuturor celorlalți principi ai țării[1]. Aceștia, la fel ca marii nobili, renunță la independența lor, trecând în serviciul său. Ivan III supune definitiv cnezatele Novgorod și Tver; la fel și celelalte orașe răzvrătite. Și principele Lituaniei, învins în 1502, îi recunoaște titlul de „suveran al întregii Rusii". Iar după dezmembrarea Hoardei de Aur și după ce își reține pentru sine tributul datorat tătarilor, se declară suveran independent și autocrat. (Pe tătari i-a învins cu ajutorul trupelor de mercenari și instructorilor aduși din Apus, – trupe dotate cu tunuri și archebuze). Statul rus a devenit astfel o mare putere, recunoscută ca atare de regate ca Turcia și Iran, sau de republici puternice ca Veneția și Genova.

Prin căsătoria lui Ivan III cu fiica ultimului împărat bizantin, Moscova s-a considerat moștenitoarea de drept a tradiției Bizanțului. Biserica ortodoxă rusă a dat o fomulare corespunzătoare ideologiei politice: „Sfânta Rusie" este singura păstrătoare a credinței creștine, poporul rus este „noul Israel", poporul ales spre a asigura triumful creștinismului; Moscova este „a treia Romă", ultima și singura capitală a creștinilor, statul moscovit va dura până la sfârșitul lumii. Ca urmare, suveranul rus, căruia i-a fost transmisă – prin alianța sa matrimonială și prin adoptarea ortodoxiei ca religie a statului – esența divină a împăraților bizantini, este „unsul lui Dumnezeu" și numai în fața acestuia răspunde pentru acțiunile sale; puterea lui fiind absolută, toți trebuie să i se supună, inclusiv Biserica și întreg înaltul său cler!

Politica de unificare a Rusiei a fost continuată de Vasile III

1 În sec. XIII invazia mongolă pe teritoriul Rusiei a fost urmată de pătrunderea suedezilor (1240) și a cavalerilor Teutoni (1242). Rezistența rusă, victorioasă, a fost condusă de principele Novgorodului, Alexandr Nevski.

Regina Anglici Elisabeta I, – inteligentă și cultă, autoritară și sadică, vanitoasă și avidă de bogății. – National Gallery, Londra.

(1505–1533) și urmată de o lungă perioadă de revolte populare și de lupte interne, provocate de partidele nobililor, ale „boierilor". Până când, în 1547, tânărul Ivan IV – până la această dată mare cneaz al Moscovei și al întregii Rusii – își ia titlul oficial de țar („cezar" – împărat), domnind 37 de ani. Autoritar și despotic până la cruzime[1], Ivan IV – supranumit „cel Groaznic" – începe în 1549 un program de reforme. Sprijinindu-se pe noua nobilime creată de el, țarul

1 „Personalitate exuberantă și contradictorie al cărui caracter nu era la nivelul remarcabilelor sale calități intelectuale. În Moscova semi-monastică de atunci, el oscila între orgii și penitențe; pe lângă aceasta, convins că încarnează puterea absolută pe cât de solemnă pe atât de brutală, exprimă a unei forțe elementare, nu numai că se simțea a fi deasupra privilegiilor și a tradițiilor, dar era capabil și de acțiuni de o demență cruzime. Numai tradiția religios-liturgică ortodoxă, dominată de spiritul monastic și de respectul profund pentru asceză, rămânea în afara puterii sale autocratice; dar Biserica, patriarhatul Moscovei împreună cu mitropoliții, erau constrânși să se plece în fața planurilor sale politice, deși Biserica constituia forța celei mai puternice rezistențe din Rusia timpului" (*idem*).

urmărea să consolideze structurile administrative ale statului și, prin aceasta, a puterii monarhice autocrate.

Mai întâi, reduce considerabil privilegiile marii nobilimi și ale clerului, introducând în provincii sistemul funcțiilor cu caracter electiv care avantaja noua aristocrație locală. Împotriva marilor nobili care în secret continuau să comploteze contra sa și a măsurilor sale politice sau administrative – și ca singura soluție pe care țarul o vedea pentru a realiza centralizarea puterii de stat – Ivan IV creează instituția polițienească de represiune, *opricinina*, ale cărei membri (*opriciniki*) total devotați țarului erau dotați cu moșii[1] și cu cele mai importante funcții administrative, lăsându-li-se latitudinea de a-i supune pe opozanții regimului tuturor violențelor posibile. Acești *opriciniki* au exterminat familii întregi de nobili; opozanților li se confiscau averile, „trădătorii" erau uciși fără milă. Teroarea s-a extins îndeosebi împotriva celor suspecți din Novgorod, unde țarul a ordonat o adevărată baie de sânge. După care, nimicită fiind aristocrația opozantă, în 1572 țarul a acordat o amnistie și a desființat *opricinina* (menținându-i însă' multe din serviciile ei).

Pe plan extern, Ivan IV extinde mult teritoriul țării în sud și sud-est (1552 – 1556), în dauna marelui Hanat mongol din Crimeea. În vest, în regiunile baltice, țarul avea de înfruntat presiunea continuă a Cavalerilor Teutoni, aliați cu Lituania și Polonia, cu Suedia și Danemarca. După mai multe războaie (1564–1577) – aliații baltici și scandinavi fiind ajutați și de turci – Ivan era constrâns să încheie pace, renunțând la obiectivul ce și-l propusese: o ieșire a Rusiei la Marea Baltică[2].

Așadar, în sec. XVI statul rus era o monarhie absolută; dar o monarhie de o structură și tendințe fundamental diferite de cele ale monarhiilor absolutiste din Occident. De formă, țarul avea un consiliu privat (*duma*), pe ai cărui membri și-i alegea din rândul marilor familii nobile. Țarul exercita puterea legislativă, executivă și judecătorească; el decidea asupra impozitelor, își alegea singur funcționarii și dispunea de o armată permanentă. Pe de altă parte, nu

1 Moșii situate în centrul Rusiei, sechestrate vechilor nobili, care în schimb erau strămutați pe proprietăți aflate la periferia imperiului, în teritoriile recent cucerite. În același timp, Ivan IV îi leagă pe țărani de pământ, transformându-i în iobagi și obligându-i să lucreze gratuit pentru stat, în fiecare an câte patru hectare de pământ.

2 Lui Ivan IV i-a urmat o personalitate de o remarcabilă inteligență politică – țarul Boris Godunov (1598 – 1605). Acesta extinde teritoriul statului (spre est și spre sud), totodată stabilind relații mai strânse cu Franța, Anglia, Germania și Danemarca.

existau în Rusia legi fundamentale care să se opună hotărârilor sale arbitrare (de pildă, în privința succesiunii la tron; sau, asupra libertăților unor instituții sau asociații; sau, unele drepturi ale indivizilor – cum ar fi dreptul de proprietate, ș. a.). Și, mai ales, lipsea o burghezie care să susțină monarhia. Mai mult decât de absolutismul monarhiilor occidentale, regimul politic al Rusiei țariste se apropia mult de despotismul monarhiilor absolutiste asiatice.

ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

În Țara Românească și în Moldova, sub Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun puterea centrală a statului s-a consolidat; s-a organizat și întărit aparatul de stat, au apărut orașe, s-a reglementat sistemul fiscal, s-au construit cetăți noi, armata a fost sporită și mai bine dotată. Dar tot acum a început și perioada – care se va prelungi și în secolele următoare – a luptelor pentru domnie și a conflictelor, pe această temă, dintre partidele adverse ale boierilor.

Regimul politic se prezenta ca fiind cel al unei monarhii feudale și în același timp, sub alte aspecte, absolutiste. După modelul bizantin, suveranul – care se intitula „voievod" și „domn", adoptând și particula „Io"[1] își considera domnia autocrată ca fiind de drept divin; caracterul său sacru îi era conferit de către mitropolitul țării prin actul ritual de consacrare al „ungerii", al miruirii cu ocazia înscăunării. Puterea lui era absolută, dar nu nelimitată[2], – chiar dacă abuzurile în acest sens (îndeosebi abuzuri privind dreptul de proprie-

1 Termenul „voievod", din slava veche, însemna „conducător de oaste"; cel de *domn* (lat. *dominus*) avea sensul de „stăpân al țării"; iar particula *Io*, adoptată din diplomatica bizantină (redată în documentele latine prin numele *Iohannes*) a fost introdusă prin Biserică, cu scopul de a ridica și mai mult prestigiul domnici: *Io* era un *nomen sacrum*, însemnând „cel dăruit de Dumnezeu /cu domnia/" (N. Stănescu).

2 D. Cantemir, adept al principiului absolutismului monarhic, exagerează când, referindu-se la domnii Moldovei, scrie că „această putere a domnului se întinde nu numai asupra dregătorilor și cetățenilor Moldovei, ci și asupra negustorilor turci și a altor oameni de orice stare [...]. Viața și moartea acestora sunt în mâinile lui [...], nimeni nu poate să zică ceva împotrivă [...], nimeni nu se opune în calea lui [...]. Toate dregătoriile civile și militare depind de bunul său plac [...], iar în acordarea lor domnitorul nu are a ține seamă de nici o regulă [...]. Aceeași putere o are domnul nu numai față de clerul de rang, mic, ci și pe mitropolit, pe episcopi; pe arhimandriți, pe egumeni [...] domnul poate fără nici o opreliște și fără consimțământul Patriarhului din Constantinopol să-i scoată din scaunul și din rangul lor, dar numai bisericesc, nu și preoțesc; ba chiar, dacă situația ar cere, să îi pedepsească cu moartea". Alegerea unui episcop este valabilă numai sub rezerva confirmării lui de către domn care „încredințează cu mâna lui noului ales cârja păstorici" (*Descrierea Moldovei*, II, I).

tate) au fost numeroase și grave. El concentra în mâinile sale conducerea militară, administrativă și judecătorească, el putea încredința funcții și conferi demnități cui dorea. Practic, atribuțiile și prerogativele îi erau limitate de instaurarea dominației otomane, de sistemul succesiunii la tron, sau de drepturile și privilegiile nobililor care îl asistau la conducerea statului; în rest puterea domnului nu era limitată „decât de frica de Dumnezeu, de respectul obiceiurilor și de teama de răscoală, singurele frâne puse abuzului ce putea face cu dânsa. Legal, nu era îngrădit prin nimic" (A. D. Xenopol). De fapt, în principiu el ar fi trebuit întotdeauna să țină seama de cutume, de „legea țării", de „obiceiul pământului". – Domnul era comandantul suprem al armatei, șeful întregului aparat de stat și al relațiilor externe; el era și autoritatea judecătorească supremă. Hotărârile sale erau luate după consultarea „sfatului domnesc", a consiliului format din reprezentanții marii nobilimi și a înalților demnitari ai țării. (Cauzele mai mici nu erau judecate de „sfatul domnesc", ci de stăpânii feudali – sau de mănăstiri asupra oamenilor din satele lor). Singur, în mod arbitrar, fără să ceară părerea sfatului, el nu putea condamna la moarte decât pentru crime grave, în primul rând pentru trădare (*hiclenie*) – de trădare a țării sau a domnului, căruia la încoronare nobilii îi prestaseră jurământul de supunere feudală, de „slujbă dreaptă și credincioasă"; deci – pentru sperjur.

Suveranul se considera stăpânul și proprietarul țării, putând dispune de întreaga „proprietate superioară" (*dominium eminens*) a stăpânirii monarhice feudale. Ca atare, le dăruia – ca orice suveran feudal occidental – pământuri, bunuri și privilegii[1] oricui credea de cuviință spre a-și consolida poziția politică și a-și afirma suzeranitatea[2].

Puterea absolută a domnului era limitată și de sistemul succesiunii la tron: nici ereditar, nici electiv, ci un sistem mixt, ereditar-electiv. Toți fiii, legitimi sau neligitimi, ai domnului defunct – și

1 În această stăpânire a domnici intrau: 1. – terenurile pustii, neluerate sau abandonate; 2. – terenurile boierilor decedați fără urmași; 3. – ale celor condamnați și pedepsiți pentru înaltă trădare; 4. – ale satelor pedepsite pentru crime săvârșite pe teritoriul lor; 5. – sau ale satelor care nu își plătiseră birul cuvenit statului (cf. N. Stoicescu). – În felul acesta, multe sate de oameni liberi intrau în domeniul coroanei, – suveranul putându-le apoi dărui unor boieri.

2 „Boierii își stăpâneau moșiile [...] numai în virtutea unei danii domnești. Această «danie» putea fi reală, pentru o slujbă; dar de obicei era fictivă și exprima, în formă tipic beneficială, supunerea pământului boieresc la anumite drepturi ale domnici, ca expresie a dependenței vasalice a boierilor față de suzeranul lor, domnul, căruia trebuiau să-i presteze «slujbă dreaptă și credincioasă»" (*Idem*).

Maria Stuart, regina Scoției, purtând doliu în alb. –
National Portrait Gallery, Edinburgh.

chiar alte rude apropiate – aveau dreptul în mod egal să fie aleși la domnie. (Mijlocul indirect, ocolit de a se transmite dreptul la domnie și de a se asigura în felul acesta o pace, o stabilitate și o continuitate politică, era asocierea la domnie a fiilor sau a fraților domnului). De aici – lunga serie a dezbinărilor interne și a luptelor pentru succesiunea la tron, când pretendenții făceau adeseori apel la ajutorul și intervenția militară a puterilor vecine sau a Imperiului otoman. Schimbările de domnie, care în sec. XVI se petreceau la un interval de numai 2 – 3 ani, slăbeau considerabil autoritatea centrală, adeseori procedând sau urmând asasinatelor (la fel, de altminteri, ca în Occidentul timpului) domnilor sau unor întregi grupuri de boieri opozanți[1]. – Alegerea domnului de către sfatul țării – urmată de ceremonia încoronării și a jurământului de fidelitate al boierilor și al

1 În sec. XVI, într-un interval de numai 85 de ani, în Muntenia se succed, în 34 de schimbări de domnie, 23 de domni; în Moldova, într-un secol (între 1504 – 1606) – 21 de domni, în 28 de domnii; iar în Transilvania, tot într-un secol, 18 principi în 23 de perioade de domnie. – În Muntenia, în decurs de 6 ani (1529 – 1535) sunt asasinați trei domni (Radu de la Afumați, Vlad Vintilă și Moise Vodă). Iar Alex. Lăpușneanu decapitează, într-o singură zi, 47 de boieri.

oștirii era condiționată de confirmarea Imperiului otoman; care, spre a-și menține mai ușor poziția, avea tot interesul ca domniile să se succeadă cât mai des. (Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, numirea și depunerea domnului erau hotărâte direct de Poartă). Condițiile suzeranității otomane erau agravate și de sporirea continuă a tributului anual (*haraciu*) – de la 3.000 de galbeni în 1503, la 65.000 în 1593, în Moldova; iar în Muntenia (și aproximativ în aceeași perioadă) – de la 8.000 la 155.000 de galbeni (cf. Dinu C. Giurescu).

Nobilimea nu era o castă închisă, ci o clasă în rândurile căreia erau promovate mereu de către suverani elemente provenite din straturile sociale medii. Alături de nobilimea de sânge, ereditară – urmașa vechilor cnezi de dinaintea întemeierii statelor feudale[1] era nobilimea „de funcții", creată de domnii Moldovei și ai Munteniei compusă din dregătorii și demnitarii de curte, promovați de suveran – care, odată cu funcția și cu titlul, le dăruia și o moșie. (În același timp, aceștia își puteau achiziționa – prin cumpărare sau prin abuz – și alte moșii)[2]. Nu toți boierii erau și dregători; dar cei care dețineau asemenea funcții își păstrau toată viața titlul respectivei funcții, chiar după ce nu o mai îndeplineau. (Titlul însă nu era transmisibil prin moștenire copiilor). Atribuțiile demnităților nu erau clar precizate și diferențiate, în mod absolut. Pe lângă atribuțiile sale principale, un demnitar putea îndeplini și alte însărcinări (de ordin militar, diplomatic, fiscal sau judecătoresc). Totuși, unii demnitari (postelnicul, paharnicul, stolnicul, ș. a.) dețineau funcții legate direct de curte și de persoana suveranului; în timp ce la înalții demnitari (logofătul, vornicul, vistiernicul, etc.) predominau atribuțiile de ordin public.

Retribuția demnitarilor consta în concedarea de către suveran a unei proprietăți funciare, a veniturilor unor ținuturi, sau în scutiri de dări. La acestea se adăugau veniturile provenite de la locuitori în schimbul unor servicii, câștigurile realizate pe calea unor abuzuri, sau ca „daruri" din partea celor cărora demnitarul le făcea anumite favoruri.

---

1 Întemeietori de state sau conducători de oști sătești, cnezii îndeplinind funcții de judecători sătești, atribuții de a încasa dările și de a mobiliza oameni în caz de război – cu vremea au decăzut, ajungând reprezentanții stăpânilor feudali pe domeniile acestora. Unii s-au contopit cu această boierime; alții, au decăzut ajungând în rândurile țăranilor liberi. „Boierii sunt urmașii cnezilor dinainte de întemeiere, cnezi care au uzurpat treptat pământul obștii pe care o conduceau" (*Idem*).

2 Ierarhia demnităților și sarcinilor de stat sau de curte, a apărut în documente chiar înainte de sec. XV, a fost completată în decursul secolelor XVI și XVII cu altele, noi.

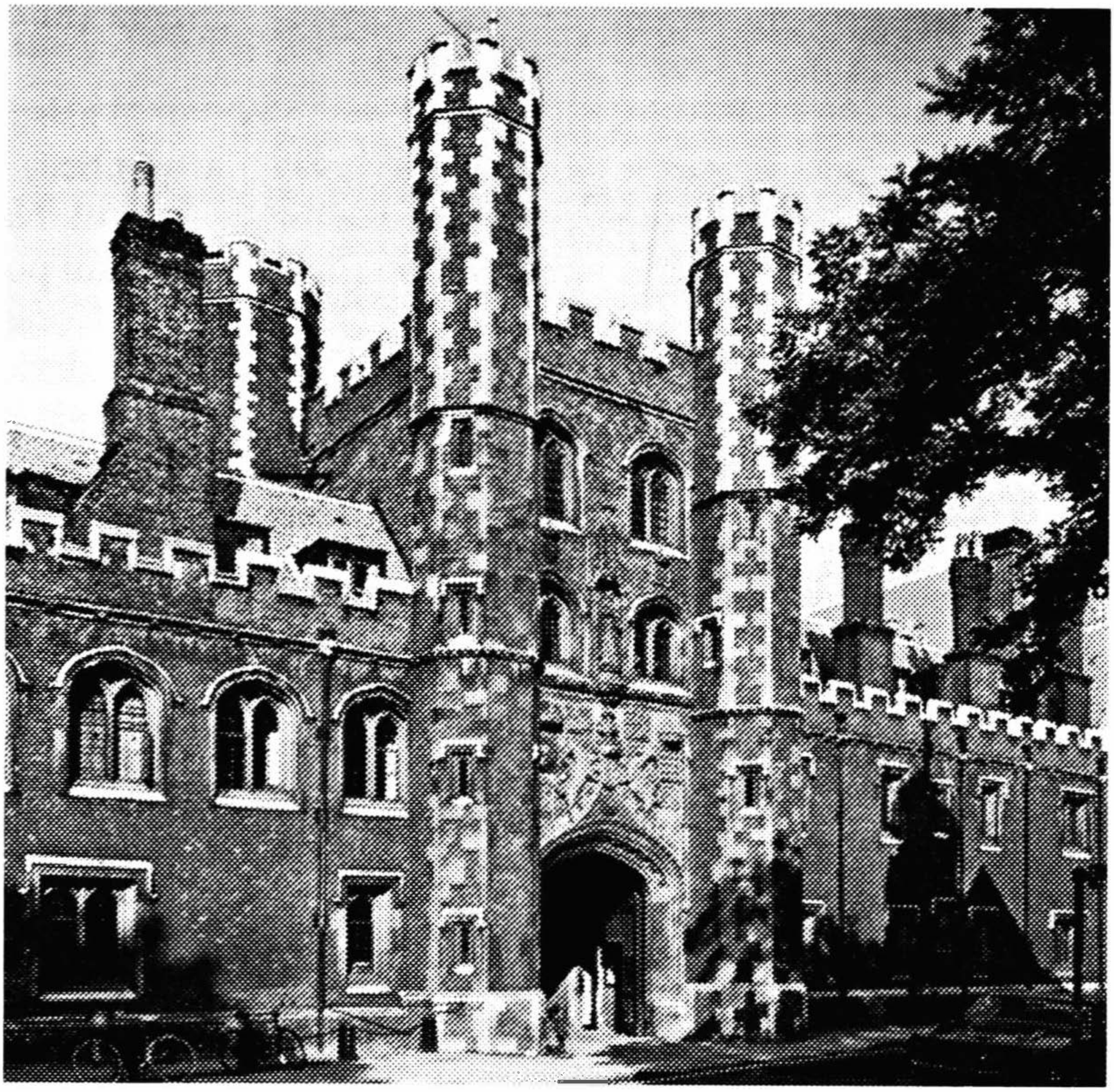

Poarta mare, în stil Tudor (renascentist englez), a colegiului St. John, Univ. din Cambridge, fondat în 1511.

STATE FEUDALE, ORAȘE-STATE, REPUBLICI ȘI TIRANII ITALIENE

Regimul comunal – de fapt, un regim oligarhic în care categoria socială „burgheză“ se substituise grupurilor conducătoare feudale – a terminat prin a duce Italia spre un microcosm de state, în care fiecare își păstra o deplină libertate de acțiune. „Preocuparea principală a celor mai mari entități politico-administrative care îl compuneau era ca nici una din ele să nu devină într-atâta de puternică încât să amenințe libertatea de acțiune și independența celorlalte“ (A. Tenenti). Paralel însă cu această politică a echilibrului de forțe și a independenței de acțiune, recursul la puterile străine pentru rezolvarea problemelor interne devine tot mai frecvent; încât, cu timpul se va ajunge la acea stare de aservire, de dezordini și de haos,

pe care o deplânge, în accente atât de patetice, Petrarca (în elegia *Italia mea*)[1].

Paralel cu fracționarea anarhică a sistemului comunal asistăm în sec. XV la o tendință, nu de unificare teritorială și politică, ci de concentrare a forțelor în cinci principale entități: regatul Napoli, ducatul Milano, republica Veneția, senioria Florența și statul pontifical. Alături de acestea erau principatele militare; seniorii orașelor-state Mantova, Ferrara, Rimini, Urbino, erau cu toții condotieri de profesie. Adoptat sub formula politică a *senioriei*, acest regim absolut, personal și tiranic își găsește – la început – sancționarea în aprobarea populară. Apoi, diferiți seniori (Gonzaga la Mantova, Este la Modena, Montefeltro la Urbino, etc.) își caută recunoașterea condiției lor la una din cele două autorități care credeau că le-ar putea-o acorda: Imperiul și papalitatea. „Dar odată cu această recunoaștere și cu corelativa suprimare a pactului cu poporul, *signoria* se transformă în *principat*. Poporul, care înainte fusese electorul, se transformă în supus, iar seniorul ales, în suveran" (*Idem*).

Guvernarea celor cinci principale state „combina principiile aristocratice cu cele ale monarhiei, într-o bogată varietate de structuri constituționale" (J. A. Garraty, P. Gay). Regatul Napoli – incluzând actualele regiuni Sicilia, Sardinia, Campania, Calabria, Basilicata, Puglia, Abruzzo-Molise: deci mai mult de o treime din Peninsulă – era o monarhie de tip medieval, cu o structură tipic feudală, în care regele își împărțea puterea politică cu o clasă nobiliară arogantă și turbulentă. În 1443, Alfons V, regele Aragonului și al Siciliei, își mută reședința de la Palermo la Napoli; și, pentru a garanta o „italienizare" a dinastiei aragoneze, îl desemnează ca moștenitor exclusiv al tronului pe fiul său nelegitim Ferrante, separând în felul acesta suveranitatea acestui stat italo-meridional de coroana aragonezo-spaniolă. Măsurile inițiate în 1458 de Ferrante vizau consolidarea statului precum și a burgheziei orașelor; măsuri care însă au întâmpinat puternica opoziție a baronilor feudali.

1 În secolele XV și XVI, „dispariția vechii ordini comunale este un fenomen general. Senioria, care totuși și-a avut prima origine în interiorul comunei, se desprinde de aceasta, pentru a deveni expresia unor grupuri oligarhice din ce în ce mai restrânse, – în timp ce la țară tradiționala autonomie a fostului feud intră în criză sub renașterea seniorilor rurale și a feudalității". Apare acum o nouă aristocrație rurală, creație a principelui și puternic legată de curtea lui: „acel tip de nobilime creditară, o castă închisă protejată de legi și privilegii care își va menține puterea în Italia timp de mai multe secole" (M. Guidetti).

Maria Tudor (supranumită „regina sângeroasă"),
fiica lui Henric VIII și soția lui Filip II.

Pe de altă parte, și Franța – care în 1483 își reluase controlul asupra domeniilor casei de Anjou – manifesta pretenții asupra tronului Neapolelui. Invitat de papa Inocențiu VIII să intervină în regatul Napoli, Carol VIII al Franței coboară în Italia traversând Alpii cu redutabila sa artilerie, ocupă Napoli fără nici o rezistență, – dar în anul următor trebuie să se retragă în grabă, sub presiunea Veneției și a trupelor spaniole debarcate în Calabria. În 1499, noul rege al Franței Ludovic XII preferă să acorde precedența pretențiilor sale dinastice asupra ducatului Milano, deținut de Ludovico Sforza, ocupându-l după o prealabilă înțelegere cu Ferdinand Catolicul și o alianță încheiată cu Veneția.

Începe acum îndelungatul duel franco-spaniol și lupta marilor puteri străine pentru preponderența în Italia. În 1501 Ludovic ocupă Napoli, dar zdrobitoarele victorii ale trupelor spaniole conduse de Gonzalvo de Córdoba îi obligă pe francezi să se retragă în Lom-

bardia. Între timp, situația politico-militară din Peninsulă se complică, datorită nu numai intervențiilor străine (franceză, germană, spaniolă, turcă), ci și intrigilor și coaliților papei Iuliu II și Ludovic Maurul contra Veneției; discordii care au pus în evidență miopia politică, interesele și totala lipsă de solidaritate a statelor italiene.

În decursul „războaielor din Italia", care au continuat aproape două decenii, Franța a rămas puterea preponderentă: controla jumătate din Piemont, stăpânea ducatul Milano, ocupase și Genova, în timp ce Ferrara și Mantova erau aliatele sale fidele. În 1515, Francisc I coboară în Lombardia; cu scurte intermitențe, războaiele cu trupele hispano-imperiale ale lui Carol Quintul au continuat până în 1525, – când regele francez, învins la Pavia, este dus în captivitate la Madrid. Împotriva ocupației spaniole se constituie liga italică la care aderă Veneția, Florența, papa și ducele Milanului; dar trupele imperiale obțin victoria și lăncierii jefuiesc Roma (6 mai 1527), fără ca intervenția – prea târzie – a regelui francez să poată restabili situația și să cucerească Lombardia de la spanioli. Pacea din Cambrai (1529) sancționa triumful hispano-habsburgilor în Italia – și Carol Quintul este încoronat la Bologna în prezența reprezentanților a aproape tuturor statelor italiene. Pacea din Cateau-Cambrésis (1559) va recunoaște monarhiei iberice posesiunea Milanului, Neapolelui, Siciliei și Sardinei. Sub Filip II, aceste domenii își păstrează organismele tradiționale de administrație autonomă, dar dominația spaniolă va ține Peninsula sub control încă două secole.

Prin dispariția a două din principalele sale state, regatul Napoli și ducatul Milano, și prin trecerea celorlalte două, Florența și Veneția, de partea învingătorului, echilibrul instabil al statelor italiene era rupt; și va rămâne astfel timp de trei secole și jumătate – până în secolul al XIX-lea.

Obstacolul principal în calea unificării Italiei l-a constituit politica statului pontifical.

După reîntoarcerea papilor de la Avignon întinsele domenii ale papalității au început să ia configurația unui stat organic și unitar. Autorul acestei opere a fost cardinalul-legat Albomoz[1], care a reușit

1 Gil (în italiană Egidio) Alvárez Carillo Albomoz (1310 – 1367), arhiepiscop de Toledo, excelent diplomat și om politic, – dar și bun militar. Într-o luptă contra maurilor a salvat viața regelui Alfons XI. Silit să părăsească Spania, vine în Italia (1353), unde papa îl însărcinează cu reconstituirea statului pontifical.

Hans Holbein cel Tânăr: portretul reginei Jane Seymour, una din soțiile lui Henric VIII. – Kunsthistorisches Museum, Viena.

să restaureze autoritatea papală asupra unor orașe și seniorii, consfințită printr-un corp de legi – „Constituțiile egidiane", 1357, – rămase în vigoare până în 1815. Cu abilitate și uneori cu forța, și-a câștigat partizani peste tot; I-a convins pe papa Urban V să-și restabilească sediul papal la Roma (1367) – și a reluat ideea lui Cola di Rienzo[1] de realizare a unității Italiei, dar sub egida papalității.

Opera lui Albornoz a fost continuată prin acțiunile militare, de

1 De origine foarte modestă, Cola di Rienzo (1313 – 1354) a intrat în arena politică ajungând senator și asumându-și titlul de „tribun al poporului". Pasionat de istoria Romei antice, a visat să redea Italiei libertatea și grandoarea Romei republicane. Marele său admirator Petrarca i-a dedicat cunoscuta elegie. Orator cu mare priză la masă, a provocat o insurecție populară antinobiliară. Refugiat în Boemia, caută să-l convingă pe împăratul Carol IV să intervină în Italia; episcopul de Praga îl arestează ca eretic, dar tribunalul Inchiziției îl absolvă, grație intervenției lui Petrarca. Papa Inocențiu VI îl trimite ca reprezentant al său la Roma pentru a-i da concursul cardinalului Albornoz. Aici însă, comițând acte arbitrare și de violență, cade victimă uneltirilor aristocratici și este ucis.

mare perfidie și de corupție a faimosului Cesare Borgia[1]. Acesta, visând să creeze statul cel mai întins și mai puternic din Italia – și aspirând probabil să realizeze unitatea Italiei – își constituie vaste posesiuni în regiunea Romagna, eliminându-i pe seniorii locali – de Imola, Forlì, Pesaro, Rimini, – și continuându-și campania în Italia Centrală. Sub acțiunile Veneției statul său se dezagregă; dar papa Iuliu II obține cedarea unor vaste teritorii, încorporându-le în statul papal.

Pe lângă această participare activă la destinele micilor state din Peninsulă, al doilea obiectiv al politicii papale – deși statul era slab organizat sub toate raporturile – era să se introducă, prin diferite inițiative politice și militare, în complicatul joc în care erau angajate marile puteri europene (îndeosebi Franța, Imperiul și Spania) spre a obține o poziție hegemonică. Aproape că nu se vor semnala în Peninsulă o alianță sau un conflict militar în care statul pontifical să nu fie implicat: în 1492, Carol VIII coboară în Italia chemat de Inocențiu VIII; în 1508, Iuliu II propune o coaliție contra Veneției, aliniindu-se cu Ferdinand Catolicul, Ludovic XII și împăratul Maximilian; în 1510, același papă caută să coalizeze statele din Peninsulă contra francezilor, rămânând însă la alianța cu Spania; în 1512, Iuliu II se aliază cu Maximilian I contra Veneției; în 1513, francezii se reconciliază cu noul papă Leon X; în 1526, papa aderă – alături de Veneția și Franța – la liga italică împotriva preponderenței spaniole; după care însă Carol Quintul se împacă cu papa Clement VII, care îl încoronează la Bologna. Urmărind o politică de echilibru în Peninsulă, statul pontifical a fost însă silit în cele din urmă să accepte hegemonia Spaniei.

Al treilea aspect al politicii statului pontifical constă în voința și perseverența sa acțiune de a organiza o cruciadă contra turcilor,

1 Fiul papei Alexandru VI, Cesar Borgia (1475 – 1597) a fost creat cardinal la 18 ani; demnitate la care renunță peste cinci ani, când obține de la regele Franței comitatul Valentinois și titlul de duce. Când pe tronul papal ajunge Iuliu II (marele dușman al familiei Borgia) iar armatele franceze sunt înfrânte în Campania, Cesar trece de partea Spaniei; se refugiază la Napoli, unde comandantul spaniol Gonsalvo îl arestează și îl trimite în Spania. După doi ani evadează, devine condotier în regatul Navarrei, unde cade pe un câmp de bătălie la vârsta de numai 32 de ani. Fusese și legat pontifical în Franța – la 21 de ani, – iar mai târziu se va căsători cu fiica regelui Navarrei. – Depășindu-și contemporanii prin numeroasele-i crime și trădări, lipsit de orice scrupule (i se atribuie asasinarea ducelui de Gandia, fratele său; apoi relații incestuoase cu sora sa Lucrezia, otrăvirea cardinalilor adversari ai părintelui său, ș. a.), Cesar Borgia a fost luat ca model de Machiavelli pentru glorificarea și justificarea „rațiunii de stat", în afara și împotriva oricăror considerente morale.

apelând la statele catolice din Europa Centrală; state mult prea slabe însă pentru a putea face față puternicei armate otomane. În fine, odată cu expansiunea maritimă a Spaniei și Portugaliei, papalitatea își propune ca obiectiv convertirea la creștinism a popoarelor cucerite din Africa Occidentală și America Centrală; și chiar să se erijeze în arbitrul care să stabilească zonele de acțiune, de influență și de suveranitate concedate – prin autoritatea bulelor emise de ea – atât Spaniei cât și Portugaliei.

Între numeroasele seniorii constituite în nordul Italiei, centrul politic propulsor în această regiune l-a constituit ducatul Milano; care, după 1450, trece de sub autoritatea familiei Visconti[1] sub cea a condotierului Francesco Sforza și a urmașilor săi (Galeazzo Maria, Gian Galeazzo, Ludovic Maurul). Ducatul și-a redus considerabil teritoriul sub presiunea expansiunii venețiene; dar și-a menținut marea importanță, nu printr-o politică agresivă – ca cea dusă timp de mai multe decenii de predecesorii Visconti, – ci printr-o intensă activitate în domeniul economic și în cel cultural.

Ducatul dispunea de o industrie prosperă și de o foarte avantajoasă poziție geografică ce îi permitea stabilirea celor mai bune contacte – diplomatice, economice, militare, culturale, – cu regiunile transalpine. În noua conjunctură internațională din timpul conflictelor dintre Francisc I și Carol V pentru hegemonia în Italia, teritoriul ducatului prezenta o importanță deosebită: „pentru Habsburgi el reprezenta cea mai bună platformă de legătură între domeniile iberice și cele germanice; pentru adversarul lor însemna ruperea unei asemenea legături și preponderența în Peninsulă" (A. Tenenti). Începând chiar din 1494, ducatul Milano devine obiect de competiție dintre cele două mari puteri.

Florența era o republică oligarhică, ce se constituise ca atare, încă din 1382, curând după revolta „ciompilor" (1378). După autoritatea familiei Albizzi i se substituie puterea abililor oameni de afaceri și bancheri ai familiei Medici. În 1434, Cosimo dei Medici (supranumit „cel Bătrân", m. 1464) instaurează un nou tip de

1 Seniorul Azzone Visconti reușise, între 1328 – 1339, să grupeze sub autoritatea sa orașele Milano, Como, Bergamo, Lodi, Crema, Piacenza, Brescia, Vercelli; la care succesorii săi au adăugat altele – Parma, Novara, Alessandria, Pavia și chiar Bologna, Genova, Padova, Pisa, Siena, Perugia, Assisi, amenințând chiar Florența. După 1402 însă seniorія Visconti rămâne numai cu posesiunile din Lombardia.

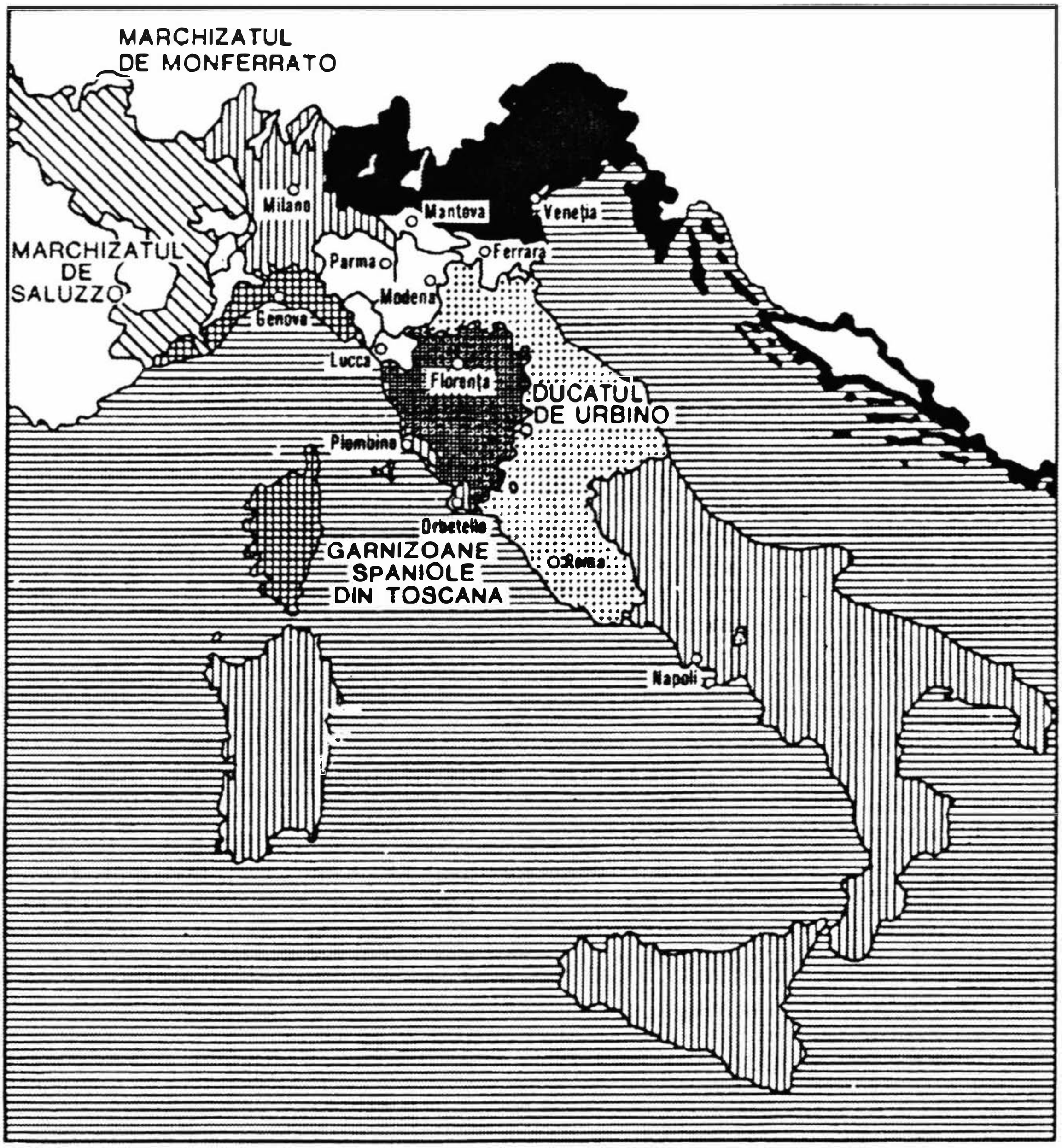

Italia (în 1559), zonă a declanşării tensiunilor politice europene.

principat: renunţând la ambiţia unui titlu oficial şi prezumţios – de „senior", „duce", „principe", etc. – şi sprijinindu-se numai pe acceptarea florentinilor, Cosimo îşi asumă cu mult tact puterea efectivă, bazându-se pe influenţa personală[1], reuşind să introducă ordine şi stabilitate în viaţa politico-socială a Florenţei.

1 Provenind din sânul marii burghezii negustoreşti şi adunând el însuşi o mare avere, a fost însărcinat cu importante misiuni diplomatice. Şi-a câştigat o mare popularitate prin donaţii şi daruri, prin împrumuturi acordate statului şi persoanelor particulare, ajutându-i şi protejându-i pe artişti, oameni de ştiinţă şi de litere. În calitate de *gonfalonier* a guvernat cu moderaţie, deţinând în mod practic senioria oraşului. Printr-o politică abilă, favorizând dezvoltarea comerţului, industriei şi agriculturii, a dus Florenţa la o mare înflorire.

Cosimo dei Medici cel Bătrân. Portret de Pontorno. – Gall. Uffizi, Florența.

Aceeași poziție de adevărat conducător al orașului – dar ținând să apară, oficial, ca simplu cetățean – a deținut-o și fiul său Lorenzo, supranumit „Magnificul" (1449 – 1492); personalitate dotată cu o întinsă cultură și un rafinat gust artistic, alternând activitățile practice – de negustor, bancher, administrator și om politic – cu interesante preocupări artistice și literare, compunând opere poetice (rămase definitiv în istoria literaturii italiene) și înconjurându-se, cu generozitate și interes cultural sincer, de un cerc de străluciți artiști, filosofi și oameni de litere. – Cu toate acestea, când trupele franceze au ajuns în Toscana, Medici au fost expulzați (revenind la putere în 1512); în timp ce fanaticul predicator Savonarola aspira să creeze aici o anacronică, utopică, inconsistentă „republică a lui Hristos".

La fel ca în celelalte state italiene, structura socială a republicii Florența – în realitate o seniorie – nu era nici egalitară nici reprezentativă. Statul era condus de marile familii bogate („i *savi*", „i *grandi*", „i *ricchi*", „i *nobili*" – cum îi numeau cetățenii) cu o mare

influență politică și experiență în exercițiul puterii, pe care o monopolizaseră, rotindu-și între ele principalele funcții ale statului, și ale căror vizibile semne ale bogăției și puterii erau magnificele lor palate construite de cei mai mari arhitecți ai timpului[1]. În timp ce bogătașii – *il popolo grasso* – erau membri ai celor șapte mai importante corporații (*arti maggiori*) [2], categoria socială medie – *polopo minuto* – formată din negustori și meșteșugari, profesori, medici și farmaciști, pictori și sculptori, avocați, notari și funcționari, – constituia, sub raportul structurii corporative florentine, cele 14 corporații inferioare (*arti minori*). Participarea lor la conducerea orașului era limitată. Erau priviți cu dispreț de „nobili", în timp ce atitudinea lor era constant și net antiaristocratică. – A treia categorie o formau *i poveri, l'infima plebe*, masa de ucenici, lucrători, servitori, etc. Aceștia, trăind în sărăcie, erau excluși de la participarea la viața politică. De asemenea și populația orașelor și satelor pe care Florența, în continuă expansiune teritorială, le anexa.

REPUBLICA VENEȚIA

Prin anexarea orașelor (cu respectivele lor teritorii rurale) Verona – seniorie a familiei Della Scala din 1277 – și Vicenza (1405), apoi Padova (1406), Brescia, Bergamo, Udine, etc., baza teritorială a Veneției devine tot mai extinsă, adăugându-se la teritoriile sale din zona lagunei și la numeroasele posesiuni din regiunea centro-orientală a Mediteranei. Aceste teritorii erau guvernate în stilul unui mic imperiu colonial[3].

1 Palatul Medici, construit de Michelozzo Michelozzi; palatul Pazzi (de Brunelleschi); palatul Rucellai (de Alberti); palatul Pitti (conceput de Brunelleschi), palatul Strozzi (de Benedetto da Maiano), etc.

2 Dintre acestea, monopolizându-le pe cele care dețineau – economic și politic – puterea: corporația negustorilor de stofe (*Calimala*), a bancherilor (*Cambio*), a manufacturii lânei (*Arte della lana*) și cea a mătasei (*Arte della seta*).

3 „Veneția nu era un stat teritorial în înțelesul strict al cuvântului; era un oraș-stat ale cărui raporturi cu posesiunile de pe uscat erau exclusiv ca cele de la dominator la dominat. Supușii săi din aceste teritorii nu erau cetățeni venețieni. Nu s-a dezvoltat aici nici o instituție reprezentativă prin intermediul căreia dorințele și interesele lor legitime să poată influența asupra politicii venețiene [...] Dimpotrivă, Veneția îi trata ca pe niște coloniali și din punct de vedere economic, căutând să rămână ca centrul oricărui schimb comercial, constrângându-i pe negustorii de pe uscat să cumpere numai de la cetățenii venețieni și să vândă numai acestora [...]. Aceasta era motivul pentru care orașul-stat angaja și înrola condotieri. Clasa dominantă nu putea conta pe fidelitatea propriilor săi supuși" (J. A. Garraty, Peter Gay).

Veneția devenise și va rămâne cea mai prosperă și mai puternică dintre cele „patru republici marinare" (urmată de Genova – mult timp marea sa rivală, – Pisa și Amalfi); putând să opună rezistență unor puternice coaliții (ca cea constituită prin Liga din Cambrai) [1] și, prin considerabila sa forță navală, să rămână până în sec. XVII un element de cea mai mare importanță în lupta marilor puteri europene împotriva expansiunii Imperiului otoman. Dar, chiar amenințată fiind continuu de această expansiune, Veneția n-a renunțat la ambiții-ile de a-și extinde posesiunile din Peninsulă.

Pe plan intern, Veneția – statul cel mai puternic din Italia – și-a

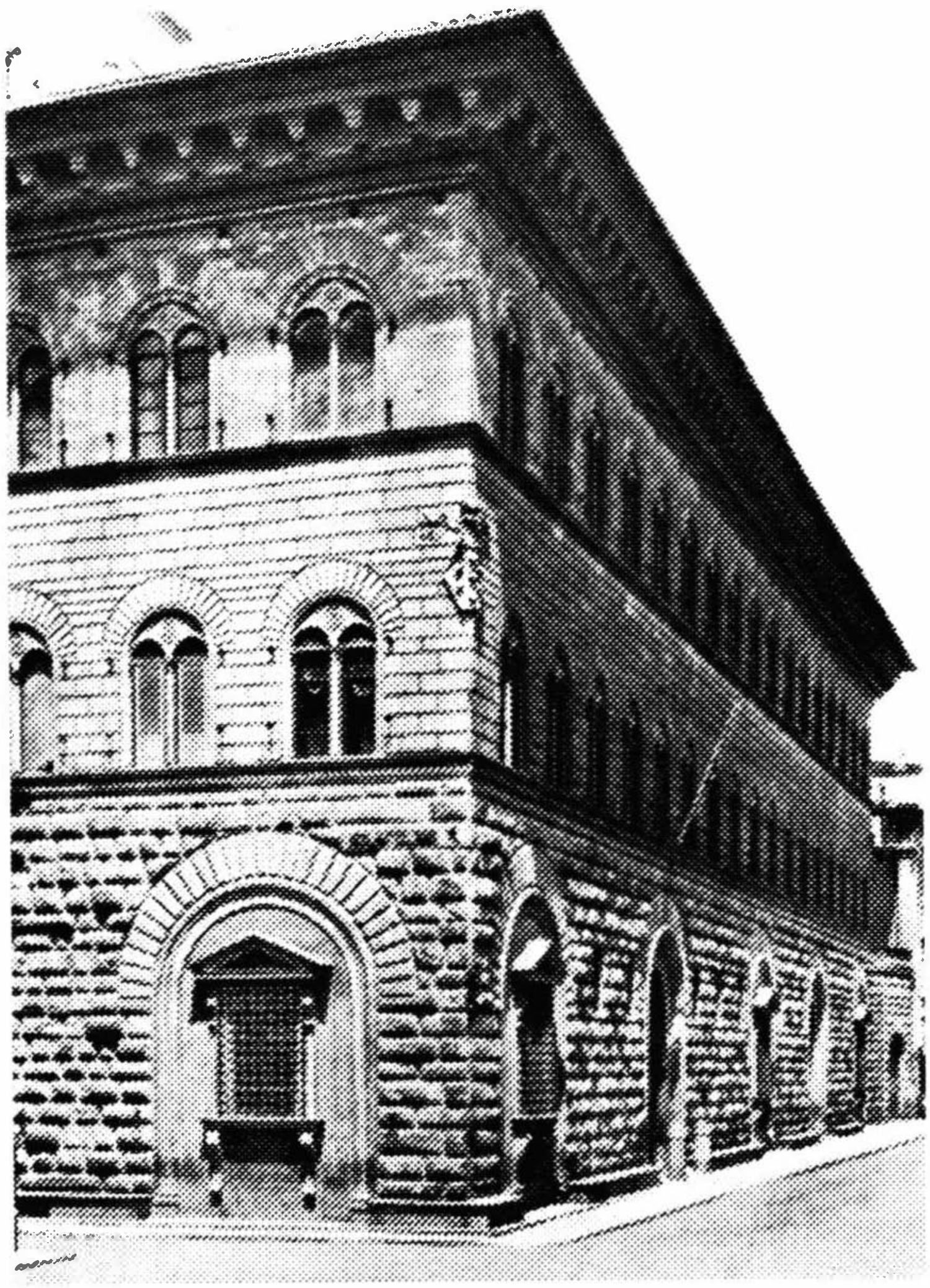

Palatul Medici-Riccardi, construit de Michelozzo (1444–64). – Florența.

1 Constituită în 1508 de papa Iuliu II, Ludovic XII al Franței, Ferdinand Catolicul, împăratul Maximilian, regele Ungariei, marchizul de Mantova, ducii de Savoia și de Ferrara, Armatele ligii învinge (1509). Dar Veneția profită de discordiile intervenite între membrii ligii, începând tratative cu papa, cedându-i câteva orașe din Romagna, – în timp ce Iuliu II iese din ligă, care se dizolvă.

creat o organizare politică de cea mai mare eficiență și originalitate, chiar de la începuturile sale.

Spre deosebire de majoritatea orașelor medievale, în care – înainte de dezvoltarea instituțiilor comunale – autoritatea supremă de guvernare era episcopul, la Veneția clerul, în întregime, avea o poziție subordonată dogelui, în virtutea tradițiilor bizantine. Chiar și bogățiile provenite din venerarea relicvelor erau administrate de doge și de autoritățile laice. De asemenea, spre deosebire de celelalte state din Evul Mediu care acceptau teoria politică „descendentă" (întreaga putere legitimă era încredințată de Dumnezeu papei și împăratului, care o transmiteau apoi celor în subordinea lor), Veneția optase pentru teoria „ascendentă": toate puterile politice, inclusiv competența și dreptul de a emite legi, aparțin comunității – care, apoi, le încredințează unor reprezentanți (tot ai comunității) alese de ea, și față de care aceștia rămâneau răspunzători. – O asemenea teorie apăra libertatea venețienilor nu numai față de papă sau de împărat, ci totodată limita și puterea conducătorului, a dogelui (*dux*) [1].

Acesta, în secolele X și XI era un monarh cu puteri nelimitate; mai târziu, „când puterile lui au fost circumscrise de consilii consultative, a rămas totuși simbolul unității și autorității guvernării [...], căruia îi reveneau problemele practice legate de comanda forțelor armate, a dirijării politicii externe, a administrării justiției și al controlului funcționarilor guvernativi" (Fr. C. Lane). Autoritatea supremă aparținea, în principiu, Adunării populare, care îl alegea pe noul doge (având și dreptul de a-l depune) și aproba noile legi. În practică, aceste operațiuni erau dominate de familiile cele mai bogate și mai puternice (din sânul cărora se alegeau dogii); un grup de persoane cu experiență, de care, odată cu creșterea populației și a dezvoltării traficului comercial, dogele avea nevoie pentru a guverna. Se constituie astfel „Consiliul celor Înțelepți" (*Consiglio dei Savi*). Încât, începând de pe la mijlocul secolului al XII-lea aceștia vor acționa având pretenția de a fi reprezentanți ai colectivității, ai comunei venețiene. În realitate, dogele va deveni doar principalul înalt demnitar al comunei, alături de ceilalți consilieri ai săi – *primus*

1 În realitate, venețienii adoptaseră „o combinație de elemente ale acestor două teorii, „descendentă" și „ascendentă". Numai poporul, comunitatea putea să desemneze un doge și să-i definească puterile; dar autoritatea guvernativă a acestuia nu era considerată ca un instrument pur uman, ci era o instituție de origine divină" (Fr. C. Lane).

Lorenzo dei Medici. Portret de Giorgio Vasari. – Gall. Uffizi.

inter pares – cu care trebuia să se consulte și de ale căror păreri trebuia să țină seamă. În fața lor dogele depunea un jurământ care îi limita precis și categoric puterile și libertatea de acțiune. Astfel, republica venețiană evoluează spre forma unei republici oligarhice.

Structura constituțională (incluzând înaltele funcții politice, administrative, judiciare, militare, ș. a.), de o extremă complexitate dar și de o perfectă eficiență practică, nu era codificată într-un document unic (nu exista o „constituție venețiană", asemenea celei engleze); ci era fondată pe statute diverse și pe consuetudini acceptate de secole. Constituită în mod clar încă din sec. XII, această structură va rămâne esențialmente neschimbată timp de cinci secole[1].

În fruntea statului era dogele, ales dintre marile familii patriciene de către Marele Consiliu. Adunarea populară, care se în-

1 Până în 1797, la căderea republicii, – când Veneția va intra sub stăpânirea habsburgică (ce va dura până în 1866); cu perioada intermitentă a dominației franceze (1805 – 1814). După care, Veneția va intra în componența statului Italici.

trunea în bazilica San Marco, era convocată numai pentru a ratifica legile de bază și pentru a-l aclama pe noul doge, – ales printr-un foarte complicat sistem de comisii elective ai căror membri făceau parte din Marele Consiliu[1]. Marele Consiliu – care, în mod practic, s-a substituit Adunării populare – era compus din nobili[2] aleși în fiecare an. Numărul acestor membri a crescut (de la 317 în 1264), ajungând până la 1.700. Majoritatea lor era formată din cei ce deținuseră funcții în alte organisme ale republicii. – Între acestea, cele mai importante organisme erau: Consiliul senatorilor (*pregadi*) în număr de 300, aleși de Marele Consiliu pe o durată de un an și având funcții legislative; Consiliul celor 40 (*Quarantie*), formând trei tribunale supreme și având de asemenea atribuția de a aproba lista celor propuși să facă parte din Marele Consiliu și din cel al senatorilor; Consiliul celor zece – în frunte cu dogele, – care avea sarcina de a controla comportarea nobililor și aplicarea legalității în întregul aparat guvernativ. – La aceste organisme se mai adăugau: Comisia celor trei „inchizitori" (care inspectau și anchetau diferite cazuri semnalate de Consiliul celor zece); Consiliul Minor (compus din trei magistrați judiciari și de 6 nobili, reprezentând fiecare un cartier al orașului), care îl asista pe doge, alcătuind senioria Veneției; „Colegiul Înțelepților", format din 16 senatori care se ocupau de problemele administrative indicate de senat; și Marele Colegiu, cu funcții de Consiliu de miniștri, în a cărui componență intrau dogele, cei 16 „înțelepți", 6 consilieri personali ai dogelui și trei șefi ai tribunalului suprem[3].

Oricât de precisă și de complexă (ca în nici un alt stat din Europa timpului), această organizare administrativă nu era foarte

1 Procedura, stabilită definitiv în 1268, era următoarea: din Marele Consiliu erau aleși, prin tragere la sorți, 30 de membri. Prin același procedeu, numărul era redus la 9 membri – care alegeau alți 40 de membri. Aceștia, la rândul lor, erau reduși numeric (tot prin tragere la sorți) la 12. Acești 12 alegeau alți 25 – din care, după o altă tragere la sorți, rămâneau 9. Cei 9 alegeau 45 de membri – număr redus (prin același procedeu) la 11. Acești 11 alegeau pe noul doge. Alegerea lor trebuia să fie aprobată de Adunarea populară.

2 La început, printre aceștia erau aleși și un număr de cetățeni nenobili.

3 Magistraturile secundare erau diferitele „ministere", în competența și atribuțiile cărora intrau: cultul (administrația bazilicei și a pieței S. Marco – dar și a Palatului Ducal); poliția (cu avocați din contenciosul asupra proprietăților private, judecători ai fiscului, precum și specialiști în probleme hidraulice, privind securitatea lagunei), comerțul, agricultura, instrucțiunea publică, politica externă și diplomația, economia, justiția (de care depindeau cele 123 de profesiuni exercitate la Veneția), problemele militare și cele sociale, spitalele, – dar și controlul luxului excesiv, în îmbrăcăminte și viața de toate zilele.

rigidă. Demnitățile și funcțiile erau deținute – în afară de cele ale dogelui, ales pe viață (dar putând fi depus pentru motive extrem de grave) – pe o durată limitată de un an; dar cei ce le deținuseră puteau fi realeși, în același organism sau într-altul: ceea ce le dădea posibilitatea unei specializări într-un domeniu sau altul de activitate. În orice caz, numărul celor ce dețineau funcții administrative și care aveau drept de vot în diferite consilii nu trecea de 500 (la o populație de peste 100.000 de locuitori). Dintre aceștia, cei ce luau parte activă la conducerea republicii aparțineau aproximativ la o sută de familii nobile; dintre care 20 până la 50 erau „marile familii" – numărând în rândul lor cei mai mari proprietari și negustori, foști diplomați la Constantinopol, consilieri ducali și chiar dogi. Competența și devotamentul acestei oligarhii pentru interesele și prosperitatea republicii au făcut ca „deosebirea fundamentală dintre Veneția și celelalte orașe-state italiene să fie o mai mare unitate și o mai statornică loialitate a tuturor cetățenilor. Dogele era expresia acestei unități și a acestei loialități" (Fr. C. Lane).

TENDINȚE ȘI MANIFESTĂRI IMPERIALISTE

Afirmarea statelor naționale a fost un proces care s-a desfășurat paralel și în opoziție cu pretențiile (dominante și caracteristice în Evul Mediu) universaliste, unificatoare, integratoare, ale papalității și ale Imperiului[1]. Papa aspira încă la o supremație universală, la dreptul de a-l încorona pe împărat, de a-i conduce pe regi și, la nevoie, de a-i destitui. Pretențiile lui însă se dovedesc a fi din ce în ce mai vane – când, de pildă, predicarea unei cruciade nu găsește ecou; sau, când încearcă zadarnic să arbiteze în conflictele dintre suverani. În 1540, Francisc I declară categoric că papei îi revine exclusiv jurisdicția de ordin spiritual. După care, Reforma va limita enorm puterea temporală a papei.

Pe de altă parte, împăratul pretindea în continuare că este moștenitorul direct al împăraților romani și totodată că deține puterea direct de la Dumnezeu. Ca atare – că el este șeful suprem al puterii temporale (*imperium mundi*) și că numai el poate alege regii pe care îi considera vasalii săi. În fine, el se considera în drept să decidă și asupra marilor probleme ale creștinătății, apărând-o – ca șef suprem – împotriva „păgânilor" și a ereticilor.

1 Pentru acest paragraf, cf. paginile relative ale lui R. Mousnier (vd. *Bibliografia*).

Dar în secolele Renașterii ideile și sentimentele se schimbă radical. În locul doctrinei de dominație universală, împăratului i se cere să respecte deosebirile naționale și să acționeze în sensul uniunii dintre popoarele înrudite. Germanii însă îl considerau al lor – încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, când „Sacrul Imperiu Roman" devenise „de națiune germană". În 1518, când Carol V și Francisc I candidează la coroana imperială, Wimpfeling[1], purtătorul de cuvânt al acestei concepții și atitudini generale, afirmă că tronul Imperiului trebuie să rămână *de drept* unui german, nu unui francez. – Dar realitățile politice fac ca imperialismul german să rămână o simplă tendință: diferitele principate din chiar sânul Imperiului se opun – și titlul devine electiv. După care, Reforma va agrava fracționarea politică a Germaniei, anihilându-i pentru mult timp tendința imperialistă.

Spânzurarea lui Baroncclli, asasinul lui Giuliano dei Medici. Desen de L. da Vinci. – Col. Bonnat, Paris.

Francezii refuzau orice fel de subordonare împăratului german, declarând că „regele este împărat în regatul său". Înainte de candidatura pe care și-o pune Francisc I la tronul Imperiului, ambițiile imperialiste ale francezilor se manifestă odată cu expediția lui Carol VIII în Italia – care își face intrarea la Napoli cu coroana de aur pe cap, într-o mână cu sceptrul, iar în cealaltă cu globul imperial. Visul său era să organizeze și să conducă o cruciadă în Orientul Apropiat, pentru a deveni apoi împărat al Constantinopolului!

O altă tentativă, de asemenea eșuată, a fost cea burgundă, – când Carol de Gand (viitorul Carol Quintul), nepotul Mariei

1 Jakob Wimpfeling (1450 – 1528), poet, umanist, pedagog și istoric, rector al Universității din Heidelberg. În opera sa principală *Germania* (1501), precum și în alte opere istorice de vibrant accent patriotic, a scos în evidență importanța educativă a învățământului istoric pentru redeșteptarea sentimentului național.

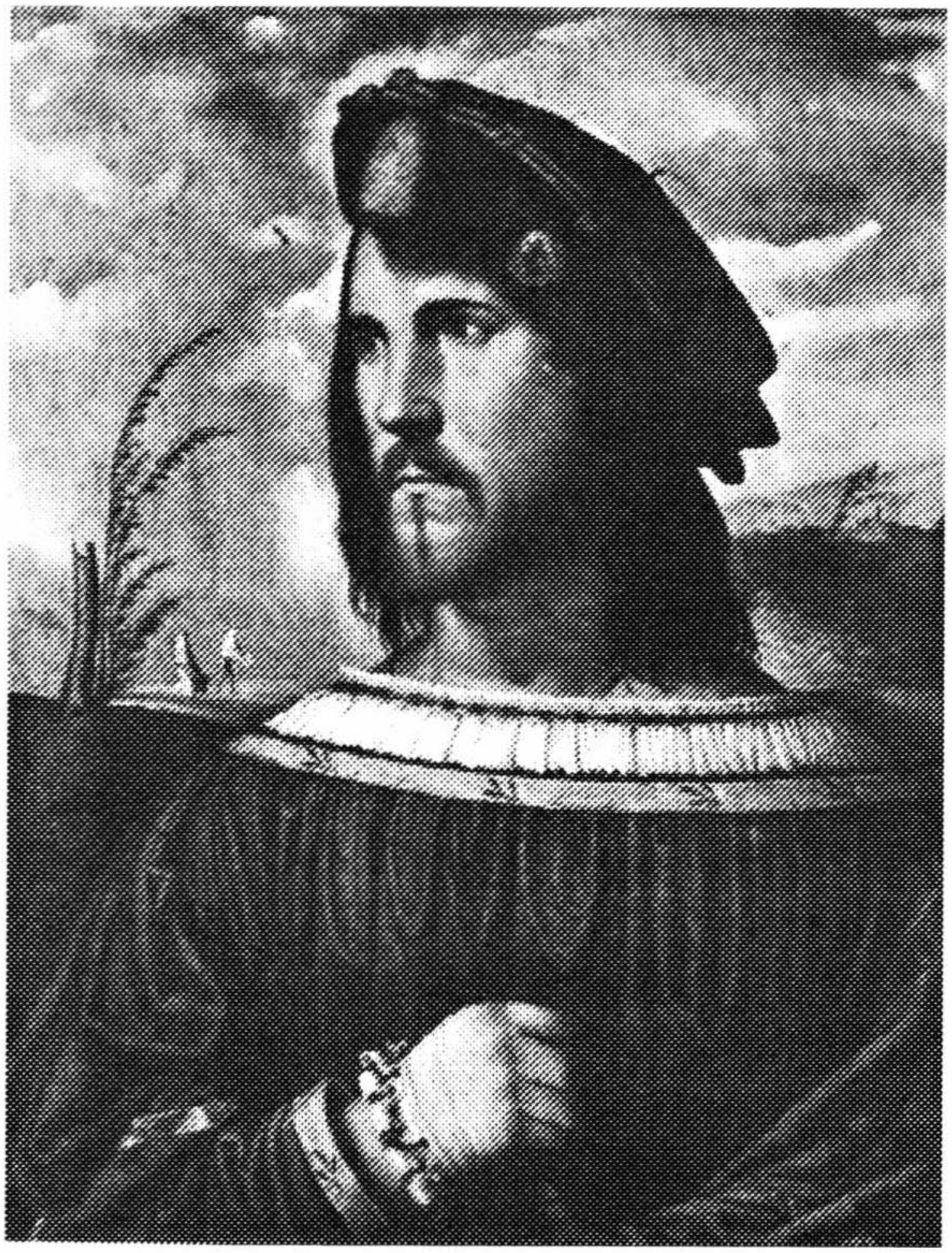

Cesare Borgia. Portret de Altobello Meloni – Accademia Carrara, Bergamo.

de Burgundia, fiica lui Carol Temerarul, ar fi dorit să ia înapoi de la regele Franței ducatul Burgundiei și să constituie un puternic stat burgund care să domine întreaga Europă Occidentală. (Prin pacea din Cambrai, însă, Burgundia a revenit lui Francisc I).

Visul imperialismului habsburgic s-a realizat, în schimb, sub forma unui imperialism spaniol, când coroana acestei țări i-a revenit lui Carol V. Spania își extinde atunci dominația în Italia, domină și Imperiul, garnizoanele spaniole se instalează în Germania, Carol V trebuie să cedeze fratelui său Ferdinand domeniile habsburgice din Austria și Germania, pentru ca în 1558 să renunțe la titlul imperial. – Filip II își păstrează posesiunile spaniole, erijându-se în campion al catolicismului în serviciul imperialismului spaniol – pe care însă îl limitează la spațiul european occidental. Ca atare, caută să supună Țările de Jos, încearcă să obțină tronul Angliei – mai întâi prin proiectata căsătorie cu Elisabeta I, apoi prin invazie armată; iar când Invincibila Armadă este distrusă, își îndreaptă privirile spre Franța,

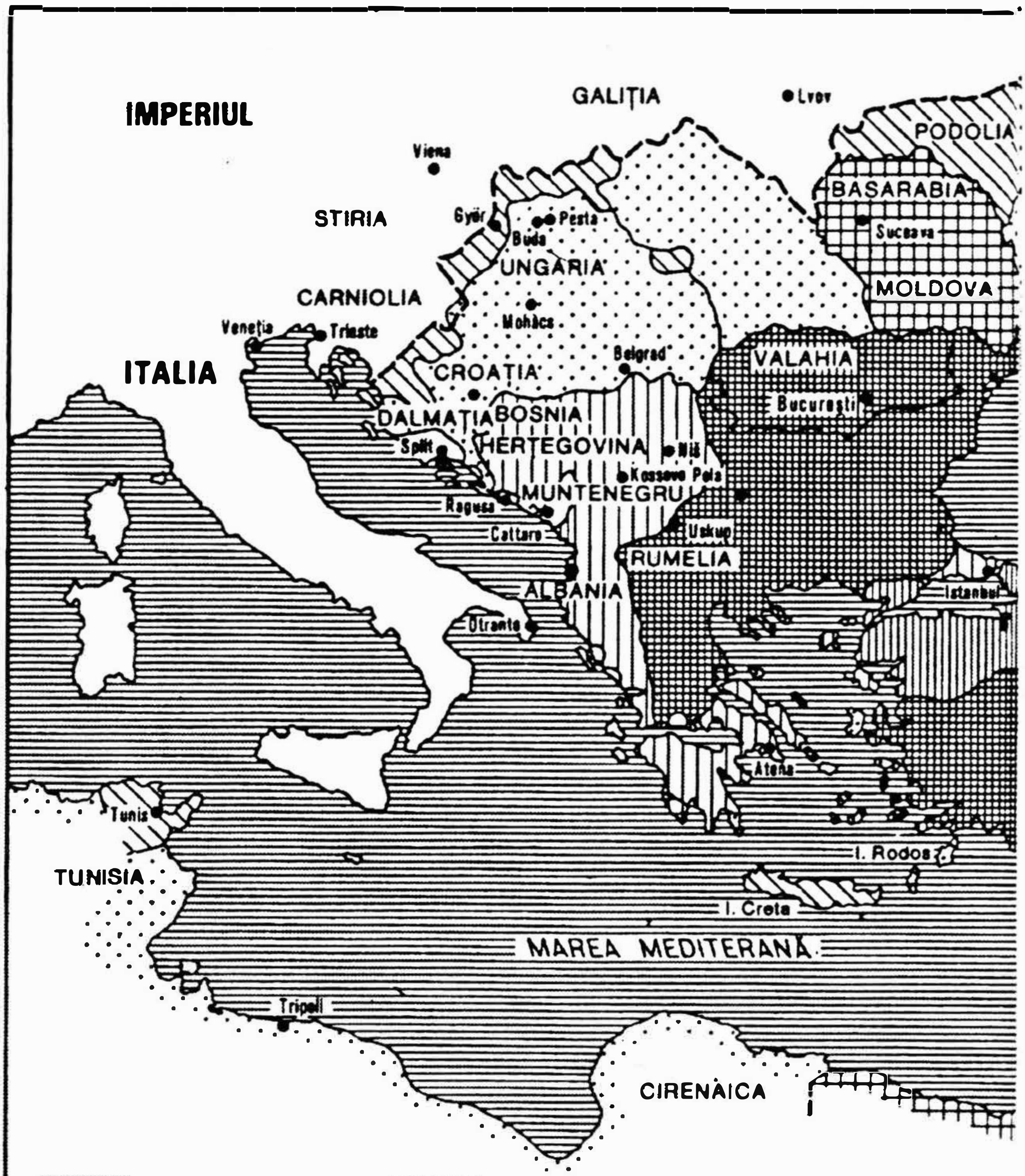

Imperiul otoman. Cuceriri teritoriale

își pune candidatura la tronul acestei țări, apoi pe aceea a fiicei sale Isabela... Dar și acest plan eșuează lamentabil (eșec sancționat de tratatul din Vervins din 1598). – În fond, și viguroasa reacție a sentimentului național din toate aceste țări a constituit un element decisiv în lovitura de grație dată ambițiosului imperialism spaniol. Care însă își va lua revanșa în ținuturile de dincolo de Ocean.

succesive (în secolele XV–XVII).

Imperialismul maritim nu era o tendință și o acțiune de dată recentă[1]; dar acum, în noile condiții, dominația asupra mărilor

1 Începând din sec. XII Veneția aspiră la dominația asupra Adriaticii; iar din secolul următor, Genova asupra Mării Negre. De asemenea, Danemarca asupra Mării Baltice: în timp ce Norvegia își rezervă spațiul oceanic până în Islanda și Groenlanda.

devenea o necesitate pentru imperialismul continental, în scopul de a asigura căile de comunicație cu posesiunile mai îndepărtate. (Imperialismul spaniol, de pildă, cu interesele sale vitate în Sicilia și Italia Meridională, nu se putea lipsi de dominația asupra Mediteranei Occidentale). Pe coastele mediteraniene navele aveau nevoie, pentru aprovizionare, de numeroase porturi, – pe care flota turcilor le bloca sau le jefuia, până la victoria creștinilor de la Lepanto.

Începe acum epopeea imperialismului din teritoriile transoceanice, impulsionat de Portugalia și Spania. Aceste țări își asigurau anticipat dominația teritoriilor pe care porneau să le descopere prin obținerea unor bule papale care delimitau zonele de acțiune ale celor două țări, excluzând orice altă țară – sub sancțiunea de excomunicare. Totodată, principalele tratate încheiate între Spania și Portugalia specificau cu precizie liniile de demarcație – în Oceanul Atlantic (tratatul din Tordesillas, 1494) și în Oceanul Pacific (tratatul încheiat la Zaragoza în 1529)[1]. – În 1533, Francisc I obține de la papa o altă interpretare a bulei din 1493 în sensul că și alte state puteau întreprinde călătorii urmărind descoperirea și explorarea unor ținuturi noi, cu dreptul apoi de a le ocupa.

Tendințele imperialiste – și actualizarea lor efectivă – au provocat reacția națiunilor. Instinctiv, pentru a împiedica triumful celui mai puternic, suveranii s-au unit împotriva acestei amenințări. Primul exemplu l-a dat Italia (liga din Veneția datează din 1495), urmată imediat de o serie de coaliții care au angrenat și celelalte țări din Occident. În felul acesta, spre a contrabalansa poziția celui mai puternic, s-a realizat un echilibru de forțe între state; un sistem care, apoi, va deveni regula echilibrului politic european.

1 Despre călătoriile, descoperirile și colonizările spaniole și portugheze se va vorbi pe larg într-un capitol următor.

RENAȘTEREA ECONOMICĂ

Redresarea demografică. Asistența socială • Transformări în agricultură • Producția industrială • Activitatea comercială (internă și internațională). Transporturile • Noi tehnici comerciale și financiare • Alte fenomene și probleme economice • „Revoluția prețurilor" • Începuturile capitalismului. Consecințe sociale.

REDRESAREA DEMOGRAFICĂ. ASISTENȚA SOCIALĂ

După catastrofala epidemie de ciumă din 1350, în secolul al XV-lea – și continuând în cel următor – se înregistrează un proces de vizibilă redresare demografică. Pe țări, acest proces nu poate fi tradus în cifre decât cu aproximație[1] (căci operații de recensământ al populației nu s-au efectuat decât începând abia din sec. XVIII); în schimb, date mai exacte asupra creșterii rapide a populației din unele orașe – și chiar din regiuni întregi – ne sunt cunoscute din registrele fiscale și cele parohiale[2]. În decursul secolului al XVI-lea, marile orașe – Napoli, Veneția, Milano, Roma, Lisabona, Sevilla, Londra, Anvers, – vor depăși fiecare cifra de 100.000 de locuitori; pentru ca, în secolul următor, Parisul și (probabil) Moscova să numere peste 200.000[3]. În aceeași perioadă, însă, marile epidemii au dus la o scădere considerabilă a populației[4]; ciuma, tifosul, variola, ș. a., au cauzat orașelor pierderi enorme. În 1576, Veneția pierde 30% din populație; Santander – 80% în 1599; Mantova – 70% în 1630; Napoli și Genova – 50% în 1656 (cf. A. Tenenti).

Cu toate aceste oscilații și situații variind după zone geografice și perioade, evoluția demografică a orașelor dovedește irefutabil

1 După aprecierile unor istorici (M. K. Bennet, W. Abel) „populația europeană care în 1300 era de 73 de milioane, iar în 1350 de 51 de milioane, a coborât la 45 în 1400 și a urcat la 69 în 1500, apoi la 89 de milioane în 1600 [...]. Populația Franței este apreciată, pentru anii 1340, 1470 și 1620, la respectiv 21, 14 și 21 milioane; cea a Germaniei la 14, 10 și 16 milioane; iar cea a Angliei (tot pentru anii indicați mai sus), la 4, 5, apoi la 3 și, în fine, la 5 milioane" (cf. A. Gallia, L. Bellavita). – În sec. XVI, populația Imperiului German crește de la 12 milioane la 20 milioane de locuitori (A. Tenenti).

2 De pildă: Tours avea 10.000 locuitori în 1440 și 16.000 în 1490; Anvers – 20.000 (în 1480) și 43.000 în 1520; Siena – 30.000 în 1460 și 50.000 în 1520; Veneția – 80.000 în 1422 și 100.000 în 1509 (iar în 1563 – 168.000); Verona – 14.800 în 1409 și 42.000 în 1502, ș. a. m. d.

3 Cel mai populat oraș european rămânea Constantinopolul. În alte continente, însă, unele orașe – Cairo, Alep, Tenochtitlan din Mexic (înainte de cucerirea spaniolă), sau câteva orașe din India și China – aveau o populație mult superioară numeric orașelor europene din acel timp.

4 Din Barcelona, de la 36.000 (în 1430) la 25.000 în 1490; din Montpellier, de la 10.800 (în 1447) la 6.000 (în 1518); din Hamburg, de la 22.000 în 1419, la 12.000 în 1526, etc.

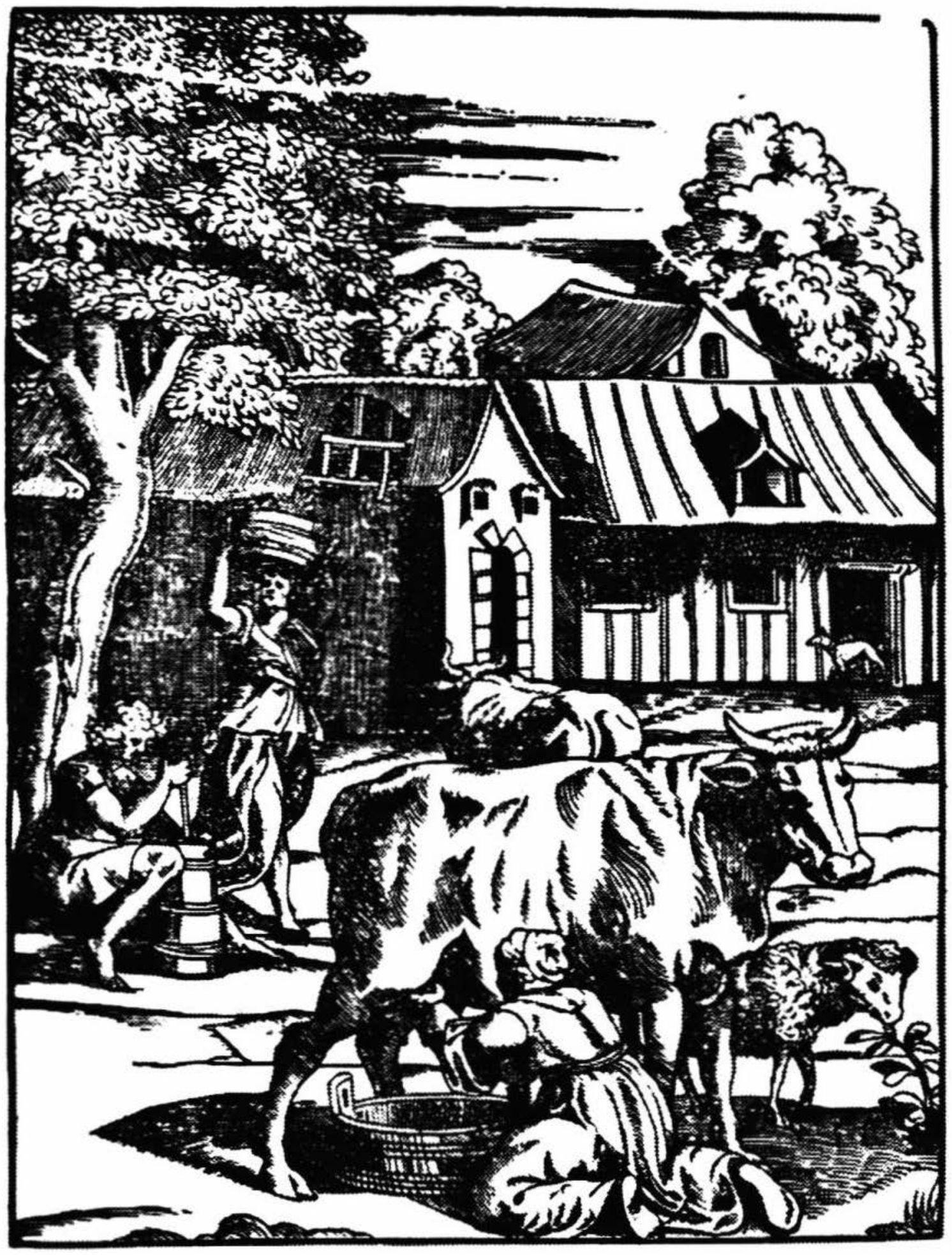

Scenă dintr-o gospodăric țărăncască: mulsul și pregătirca untului. –
Din *Commentari* dc P. Natioli, Vencția, 1565.

creșterea generală a populației. Fapt care nu se datorează progreselor, relativ modeste, ale medicinei, – mortalitatea infantilă îndeosebi rămânând încă la un nivel foarte ridicat[1]. (La țară însă virulența epidemiilor scăzuse). Cauzele principale ale creșterii populației sunt de ordin politic și economic. „Guvernările centrale, mai eficiente, precum și sfârșitul luptelor baronale și al războaielor civile în cea mai mare parte a Europei Occidentale, au făcut mai sigure căile de comunicație stradale și fluviale; ceea ce, la rândul său, a permis un grad mult mai ridicat de specializare pe plan regional, o creștere în consecință a producției și posibilitatea de a preîntâmpina și de a remedia daunele cauzate de proastele recolte locale“ (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

1 În Spania, de pildă, în regiunea Simancas mortalitatea infantilă atingea, în sec. XVI, un procent de 40% – 50%. La Palencia, 68% din nou-născuți nu ajungeau să împlinească vârsta de 7 ani.

Explozia demografică va avea, evident, consecințe pe plan economic și social. Producția agricolă nu se ridica la nivelul cerințelor sporite, prețurile produselor creșteau continuu, proprietarii funciari măreau arenzile și impuneau noi pretenții. Ca urmare, are loc fenomenul de deplasare periodică a unor mase de țărani, deveniți muncitori manuali sezonieri, precum și de migrație spre orașe. Sărăcia și vagabondajul sunt în creștere, prostituția și alte forme de infracțiuni de asemenea.

Acțiunile caritative medievale – atribuții prin excelență ale Bisericii și mănăstirilor – se dovedesc insuficiente. Se caută acum soluții noi. Astfel, protestantismul tinde să transfere autorității laice atribuțiile asistenței sociale, – cum s-a întâmplat în marile orașe germane (Augsburg, Nürnberg, Strassburg, Regensburg, etc.). Burghezia, categoria negustorilor în special, înțelegând că sărăcimea ar putea reprezenta chiar un pericol pentru liniștea și ordinea socială, se arăta mai dispusă decât nobilimea să contribuie la această operă de asistență. Conducerile orașelor de asemenea. Între 1533 – 1554 apar de pildă marile spitale din Lyon, Paris, Londra, subvenționate de municipalitățile respective. Începând din 1550 s-a stabilit – mai ales în Franța și Anglia – un impozit în beneficiul săracilor. De asemenea, s-a operat acum o deosebire netă între spitale – pentru tratamentul bolnavilor și invalizilor săraci – și azilurile destinate cerșetorilor sănătoși. S-a ajuns până acolo încât s-a recurs la sistemul autorizației de a cerși, la o reglementare a cerșitului. Carol Quintul le-a permis cerșetorilor să cerșească până pe o rază de 6 leghe depărtare de orașul lor. La Londra, acest permis era acordat numai cerșetorilor cărora li se eliberase în prealabil respectivul semn distinctiv. Apoi, măsurile au devenit mai restrictive: în Scoția și în Spania lui Filip II, cerșetorii nu puteau cerși decât în raza parohiei lor. Iar în țările sau în regiunile protestante au fost adoptate măsuri care urmăreau ca vagabonzii, săracii în putere și cerșetorii sănătoși să fie constrânși să muncească.

Între acțiunile de asistență socială pornite din inițiativă particulară, două s-au dovedit a fi mai eficiente. Prima – cea a unor confraternități care se ocupau de săraci căutând să le asigure hrană și locuință, să adune zestre pentru fetele sărace, să inițieze o reeducare morală a prostituatelor, să se îngrijească de infirmi, bătrâni și bolnavi; chiar spitalele și azilurile rămânând nu numai în sarcina Bisericii și mănăstirilor, ci și a laicilor. – A doua instituție de

„Vânzătoarca de fructe" – tablou de B. Campi (Galleria Brera, Milano). – În sec. XV are loc în societatea italiană un proces de ruralizare, reflectat și în artă.

binefacere[1] era institutul de credit purtând denumirea de *Monte di Pietà*. Inițiate de Ordinul Franciscan în scopul de a-i apăra pe săraci de cămătarii evrei (cu toate că și cămătarii toscani sau lombarzi erau la fel de oneroși), aceste institute acordau ajutoare, în bani sau cereale, în schimbul unui gaj, fără cămătă (sau cu un procent mic, suportat uneori de municipalitate).

În sec. XVI, autoritatea publică – din Germania, Olanda, Franța, Spania, Anglia, Italia, – a intervenit emițând o legislație în acest sens. Aceste legi privindu-i pe săraci variau de la o țară la alta, dar aveau în comun câteva prevederi – și anume: „distincția dintre săracul inapt și cel apt de muncă; o ordine de prioritate în distribuirea ajutoarelor; planul de a-i pune să lucreze pe cei apți de muncă, sub sancțiunea unor pedepse și a expulzării; educarea prin muncă a copiilor cerșetori; ridicarea celor inapți de muncă de pe străzi sau din fața bisericilor și internarea lor în aziluri sau spitale;

1 Apărută în Italia Centrală – și continuând până azi – la Perugia și Orvieto (în 1462, respectiv 1463).

acordarea posibilității de a cerși numai în anumite condiții și pe baza unui certificat eliberat în prealabil; reducerea pomenei spontane individuale la forma voluntară; finanțarea operei sociale de ajutoare prin sisteme de taxare generale, mai mult sau mai puțin benevole; încredințarea de a desfășura această operă unor funcționari aleși, numiți de comunitățile locale" (M. Guidetti).

TRANSFORMĂRI ÎN AGRICULTURĂ

Principala activitate economică și sursa de venituri cea mai importantă era – și va rămâne până în sec. XVIII – agricultura. După ce în sec. XIV agricultura ajunsese într-o stare gravă de decădere, numeroase sate fiind părăsite de țărani, începând din sec. XV se notează în întreaga Europă – din Țările de Jos până în sudul Italiei – o acțiune intensă de desțelenire, despădurire și asanare a terenurilor mlăștinoase, de recuperare și colonizare a zonelor agricole abandonate.

În Țările de Jos, 44.000 de hectare au fost redate prin îndiguire agriculturii. În Franța, suprafețe întinse de păduri și mărăcinișuri au devenit terenuri arabile. Aceeași operă s-a realizat în Prusia Orientală de către imigranții lituanieni. De asemenea, în Polonia; iar în Rusia – după cucerirea regiunilor Kazan și Astrahan. În Norvegia, culturile de secară iau locul pășunilor; la fel ca în Anglia – unde masivele asanări și despăduriri creează noi terenuri arabile. În zona castiliană din Peninsula Iberică recuperarea terenurilor abandonate și a celor acoperite de păduri s-a operat în mod echilibrat în interesul păstoritului și al agriculturii. Mai intens și în forme mai variate s-a efectuat opera de recuperare a unor vaste terenuri pentru agricultură în centrul și în nordul Italiei, – îndeosebi prin drenarea zonelor mlăștinoase și prin irigarea unor întinse terenuri destinate agriculturii, horticulturii și marilor orezării. Totodată, o răspândire deosebită cunoaște acum cultura cânepii și a inului.

Toate aceste transformări și ameliorări au permis o mai mare specializare a producției, pe zone. Astfel, în valea Padului a luat o mare extindere cultura orezului. În Franța, viticultura tinde să abandoneze regiunea rece și ploioasă a Normandiei, concentrându-se în sudul mai însorit al țării. Culturile horticole și pomicole din Țările de Jos au fost introduse acum și în Franța sau în regiunea Kent din sudul Angliei. (În Franța și Italia, produsele horticole – macul, șofranul, spanacul, țelina, sparanghelul, – sunt tot mai des menționo-

nate). Viile portugheze produc un vin care începe să fie deosebit de căutat în Anglia. În schimb, în Europa Septentrională viticultura este progresiv abandonată.

Hrișca, cu făina semințelor importantă în alimentația omului, își face apariția, către 1400, în Bretagne. Drobșorul, cultivat pentru substanțele colorante conținute în rădăcină, devine una din bogățiile regiunii Toulouse; iar roiba, din ale cărei frunze se obține prin fermentare o substanță albastră folosită de asemenea în vopsitorie, va constitui una din bogățiile Flandrei, Sileziei și bazinului Rhonului. Germania Orientală și Septentrională ajunge marele furnizor de secară al Europei Nord Occidentale. Cultura meiului, introdus la olandezi în procesul de fabricare a berei, se extinde acum în Anglia și mai ales în Germania. De asemenea, cultura foarte extinsă a dudului pentru creșterea viermilor de mătase; sau a castanului, – făina de castane înlocuind cerealele ca element de bază în alimentație. În întreaga zonă mediteraniană continuă cultivarea măslinului și producția untdelemnului. Trestia de zahăr – adusă de cruciați din Palestina mai întâi în insula Cipru – se răspândește în Sicilia (pentru ca, în sec. XVI, cultura ei să atingă gradul cel mai înalt în Calabria). Introduse tot din Orientul Apropiat în Italia și Spania – dar aclimatizate acum și în regiunile din nordul Alpilor – sunt feluritele salate, anghinare, vinetele, dovleacul, dovleceii, etc.

Marile noutăți ale secolului al XVI-lea în producția horticolă și cerealieră vor apare odată cu introducerea noilor culturi provenind din Lumea Nouă – a porumbului, a roșiilor, a cartofului. Porumbul – mult mai spornic decât celelalte cereale și deci fiind mai indicat pentru posibilitatea de a alimenta o populație mai densă – își face apariția în Spania la începutul secolului al XVI-lea, servind la furajarea animalelor; iar pentru alimentația omului – începând abia în secolul următor. Nici cartoful nu este atestat ca aliment uman, decât târziu (din 1573) [1].

De reținut este faptul că această diversificare și creștere considerabilă a producției agricole și horticole a fost obținută prin mari investiții de capital în agricultură cu scopuri prevalent speculative. Într-adevăr: în țările și regiunile cele mai mult solicitate de schimburile comerciale active – interne și în special internaționale – țăranii

1 Dar și după această dată cartoful a fost mult timp cultivat doar ca plantă decorativă; de exemplu, în Franța – unde n-a fost definitiv acceptat în alimentație decât abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, datorită ilustrului agronom A. A. Parmentier (autor și al unui tratat despre cultura roșiilor).

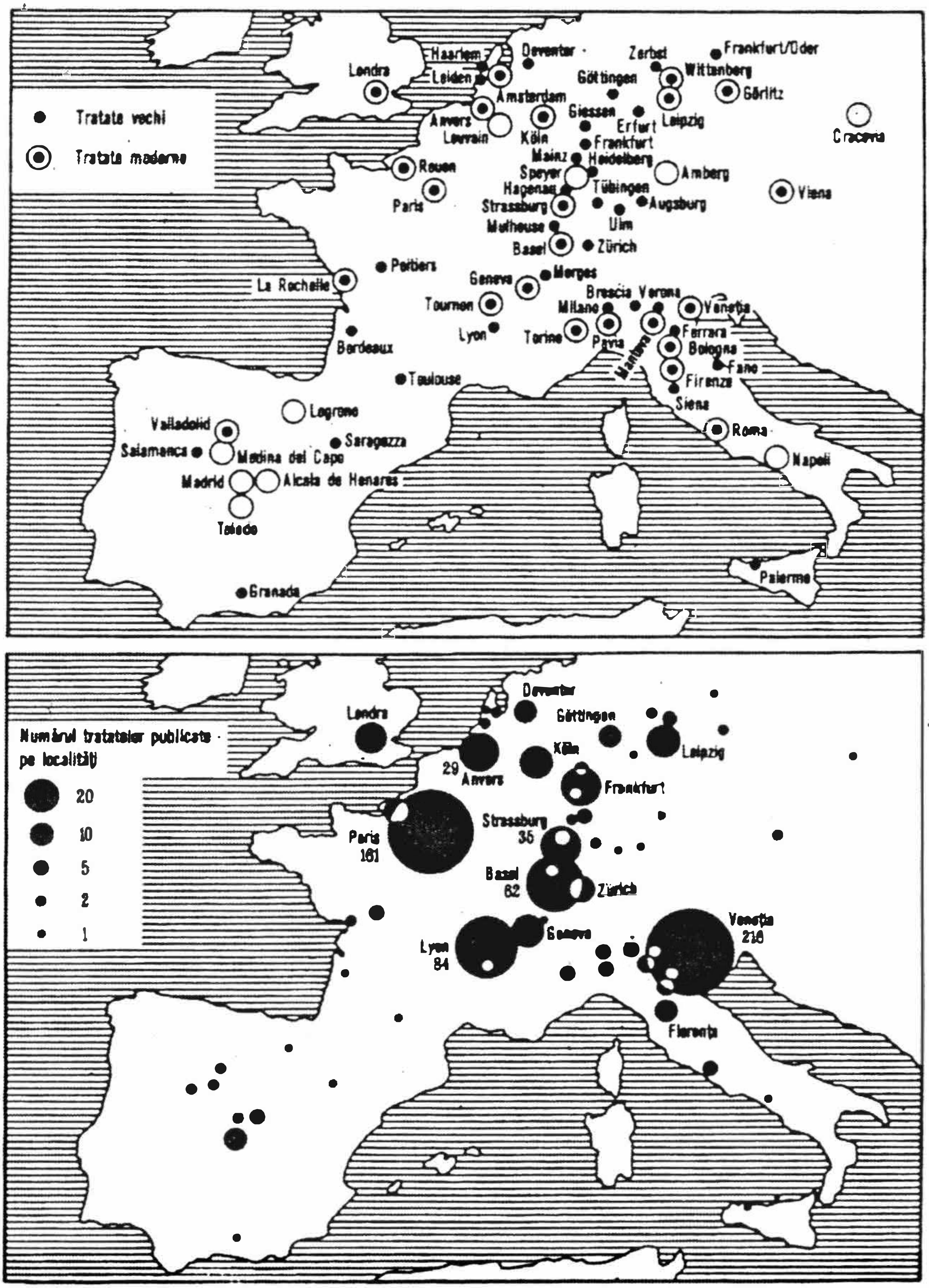

Imprimarca şi difuzarca tratatclor dc agricultură în Europa până la 1600.

și-au putut ameliora mult condițiile de viață; încât, marea lor majoritate s-au eliberat de regimul de iobagi, foarte mulți devenind producători liberi.

Transformările și marile progrese înregistrate în economia agrară sunt cu atât mai apreciabile cu cât inovațiile tehnice apărute

în secolele XV și XVI în acest domeniu au avut o importanță minimă, reducându-se în general la perfecționarea celor din secolele precedente.

Astfel, începând din sec. XV în Olanda moara de vânt a fost folosită și pentru operații de drenare (iar apoi, și în regiunile germane de pe țărmurile Balticei). Flamanzii au inventat un plug ușor, cu un corn și montat pe o roată, care putea fi întors cu ușu-rință la capătul brazdei. Pentru secerat, în unele regiuni din Europa[1] coasa a înlocuit acum secera[2]. Puține lucruri noi sunt de semnalat și în privința tehnicilor agricole – și numai la scară locală. De pildă – în sec. XVI apar în diferite regiuni (în special din Olanda și Lombardia) forme de agricultură intensivă, prin reducerea considerabilă a terenurilor lăsate de pârloagă, prin introducerea unor culturi intercalate, prin folosirea într-o mai mare măsură a îngrășămintelor și prin perfecționarea în forme noi a rotației trienale. În felul acesta, se puneau premisele culturilor alternate (care însă nu vor fi aplicate decât în secolele următoare). – Mai trebuie adăugat că în acest secol se publică – în Franța, Anglia, Germania și, îndeosebi, Italia – și cunosc o mare răspândire numeroasele tratate de agronomie; fapt care atestă interesul larg față de viața rurală și problemele ei.

Un țăran din regiunea Veneto. – Din *Habiti...*, de C. Vecellio.

În viața satelor europene agricultura coexista dintotdeauna cu creșterea animalelor. Dar în

1 Din câmpia Flandrei până în pusta Ungariei. Dar în multe regiuni din Franța coasa n-a înlocuit secera decât abia către sfârșitul secolului al XVIII-lea.

2 „Trecerea de la seceră la coasă – observa M. Bloch – a avut consecințe care loveau în anumite obiceiuri stabilite din vechime. Căci era un obicei al pământului ca tulpinile cerealelor rămase pe câmp după ce spicele fuseseră tăiate cu secera să rămână comunității sătești care dispunea după cum credea de cuviință [...]. Secератul cu coasa însă făcea ca țăranul, proprietar sau arendaș, să-și însușească și paiele. Dealtminteri, pentru țărani paiele căpătaseră acum o valoare din ce în ce mai mare, – aceștia folosindu-le fie la furajarea vitelor, fie ca așternut în grajduri" (M. Guidetti).

secolele XV și XVI, în unele țări echilibrul dintre aceste două tipuri de activități rurale este compromis – în detrimentul agriculturii. Este cazul în primul rând al Angliei, unde terenurile arabile sunt transformate în pășuni și îm-prejmuite, de cele mai multe ori fără a se ține seama de drepturile colective ale comunităților sătești.

Explicația acestei stări de lucruri constă atât în marea dezvoltare a industriei manufacturiere textile care necesita cantități din ce în ce mai mari de materie primă, cât și – odată cu creșterea rapidă, continuă a populației orașelor – a cererii mult sporite de carne, lapte și produse lactate. În multe regiuni ale Europei Septentrionale – în Suedia, Danemarca, Schleswig-Holstein, Țările de Jos, – creșterea animalelor devine acum activitatea economică de primă importanță. Dar și pășunile câmpiilor Dunării, Tisei, ale celor din Rusia și din sud-estul Europei asigurau condiții creșterii vitelor și aprovizionarea cu carne a țărilor occidentale. Încă din sec. XV, la târgurile din Viena negustorii veniți din Germania achiziționau cirezile aduse din țările răsăritene în schimbul unor produse textile și artizanale.

În Germania, pământurile abandonate erau acum recuperate și destinate pășunatului. În Franța și Italia pășunatul turmelor de ovine și al cirezilor de bovine a trebuit să fie reglementat prin măsuri vizând protejarea terenurilor rezervate agriculturii. În cadrul acestor măsuri, regiuni întregi s-au organizat spre a stabili condițiile practicării transhumanței, – prin crearea unui corp de funcționari care să perceapă taxele pentru pășunat, prin repartizarea între păstori a pășunilor disponibile, stabilirea parcursului de transhumanță, controlul vânzărilor de lână și a animalelor de tăiat, etc. În Peninsula Iberică, marea organizație a *Mestei* (fondată în sec. XIII, iar în sec. XV grupându-i pe toți proprietarii de turme de oi, organizând și controlând transhumanța) dispunea de imensele latifundii ale ordinelor militare cavalerești pe care păștеau peste cinci milioane de oi, a căror lână constituia un articol principal al exportului Spaniei[1].

PRODUCȚIA INDUSTRIALĂ

Principalele activități economice non-agricole, „preindustriale", au fost, de-a lungul secolelor XV și XVI, activitățile textilă, extractivă și metalurgică. La acestea se adaugau cea a construcțiilor

1 „Traficul de animale controlat de organizația aragoneză era impunător: 424.000 de oi în 1445, un milion de oi și 13.000 de comute câțiva ani mai târziu; 1.300.000 de oi către 1560 și 2.800.000 în 1591. Era o afacere foarte bună pentru fisc, pentru proprietarii funciari și pentru negustorii de lână și carne" (*Idem*).

Quentin Metsys: „Zaraful şi soţia sa" – Muzeul Luvru, Paris.

navale, cea tipografică, și în special cea edilitară – determinată de creșterea populaţiei oraşelor, inclusiv a marelui număr de funcţionari ai statului.

Începând din secolul al XVI-lea, cărbunele mineral va fi extras pe scară largă – mai ales în Ţările de Jos și în estul Angliei; fierul – în unele regiuni din Franţa, Germania, Saxonia (dar și în Castilia); sarea – în regiunea de coastă din Italia Meridională și Spania (iar sarea gemă, cu precădere în Polonia). Alaunul, indispensabil la vopsitul ţesăturilor – și care acum nu mai putea fi importat din Orient, căile comerciale mediteraniene fiind controlate de turci, – este descoperit în 1461 într-o localitate (Tolfa) din zona colinară a Romei; și într-o cantitate suficientă pentru a aproviziona întreaga producţie textilă europeană.

În Europa Centrală au fost deschise sau exploatate mult mai intens numeroase mine. Într-o perioadă de numai 70 de ani (între 1460 – 1530) producţia de argint a crescut de cinci ori, ajungând la 90 tone anual; iar cea de cupru – la câteva sute de tone. Însăși structura modului de exploatare s-a modificat. Capitalul era pus la dispoziţie de acţionari; un antreprenor recruta mâna de lucru, controlând-o și plătind-o. Numărul lucrătorilor era mic – între 16 – 32

pentru câte o mină. Aceştia, deveniţi salariaţi cu drepturi şi beneficii mai reduse decât cele ale predecesorilor lor, se asociau şi nu arareori declarau grevă. Beneficiile cele mai mari le reveneau deţinătorilor de drept ai minelor – suveranilor habsburgi sau regelui Matei Corvinul al Ungariei. Dar şi membrii unor adevărate dinastii de mari negustori ştiau să profite din plin, făcând uz de abile manevre bancare. (De pildă – celebra familie Fugger din Augsburg, care, împrumutând mari sume de bani împăratului Maximilian sau arhiducelui Sigismund al Tirolului, obţinuse în schimb concesiunea – până la rambursarea creditului – unor mari mine) [1].

Tehnica mineritului a obţinut în acest timp rezultate cu totul remarcabile. *De re metallica*, opera saxonului Georg Bauer (cu numele latinizat – Agricola), apărută în Elveţia în 1556, descrie probleme tehnice legate de puţurile de mare adâncime, probleme de ventilaţie, de drenaj, de coborâre şi urcare a oamenilor şi materialelor. Cum puţurile ajungeau acum până la o adâncime de 85 m, pentru remedierea inundaţiilor şi exploziilor de gaze s-au inventat felurite maşinării din lemn (cu câteva elemente indispensabile din fier), acţionate de oameni, animale sau forţe naturale; pompe aspiratoare cu piston, foale gigantice din piele, ventilatoare – care, utilizând forţa unei mori de vânt, evacua aerul toxic din puţ şi galerii printr-un tub de aerisire; scripeţi uriaşi pentru scoaterea la suprafaţă a minereului, acţionaţi de cai; mori de măcinat minereul, cu maiuri enorme puse în mişcare de forţa morilor de apă, etc. [2]

În procesul de prelucrare a fierului se introduce o inovaţie de cea mai mare importanţă: „cuptorul înalt" – în care minereul de fier este aşezat pe un pat de cărbune de lemn; arderea este întreţinută cu ajutorul unor foale enorme, de 7 m, acţionate de forţa hidraulică[3]. Apărute mai întâi în Germania în prima jumătate a secolului al XVI-lea, cuptoarele înalte s-au răspândit repede în sudul Angliei,

1 Numai exploatarea minelor de cupru din Transilvania şi Ungaria a realizat, în doar 32 de ani (între 1494 – 1526), o producţie de 82.000 tone de cupru rafinat (vândut Veneţici).

2 Noile tehnici ale mineritului situau minerii (consideraţi prin tradiţie un grup social în sine) în rândul specialiştilor, – pe care îi recrutează acum ca atare şi regele Ludovic XI şi ţarul Ivan III, în 1491. Guvernele le acordau anumite privilegii (în Suedia minerii îşi trimiteau propriii lor reprezentanţi în adunările „parlamentare"); iar în timp de război ofiţerii însărcinaţi cu recrutarea soldaţilor îi solicitau pentru a face parte din trupele de geniu. (Cf. John Hale).

3 Se obţine astfel fonta; care, topită apoi într-o forjă, devenea – prin decarbonizare – fier sau oţel.

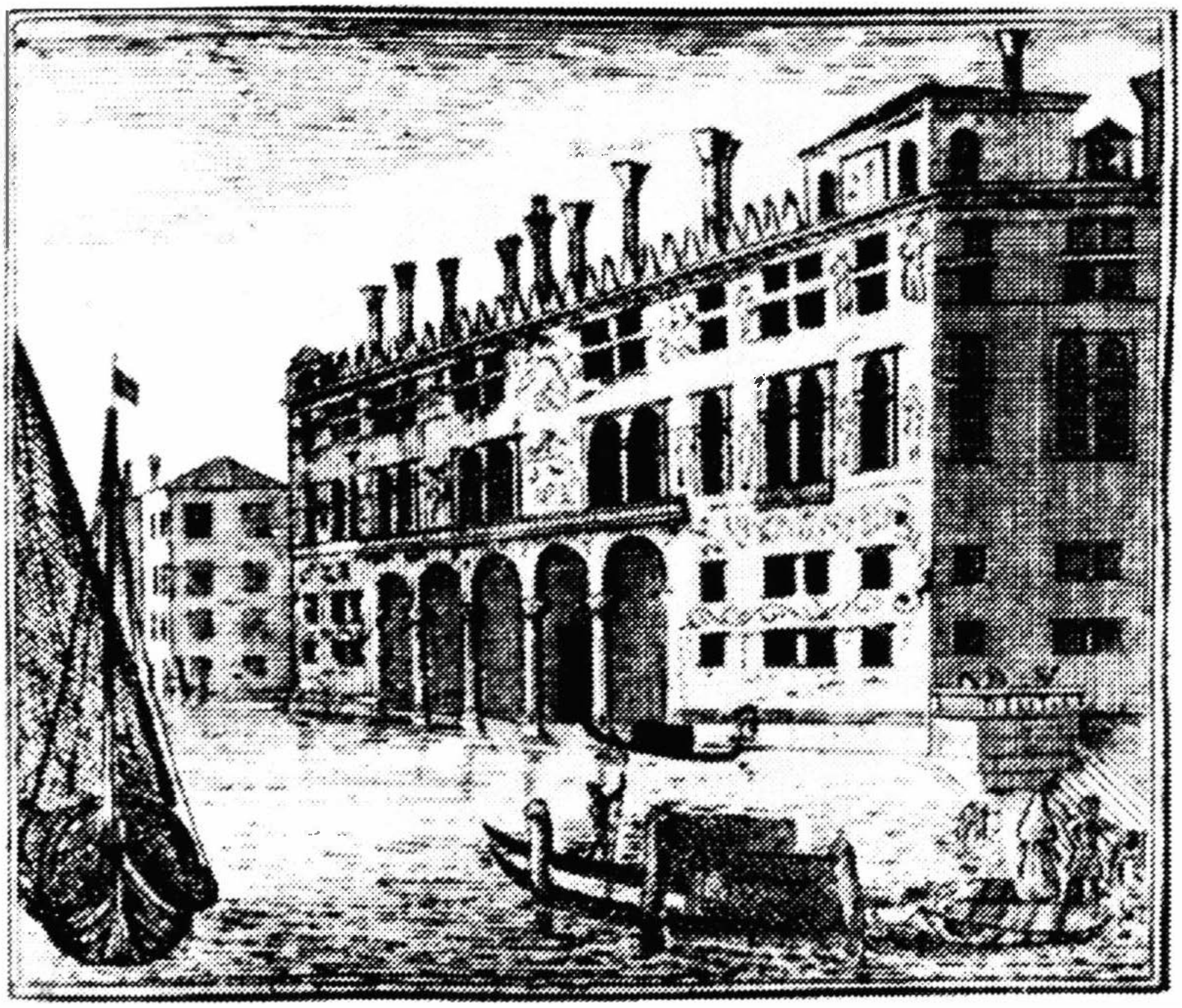

„Fondaco dei Tedeschi" – antrepozite și han al negustorilor germani din Veneția (vedere dinspre Canal Grande). Gravură din sec. XVI. – Muzeo Correr, Veneția.

Țările de Jos, nordul Franței (iar între 1620–1632 – în Polonia și Rusia). Având baza de 7–8 m^2 și înălțimea de circa 10 m, un cuptor înalt putea produce între 100 – 500 de tone de fontă anual.

În sectorul producției textile – activ în întreaga Europă Centrală și Occidentală – nu apar inovații tehnice deosebite. În schimb, demne de relevat sunt formele diferite de organizare a producției, pe care istoricii germani o numesc *Verlagssystem*.

Pe lângă forma primară, a atelierului meșteșugăresc personal, spre sfârșitul Evului Mediu se organizaseră adevărate „fabrici" – cu muncitori lucrând ca salariați ai proprietarului care le punea la dispoziție localul, materia primă și mașinile sau uneltele de lucru[1]. Pe antreprenor (proprietar) nu-l interesa atât să-și perfecționeze uneltele de producție sau să găsească mână de lucru ieftină – acum când creșterea populației îi asigura la discreție o forță de muncă, – cât să găsească și capitalul necesar și piețe de desfacere asigurate.

1 Deci de, pe de altă parte, nu implica și o diviziune a muncii specializată.

Dificultățile cele mai mari veneau din partea breslelor, rigid și foarte bine organizate, perfect capabile să se apere contra concurenței antreprenorului capitalist. Acesta găsește soluția: munca la domiciliu – *Verlagssystem*. O soluție care în sec. XVI își găsește o largă răspândire – mai ales în Anglia, Flandra și Brabant, în Germania și Elveția; și, parțial, în Franța, Lombardia și Toscana.

În baza acestui sistem (în care capitalul antreprenorului pătrunde și la țară – integrând tradiționalul meșteșug domestic – și în atelierele meșteșugarilor din orașe), meseriașul nu mai lucrează pe cont propriu, devine salariat; în schimb are mai multă libertate și mai mari posibilități de câștig. Sporind considerabil producția destinată pieței, acest sistem a dat un mare impuls și activității comerciale (mai ales, comerțului internațional); cu atât mai mult cu cât de regulă una și aceeași persoană organiza producția, punea la dispoziție capitalul, căuta piața de desfacere și își vindea produsele.

Bineînțeles că atitudinea breslelor față de acest sistem era cea obstrucționistă. Sistemul lor corporativ reușise să monopolizeze organizarea unora din industriile mai importante – în primul rând cea textilă – din Anglia, Flandra, Italia, Germania Sud-Occidentală; să fixeze prețurile, să reglementeze calitatea produselor, să interzică introducerea unor tehnici noi, să stabilească numărul calfelor și ucenicilor pe care un meșter îi putea angaja, etc. Într-o întreagă serie de sectoare breslele orășenești continuau să-și păstreze strict structura artizanală și concentrarea asupra producției care nu era destinată prioritar marelui comerț, internațional. – În fața acestei situații, antreprenorii-negustori au reacționat constituindu-se și ei în ghilde, corporații, companii, fundamental diferite de cele ale breslelor meșteșugărești; dar care reprezentau concentrări de forțe, economice și sociale, în stare să joace în același timp și un rol politic în viața orașelor și a regatelor. Ceea ce în Florența secolului al XIV-lea fusese (și continua încă să fie, mai bine organizată) importanta corporație a lânei – numită Calimala –, în realitate nu era altceva decât o asemenea companie de antreprenori capitaliști: un consorțiu mercantil de care depindeau mii de meșteșugari și de lucrători.

Pe de altă parte, în sec. XVI se afirmă tot mai vizibil tendința suveranilor din unele țări de a ține sub control – prin corpul lor de funcționari locali – sistemul corporațiilor, supraveghindu-l spre a-i putea verifica atât îndeplinirea obligațiilor fiscale, cât și atitudinile politice – și, prin urmare, putând preveni și eventualele agitații

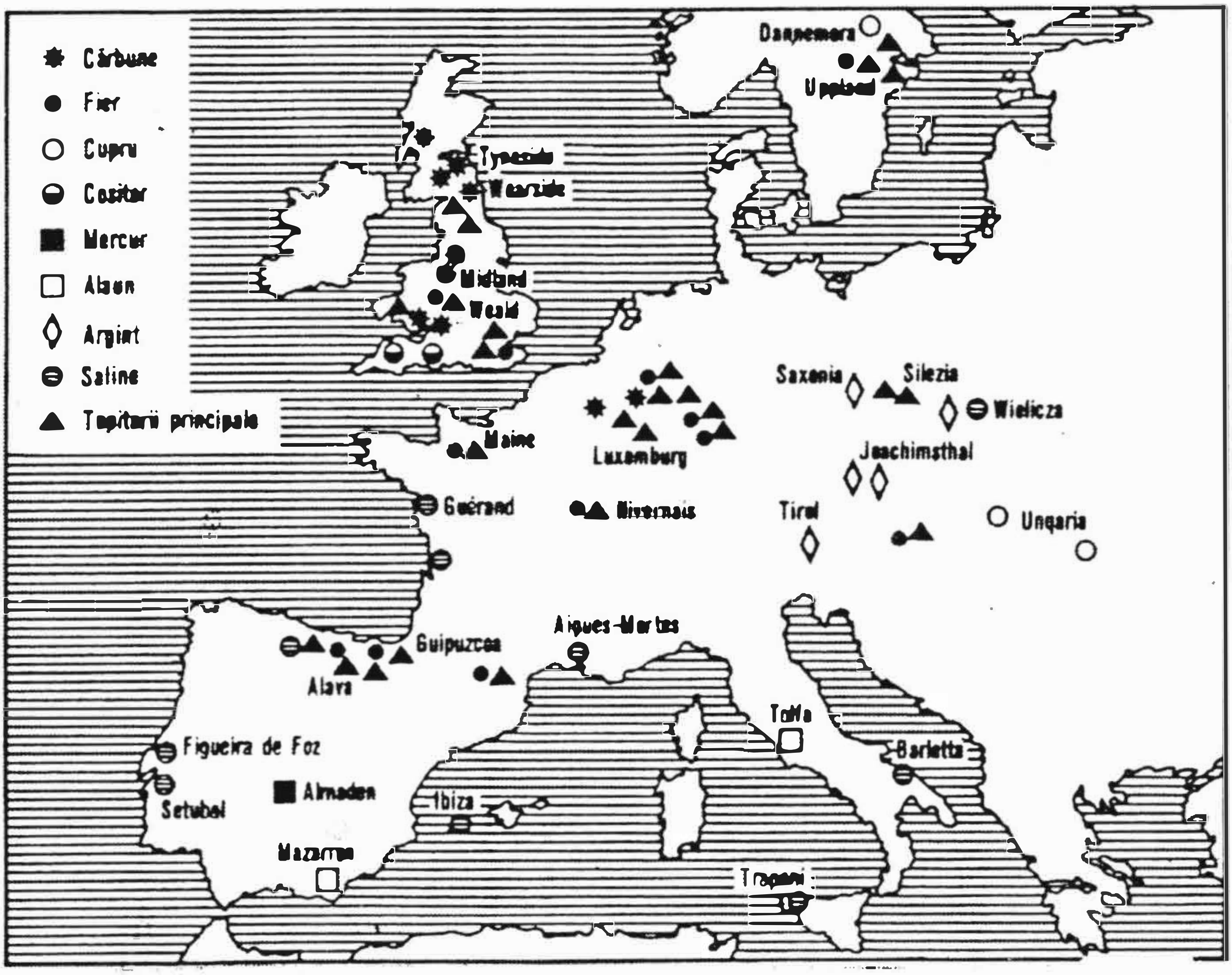

Principalele zone miniere și centre metalurgice în sec. XVI.

sociale contra ordinii constituite. În Franța, printre funcțiile publice pe care guvernarea le scotea cu regularitate la vânzare erau și cele din conducerea corporațiilor. Iar un decret emis de Henric III în 1581 îi obliga pe toți meșterii din toate orașele țării să facă parte dintr-o corporație, – depunând în prealabil jurământ de supunere suveranului și justiției regale.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ (INTERNĂ ȘI INTERNAȚIONALĂ). TRANSPORTURILE

Sectorul decisiv al renașterii, al dezvoltării economice din secolele XV și XVI a fost cel al comerțului internațional. Celelalte aspecte economice – noi și importante – ale acestei perioade le-au constituit: funcția economică sensibil dinamizată a activității agricole, sosirea masivă de metale prețioase din Lumea Nouă, în fine, creditul public și privat. De asemenea, în procesul de expansiune

comercială a epocii căile de comunicație oceanice capătă o importanță notabilă, – fără a le depăși însă, deocamdată, pe cele din zonele mediteraniană și baltică.

Dar viața economică (în speță activitatea comercială) era considerabil handicapată de condițiile mai mult decât precare ale transporturilor rutiere și fluviale. Prin grija orașelor sau a unor asociații de negustori, precum și cu sprijinul financiar al suveranilor, podurile și drumurile mai importante au fost reparate. În general însă drumurile erau desfundate iar podurile avariate; încât mărfurile erau transportate de preferință pe spinarea cailor și catârilor. Căruțele cu sistemul roților din față mobil nu sunt realmente folosite decât începând din jurul anului 1470. Oricum, carele transportând mărfuri nu puteau parcurge mai mult de, în medie, 30 km într-o zi. Se foloseau și căruțe grele, cu atelaje de 6 – 8 cai. În cea mai mare parte însă (și pentru mărfuri mai grele – grâne, vin, fân, etc.) era preferat transportul pe cursurile de apă – cu bărci, plute, corăbii cu fundul plat sau cu bacuri. În Țările de Jos (ca și în Lombardia) erau mult folosite și canalele. Un alt handicap îl constituia încetineala transporturilor[1]. În sfârșit, transporturile erau foarte oneroase: în medie 10% din valoarea mărfurilor transportate (dar uneori depășind chiar 20%) îl reprezentau cheltuielile de transport[2].

Mult mai dinamic și mai puțin costisitor era, firește, transportul maritim, – chiar dacă în sec. XV navigația era încă lentă, periculoasă, lipsită de suficiente fiaruri, de geamanduri, de hărți maritime bune și de mijloace adecvate pentru calculul longitudinilor. Când distanța Anvers – Lisabona era parcursă în 15 zile, viteza maximă ce putea fi atinsă – în condiții perfecte de navigație – era de 10 km la oră. Navele atingeau, în această perioadă, dimensiuni considerabile. În zona hanseatică, orca cu trei catarge avea o capacitate de până la 300 de tone. În Mediterana, galera cu 160 de vâslași ducea o încărcătură tot atât de mare; dar vâslașii reprezentau o cheltuială prea mare, iar bordurile prea joase, aproape la nivelul apei, expunea galera la mari pericole. În sec. XVI galerele au fost înlocuite cu nave cu pânze – de tipuri diferite, și cu o capacitate obișnuită de 200 până

1 Pentru a ajunge de la Veneția la Bruxelles erau necesare 10 zile; până la Paris 12; până – la Londra – 24 de zile; iar până la Constantinopol – mai mult de o lună.

2 S-a calculat (cf. J. – B. Say, 1828) că „un transport pe uscat, pe o distanță de zece leghe, este mai costisitor decât un transport pe o mie de leghe de mare". – În sec. XVII încă, transportul unui butoi de vin de la Beaune la Paris era de trei ori mai scump decât prețul vinului transportat!

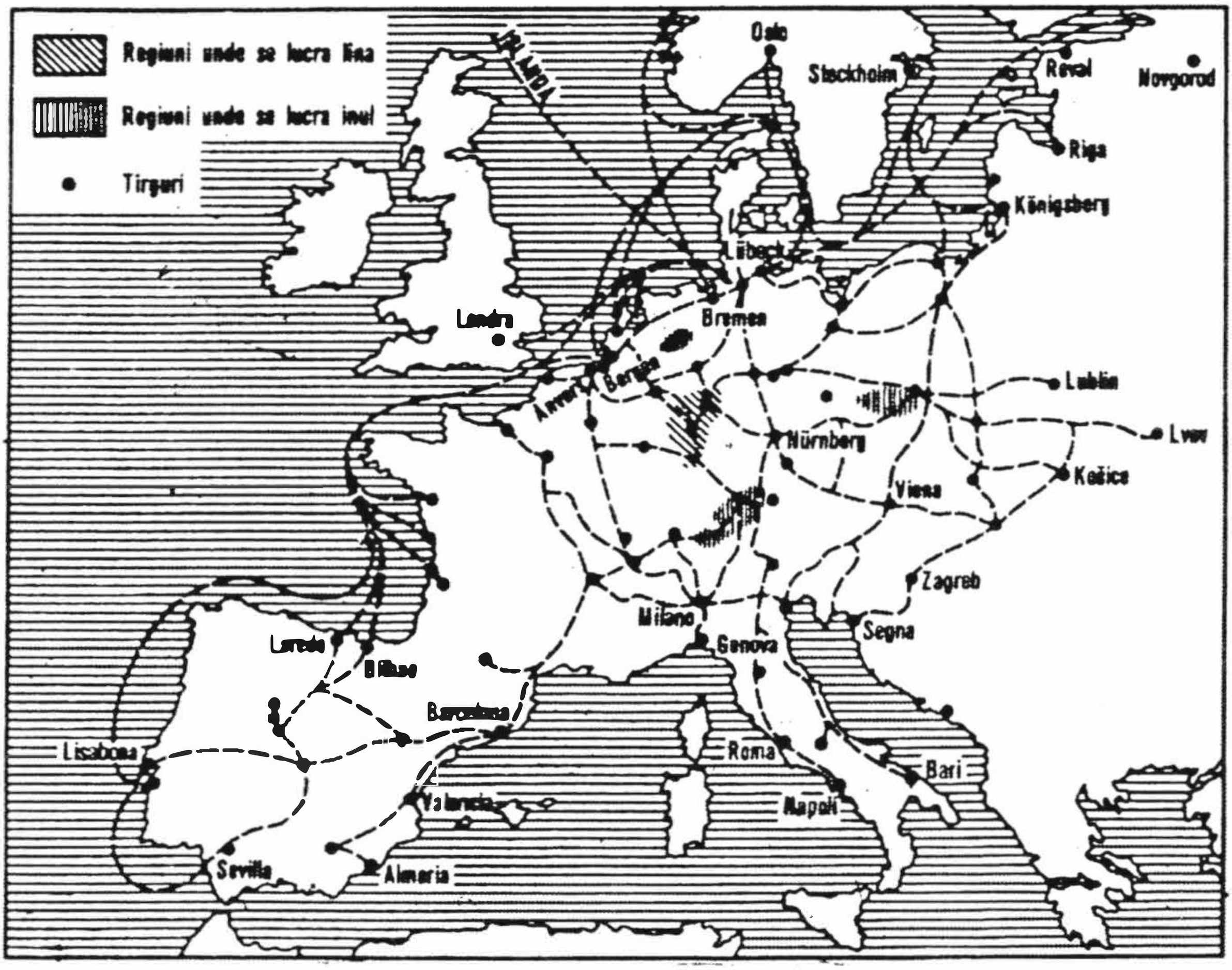

Extinderea traficului comercial german în sec. XVI.

la 500 de tone. Dar corăbiile veneţiene puteau transporta până în Siria chiar 1000 de tone; „caracele“ genoveze încărcau 1500 de tone; în timp ce „caracele“ portugheze din sec. XVI, cu o deplasare de 2.000 de tone, străbăteau apele de-a lungul coastelor vest-africane având la bord 800 de oameni, marinari și călători[1].

Schimburile comerciale se desfășurau în centrele stabilite de tradiţie: în localităţi mai accesibile transportului mărfurilor, sau în cele ce beneficiau de protecţia seniorului local, sau în vechi centre de pelerinaj. Aici se ţineau bâlciurile – care erau totodată și ocazii de petreceri populare sau de manifestări religioase. – Dar sectorul economic cel mai dinamic al epocii, cel care prezintă noutăţi într-adevăr spectaculaose și care determină o deosebit de intensă

1 Totuşi, „până în ultimele zile ale navigaţiei cu vele, nave foarte mici – de 30, 40, 50 de tone, – cutreierau mările. Abia începând de prin 1840, întrebuinţarea fierului a permis construcţia unor corpuri de nave mai mari. Până atunci, coca de 200 de tone constituia regula; cea de 500 – excepţia; iar cea de 1000 până la 2000 de tone – o curiozitate“ (F. Braudel).

circulație monetară, este comerțul efectuat la mari distanțe, comerțul internațional (inclusiv intercontinental și transoceanic). „Existența curților princiare, al căror exemplu difuzează gustul luxului în toate clasele societății, și aceea a armatelor de mercenari; apoi, înmulțirea și dezvoltarea marilor orașe, creșterea populației, îmbogățirea Europei, – factori constituind alternativ cauza și efectul, – au sporit acum consumul, nu numai al produselor rare și scumpe, ci și al celor comune" (R. Mousnier).

În spațiul european, geografia comerțului internațional al secolelor XV și XVI rămâne, substanțialmente, cea a perioadei precedente: cei doi poli ai săi erau reprezentați de ariile cele mai industrializate și mai intens urbanizate – Italia de Nord și Flandra. Ambele arii erau mari producătoare de țesături de lână (Italia se specializase și în țesăturile de mătase): ambele dispuneau de o industrie metalurgică dezvoltată și de șantiere navale moderne. Contactele între cele două arii se stabiliseră fie pe uscat, fie pe mare. Pe parcurs, itinerariile se ramificau: spre sud-vest (Franța, Spania), spre nord-est (Anglia), sau spre nord – Germania. Țările Baltice (unde soseau și mărfuri din Rusia și Scandinavia). Aceste itinerarii au determinat apariția unor importante centre comerciale – în Germania (Leipzig, Köln, Frankfurt pe Main); sau în Franța – unde Lyonul devine cel mai important centru comercial și financiar din Europa și, pentru câteva decenii, cea mai mare piață europeană a argintului.

Pe de altă parte, mărfurile aduse din alte continente de negustorii portughezi (îndeosebi mirodenii) și spanioli erau desfăcute în Europa prin portul Anvers – cea mai mare piață comercială europeană alături de Lyon[1] – de unde în schimb porneau spre Lisabona și Sevilla grâu, cupru, pește, vin, mercerie, tunuri, proiectile, pânză pentru vele, etc. Dar corăbiile spaniole mai descărcau în portul Anvers și produse proprii – mătăsuri, arme, lână brută de cea mai bună calitate[2]. – În general, principalele articole care făceau obiectul schimburilor comerciale la mari distanțe erau țesăturile și postavurile, colonialele, grânele, sarea, pieile și blănurile din ținu-

1 „Anvers deveni un motor economic mondial și centru a numeroase industrii – textilă, metalurgică, de construcții navale, de tipografie. Aici se fabricau instrumente științifice și muzicale, tapiserii, mobile, etc.; și totodată, aici erau în floare operațiile de credit. Portughezii găsiseră în acest oraș flamand, pe lângă capitalurile germanice, argintul extras din minele germane de care aveau nevoie în Indii" (A. Tenenti).

2 Produs prin care Spania luase locul Angliei ca principal furnizor internațional al țesăturilor din Flandra și Brabant.

O tranzacţic comcrcială.
Pagină miniată dintr-un *Regisiru comercial* din Murano. – Vcnc̦ia,

turile septentrionale, vinurile, produsele lactate, arme de foc de tot felul, metale și produse siderurgice finite. În fine – cărți tipărite, mașini și unelte tipografice, urmând imediat momentului descoperirii tiparului. Important ca volum era și comerțul de sclavi, indispensabili flotelor mediteraniene.

O pondere deosebită în comerțul mediteranian o dețineau articolele importate din țările Orientului. În primul rând, condimentele – piper negru, scorțișoară, ghimbir, cuișoară, nucșoară. Apoi, diferite plante, rădăcina sau fructul lor, cu diferite proprietăți medicinale (purgative, antispasmodice, vermifuge, tonice, stimulente, unguente, antiscorbutice) – ca simichia, mirobolanul, reventul, scamonea, pelinul, camforul, opiul, ș. a. La acestea se adăugau textile (bumbac din Egipt, mătăsuri din Persia, Siria, Irak, China), plante sau substanțe întrebuințate în vopsitoria țesăturilor, parfumuri, sticlărie, arme din Siria, perle din Golful Persic, fildeș și diamante din India, rubine din Ceylon, etc. Până la data circumnavigației Africii de către portughezi – care au stabilit contacte directe cu producătorii sau furnizorii acestor mărfuri – negustorii europeni se aprovizionau prin intermediul negustorilor arabi. Concurența portugheză a însemnat pentru Veneția – care deținuse monopolul importului de mirodenii –

o puternică lovitură (importul venețian de coloniale scăzând cu 75%); dar în curând venețienii – avantajați de căile de comunicație cu Orientul mai scurte, trecând prin Marea Roșie și Golful Persic – și-au recâștigat poziția preeminentă de furnizori ai pieților europene.

Cucerirea Constantinopolului de către turci a avut repercusiuni imediate asupra fluxului și itinerariilor comerțului mediteranian. Genovezii își mențin antrepozitele din zona Mării Negre; dar după 1484 (data cuceririi de către turci a Chiliei și Akermanului) li se interzice accesul în regiunea septentrională a acestei zone[1]. Negustorii venețieni își îndreaptă atenția în direcția Ciprului, Libanului și Egiptului – unde însă după cucerirea Egiptului (1517) otomanii preiau controlul „drumului mătasei". În Mediterana Occidentală domină mult timp marele comerț catalan – care asigură prosperitatea nu numai a Barcelonei, ci și a orașelor italiene Napoli și Palermo. – În fine, în comerțul internațional din mările septentrionale ale Europei în sec. XV își fac intrarea olandezii și englezii, în detrimentul intereselor orașelor hanseatice. (Dintre acestea, în acest timp vor înregistra progrese reale numai Riga și Danzig.) Rusia participă și ea la comerțul cu olandezii și englezii, – mai întâi prin intermediul Novgorodului, apoi prin porturile Livoniei[2].

Comerțul intercontinental al Spaniei cu Lumea Nouă constituie un caz aparte[3]. În afară de cantitățile enorme de aur prădat de colonizatori chiar de la început, singura marfă de schimb pentru ceea ce aceștia exportau din Lumea Nouă era argintul. Dar acest trafic era rezervat exclusiv regatului Castiliei, întrucât se susținea oficial că, dintre toți cetățenii marelui imperiu spaniol, numai castilienii organizaseră și finanțaseră expedițiile care au dus la descoperirea Americii. Această situație permitea statului să controleze întregul comerț transoceanic; iar suveranului – să își rezerve nu mai puțin de 20% din cuantumul întregului comerț de argint (și, uneori chiar să confiște argintul proprietate a negustorilor...).

Industria subdezvoltată a Castiliei nu era în stare nici pe departe să furnizeze (decât într-o cantitate cu totul neînsemnată) mărfuri de export în noile colonii. În schimbul argintului american importat, aceste mărfuri erau procurate de negustorii străini – olandezi, germani, italieni; care – sub acoperirea, pur formală, a numelui unor

1 Fapt care, dealtminteri, a avut efectul pozitiv de a redeschide traficul comercial interesând Moldova, Galiția, Polonia și regiunea Mării Baltice.

2 Negustorii englezi erau cei mai activi. În 1555, în portul Arhanghelsk opera *Moscovy Company*, căreia Ivan IV îi va acorda deplina libertate de a face comerț.

3 Asupra căruia ne vom opri pe larg într-un alt capitol.

firme castiliene – în realitate se substituiau spanionilor în comerțul lor colonial. – „Prin urmare, cea mai mare parte a argintului american nu făcea decât pur și simplu să traverseze Spania, întrucât servea să plătească mărfurile trimise în colonii; sau, când era vorba de argintul aparținând coroanei, să plătească armatele spaniole de mercenari din Țările de Jos și din Italia" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

NOI TEHNICI COMERCIALE ȘI FINANCIARE

Comerțul, îndeosebi marele comerț, a dus în mod necesar la o intensă dezvoltare a practicii creditului. Interzis de Biserica creștină[1], împrumutul cu dobândă era totuși practicat într-o formă ocolită permisă: după cum bunurile funciare puteau fi cumpărate prin plata unei rente precis stabilite, tot așa și o sumă de bani se putea obține în schimbul unei rente perpetue. Cum însă un astfel de împrumut era posibil numai pentru sume mici – necesare unui agricultor sau unui meșteșugar, – nu însă și pentru operații comerciale importante, negustorul recurgea la forma societății în comandită: cel care împrumuta suma în vederea unei operații comerciale stabilea, printr-un contact încheiat cu debitorul, partea sa de câștig care urma să rezulte din această operație. Ceea ce comporta, totuși, un oarecare risc pentru creditor, în cazul nereușitei operației[2].

1 Cel puțin, formal... Căci încă din sec. XIII, oamenii Bisericii și unele instituții religioase participau la operații comerciale și bancare, practicând împrumutul cu dobândă. Pentru încasarea în diferite țări a taxelor stabilite în vederea organizării cruciadelor, papii înșiși se serveau de bancheri italieni. În sec. XIV pedepsele prevăzute de Biserică împotriva cămătarilor rămâneau doar pe hârtie. Chiar teologul oficial al Bisericii catolice, Toma din Aquino, formulase teoria „prețului corect" (*justum pretium*) – conform căreia era admis să dai bani cu împrumut, dar numai cu un procent „corect". – „În felul acesta, doctrina teologică s-a adecvat unei stări de fapt, deschizând calea capitalului comercial și cămătăresc" (J. Macek).

2 În cazul când creditorul nu voia să împartă riscul cu debitorii săi, se recurgea la o altă tehnică-stratagemă: „Un creditor depozita o sumă la un negustor, cu condiția ca el să primească 15% din câștigul realizat; apoi încheia cu negustorul un contract de asigurare, prin care îi lăsa o treime din eventualele câștiguri dacă acesta îi restituia capitalul depus chiar și în caz de pierdere a capitalului comun. În continuare, încheia cu el un al treilea contract, prin care îi vindea câștigul probabil în schimbul unui procent de 5‰ din capitalul împrumutat, – procent obligator indiferent de rezultatele operației întreprinse. În felul acesta comandita se transforma într-un împrumut cu o dobândă simplă de 5%, pe care modul în care s-a încheiat împrumutul o face prin forța lucrurilor inatacabilă" (R. Mousnier).

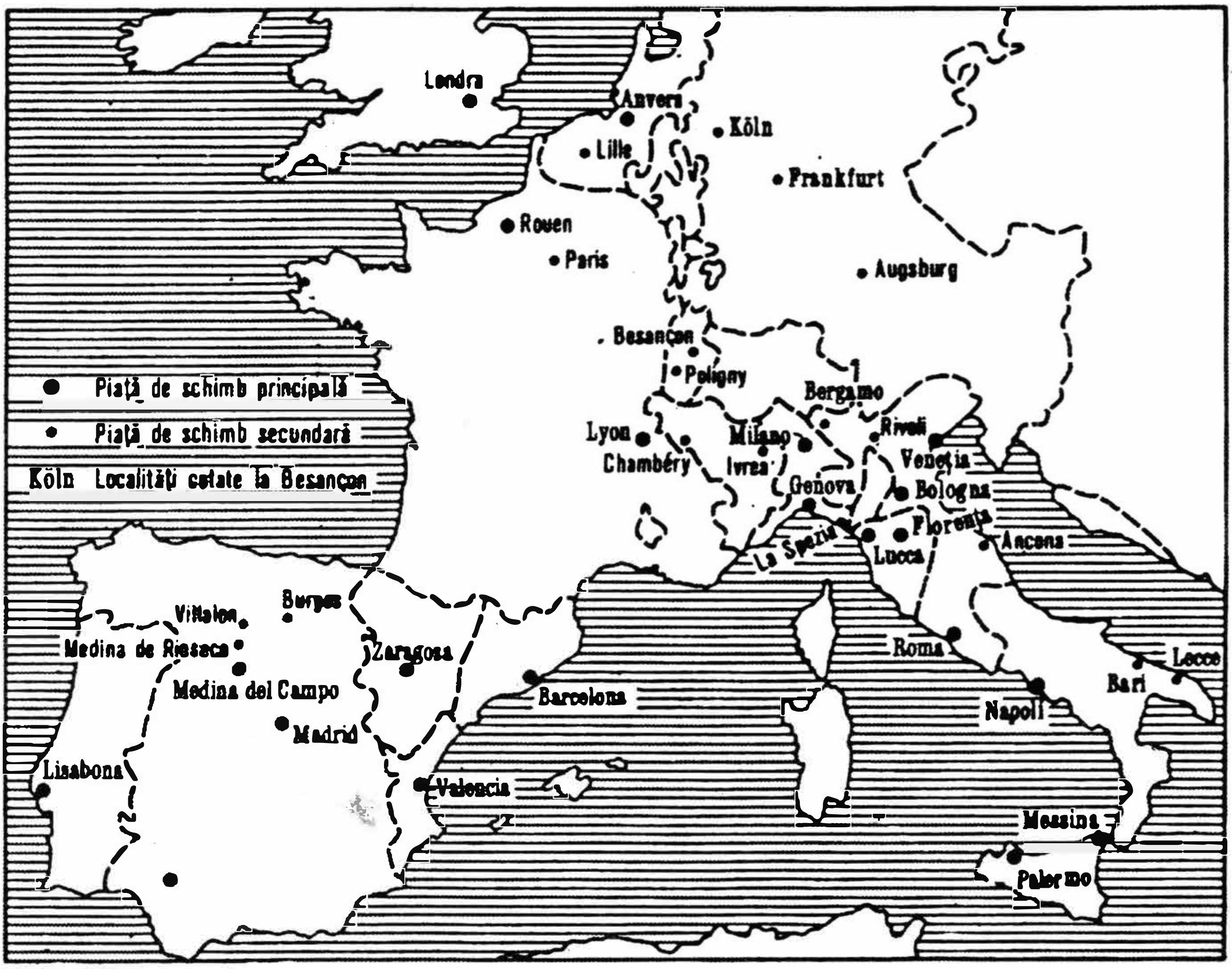

Piețe de schimb valutar în centrele comerciale occidentale mai importante din sec. XVI.

Legea putea fi eludată în diferite feluri: dobânda era reținută anticipat din suma împrumutată; sau, era achitată sub formă de „donație voluntară", etc. Oricum, creditorul care împrumuta cu dobândă nu putea să-l dea în judecată pe debitorul insolvabil sau incorect.

Odată cu secolul al XV-lea devin tot mai numeroase societățile negustorilor care puneau la dispoziție un capital propriu în vederea unor operațiuni comerciale sau financiare, – adăugându-i și un capital furnizat de terțe persoane și rambursabil potrivit unui procent dinainte stabilit. (În Italia, asemenea societăți constituiseră marii bancheri florentini Bardi, Peruzzi, Strozzi, Guardi sau Medici). Bineînțeles că fiecare negustor putea participa, temporar sau permanent, concomitent la două sau mai multe societăți.

Dezvoltarea marelui comerț a determinat și extinderea, în forme noi, a sistemului asigurărilor. Se pare că Italia a fost prima țară în care au fost create societăți de asigurări maritime (la Palermo din 1350, la Florența din 1379), pentru vase și mărfurile transportate.

(Asemenea societăți s-au creat și pentru transportul mărfurilor pe uscat). În secolele XV și XVI devine practică curentă asigurarea – prin contracte în care erau minuțios stipulate și itinerariile – uneia sau mai multor călătorii; asigurare care, mai ales în cazul galerelor, nu depășea 6%. În afară de avarii, furturi sau naufragii, se încheiau asigurări speciale contra piraților, a atacurilor militare sau a sechestrării navelor de către o putere străină. – Nu erau rare cazurile când proprietarii navelor se asigurau la mai multe societăți; după care, provocau singuri avarii navelor lor, pentru a fi apoi despăgubiți cu sume mari...

În afara acestor societăți mai existau și asigurări pe viață a persoanelor. (Se putea întâmpla ca și bătrânii să fie asigurați fără știrea lor; apoi, să fie răpiți de către cei care îi asiguraseră, „sechestrați și supuși unui tratament special care îi făcea să moară cât mai repede". – *Idem*).

Tehnicile contabile sunt mai sistematic folosite acum și mai perfecționate, datorită și de astă dată dezvoltării comerțului. Contabilitatea în partidă dublă – care apăruse încă înainte de 1400, simul-

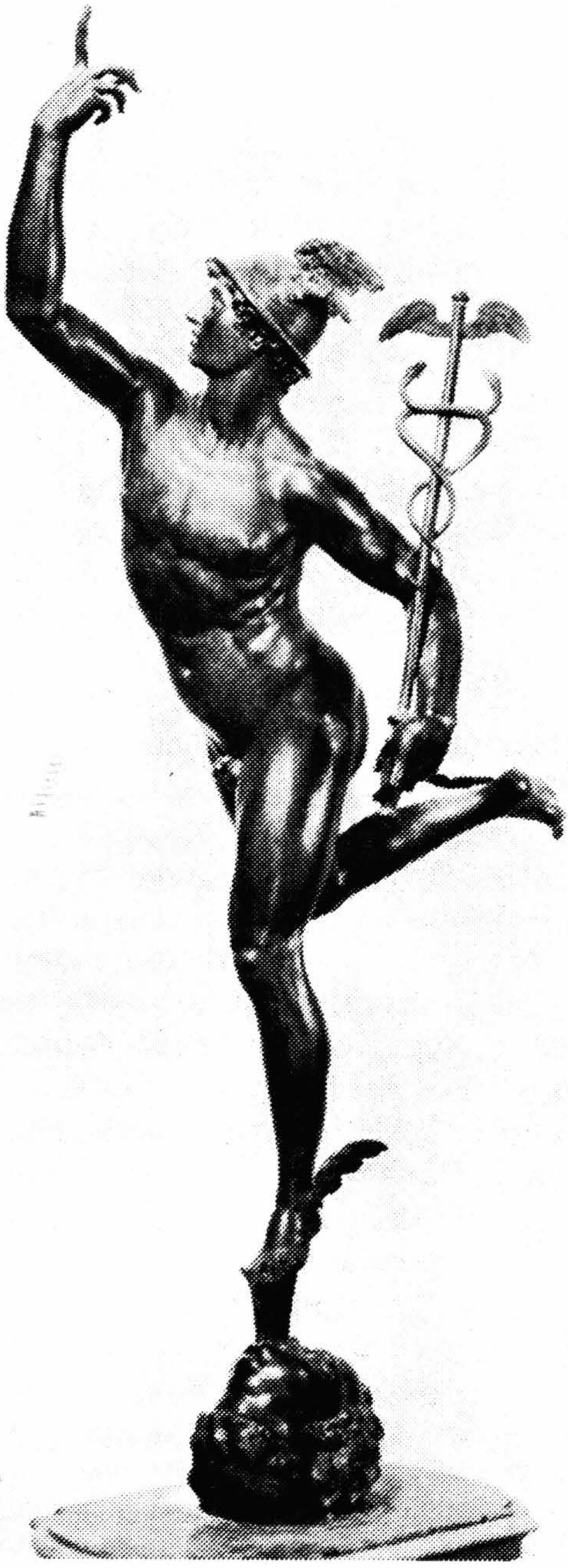

Giambologna: „Mercur". Bronz. – Muz. Bargello, Florența

tan la Genova, în Toscana și în Lombardia – devine de uz curent. Registrele contabile se diversifică: există o contabilitate de casă, o alta pentru stocurile de mărfuri, o alta pentru bunurile imobiliare, o alta pentru debitele și credintele privind terțe persoane.

De asemenea de uz curent – și pentru a evita sau înlocui transportul de bani de la o localitate (sau țară) la alta – era cambia: fie biletul la ordin, fie trata (sau polița)[1]. Cambia permitea și efectuarea unor speculații financiare de la o piață monetară la alta. De pildă: dacă la Anvers era momentan criză de aur și argint, dar la Lyon aceste metale prețioase abundau, negustorul le cumpăra mai avantajos aici și le vindea cu profit la Anvers. – Unor specualții asemănătoare (dar de regulă pentru plata unei sume mai mici) putea servi și cecul, document la purtător[2], prin care titularul unui cont curent dispunea plata unei sume de bani din acest cont persoanei indicate în cec. În fine, existau piețe bancare, cu cotarea diferitelor monede, în toate marile orașe, comerciale (inclusiv la Constantinopol – până în 1453). La bursele din aceste orașe – piețe bancare constituite în instituții financiare permanente – se negociau valute străine și hârtii de valoare, enumerate mai sus, și se desfășurau tranzacții de mărfuri[3].

Dar speculațiile financiare luau și alte forme interesante, mai neașteptate (comparabile, într-un fel, cu pariurile, sau cu jocurile de noroc). De pildă: un negustor cumpăra de la un altul o anumită marfă, cu condiția să o revândă numai peste trei luni; dacă la acea dată – stabilită în contract – prețul mărfii respective crescuse, cumpărătorul câștiga; dacă, dimpotrivă, prețul mărfii scăzuse, câștiga negustorul care o vânduse negustorului cumpărător. (Documentul – contractul prin care negustorul cumpărător se obligă să revândă marfa la data fixată – putea fi negociat, transmis, în lanț, unui al doilea, al treilea, al patrulea cumpărător, ș. a. m. d., până la expirarea termenului stabilit în contract). – Astfel de scrisori, de contracte, căpătau o valoare comercială prin ele însele, valoare variind după jocul cererii și ofertei, deci având și un curs la bursă. Și cum acest joc putea fi influențat și de anumite împrejurări politice,

1 Prin „biletul la ordin" debitorul se obliga să plătească creditorului său (sau altei persoane indicate) o sumă de bani la data și locul specificat. Invers: prin cambie, un creditor dispunea același lucru în favoarea unui beneficiar debitor.

2 La Pisa, cecul apărusc încă din 1374.

3 Instituții diversificate apoi, prin specializare, în „burse de valori" și „burse de mărfuri".

favorabile sau defavorabile, speculațiile comerciale sau financiare respective se transformau în forme reprobabile în cazurile când negustorii puneau în circulație anumite zvonuri false, pentru a provoca o scădere sau, dimpotrivă, o creștere bruscă a prețurilor și a realiza astfel uu profit sigur...

În sfârșit, este de notat și faptul că în zona operativă a orașelor hanseatice aceste noi tehnici comerciale și financiare nu și-au găsit în general aplicarea. Aceasta, din cauza neîncrederii, a suspiciunii față de cei ce foloseau în mod curent asemenea tehnici – oamenii de afaceri italieni!

ALTE FENOMENE ȘI PROBLEME ECONOMICE

Pe lângă factorii de natură obiectivă menționați mai sus (și alții – care urmează în continuare), câteva evenimente[1] de natură politico-socială sau cultural-religioasă au acționat în mod determinant asupra cursului vieții economice europene.

Primul, a fost expansiunea otomană în zona Balcanilor și în zona răsăriteană a bazinului mediteranian. Consecințele au fost că țările ocupate n-au mai avut posibilitatea să participe activ la procesul economic care se desfășura în Occident, că a obligat o serie de state să se angajeze în mari cheltuieli militare de apărare, când aceste sume ar fi putut să fie investite în activități productive; și că această expansiune otomană a slăbit considerabil pozițiile economice ale negustorilor italieni care operau în zonele aflate sub influența turcească.

Al doilea fenomen determinant l-au constituit marile descoperiri geografice și expansiunea transoceanică, afluxul de metale prețioase – cu inflația și „revoluția prețurilor" care au urmat, intensificarea circulației monetare, acumularea de capital și investirea lui în activități productive.

În al treilea rând: noua politică absolutistă, implicând o complexă organizare birocratică și mari cheltuieli militare, a necesitat sume enorme, pe care monarhii au căutat să le obțină mărind impozitele și sprijinind comerțul sau industria manufacturieră. În felul acesta economia a devenit principala forță a statului, în cadrul căreia omul de afaceri – în același timp producător, negustor și bancher – capătă implicit o mare pondere politică.

1 Cf. A. Gallia, L. Bellavita (vd. *Bibliografia*).

În fine, viața economică a fost influențată într-o anumită măsură și de mișcările religioase sau culturale. Astfel, individualismul justificat și promovat și de mișcarea umanismului, era încurajat și în același timp încuraja pretențiile oamenilor în toate domeniile consumurilor. Noua mentalitate protestantă aproba – în opoziție cu doctrina Bisericii catolice – și căuta să justifice din punct de vedere etic și religios principiul câștigului și al bogăției; în timp ce Contrareforma a provocat o scădere a dinamismului economic în țările din zona occidentală a bazinului mediteranian (și în Germania Meridională). – În aceeași ordine de idei se înscriu și consecințele economice ale noilor descoperiri și invenții (pulberea folosită la lucrări de excavații, tiparul, lărgirea orizontului cunoștințelor geografice, progreselor navigației, introducerea unor noi culturi, perfecționarea tehnicilor contabile, etc.)

„REVOLUȚIA PREȚURILOR"

Un fenomen economic caracteristic epocii – și luând o formă explozivă începând din jurul anului 1550 – a fost creșterea mult mai rapidă a cererii decât a ofertei. Odată cu extinderea cultivării unor terenuri mai puțin fertile, cu creșterea arenzilor și (cu timpul) a măririi salariilor, au crescut și prețurile. Cele ale articolelor alimentare – într-un ritm mai rapid decât ale articolelor industriale manufacturate[1], dar și acestea din urmă, tinzând constant să depășească ritmul de mărire a salariilor. În Anglia, de pildă, în decursul secolului al XVI-lea salariile muncitorilor din construcții s-au dublat, în timp ce prețurile articolelor alimentare au crescut de patru – cinci ori[2]. Acest fapt a determinat o inflație care explică în bună măsură fenomenul denumit de economiști „revoluția prețurilor"[3]. În Franța (pentru a da un singur exemplu), între anii 1471–1598 prețurile au crescut cu 627%, în timp ce salariile au rămas aproape staționare.

---

1 „S-a calculat că în decursul sec. XVI prețul la cn gros al cerealelor a crescut de cinci ori în Anglia, de șase ori în Franța și mai mult încă în Spania. Totuși, atât în Spania cât și în Anglia creșterea prețurilor a fost mai rapidă decât a cerealelor – cel puțin în prima jumătate a secolului" (A. Tenenti).

2 Dar același lucru se constată și în Franța, Spania, Germania, Țările Scandinave, etc.

3 Fenomen care a lovit pe de o parte în categoria muncitorilor, iar pe de altă parte în feudali; și mult mai puțin în muncitorii salariați din *Verlagssystem*-ul rural – care munceau pentru negustorul de la oraș, dar continuau să-și păstreze bucata de pământ ale cărei produse îi asigurau subzistența.

Banchcrul Jakob Fugger împrcună cu contabilul său M. Schwarz, într-o miniatură din scc. XVI.

Printre alte cauze care au determinat acest fenomen era și una de ordin politic: războaiele secolului (din Flandra, din Mediterană contra turcilor, sau cel dintre Spania și Anglia) au întrerupt sau au diminuat multe activități economice productive, obligând în schimb să se facă investiții mari în domeniul militar (armament, întreținerea soldaților, etc.). O altă cauză a constituit-o fenomenul de mai lungă durată a dezvoltării capitalismului economic, mai ales în Germania Meridională[1], dar și în Italia (Veneția, Genova, Florența). Cauza principală însă a fost inevitabila consecință a afluxului considerabil de metale prețioase, în special argint.

Pe lângă producția minelor dc argint din Europa Centrală, pe lângă cantitatea de aur (mai modestă, desigur) adus de negustorii portughezi din Sudan, procesul de inflație în întreaga Europă a fost

1 Marca șansă a Gcrmanici o constituiau suprafețele salc imcnsc dc păduri carc asigurau combustibilul ncccsar dczvoltării sidcrurgici, prccum și bogăția minclor salc dc argint, fier și cupru din Harz și Tirol – a căror producție sc ridică la 12 tonc dc argint și 2.200 tonc dc cupru: mctal dc ascmcnca monctizabil.

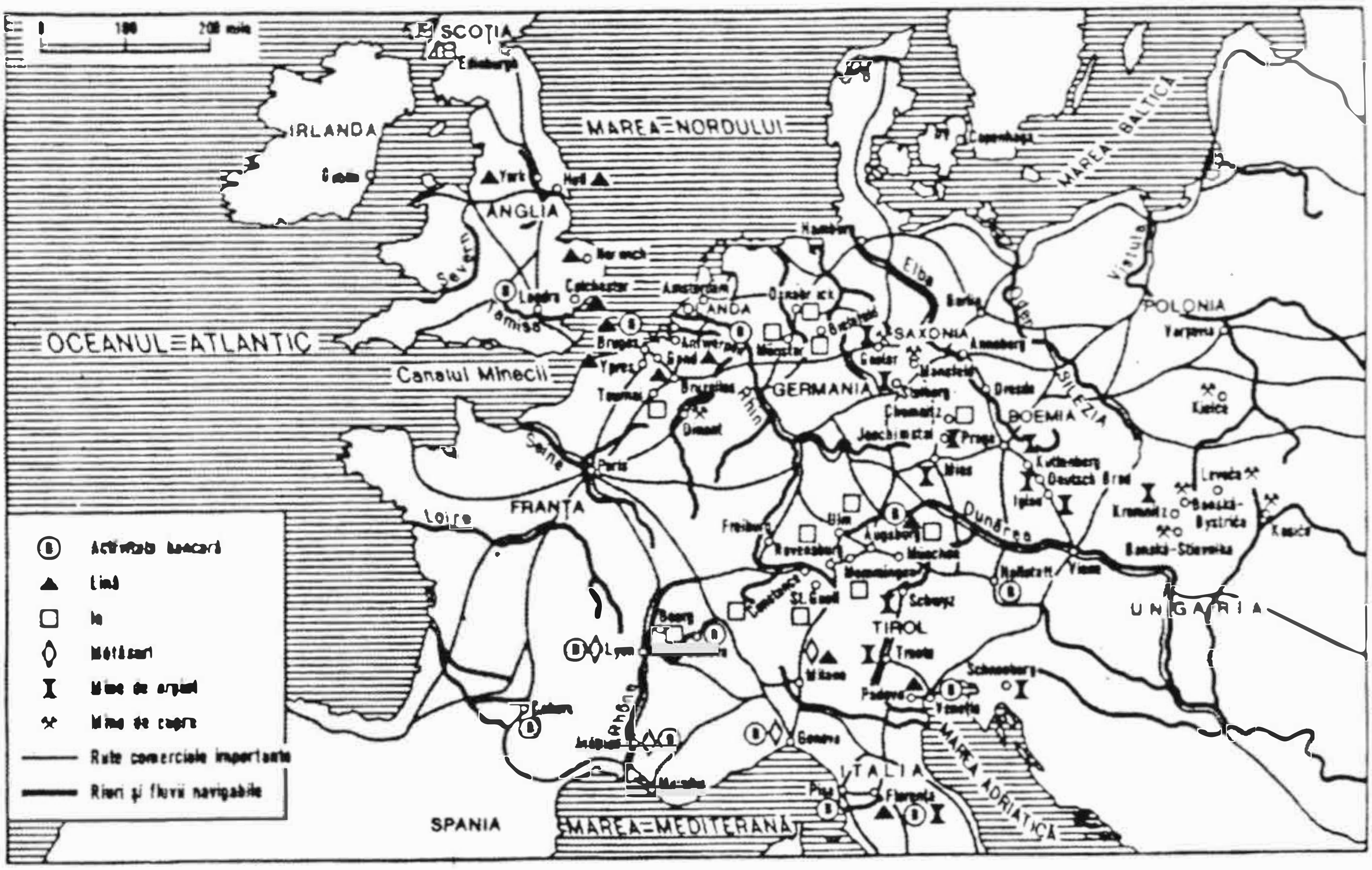

Dezvoltarea economică europeană către 1500.

potențat de afluxul – începând din jurul anului 1530 – de aur și argint din Lumea Nouă. (Încă în perioada dintre anii 1511–1520, în Sevilla a intrat – înregistrată oficial – o cantitate de aproape 10 tone de aur!). După 1580, importul spaniol de argint din America se ridică la cifra de 200 de tone anual (pe lângă cel importat de pirați și contrabandiști). S-a calculat (cf. P. Chaunu) că într-o perioadă de 150 de ani, în portul Sevillei au intrat 300 de tone de aur american și 25.000 tone de argint. (Mai ales după ce noua tehnică adoptată în America de a trata minereul de argint cu mercur a permis un spor enorm al producției). Afluxul acestor metale prețioase a provocat în toată Europa o circulație monetară incomparabil mai dinamică și a creat condiții dezvoltării capitalismului (diferența dintre prețuri și salarii permițând unor grupuri acumularea de capitaluri). Afluxul avea loc într-un moment când Europa se afla într-o mare criză de metal prețios, – întrucât de mult timp acesta se revărsa spre Orient, spre a plăti cantitățile de felurite importuri.

Pentru Spania însăși, afluxul de aur și argint n-a însemnat un real profit economic, căci metalul prețios servea nu numai pentru a plăti, cum am văzut, mărfurile ce trebuiau exportate în schimb în Lumea Nouă, ci și pentru a suporta cheltuielile enorme – ale fastuoasei vieți de la curte, ale nobilimii, ale războaielor,

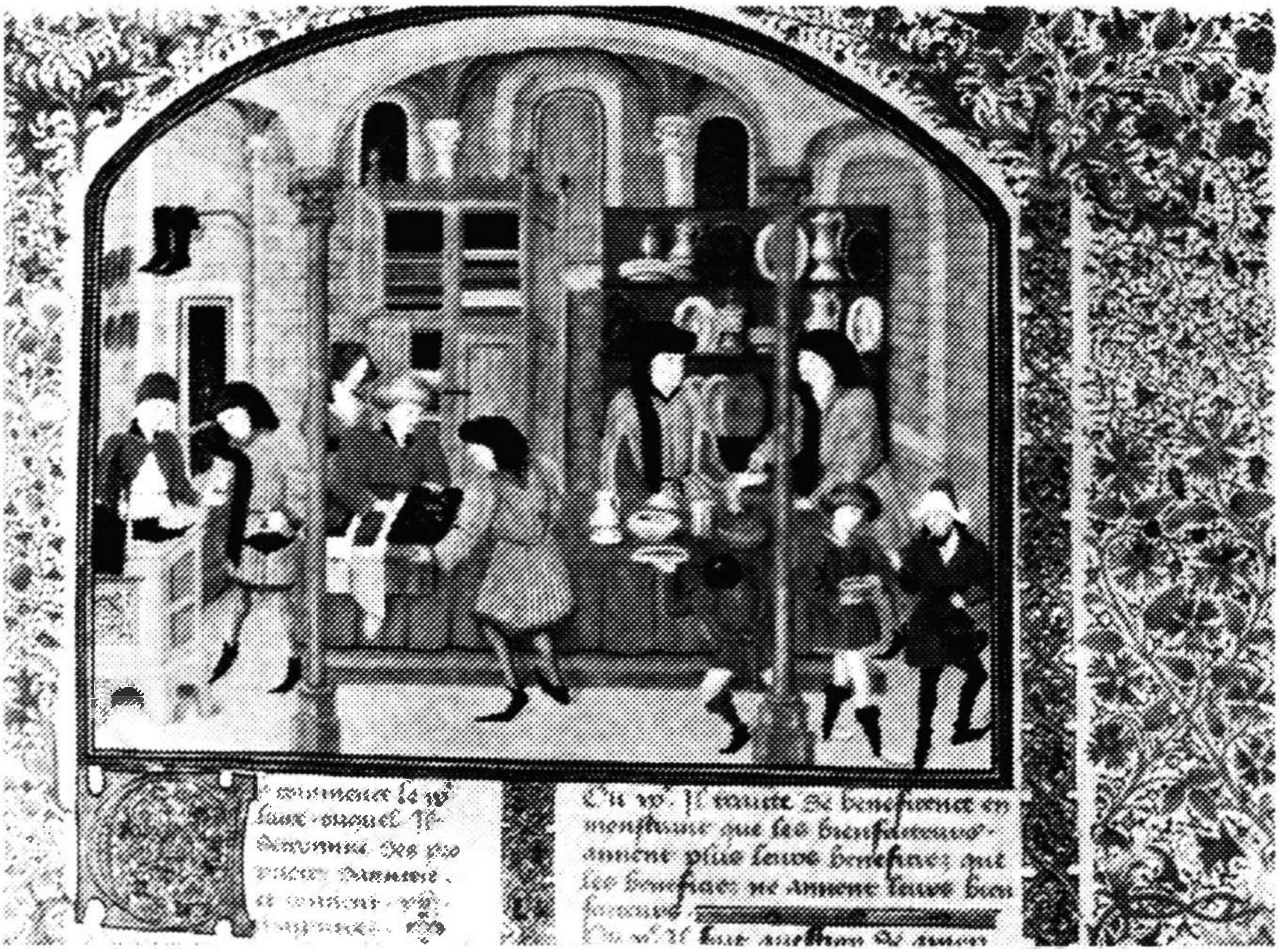

Scenă de activitate comercială din sec. XV. Miniatură de epocă.

diplomației, alegerilor imperiale... Pentru a obține creditele necesare de la marii bancheri internaționali, germani și italieni, Carol Quintul[1] și Filip II le concedau diferite drepturi (de exploatări de mine, de percepere de impozite, ș. a.), totodată garantând împrumuturile cu aurul și argintul american[2].

Consecințele inflației și „revoluția prețurilor" asupra economiei europene au fost considerabile. Pe de o parte, circulația monetară mult sporită a constituit un stimulent incalculabil pentru marele comerț. Pe de altă parte, însă, creșterea continuă a prețurilor a lovit în bugetele statelor, a sporit numărul falimentelor bancare, a făcut ca

1 În 1523, Jakob Fugger, nerăbdător să-și recupereze banii împrumutați lui Carol Quintul pentru ca acesta să poată cumpăra voturile electorilor în vederea obținerii coroanei imperiale, îi scrie: „Fără ajutorul meu, Maiestatea Voastră Imperială n-ar fi putut obține niciodată coroana imperială; și lucrul acesta îl pot dovedi prin înscrisurile făcute de mâna delegaților Maiestății Voastre. Eu n-am avut în vedere interesul meu personal, - dat fiind că dacă aș fi voit să abandonez Casa de Austria și să favorizez Franța, aș fi câștigat mulți bani și beneficii, așa cum mi-a fost propus. Ce anume prejudicii ar fi cauzat aceasta Maiestății Voastre și Casei de Austria, Maiestatea Voastră va putea singur judeca cu adânca sa judecată".

2 În numai 41 de ani (între 1515–1556) împrumuturile regale contractate la Anvers s-au ridicat de la 50.000 de lire flamande la 7.000.000!

impozitele să se dubleze, a dus la bancrute de stat și la o enormă confuzie pe piața creditului european. Filip II al Spaniei, Henric II al Franței, precum și regele Portugaliei au declarat anularea concesiunilor și suspendarea plăților, propunând creditorilor lor recalcularea și micșorarea dobânzilor; ceea ce creditorii – Fugger, Welser în Germania, bancherii genovezi sau cei din Lyon – au fost obligați să accepte. În sec. XVII, din cauza că marile puteri nu și-au mai putut onora obligațiile de a-și achita datoriile, marii lor creditori au fost ruinați și siliți să se retragă din afaceri.

ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI. CONSECINȚELE SOCIALE

Fenomenul inflației și „revoluția prețurilor" au creat, cum spuneam, condiții favorabile dezvoltării capitalismului. Consecințele crizei resimțite de indivizi și grupuri cu venituri fixe s-au produs paralel cu crearea de noi locuri de muncă, cu creșterea masei de salariați, precum și cu multiple posibilități de deschideri economice. Acest proces de separare dintre producătorii de bunuri materiale și mijloace principale de producție – care de acum înainte vor fi concentrate în mâna celui ce pune la dispoziția muncitorilor săi salariați mașinile, uneltele, materia primă, spațiul de muncă, banii, etc. – cu alte cuvinte începuturile propriu-zise ale capitalismului, a avut loc în Europa Occidentală în secolul al XVI-lea[1].

Structura, regimul, tehnica producției industriale manufacturiere sunt acum radical diferite. În timp ce corporațiile aprobau meșterilor proprietari de ateliere doar o cantitate limitată de materie primă, impunându-le și calitatea produsului dinainte stabilită, și totodată interzicându-le adoptarea de mașini sau de unelte mai perfecționate, – acum negustorii aduc ei înșiși la sate în suburbiile orașelor materie primă, unelte și noi tipuri de mașini, de productivitate sporită; lucrătorul nu mai este el proprietarul mijloacelor de producție, devine salariatul negustorului capitalist – a cărui inițiativă, risc și capital dezvoltă în felul acesta forțele de producție și ridică productivitatea muncii. Cantitatea produselor crește foarte mult; fapt care imprimă o extindere mult sporită și un ritm mai dinamic comerțului

1 Formele incipiente apar în sec. XIV, când unii negustori și meșteri textiliști își asociau capitalurile ca să cumpere lâna și coloranții în cantitate mare; când nobilii își plasau banii într-o întreprindere comercială care îi fructifica; sau în cazul unor laici, preoți și chiar episcopi, cărora casele comerciale le plăteau pentru sumele încredințate în depozit dobânzi (în general de 7%), sau dividende din profiturile realizate.

Marinus von Reymerswaele: „Zaraful şi soţia sa".
- Muzeul Prado, Madrid.

internaţional. Cererea pieţei din ce în ce mai mare, a impus folosirea unor maşini de înaltă productivitate; sau, construirea unor mari edificii în care să poată lucra zeci şi sute de muncitori; sau, săparea unor puţuri şi galerii de mare adâncime (de 80 – 90 m); activităţi ce necesitau încontinuu investiţii noi şi sporite capitaluri.

Capitalismul pătrunde şi la sate. Produsele rurale sunt solicitate acum în cantităţi tot mai mari – de marile pieţe internaţionale, de populaţia numeroasă a oraşelor, de industria textilă, etc. În Anglia, mari suprafeţe de terenuri agricole sunt împrejmuite şi transformate în păşuni pentru oi, a căror lână este cerută fie pentru prelucrarea în Anglia, fie pentru export. În Franţa (dar şi în alte ţări), grupuri de orăşeni – individual sau în comun – cumpără la ţară terenuri pe un preţ mic de la ţăranii săraci din diferite motive, constituindu-şi în felul acesta proprietăţi întinse, cultivându-le cu mâna de lucru salariată; acumulează recoltele, se ţin la curent cu preţurile de pe

diverse piețe, vânzând apoi rezervele acumulate pe piața și în momentul cel mai potrivit, când pot obține prețul cel mai bun. Seniorii feudali procedează la fel[1], încât, și prin ei metodele capitaliste operează transformări în viața rurală. – Dar seniorul găsește și alte mijloace de investiție și de exploatare capitalistă; de pildă, construiește o moară de apă servind procesului de apretare a postavurilor, sau un mai mecanic pentru sfărâmatul minerelului acționat tot de forța hidraulică; și pe care apoi le închiria.

Semnificative și cu importante consecințe au fost și raporturile capitaliste cu marile monarhii din Renaștere. Fastul extraordinar al curților, cheltuielile de întreținere a unui numeros aparat birocratic, solda armatelor de mercenari, prețul armamentului, etc. – toate acestea nu puteau fi nici pe departe acoperite din impozitele oricât de grele. Suveranii erau deci obligați să recurgă la marii bancheri, cărora le acordau în schimb concesiunea unor exploatări miniere, a perceperii impozitelor și taxele. Împăratul Maximilian I le acorda exploatarea minelor de argint și cupru, precum și a salinelor din Tirol; Carol Quintul – a celor de argint și mercur din Spania. La Anvers, bancherii Fugger obțin monopolul comercializării piperului, argintului, cuprului, precum și al vânzării metalelor necesare arsenalelor și baterii monedelor. Fără împrumuturile acestor mari bancheri împăratul Maximilian n-ar fi putut întreprinde războaiele din Italia din 1508 – 1517, nici Carol Quintul cele contra Franței; datorită sumelor împrumutate de Fugger a fost ales în 1519 împărat el, iar nu Francisc I. Acești Fugger[2] „erau în același timp mari creditori ai Sf.. Scaun și mari perceptori de taxe și impozite în Ungaria, Polonia, Germania și Țările de Jos. Ei erau și cei care vindeau indulgențe în Germania" (R. Mousnier). – Astfel marii bancheri s-au constituit într-o adevărată forță politică. Monarhia absolută și marele capital financiar s-au afirmat într-o strânsă interdependență.

1 Spre a răspunde cererilor mari de grâne ale negustorilor din Țările de Jos și din orașele hanseatice, seniorul feudal din Germania Orientală și din Polonia îi deposedează cu forța pe țărani de pământuri, transformându-i în iobagi, – el însuși devenind în același timp producător și negustor de grâne.

2 În numai 17 ani, bancherii Fugger, care porniseră cu un capital de 196.991 de florini, au ajuns în 1527 să realizeze un câștig de 1.824.411 florini; ceea ce însemna un câștig de 55% anual!

Îmbrăcămintea unui negustor venețian. –
Din *Habiti...*, de C. Vecellio.

Pe lângă urmările de ordin politic, numeroase și importante au fost și consecințele sociale ale capitalismului.

Astfel, mulți seniori feudali sărăciți în urma „revoluției prețurilor" și a vieții de lux excesiv au fost nevoiți să-și vândă castelele și proprietățile funciare. Negustorii care le-au cumpărat duc acum o viață în stil aristocratic, intră în raporturi de înrudire prin căsătorie cu familiile nobiliare; încât, ei sau fiii lor, vor putea face carieră, vor pătrunde în rândurile înaltului cler, ale militarilor superiori sau ale înalților funcționari de stat. – Alte consecințe în plan social: investițiile de capital și dezvoltarea comerțului internațional creează noi locuri de muncă; orașele se extind, unele târguri se transformă în adevărate orașe, în care afluiază mase de nevoiași și

vagabonzi în căutare de lucru – sau doar pentru a îngroșa rândurile cerșetorilor și răufăcătorilor. Vechile corporații meșteșugărești, nevoite acum să-și restrângă cantitativ producția limitând-o la nevoile orășenilor, reduc numărul ucenicilor, impun o mai strictă specializare, metode de lucru mai rigide și detaliate.

La nivelul muncii salariate valoarea reală a salariilor scade. Lucrătorii de la orașe se asociază în confraternități, se coalizează, formând un fel de sindicate; spre a determina satisfacerea unor revendicări fac greve, întrețin agitații. La țară, lupta de clasă ia forma ultimă a răscoalelor țărănești; răscoale nu totdeauna pornite din rândurile sărăcimii satelor, ci și ale unor țărani mai înstăriți, care protestau astfel atât contra opresiunii feudale, cât și a extinderii proprietății și practicilor capitaliste.

Piero della Francesca: „Adorația crucii" (detaliu). – Bis. S. Francesco, Assisi.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Antecedente medievale • Renașterea juridică. În Franța • Dreptul și Justiția în Anglia • Dreptul și Justiția în Germania • Dreptul și Justiția în statele italiene • Sistemul penalităților și regimul penitenciar • Tribunalele secrete • Procese intentate animalelor.

ANTECEDENTE MEDIEVALE

Cele trei sisteme judiciare ale Evului Mediu – justiţiile ecleziastică, feudală şi regală[1] – se menţin şi în secolele Renaşterii, dar fiecare având acum o pondere cu totul diferită decât înainte. Acelaşi lucru se poate spune despre sistemele juridice şi izvoarele dreptului – cutumele, dreptul canonic, roman, feudal, orăşenesc şi ordonanţele regale. O evoluţie imperceptibilă, aproape nulă, a cunoscut în schimb sistemul de penalităţi. Diversitatea raporturilor dintre aceste instituţii într-o ţară sau alta, precum şi a aplicării cu preponderenţă, a unuia sau altuia dintre sistemele juridice, a fost determinată, evident, de tradiţii şi de condiţii locale; cu toate acestea, tendinţele generale noi şi semnificative ale epocii apar cu suficientă claritate din examinarea situaţiei şi practicilor din fiecare ţară.

Mai clar se percepe această evoluţie în Franţa, ţară în care organizarea şi practica juridică apar ca fiind mai consecvent reglementate.

Încă din sec. VI Biserica a căutat să-şi constituie o jurisdicţie temporală; pentru ca în sec. IX sinoadele diocezelor să judece nu numai cauze de natură religioasă – erezie, sacrilegiu, blasfemie, simonie, etc. – ci şi cauze de adulter, incest, paricid, fratricid sau cămătărie. Biserica şi-a extins competenţele judiciare şi asupra protecţiei văduvelor şi orfanilor, a actului căsătoriei (instituţia familiei fiind reglementată de dreptul canonic) – şi a supravegherii executării dispoziţiilor testamentare. (Aceasta, şi pentru motivul că de regulă testamentele conţineau şi danii făcute Bisericii). Apogeul jurisdicţiei ecleziastice a fost atins în Franţa în sec. XII, când ea va fi de resortul nu numai al episcopilor, ci şi al arhidiaconilor, al canonicilor din capitulul catedralelor, precum şi al unor abaţi sau priori ai mănăstirilor; în timp ce, pe de altă parte, în secolul următor ea se va afirma cu maximă autoritate şi prin instituirea tribunalelor Inchiziţiei, care vor funcţiona timp de secole în tot Occidentul. Motivaţiile juridice şi normele procedurale vor fi expuse şi reglementate de decretele papale – care, în 1582, vor fi reunite într-un *Corpus juris canonici*, rămas vreme de mai bine de trei secole singurul îndreptar juridic pentru catolici[2].

1 Vd. şi *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 5, pp. 348–380.

2 „Până în anul 1917, când Biserica catolică a redactat un nou cod – *Codex Juris Canonici*" (V. Hanga).

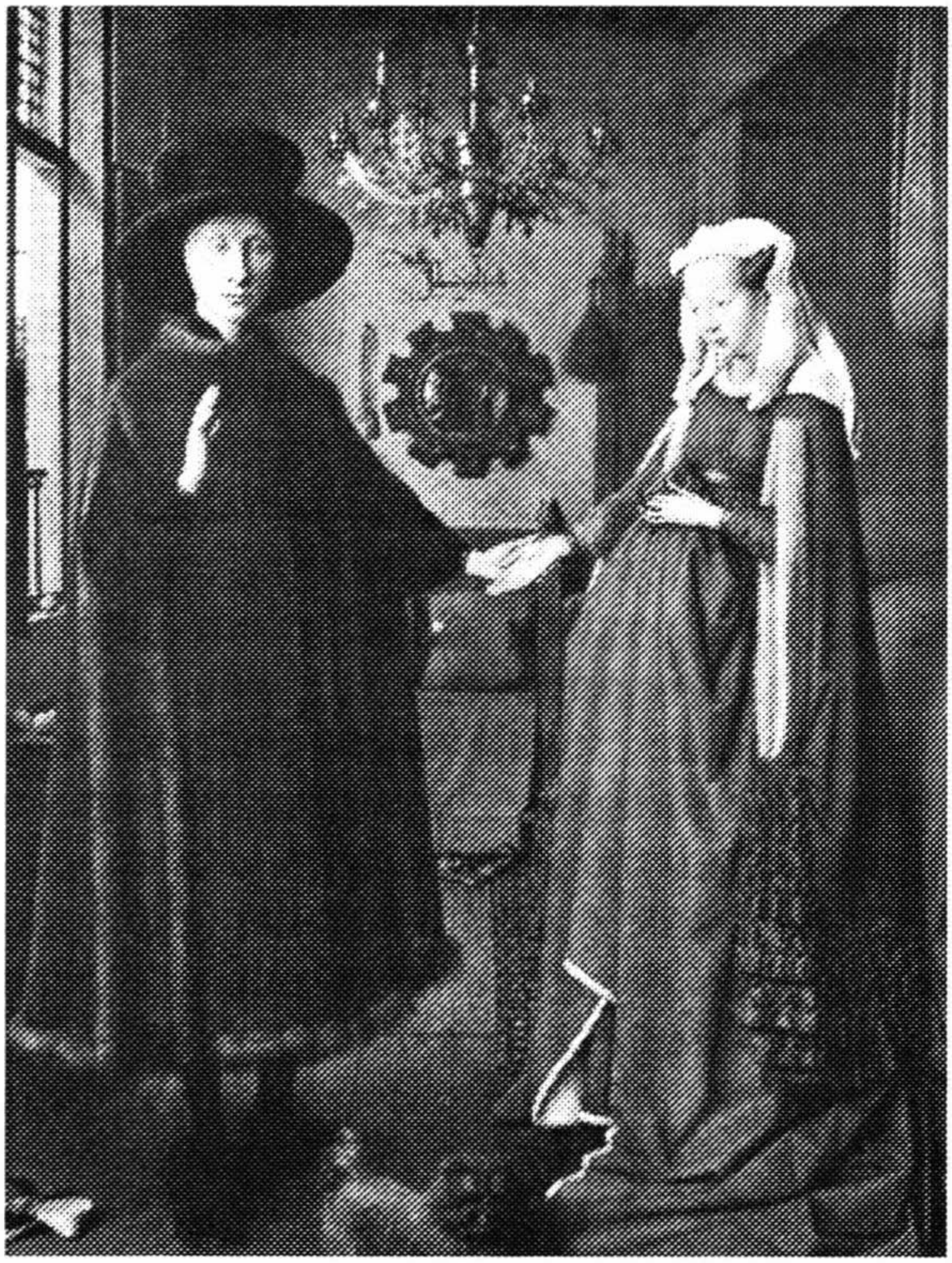

Banchcrul italian Arnolfini (stabilit în Flandra) cu soția.
Tablou dc Jan van Eyck. – National Gallcry, Londra.

În paralel, justiția feudală deriva în mod firesc din contractul dc vasalitate dintre senior și vasal și era administrată ca atare. Domeniul său prioritar era cel al proprietății și al obligațiilor: justiția domenială emana direct din dreptul de proprietate al stăpânului, iar ca protector natural al vasalilor săi acesta își aroga și dreptul de a administra justiția. – Dar începând din secolul al XIII-lea jurisdicțiile senioriale de pe domeniile Coroanei franceze sunt atacate și absorbite progresiv de jurisdicția regală; în sec. XIV legiștii regelui proclamă teza suveranității acestuia pe tot întinsul său. Ca urmare, orice drept seniorial de a administra justiția sau de a ridica impozite a fost considerat ca având-și originea într-o concesiune a regelui (H. Décugis).

În Anglia, prin *Magna charta libertatum* (1215) nobilimea își garanta privilegiile și, implicit, menținea justiția feudală. Când, prin adunarea din 1265 Simon de Montfort, devenit conducătorul statului, pune bazele viitorului parlament englez (care în sec. XIV va

căpăta forma sa organizatorică definitivă), această instituție cu largi competențe judiciare va fi dominată de nobilime și de cler. Dar în urma Războiului de o sută de ani nobilimea feudală engleză a ieșit atât de slăbită încât justiția regală se va impune cu mai multă ușurință asupra celei feudale.

Pe teritoriul Imperiului german funcționau, consemnate în coduri distincte, normele juridice care stabileau drepturile și reglementau îndatoririle fiecărei categorii sociale. Unul se referea la rezolvarea conflictelor dintre feudali (*Lehnrecht*); alte două – la îndatoririle țăranilor (*Hofrecht*) și la obligațiile iobagilor (*Dienstrecht*); în timp ce populația orașelor era supusă unor norme juridice deosebite (*Stadtrecht*).

În diferitele formațiuni statale italiene, normele cutumiare, legile imperiale și practicile judiciare ale curților feudale au fost adunate (în primii ani ai sec. XII) în acele *Libri feudorum* care, cuprinzând dreptul feudal, în regiunile din nordul Italiei erau aplicate paralel cu normele sistemului de drept roman: primele – pentru populațiile germanice, celelalte – pentru cele italice.

Atât în Franța cât și în alte țări dezvoltarea orașelor a dus la formarea unui drept orășenesc, care urmărea apărarea și promovarea intereselor negustorilor și meșteșugarilor, – fără însă a reuși să înlăture total restricțiile feudale.

RENAȘTEREA JURIDICĂ. ÎN FRANȚA

În secolele XV și XVI, odată cu consolidarea statelor naționale și a monarhiilor absolutiste jurisdicția regală se va impune în mod decisiv, în detrimentul celei feudale și al celei ecleziastice. Al doilea fapt caracteristic acestei perioade este colecționarea sistematică a cutumelor, redactarea și publicarea lor. În fine, dreptul roman se va impune progresiv asupra dreptului cutumiar, – chiar dacă în unele regiuni va continua să se aplice acesta din urmă (normele inspirate de dreptul roman rămânând facultative).

În Franța, procesul de instaurare a autorității justiției regale începuse mai demult. Sub domnia marelui organizator al justiției Ludovic IX cel Sfânt justiția feudală era deja aproape complet absorbită de cea regală. Având și atribuții judecătorești și legiști de profesie, *Curia Regis* (instalată chiar în palatul regal) era în același timp un Parlament și o Curte de apel care decidea asupra hotărârilor seniorilor feudali. Dispar și vechile probe judiciare (ordaliile, duelul

judiciar), făcându-se în schimb un loc larg anchetelor. Autonomia judiciară a seniorilor este acum limitată de suveranitatea regelui, care lasă în competența tribunalelor feudale doar cazurile de furturi, răniri, omucideri, rezervându-și însă dreptul de instanță de apel – și, prin aceasta, marcându-le subordonarea la justiția regală (F. Olivier-Martin). Actele prin care se exercită acum puterea legislativă a regalității sunt *ordonanțele*. Cea din 1254 stabilea în termeni fermi jurisdicția parlamentelor (a celui principal, din Paris, și a celor din provincie) și funcția bailivilor[1], indicându-le procedura de urmat în faza instructorie, de urmărire și cercetare a cauzelor penale (cf. P. Lacroix).

Urmărind dezagregarea cât mai completă a justiției senioriale, juriștii regelui formulează teoria „cazurile regale" (*cas royaux*) – cum erau numite afacerile civile sau penale care trebuiau să fie, în mod obligator, supuse jurisdicției regale. Aceste cazuri – a căror definiție și enumerare erau intenționat lăsate neprecizate, pentru a putea include astfel cât mai multe, – erau considerate a fi tot atâtea delicte care atentau la „pacea regelui"[2]. În 1436 Carol VII stabilește Parlamentul la Paris, cu rol și de Curte supremă de justiție, instituind totodată și o cameră în ale cărei atribuții intra judecarea cauzelor penale (*Tournelle*). – Judecătorii, toți doctori în drept, erau supuși înainte de numire unei examinări privind chestiuni de practică judiciară, trebuind totodată să explice în fața juriului examinator și să comenteze un capitol din dreptul roman, ales la întâmplare. La început, regele numea singur magistrații; dar începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea se stabilește în această privință o colaborare cu Parlamentul. În sec. XV a fost stabilit și principiul inamovibilității judecătorilor.

Fiecare parlament avea competența de a judeca în mod suveran orice cauză – civilă, penală, administrativă, – care nu era repartizată în mod special, printr-o ordonanță regală, unei alte curți (de ex., curții de conturi, sau curții financiare). În prima și ultima instanță parlamentele nu judecau decât un număr mic de cauze, foarte importante: esențialmente însă ele constituiau jurisdicții de apel.

1 Baillis – funcționari regali cu atribuții în materie administrativă, financiară, militară și îndeosebi juridică. Aveau studii juridice, țineau ședințe de judecată de patru ori pe an la date fixe, erau numiți de rege (iar locțiitorii lor – de Parlament) și îl însoțeau pe rege în deplasările curții.

2 Legiștii englezi din sec. XIV au folosit în același fel noțiunea de „pace a regelui" (*The king's peace*), pentru a-i înlocui încetul cu încetul pe magistrații alegși de comitate și de burguri cu funcționarii numiți de rege" (H. Décugis).

Contra hotărârilor lor nu se putea face recurs decât la consiliul regelui, singurul care deținea dreptul de casație. – Prerogativele cu care erau investite au făcut ca uneori parlamentele să-și sporească pretențiile, aducându-le astfel în conflict cu regele. Henric IV și Richelieu au reușit să le bareze pretențiile politice: opoziția lor sistematică a continuat însă și în sec. XVIII. Paralel cu declinul importanței dreptului canonic și al celui feudal, centralizarea statului impunea codificarea oficială și unificarea treptată a cutumelor: o operă inițiată în 1454 de Carol VII. Dar consolidarea puterii monarhice s-a folosit în principal de rolul tot mai important acordat normelor dreptului roman (al cărui studiu deținea acum un loc de prim-plan în învățământul universitar); și, în special, ordonanțelor și edictelor regale – „acte legislative cuprinzând norme generale și permanente", care „treptat vor înlocui normele dreptului cutumiar" (VI. Hanga). Proprietatea, obligațiunile, dreptul penal și cel al familiei, organizarea judecătorească și procedura judiciară[1], vor fi reglementate în cea mai mare parte de aceste ordonanțe, care vor avea un rol de o importanță capitală în opera de unificare legislativă a regatului.

Procedura era surprinzător de nedreaptă. Ordonanțele din 1499 și 1539 acordau judecătorilor toate mijloacele imaginabile pentru a dovedi vinovăția inculpatului, fără a-i lăsa în schimb aproape nici un mijloc de a se apăra. Acuzatul nu își cunoștea dosarul, cauza și motivele ce i se imputau; era interogat cu ușile închise, fără a putea fi asistat de un avocat[2]; martorii nu erau ascultați în prezența lui, și nu era confruntat cu ei decât după ce depozițiile lor fuseseră consemnate în scris și puse la dosar; în ziua judecății, nici măcar nu era chemat să compară în fața tribunalului dacă prezența lui nu era reclamată în mod expres; i se putea oricând aplica tortura (*la*

1 „Urmărirea se făcea de către judecător, fiind provocată de un denunț, de plângerea părții vătămate, sau de un dregător. Instrucția urmărea să smulgă acuzatului mărturisirea, folosindu-se în acest scop tortura. Procedura era secretă, iar sentința se dădea pe baza actelor scrise. Libertatea de apărare era aproape cu desăvârșire înlăturată. Instanța nu discuta cu acuzatul, pe care dealtfel nu-l vedea decât o singură dată, la ultimul interogatoriu" (*Idem*).

2 Protecția individului în fața puterii executive este un fapt de dată relativ recentă: în secolele Renașterii justiția era administrată de puterea executivă. Separația tripartită a puterilor – noțiune formulată pentru prima dată de John Locke – a fost exprimată în modul cel mai limpede de Montesquieu – fervent admirator al constituției engleze, – care a văzut în principiul separării puterilor garanția cea mai eficace a libertății individului (cf. *Despre spiritul legilor*, cartea XI, cap. VI).

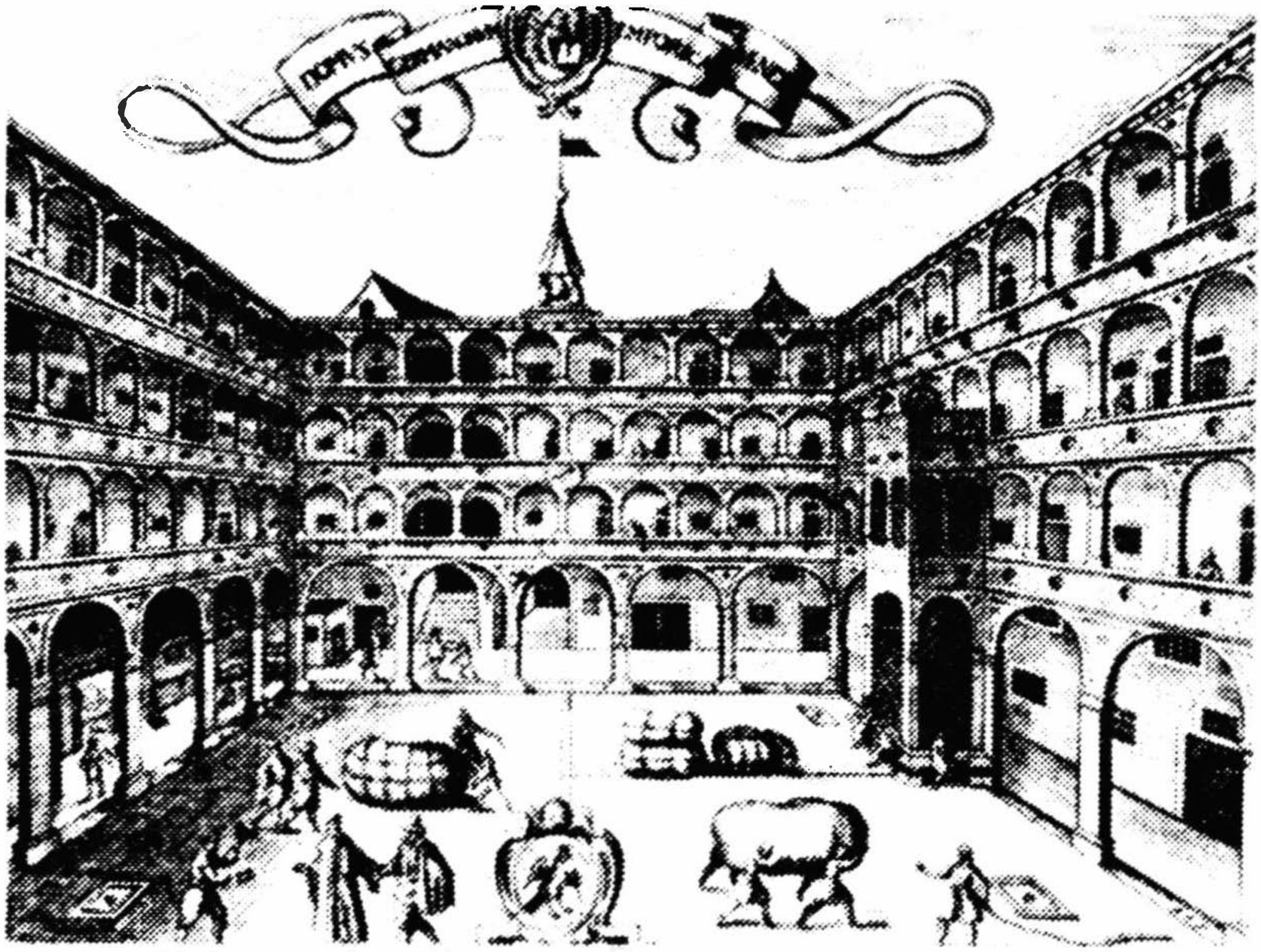

„Fondaco dei Tedeschi" – depozit de mărfuri, loc de tranzacții comerciale și han pentru negustorii veniți din Germania, Bocmia și Polonia. Gravură din sec. XVI. – Bibl. Națională, Paris.

question), fie pentru a-i smulge mărturisirea urmărită de judecători, fie pentru a-l determina să își denunțe complicii (G. Zeller).

Avocații erau considerați ca făcând parte din Parlament: aproape toți magistrații acestei înalte curți își începeau cariera ca avocați. Erau împărțiți în trei categorii; candidații (avocați stagiari, pe termen variabil), pledanții (singurii avocați care îmbrăcau roba) și consultanții – avocați la pensie, care nu mai aveau acces la „barou"[1]. Pe lângă judecători și avocați erau și procurorii, – ale căror atribuții erau cu totul diferite de cele ale procurorului de azi. Cum diferite erau, de altfel, și cele ale avocatului. Căci acesta nu se limita doar la a pleda; el redacta și unele acte, avea un anumit rol în mersul procesul, dar nu avea calitatea de a-și reprezenta clientul în diferitele faze ale procedurii. Funcția aceasta îi revenea procurorului, – care deținea o poziție net inferioară celei a avocatului. Nu i se cerea nici măcar să fie doctor sau licențiat în drept: trebuia doar să-și dovedească, în fața unei comisii de magistrați, pregătirea care i se

1 Inițial, cuvântul indica rândul de bănci rezervat avocaților pledanți, separate de restul sălii printr-o *bară* de închidere: de unde, terminul de *barou*, organizația profesională a avocaților.

cerea. Era permanent la dispoziția publicului pentru consultații juridice, sau pentru a redacta actele cerute în instanță: iar în timpul audiențelor îl asista pe avocat, aducându-i piesele de care acesta avea nevoie. Procurorii erau foarte des pedepsiți pentru insolența și escrocheriile lor; dar împreună cu avocații formau o corporație unică – „Comunitatea Avocaților și Procurorilor". O altă comunitate, *Rayaume de la Basoche*, o formau foarte numeroșii *clercs*, tineri cu studii folosiți de avocați și procurori pentru transcrierea, redactarea, procurarea anumitor acte și alte asemenea mici servicii.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA ÎN ANGLIA

Încă din primii ani ai secolului al XII-lea regii Angliei au ridicat Consiliul regal la rang de Curte supremă de justiție. În curând s-au precizat și normele procesuale, prin formarea în sec. XIII a unui corp de magistrați, juriști profesioniști laici (fapt necunoscut la această dată pe Continent) și prin stabilirea unui sistem de judecată care include un număr de jurați: o instituție originală, națională. Prin *Constituțiile din Clarendon* (1169), Henric II subordonează autorității regale jurisdicția ecleziastică. În secolul următor, după ce prin adunarea din 1265 (care reunea baroni, clerici, cavaleri și orășeni) se pun bazele Parlamentului englez, acesta va garanta supremația legii și va trasa liniile viitorului drept constituțional. De acum înainte „nici un rege englez nu își va mai aroga puterea de a face singur legea" (E. Glasson).

Față de situația din țările de pe Continent, în Anglia dreptul și justiția prezintă particularități notabile. Astfel, „în Anglia n-a existat niciodată acel spirit juridic rigid și abstract de pe Continent, moștenit de la romani". La baza dreptului englez au stat două categorii de legi: cele nescrise, cutumele (*common low*) și cele scrise (*statute law*), între care primele datează chiar din sec. VI. „Legea nescrisă e mai vastă și mai substanțială decât legea scrisă, fiindcă o cuprinde pe aceasta"; motiv pentru care, până în ziua de azi „aproape tot dreptul englez se reazimă pe obicei" (*Idem*). Printre legile scrise sunt colecțiile hotărârilor emise de curțile de justiție din timpul lui Eduard I (sec. XIII) numite *year-books* și cele din timpul domniei lui Henric VIII (*reports*); redactate, toate acestea cuprind vreo mie de volume.

„Anglia a avut o justiție organizată înaintea altor țări europene moderne" (N. Petrescu). În sec. XIII apare justiția juraților, care

dădea posibilitate poporului să controleze administrarea justiţiei; în sec. XIV sunt instituiţi „judecătorii de pace" şi curţile superioare de justiţie, în număr de trei: „Curtea Băncii Regelui" (*Court of King's Bench*), care judeca procese privind violările legilor; „Curtea Dezbaterilor Comune" (*Court of Common Pleas*) – un tribunal pentru procesele civile; şi „Curtea Tezaurului" (*Court of Exchequer*) – un fel de tribunal de finanţe, care judeca procese legate de aplicarea taxelor şi impozitelor. Aceste trei curţi erau supuse autorităţii regelui, puterii centrale. – Existau apoi tribunalele excepţionale. În 1487, Henric VII a instituit aşa–numita „Cameră Înstelată" (*Star Chamber*): „un tribunal inchizitorial, fără norme stabilite de drept şi fără apel, în care regele putea să ordone sentinţele după plac", dar care „pare a se fi bucurat de oarecare popularitate, datorită în primul rând faptului că nu de multe ori intervenea în favoarea săracilor" (*Idem*). („Camera Înstelată" a fost desfiinţată din cauza abuzurilor ei pe la mijlocul sec. XVII, sub Carol I Stuart).

Încă din epoca normandă Anglia avea o reţea de tribunale de rang inferior, aşa-numitele „curţi ale baronilor", care judecau în primă instanţă – după normele dreptului feudal – şi a căror competenţă era legată de organizarea poliţiei şi a administraţiei locale. În fine, înfiinţată în sec. XII dar menţinându-se şi în secolele XV – XVI, „o instituţie caracteristică pentru preocuparea puterii regale de a controla direct justiţia locală, era reprezentarea prin aşa-numiţii «judecători ambulanţi» [...], trimişi de la centru pentru a satisface dorinţa poporului pentru o mai bună administrare a justiţiei" (*Idem*).

O grijă deosebită a fost acordată de la început dreptului de proprietate imobiliară, responsabilităţii penale şi celei civile. Judecătorii trimişi în comitate spre a judeca diferite cauze au stabilit, pentru întreaga ţară, reguli juridice, jurisprudenţiale, care au pus bazele dreptului comun englez (*common law*), rămas valabil de-a lungul secolelor[1]. *Magna Charta Libertatum*, impusă lui Ioan Fără de Ţară de nobilii şi orăşenii răsculaţi le-au asigurat acestora anumite privilegii, limitând autoritatea regală. O intensă activitate legislativă – stimulată de contactele frecvente cu legislaţia din Franţa şi Italia – se notează între anii 1272 – 1308; după care, în secolele XIV şi XV legislaţia se ocupă mai mult de domeniul politic decât de instituţiile juridice. Dreptul ecleziastic este administrat de Biserică până în secolul al XVI-lea, când Cromwell rupe legăturile cu

1 Fundamentală pentru domeniul pur juridic a rămas lucrarea *Legile şi obiceiurile Angliei*, a lui Ranulf Glanville (*Tiractatus de legibus et consuetudinibus Regni Angliae*, 1189).

papalitatea, suprimând în 1532 dreptul de apel la Curia papală; pentru ca, doi ani mai târziu, jurisdicția ecleziastică să fie suprimată complet prin *Actul de supremație*, care va face din rege capul Bisericii anglicane, „transferându-i integral puterile de jurisdicție spirituală și temporală; toate tribunalele ecleziastice ale regatului devin tribunalele regelui" (H. Décugis). – Henric VIII ameliorează sistemul judiciar, dând o mai mare autoritate puterii executive și făcând din dreptul canonic o parte a „dreptului comun" național. Începând din această perioadă judecătorii tribunalului englez vor fi în general laici, avocați cu studii de drept roman și de drept canonic.

Ca instanțe de judecată, în secolul al XIV-lea apar „tribunalele de pace", compuse din nobili locali numiți de rege și 12 jurați, aleși dintre proprietarii funciari. În competența acestor tribunale intrau îndeosebi cauze civile. Cauzele mai importante erau judecate de „Curtea regească" și de „Camera lorzilor" – organe supreme de justiție (la început prima, mai târziu a doua). Dreptul civil și organizarea judiciară s-au constituit definitiv în sec. XV. În materie de dreptul familiei (autoritatea paternă ca fundament al familiei n-a fost niciodată acceptată în Anglia), pentru a se căsători – fetele de la vârsta de 12 ani, băieții de la 14, – tinerilor nu li se cerea consimțământul părinților. Copiii născuți dintr-o căsătorie secretă erau preferați celor născuți din a doua căsătorie, legală. În Anglia, legitimarea – printr-o hotărâre a Parlamentului – a unui copil născut în afara căsătoriei a fost totdeauna admisă (E. Glasson).

În secolul al XVI-lea infracțiunile și pedepsele vor fi riguros clasificate pe categorii, după gradul lor de gravitate. În general, normele dreptului penal care enumera nu mai puțin de 233 de crime capitale vor deveni excesiv de severe. Acum este sancționată și așa-numita „legislație sângeroasă", – seria de legi inumane care, folosind mijloacele cele mai dure, obligau personale lipsite de proprietăți să muncească unde li se impunea. Procedura de judecată devine tot mai dură, fără a i se lăsa imputatului posibilitatea de a fi apărat și, în unele cazuri, aplicându-i-se tortura.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA ÎN GERMANIA

Spre deosebire de țările în care centralismul politic al monarhilor absolutiste se impunea tot mai ferm, în Germania și Italia, țări divizate într-o mulțime de formațiuni statale independente, dreptul și organizarea judecătorească continuă în formele lor medievale.

În Germania, marea diversitate de norme juridice se reflectă în

„Justiția“ – altorclicf dc pc fațada Palatului Ducal din Vcnctia.

sistemele de drept amintite mai sus care reglementau raporturile feudale dintre clasele și categoriile sociale. De o autoritate mai întinsă decât una limitată doar la regiunile în care au fost elaborate[1] (și ale căror cutume le reflectau) s-au bucurat îndeosebi două coduri. Primul, cunoscut sub titlul „Oglinda saxonă“ (*Sachsenspiegel*), a fost alcătuit în 1230 și include norme de drept cutumiar și feudal[2]. Al doilea, „Oglinda suabă“ (*Schwabenspiegel*) cuprinde în plus norme de drept canonic și de drept roman (1275). Pe lângă acestea, și orașele germane autonome își edictau anumite norme juridice necesare fiecăruia. Dar și împăratul putea da anumite constituții, după consultarea adunării notabililor Imperiului (*Reichstag*) –, ca, de pildă, *Bula de Aur* (1356). – Toate aceste izvoare oferă în ansamblul lor o imagine completă a dreptului și justiției până în sec. XVI; după care, noile condiții vor introduce adausuri și modificări

1 O dovadă în acest sens este chiar faptul că aceste colecții redactate în limba germană au fost în curând traduse în latină, franceză, cehă, olandeză, poloneză.

2 „Această codificare precizează puterea împăraților germani și face ca contele palatin să aibă puterea de a judeca pe împărat. De asemenea, codul lua o atitudine negativă față de pretențiile de supremație a papei“ (Vl. Hanga).

(printre care, prevalența normelor dreptului roman asupra celor ale dreptului local german).

Codificarea dreptului german își găsește expresia de maximă autoritate în codul de drept și procedură penală comun întregului Imperiu germanic, numit *Constitutio Carolina Criminalis*, dat de Carol Quintul în 1532. Ceea ce caracterizează în primul rând acest cod este severitatea extremă a pedepselor prevăzute chiar pentru infracțiuni mai puțin grave (spânzurătoarea, înecare, ardere pe rug). Multe dintre acestea erau luate din dreptul roman din perioada târzie a Imperiului[1].

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA ÎN STATELE ITALIENE

Numeroaselor formațiuni statale italiene din timpul Renașterii le corespundeau aproape tot atâtea sisteme juridice (cf. Fr. Brandileone).

Astfel, dintre cele patru posesiuni spaniole (Sardinia, Sicilia, regatul Neapolelui și Lombardia) – fiecare cu instituții și legi proprii – în primele două pe lângă viceregii respectivi funcționa și un Parlament (care se reunea o dată la zece ani) și un tribunal regal – *Reale udienza* – având atribuții judiciare și administrative. La Napoli administrarea justiției revenea consiliului regal (*Sacro Regio Consiglio)* , care avea în subordine o Curte cu competențe în materie civilă și penală. Pe lângă aceasta mai existau și alte 39 de jurisdicții laice. Pe măsură ce puterea regală devenea absolută ea emana ordonanțe enunțând norme generale care căpătau putere de lege. În Lombardia, guvernatorul dispunea (începând din 1499) de un Senat, investit cu puteri administrative și judiciare. Când, la începutul secolului al XVI-lea, Lombardia trece sub dominație franceză, Ludovic XII ordonă întocmirea unei colecții de legi locale (1512), republicate în 1541 de Carol Quintul. Acestea au rămas principala sursă legislativă milaneză până în secolul al XVIII-lea.

---

1 „*Carolina* prevedea pedepse nu numai pentru infracțiunile consumate, dar și pentru tentative, participare și complicitate. Complicitatea putea fi de trei feluri: anterioară, concomitentă și posterioară infracțiunii comise. – Procesul penal avea două faze: instrucția preliminară și judecata. În prima fază se stabilea comiterea infracțiunii și persoana bănuitului; apoi se cercetau martorii, persoana bănuită și complicii". Aceștia „erau supuși la torturi pentru a fi siliți să recunoască. La judecată se lua interogatorul acuzatului, iar apărarea nu era admisă în pricinile mai importante[...]. Procedura scrisă avea un rol esențial" (Vl. Hanga).

O configuraţie diversă prezintă situaţia din cele două state monarhice – Statul Papal şi Statul Sabaud (al dinastiei de Savoia în Piemont). În primul[1], s-au creat organe centrale numite „congregaţii", compuse din cardinali şi prelaţi de rang mai mic, care nu se ocupau doar de chestiuni de ordin spiritual, ci erau investite şi cu atribuţii administrative şi judiciare. (În număr de 15, acestea durează, cu mici modificări, până azi). Dispoziţiile acestora erau comunicate conducerilor locale ale comunelor (oraşelor); dispoziţiile speciale aveau forma de bule. Papa Clement VIII a dispus ca cele privind materia penală să fie adunate, revăzute, şi să capete putere de lege unică valabilă pentru întreg statul papal. – În statul Sabaud, în care sub Emanuele Filiberto (m. 1580) guvernarea a devenit tot mai marcat absolutistă (ducele nu suprimă explicit Statele generale, dar nu le mai convoacă), iar justiţia şi dreptul vor avea caractere corespunzătoare principiilor unui regim politic absolutist.

Dintre celelalte state italiene[2], cele mai importante erau: republica Veneţia, în care atribuţiile judiciare supreme erau deţinute de Marele Consiliu[3]; republica Genova – a cărei constituţie avea un caracter mai popular, dar mai puţin ferm decât cea a Veneţiei (*Noile legi*, publicate în 1584, reflectând ultima constituţie genoveză, vor avea o funcţie legislativă şi judecătorească de o foarte lungă durată); şi Marele ducat al Toscanei – unde noua constituţie publicată în 1532 abolește vechea magistratură deţinută de un *gonfaloniere di giustizia*, prerogativele judiciare fiind concentrate în mâna marelui duce.

În toată această diversitate de situaţii se notează câteva trăsături generale, comune. Peste tot, principii îşi afirmă dreptul de a administra justiţia, însărcinând tribunalele să judece în numele lor. La Roma, în numele papei sentinţele erau pronunţate de *Sacra Rota* (tribunal existent şi azi), deasupra căreia era Curtea Supremă de Casaţie, formată dintr-un cardinal şi 12 prelaţi. La Napoli, tribunalul suprem era condus de un *Gran Giustiziere*, asistat de patru judecători; tribunalul suprem de apel era Consiliul Regal (*Sacro Regio Consiglio*). În Statul Sabaud, ducele prezida şedinţele în care

1 Care şi-a extins dominaţia şi asupra unor oraşe ca Perugia, Bologna, Ancona, Parma, Piacenza, etc.

2 Unele, foste feude papale (ca ducatele de Parma şi Modena); altele foarte mici, absorbite de cele două monarhii – pontificală (de ex. Urbino), sau de Savoia (ca marchizatul de Monferrato).

3 Vd. *supra*, cap. *Renaşterea politică*.

se judecau cauzele privind feudatarii și ofițerii ducali; consiliile ducale, deținând jurisdicția civilă și penală, funcționau ca tribunale de apel contra deciziilor date de judecătorii provinciali. – Foarte frecvente erau diferendele dintre forul ecleziastic și forurile laice. Procedura era în general foarte lentă; în prea numeroase cazuri procesele durau cu anii. Contemporanii deplângeau dezordinile, arbitrarul și abuzurile, extorcările, violențele, corupția generală a judecătorilor[1].

Dezvoltarea timpurie a orașelor italiene și rolul lor important economic și social explică și creșterea necontenită a numărului de legi și statute municipale. Pe teritoriile „republicilor marinare" – Veneția, Genova, Amalfi, Pisa, – o importanță deosebită aveau codurile comerciale maritime. Dezvoltarea vieții comerciale impunea acordarea unei atenții intense practici dreptului obligațiunilor. În dreptul familiei, ca urmare a hotărârii Conciliului din Trento din 1563, căsătoria era reglementată de dreptul canonic; valabilitatea ei fiind garantată de actul religios oficiat de preot în prezența a doi martori. – Dreptul penal prevedea incriminări și pedepse severe, mai ales pentru cazuri de rebeliune, în scopul declarat de intimidare a posibililor infractori: în sensul acesta trebuia să fie condusă atât procedura civilă cât și cea criminală.

După ce timp de secole Italia fusese – cu școlile glosatorilor și comentatorilor săi – maestra Europei în domeniul dreptului, în secolul al XVI-lea școala juridică italiană se afla în decadență. Dreptul roman atrage acum atenția umaniștilor care, prin studierea și confruntarea manuscriselor, inițiază revizuirea critică a textelor. Ilustrul jurist Andrea Alciato (m. 1550), invitat de Francisc I la Paris, inaugurează acolo „școala franceză", – odată cu care gloria jurisprudenței trece din Italia în Franța.

În schimb școala juridică italiană decade: pentru că fiecare stat, voind să-și aibă școala sa proprie, interzice supușilor săi să studieze la alte universități; și pentru că fiecare școală refuză să recurgă la profesori străini, – în timp ce catedrele se transmit acum din tată-n

1 Contra acestora protestează vocile unor mari personalități, ca Baldassare Castiglione, nuvelistul Franco Sachetti, mari artiști ca Brunelleschi, sau L. B. Alberti, ori reformatorul Savonarola; în timp ce Machiavelli, adresându-se judecătorilor, încheia: „Voi vindeți justiția, voi oprimați oamenii pașnici și îi preamăriți pe cei nerușinați!". – La aceste abuzuri se mai adăugau apoi sistemul pedepselor și practica frecventă a torturii.

fiu. – Cu toate acestea, se pun aici bazele dreptului comercial, – în sec. XVI elaborându-se tratate speciale în materie; în timp ce penaliştii scriau opere care vor cunoaşte o largă difuziune în Italia şi în alte ţări[1].

SISTEMUL PENALITĂŢILOR ŞI REGIMUL PENITENCIAR

Chiar dacă în secolele Renaşterii barbarele probe judiciare medievale (cunoscute sub numele generic de „judecata lui Dumnezeu") erau pe cale de dispariţie[2] în schimb tortura continuă să fie practicată peste tot (şi nu numai de Inchiziţia spaniolă, sau în „vânătoarea de vrăjitoare"). Era de două feluri: „pregătitoare" – când era aplicată în scopul de a smulge victimei mărturisirea unei crime (comise sau doar imputate): şi „prealabilă" – când aplicarea ei constituia o agravare a pedepsei capitale, pe care condamnatul trebuia să o sufere înaintea execuţiei. Ca durată, era tortura „ordinară" (timp de o oră) şi tortura „extraordinară" – cu o durată de 5 – 6 ore consecutive[3].

Funcţia de călău[4] nu era considerată în toate ţările în acelaşi fel. „În Franţa, Italia sau Spania, era văzută ca o meserie infamantă. În Germania, dimpotrivă, execuţia ireproşabilă a unui număr anumit de sentinţe capitale îi aducea călăului titluri şi privilegii nobiliare. La Reutlingen, în Suabia, ultimul dintre consilierii care fusese admis să

1 Giulio Claro (m. 1575) în amplul său tratat *Sententiarum receptarum* se ocupă de dreptul civil, tratând însă pe larg şi procedura penală. *Tractatus criminalis* a renumitului criminolog padovan Tiberio Deciani (m. 1581) este prima încercare de tratare sistematică a dreptului penal. Cel mai mare practician italian al vremii Prospero Farinacci (m. 1613) este autorul lucrării de primă autoritate *Praxis et theorica criminalis*. Dintre civilişti, bine cunoscut în Italia şi în străinătate era Mario Mantica (m. 1614).

2 Ordalia apei reci (aruncarea celui condamnat cu braţele legate de picioare într-o apă adâncă), în Franţa a fost suprimată definitiv printr-un decret regal abia în 1601. Duelul judiciar însă era practicat şi în secolul al XVI-lea (iar în Germania – până în sec. XVII).

3 Ippolito Marsiglio (sec. XV), jurisconsult din Bologna, enumeră cu o fantezie patologică nu mai puţin de 14 feluri de tortură, care de care mai oribilă. Belgianul Josse Damhouder (în *Practique et Enchiridion des causes criminelles*, Anvers, 1544) indică şi ordinea în care condamnaţii trebuie să fie torturaţi (femeia înaintea soţului, fiul înaintea tatălui, etc.).

4 În sec. XIII, de multe ori funcţia de călău era îndeplinită de o femeie, – dar numai pentru victimele de sex feminin.

facă parte din completul tribunalului trebuia să execute cu mâna lui sentințele capitale. În Franconia, această sarcină îi revenea funcționarului primăriei care se căsătorise la data cea mai recentă" (P. Lacroix). – În Franța, călăul era ultimul dintre slujbașii justiției: îi era interzis să locuiască în incinta orașului, trebuia să poarte un costum deosebit (de culoare roșie cu galben); dar avea și diverse beneficii și venituri din amenzile pentru porcii care vagabondau prin oraș, din veșmintele celor pe care îi executa, din sumele primite de la negustorii cu prăvălii în apropierea spânzurătorii, ș. a. [1].

Modul de execuție capitală era diferit (Damhouder enumeră 13 feluri). În unele țări (Germania, Anglia, ș. a.) decapitarea se executa cu securea; în Franța – cu sabia, mânuită cu ambele mâini. La început, decapitarea era modalitatea generală; mai târziu, aceasta a devenit un privilegiu al nobililor – în locul spânzurătorii. În secolul al XVI-lea își face apariția în Scoția, ghilotina[2]. – Supliciul sfâșierii corpului de viu în patru bucăți (cunoscut din Antichitate) a fost aplicat în Franța în continuare până la Revoluția Franceză pentru autorii de atentate împotriva regelui sau a prinților de sânge. Supliciul roții (abolit în Franța de asemenea abia de Revoluția Franceză) a fost legal instituit prin edictul din 1534 dat de Francisc I, pentru tâlhărie la drumul mare.

Execuția capitală comună era prin stânzurătoare; spânzurătoarea din Paris de pe colina Montfaucon, de o sinistră celebritate timp de cinci secole[3], putea expune mulțimii, simultan, până la 50 de cadavre, lăsate pradă corbilor și câinilor. Gama supliciilor era de o varietate diabolică. În Franța, condamnatul era de obicei sugrumat înainte de a fi spânzurat; în unele cazuri, i se tăiau înainte brațele sau limba. Ereticii erau de preferință arși de vii la „focul purificator".

---

1 Credința populară era că persoana pe care o atinge călăul se vindecă de anumite boli. Un alt venit: călăul vindea scump un leac, considerat universal – grăsimea corpului unui spânzurat.

2 Numită popular „fecioara văduvă" (*maiden widow*). – Contele Morton, regentul Scoției sub minoratul lui Iacob VI, pune să fie construită o asemenea mașinărie, inaugurând-o în 1581.

3 Construită în sec. XIII, funcționând timp de cinci secole (și reconstruită, ca simbol, în 1761), era o masă de zidărie compusă din 12 stâlpi de piatră brută formând un careu de 13 m pe 10 m, cu o platformă cu alți 16 stâlpi, uniți între ei cu bârne de lemn și cu 52 de lanțuri pentru condamnați. Erau suspendate în saci și cadavrele celor executați prin decapitare sau alte supliciі. Loc de execuție și de expunere infiamantă vizitat zilnic de marea mulțime curioasă, la Montfaucon venea și curtea regală, în cap cu Carol IX și Caterina dei Medici, să privească resturile mutilate ale amiralului Coligny, după masacrul din noaptea Sf. Bartolomeu.

„Bocca del Leone" din Veneţia, în care se introduceau denunţurile secrete împotriva diferiţilor cetăţeni.

Alţi condamnaţi erau jupuiţi de vii, traşi în ţeapă sau înecaţi. Falsificatorii de bani erau înecaţi de vii în apă clocotită (G. Zeller).

În Anglia – ţară cu o populaţie de cinci milioane de locuitori – spre sfârşitul secolului al XVI-lea erau spânzuraţi anual circa 800 de condamnaţi; şi adeseori doar pentru o vină ca vrăjitoria, evadarea din închisoare, părăsirea câmpului de bătălie, transportarea de cai în Scoţia, înlăturarea bornelor câmpului unui domeniu, jefuirea caselor, furt la drumul mare, falsificarea de bani, – în timp ce otrăvitorii erau scufundaţi într-un cazan cu plumb clocotit (L. Lemonnier).

În Italia, în secolele XV şi XVI blasfemia era pedepsită cu expunerea la stâlpul infamiei[1], dar şi cu tăierea limbii sau a braţelor, ori scoaterea ochilor. La Milano, adulterul era pedepsit cu decapitarea[2]. La Veneţia şi Genova se citează cazuri de sodomie pedepsite

---

1 Care de obicei nu era un simplu stâlp, ci o mică construcţie, zidită, plasată în unul din locurile cele mai frecventate (pieţe, răspântii de străzi, etc.), în care condamnaţii erau expuşi în lanţuri privirii şi huiduielilor mulţimii. „Cel din Paris era un turn rotund, izolat, în centrul halelor, înalt de 20 m, cu deschizături mari în zid. Înăuntru, rotindu-se pe un pivot, o roată orizontală cu mai multe găuri, în care se introduceau capul şi braţele condamnatului" (P. Lacroix).

2 „La Napoli, femeia care sărutase un alt bărbat decât soţul ei îşi pierdea zestrea, la fel ca pentru adulter. Şi pentru un bărbat care sărutase o femeie pedepsele erau grave, putând să fie şi deportarea sau condamnarea la galeră" (Fr. Cognasso). – Cazuri excepţionale, evident; dar care erau sancţionate legal.

cu spânzurătoarea, decapitarea sau arderea pe rug. Sancționarea delictelor de les-majestate – cele care puneau în pericol existența statului, integritatea teritoriului, dar și numai criticarea guvernării, sau ofensa adusă principelui și familiei sale – pornea de la tăierea unei mâini până la pedeapsa capitală prin sugrumarea cu clește înroșit sau prin sfâșierea în patru bucăți[1]. – Execuțiile capitale, torturile, mutilările, supliciile, aveau loc întotdeauna în public (de obicei într-una din piețele principale ale orașului), pentru a servi tuturor drept avertisment. Populația asista în mare număr la aceste spectacole oribile, fără să se cutremure[2].

Sinistrele închisori medievale au continuat să funcționeze și în secolele Renașterii. Marile orașe aveau închisori speciale, care cu timpul și-au câștigat un trist renume[3]. Majoritatea lor însă erau carceri subterane, fără aer și lumină, în care mulți condamnați mureau asfixiați; sau, erau simple puțuri, adânci chiar de 10 m. Uneori condamnații erau ținuți în cuști de lemn, cu lanțuri și ghiulele la picioare: o invenție, se pare, a lui Ludovic XI care, în 1476, a pus să se construiască o asemenea cușcă, de fier, pentru a-l ține închis aici pe episcopul de Verdun timp de 14 ani.

Desigur că închisorile din orașele italiene nu erau nici singurele din Europa în care regimul de detenție era atât de sever, și nici cele în care condițiile erau mai barbare decât în alte țări: dimpotrivă. – Ceea ce se pare că era un obicei general și legal – în Italia ca și în alte țări – era obligația condamnaților de a plăti o taxă (*géôlage*) la

1 La Florența, condamnaților la moarte în contumacie pentru crima de les-majestate „li se confiscau bunurile, dar totodată erau reprezentați ca spânzurați pe zidurile palatului *del Podestà*, cu numele lor scrise cu litere mari, pentru ca toți să-i cunoască pe dușmanii patrici" (Fr. Cognasso). Inscripțiile îi prezentau într-o strofă de patru versuri, iar figurile lor erau pictate adesori de pictori de renume (ca Andrea del Castagno, sau Sandro Botticelli).

2 „Părinții își aduceau aici fiii: marchizul Federico Gonzaga a fost condus la Roma de mentorul său ca să asiste la spintecarea în patru bucăți a unui preot, în piața Aracoelli. – La Roma, condamnații la moarte prin decapitare erau executați pe podul Sant'Angelo. Cei spânzurați atârnau în curtea închisorii Tor di Nona. La 22 septembrie 1592 au fost spânzurați 30 de oameni deodată [...]. Arderile pe rug erau totdeauna cele mai spectaculoase [...]. Dacă cel ce fusese decapitat era apoi sfâșiat în patru bucăți, se obișnuia ca acestea să fie expuse la porțile orașului. Capul era expus într-o cușcă separată. Se mai obișnuia ca părțile cadavrului spintecat să fie înfipte în țepușe plasate pe locurile unde avusese loc delictul" (*Idem*).

3 La Paris – Grand Châtelet, Petit Châtelet, Bastille, Conciergerie; la Roma – Castel Sant'Angelo, Tor di Nona; la Londra – London Tower, la Veneția – Pozzi din Palatul Ducal; la Milano – *Malastallo*; la Florența – *Stinche*, etc.

Ludovico Sforza il Moro.
Detaliu dintr-un
tablou de Bernardino dei Conti. -
Pinacoteca di Brera, Milano.

intrarea și la ieșirea din închisoare. Era un drept cuvenit temnicerului, instituit în Franța de un regulament din 1435; taxă care varia după condiția persoanelor condamnate și în funcție de „comodităţile" care i se ofereau.

La Roma, faimoase erau carcerele din Castel Sant'Angelo, care au adăpostit numeroase personaje celebre[1]. Faimoasă era apoi Tor di Nona, închisoare specială a papei, pentru condamnații pentru delicte comune[2], spre deosebire de Castel Sant'Angelo, dar care ținea tot de papă. Comandantul închisorii (*soldano*) – care făcea parte din suita papei – avea în subordine un locotenent, un căpitan de justiție și un notar. Era o funcție foarte rentabilă: *soldano* avea dreptul să per-

---

1 Umanistul Pomponio Leto, cruditul grec Giorgio Trapezunzio, nobilul sienez Giacomo Tolomei, sculptorul Benvenuto Cellini, etc.; sau dominicanul Benedetto Tozzi, discipolul lui Savonarola, pe care Clement VII l-a lăsat să moară de foame aici.

2 Dar nu numai: papa Alexandru VI Borgia a umplut această închisoare cu toți inamicii săi; iar în 1503, Cesare Borgia a închis aici trei cardinali pe care îi arestase în Vatican.

ceapă o sumă pentru locația paturilor, închirierea camerelor, dreptul prizonierului de a ieși la aer, de a primi alimente de la familie, ș. a. Tor di Nona era o închisoare cu regim diferit pentru săraci (cărora li se acordau subsidii și pomeni) și pentru înstăriți; acestora din urmă li se permitea, contra plată, să frecventeze și birtul din incinta închisorii. Erau și carcere pentru femei – separate pentru cele sărace și pentru cele bogate. Papa Sixt V a organizat și o carceră pentru sacerdoți. Închisoarea mai avea și alte localuri – pentru interogatorii, camera de tortură, o capelă, infirmerie. Carcerele subterane erau adeseori inundate de apele Tibrului. (În 1495, toți cei închiși s-au înecat). – Tor din Nona a funcționat ca închisoare până în 1655, când a fost transformată în... teatru muzical!

La Veneția, închisorile pentru datornici și pentru delicte ușoare se aflau în diferite puncte ale orașului. Închisorile de stat se aflau în Palatul Ducal și depindeau de Consiliul celor Zece. Reconstruite în sec. XVI, celule subterane cunoscute sub denumirea de *Pozzi* au fost legate în 1589 de Palat, prin celebra „Punte a suspinelor". Contrar legendei, condițiile în care trăiau aici deținuții nu erau mai grele ca în alte țări cu închisori asemănătoare: prin ferestrele zăbrelite prizonierii puteau comunica cu trecătorii și primi de la ei de mâncare.

Mai grele erau condițiile în *Malastalla*, închisoarea milaneză pentru datornicii insolvabili (dar și pentru delincvenți de drept comun), care aveau drept să primească din partea creditorilor lor o porție de vin zilnic. Închisoarea avea și un birt pentru deținuții care aveau bani. De Crăciun și de Paște, ducele grația un număr de debitori insolvabili, aleși dintre cei mai săraci. *Malpaga* din Genova era de asemenea închisoarea pentru datornici și pentru faliți, având o secție pentru nobili și o alta pentru plebei. Și aici, creditorii erau cei care erau obligați să asigure zilnic pâinea debitorilor lor. Și o altă particularitate: deținuților li se permitea să iasă o dată pe săptămână, să-și vadă familiile; iar cu ocazia unei vizite la Genova a unui personaj ilustru – chiar pentru mai multe zile. – La Florența, în închisorile numite *Stinche* existau secții separate bărbați-femei, debitori insolvabili-infractori de drept comun, femei cinstite-prostituate.

Ca norme generale toate închisorile țineau registre în care se consemnau data intrării deținutului și motivul detenției. Peste tot, închisorile erau bune surse de câștig: deținuților temnicierul le percepea o taxă la intrare și alta la ieșire; nu plăteau întreținerea pe durata detenției decât cei care se dovedeau a fi fost închiși pe nedrept. În rest: nu peste tot deținuții erau ținuți în lanțuri; în multe

închisori era obiceiul ca la plecarea deţinutului temnicierul să-i reţină îmbrăcămintea; în altele, deţinuţii dormeau pe paiele aşternute direct pe sol (la Napoli – până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea).

TRIBUNALELE SECRETE

Una din cele mai stranii instituţii judiciare ale Germaniei medievale – dar care a funcţionat până către mijlocul secolului al XVI-lea a fost „Tribunalul Vehmic" (*Vehmgericht*)[1]. Apariţia lui se situează la o dată incertă: între secolele X – XIII, într-o perioadă de cea mai dezolantă anarhie, de crime ale bandelor de răufăcători, de abuzuri brutale ale micilor tirani locali retraşi în castelele lor inexpugnabile. Acţionând îndeosebi în regiunea Westfaliei, acest tribunal judeca şi condamna în secret, executându-şi imediat sentinţele; forţa sa teribilă deriva tocmai din misterul cel mai profund în care îi erau învăluite regulile, legile, faptele. Nu se ştie precis când a fost instituit; abia din secolul al XV-lea (deci la cel puţin două secole de când începuse să funcţioneze) este menţionat pentru prima dată şi destul de vag în documentele istorice. Teritoriul omnipotentei sale jurisdicţii era, cum spuneam, Westfalia; dar judecătorii săi îşi arogau dreptul să judece şi să reprime delictele comise pe întreg teritoriul Germaniei.

Tribunalele vehmice funcţionau în diferite localităţi; cel mai celebru – modelul probabil şi al altora – îşi ţinea şedinţele de judecată sub un tei din faţa intrării castelului din Dortmund. Uneori la aceste reuniuni participau câteva mii de „judecători liberi". Fiecare tribunal era compus dintr-un număr neprecizat de judecători sau „înţelepţi" (*Vehmnoten*), sub preşedinţia unui „liber conte" (*Freigraff*), care îi alegea, îi numea, şi care era însărcinat cu administrarea superioară a justiţiei; acesta era ales de principele suveran al teritoriului pe care funcţiona tribunalul şi avea în subordine mai multe „tribunale libere" (*Freistühle*). Tribunalul avea două jurisdicţii, una publică, alta secretă; şedinţele publice de judecată se ţineau de cel puţin trei ori pe an şi erau anunţate cu două săptămâni înainte.

Judecătorii aleşi trebuiau să fie persoane cunoscute ca pioase, de o moralitate ireproşabilă şi cu un înalt simţ al echităţii; să fie născuţi pe teritoriul Germaniei, ca fii legitimi, să nu aparţină vreunui ordin sau congregaţii religioase şi să nu fi fost citat vreodată în faţa unui

1 Termenul derivă – semnificativ pentru sensul emotiv, de frică şi groază pe care tribunalul îl inspira – din expresia eliptică latină *vae mihi*.

tribunal vehmic. Ritualul primirii ca judecător (*Freirichter*) includea și stabilirea unui semn secret de recunoaștere. De asemenea, era prevenit că se va face vinovat de trădare dacă și-ar înștiința rudele sau prietenii, spre a-i ajuta să fugă, că sunt urmăriți. Funcția lor era ca, într-un grup de șapte, să străbată țara, să descopere crimele și să-i pedepsească pe vinovați. Când un grup de trei judecători surprindeau un răufăcător în flagrant delict îl puteau judeca și executa pe loc. – De regulă acuzatul era citat în scris în fața tribunalului; dacă nu se prezenta nici la a treia citație era condamnat în contumacie. Atât acuzatul cât și acuzatorul își puteau aduce până la 30 de martori; acuzatul putea să-și susțină singur apărarea sau să o încredințeze unui avocat. Delictele grave erau pedepsite cu spânzurătoarea; execuția se făcea pe loc și era efectuată de către cel mai tânăr dintre judecători. Când cel condamnat era membru al asociației vehmice putea face apel la capitulul general (care își avea sediul la Dortmund), sau la împărat, – sau la marele maestru al Sf. Vehme, demnitate care din vechime era apanajul arhiepiscopului de Köln.

Capitulul general era convocat de împărat și se reunea o dată pe an, la Dortmund sau la Ahrensburg; se făcea darea de seamă a activității, se anunțau schimbările intervenite sau reformele introduse în regulament și se făceau primirile de noi judecători. Totul funcționa pe baza unor reguli complicate dar precise și în baza unui cod de onoare.

Sf.. Vehme (cum era numit foarte temutul tribunal secret) și-a atins gradul suprem al puterii la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. De-a lungul activității desfășurate în condițiile haosului medieval german contribuția sa a fost salutară, împiedicând (sau temperând) abuzurile seniorilor și pedepsindu-i fără milă pe bandiți. După care însă, ea însăși a manifestat pretențiile unor prerogative exagerate și o serie de abuzuri de putere, – convocând în fața tribunalului chiar prinții și conducerile orașelor, care însă nu s-au supus somațiilor ei. (Abuzul de putere a mers până acolo încât a fost convocat în fața instanței însuși împăratul Frederic III). În același secol al XV-lea s-au făcut cunoscute și cazurile de corupție a judecătorilor. Toate aceste abuzuri au trezit oroare și indignare generală. „Din acest moment puterile politice au căutat să suprime Sf.. Vehme: propunerea a fost făcută de electorii Imperiului la Dieta din Trier din 1512. Pentru moment, arhiepiscopul de Köln a reușit să deturneze decizia, convocând capitulul general pentru a

întreprinde o reformă. Dar Sf.. Vehme și-a pierdut utilitatea originară pe măsură ce ordinea juridică organizată a urmat anarhiei confuze medievale, iar prinții și orașele libere au exercitat justiția, fie personal fie prin tribunale regulate" (P. Lacroix). Prinții, episcopii, orașele și cetățenii au reacționat ferm, membrii Sf. Vehme au opus rezistență, dând loc la alte abuzuri, care însă au fost reprimate. În 1570, un număr de 14 judecători ai tribunalului Sf.. Vehme au fost prinși de contele Gaspar Schwitz von Óttingen și executați.

O instituție juridico-politică nu mai puțin redutabilă – prin procedura sa secretă și arbitrară, tiranică, prin execuțiile rapide și teroarea pe care o inspira – era „Consiliul celor Zece" al republicii Veneția. Fusese creat ca o comisie de anchetă a conjurației eșuate (1310) a nobilului Baiamonte Tiepolo contra dogelui; după care a continuat – mai bine de cinci secole – ca tribunal secret, la început pentru a controla și reprima activitatea subversivă a exilaților politici venețieni.

În realitate, atribuțiile sale erau mai extinse: de a veghea asupra delictelor de stat, a comportamentului nobililor față de respectul legii, în toate domeniile. Era compus din zece membri de drept, patricieni din familii cunoscute ca având o conduită civică ireproșabilă; nu puteau fi doi din aceeași familie; erau aleși pe o durată de un an, fără să mai poată fi realeși decât după un an de la expirarea mandantului anterior. Acestor zece membri titulari li se adăugau alți opt: dogele însuși, cei șase consilieri care formau consiliul său privat, și un magistrat cu competența de acuzator contra oricărui membru al Consiliului celor Zece care nu ar fi acționat în conformitate cu principiile statutare. Autoritatea tribunalului Consiliului era consolidată prin crearea (în 1313) comisiei de trei inchizitori de stat, care nu puteau refuza această funcție și care întreprindeau anchete asupra cazurilor particulare indicate de Consiliu. (Inchizitorii aveau și delicata sarcină de a examina activitatea dogelului după moartea acestuia).

Consiliul putea proceda contra oricui, putea pronunța orice pedepse, dar sentințele lor trebuiau să fie date în unanimitate. Dispunea de închisori proprii și putea folosi fonduri oricât de mari fără a da socoteală nimănui. Instituia recompense consistente celor ce asasinau persoanele pe care Consiliul hotărâse să fie suprimate. În felul acesta exilații politici dizidenți au fost eliminați. – Pe lângă aceste atribuții stabilite inițial, dogele și Consiliul său privat recur-

geau la Consiliul celor Zece în vederea unor acțiuni a căror urgență și caracter secret făceau inoportună consultarea prealabilă a altor organisme de stat mai ample (ca adunarea patricienilor *Maggiore Consiglio*, consiliul Senatorilor, tribunalele *Le Quarantie*, etc.). Consiliul celor Zece avea și inițiativa unor acțiuni de poliție internă. Trebuia să elimine orice posibilitate de opoziție organizată, orice probabilitate de insurecție armată, precum și să vegheze ca nici un nobil să nu se comporte ca și cum ar fi fost deasupra legii.

Procedura tribunalului Consiliului celor Zece era secretă. În anticamera consiliului și în unele săli ale Palatului Ducal erau instalate cutii de scrisori (*Bocca di Leone*) pentru denunțuri secrete, anonime, pe categorii de infracțiuni. Instrucțiunile privind procedura erau precise și draconice. Șeful zbirilor tribunalului va trebui să evite să procedeze la o arestare la domiciliu. Dacă cel judecat era condamnat la moarte, execuția nu trebuia să fie niciodată publică, ci prin înecare, noaptea, într-un anumit canal al Veneției. Dacă cineva va divulga într-o altă țară secrete importante ale Republicii, va fi căutat și ucis. Dacă un nobil venețian va dezvălui tribunalului propunerile conspirative pe care i le făcuse un ambasador străin, nobilul intermediator va fi imediat răpit și înecat. Dacă un nobil își permitea să pună în discuție autoritatea Consiliului celor Zece, va fi lăsat să vorbească, după care va fi arestat și ucis în taină. Dacă un nobil defăima guvernarea Republicii i se va interzice să ia cuvântul timp de doi ani în locuri publice; dar dacă după doi ani va cădea în aceeași greșeală, va fi înecat, ca element incorigibil.

Pentru asemenea măsuri Consiliul organizase un sistem perfect de spionaj. Secretul corespondenței era violat sistematic; nobilii erau riguros supravegheați; de asemenea, ambasadorii străini. Atribuțiile de contraspionaj ale Consiliului erau permanente și cele mai evidente. – În schimb, Consiliul celor Zece nu se putea amesteca în cauzele civile; iar membrilor săi le era interzis să aibă orice contacte cu străinii.

Dar și Consiliul celor Zece și-a compromis autoritatea (întocmai ca Tribunalul Vehmic) prin abuzurile sale și excesul de putere. În 1457 l-a atacat pe dogele Francesco Foscari, pretinzându-i să abdice (deși un doge era ales pe viață). În 1540 a încheiat – fără știrea Senatului Republicii – un tratat cu sultanul Soliman II. Pentru moment, Senatul și-a disimulat revolta în fața unui asemenea abuz de putere; dar în 1582 a luat diverse măsuri care limitau mult atribuțiile consiliului. Totuși, acesta s-a menținut până în sec. XIX, la căderea Republicii (P. Lacroix).

Ducele Milanului Galeazzo Maria Sforza. Portret de Pollaiolo. – Gall. Uffizi, Florența.

PROCESE INTENTATE ANIMALELOR

Timp de secole, din Evul Mediu și până în epoca contemporană, în țările occidentale documentele vorbesc de nenumărate acțiuni judiciare ciudate, conduse după cele mai stricte norme de procedură: procese intentate animalelor. Oricât de stranii și de ridicole par asemenea concepții și practici atât de extravagante, ele merită a fi consemnate măcar într-un paragraf marginal al unei istorii a civilizației: nu atât pentru faptele în sine și caracterul lor ridicol sau pitoresc, cât pentru semnificația lor privind un aspect de istorie a mentalităților[1].

1 Motiv pentru care acest subiect a reținut atenția atâtor cercetători – de la Dubois-Dessaule, De Kermadiel sau Fleuret-Perreau, până la Dr. Cabanès, Georges Vesper, Gérard Dietrich, Michel Rousseau sau Jean Varticr; ultimul și cel mai recent, furnizându-ne majoritatea informațiilor acestui paragraf.

Primul proces cunoscut de omucidere intentat unui animal este menționat de cronici în 1266, când la Fontenay-aux-Roses un porc devorase un copil. Cincizeci de ani mai târziu, într-un sat din ducatul Valois un taur care ucisese un om a fost judecat, condamnat și executat prin spânzurătoare. Cele mai multe procese de omucidere erau intentate porcilor: lăsați în libertate în pădurile de stejar unde se puteau hrăni cu ghindă, porcii ajungeau într-o stare de semi-sălbăticie, devenind periculoși chiar pentru copiii în vârstă de 14–15 ani. Intra în atribuțiile justiției ca un animal care săvârșise un delict să fie arestat, întemnițat, judecat, condamnat după toate formele legale și executat în public: o practică curentă, perpetuată până în secolul al XVII-lea. Doar procedura varia, după specia animalului adus în fața tribunalului: a tribunalelor obișnuite, cele care judecau orice alte cauze civile sau penale. Pentru animalele domestice cheltuielile de detenție, de procedură și de execuție incumbau proprietarului; care însă nu putea recupera carnea: cadavrul porcului executat trebuia lăsat pradă răpitoarelor sau câinilor.

De obicei animalul omucid nu compărea în fața judecătorilor – care doar ascultau depozițiile proprietarului, ale rudelor victimei și ale martorilor dramei. Totuși, uneori animalul era adus la proces; după care, o escortă de arbaletieri îl însoțeau pe condamnat la locul execuției[1]. Sentința dicta natura execuției, după gravitatea crimei – prin îngroparea de viu, prin ardere de viu sau prin spânzurare; în ultimul caz, sentința menționa câte săptămâni trebuia ținut spânzurat „condamnatul": aceasta, pentru ca exemplul său să servească drept luare-aminte potențialelor animale omucigașe... Execuțiile erau deci publice; în primul rând, în scop preventiv[2] sau ca o admonestare[3].

1 Când „vinovatul" nu putea fi identificat, judecătorii condamnau la spânzurătoare întreaga turmă, – cum s-a întâmplat în 1558 în localitatea Boucq din Lorena. În 1457, cum nu putea fi dovedită vinovăția unei scroafe sau a celor 6 purcei, judecătorii i-au confiscat pe toți în folosul lor! (J. Varticr).

2 În sec. XVI jurisconsultul Laurent Bouchel scria clar: „Dacă mai vedem încă un animal spânzurat pentru a fi mâncat un copil, este pentru a avertiza părinții, doicile, servitorii să nu-și lase copiii singuri, sau să țină legate animalele".

3 Celebră a rămas în acest sens mizanscna execuției care a avut loc în 1386 la Falaise (scena a fost pictată în biserica satului rămasă până către mijlocul sec. XIX). Îmbrăcată asemenea unui om, scroafa care devorase un copil a fost spânzurată, în prezența mulțimii și a vicontelui – călare și în ținută de paradă, – a proprietarului scroafei („pentru a se rușina de neglijența lui") și a tatălui victimei – „drept pedeapsă că n-a veghcat asupra copilului său în leagăn" (*Idem*).

Şi alte animale decât porcii erau inculpate şi judecate conform normelor procedurale valabile şi pentru oameni, – fie pentru delictul de omucidere (tauri, cai, vaci, boi, măgari), fie pentru a fi păscut pe proprietăţi străine. În acest ultim caz era pronunţată sentinţa de tăiere a urechilor[1]. Proprietarii animalelor inculpate sufereau în urma acestor sentinţe prejudicii importante (pierderea animalului, cheltuieli de judecată); dar rudele victimelor nu beneficiau de nici o reparaţie materială. („Numai începând din 1846, la Pletenica, în Slavonia, o sentinţă judecătorească a introdus în mod net noţiunea de responsabilitate civilă a stăpânului animalului şi obligaţia reparaţiei daunei" – *J. Vartier*).

Mai interesant decât simpla citare şi descriere a faptelor este explicaţia, înţelegerea mecanismului mental care determina asemenea concepţii şi practici stranii. Ceea ce este posibil şi justificabil doar în contextul ideilor, credinţelor, prejudecăţilor, superstiţiilor oamenilor acelor epoci. Deci: de ce erau judecate animalele omucigaşe?

Procedura judiciară era, evident, cu atât mai ridicolă (pentru noi) cu cât era efectuată riguros după toate normele unui proces penal: citaţie în faţa instanţei, complet de judecată, dovezi, martori, interogatoriu, acuzator, apărător, aplicarea torturii, formularea sentinţei şi consemnarea ei în scris. O procedură necesară – care, dacă nu ar fi fost urmată întocmai, ar fi lăsat o profundă nemulţumire, o revoltă în opinia mulţimii; căci asemenea întâmplări dramatice suscitau o emoţie colectivă deosebit de intensă, asemănătoare descoperirii unei crime oribile. Pentru familia şi comunitatea greu încercate de drama devorării unui copil, porcul ucigaş nu mai era un simplu animal, ci un blestem, un spirit al răului, un purtător de nenorociri, al cărui cadavru prin urmare nici nu trebuia consumat, ci lăsat pradă câinilor. Ca atare, „liniştea spiritelor, reîntoarcerea la cursul normal al existenţei, postula arestarea şi condamnarea culpabilului": a animalului – căci, cum s-a spus, „judecătorilor nu le venise încă ideea să îi incrimineze pe proprietarii animalelor, asimilând neglijenţa lor cu

1 În 1499 judecătorii mănăstirii din Beaupré (lângă Beauvais) condamnă la moarte un taur care ucide un băiat de 15 ani; în acel timp un alt taur a fost spânzurat la Moisy (sentinţa fiind pronunţată de însuşi contele de Valois). – Printre ultimele procese din Franţa contra animalelor a fost cel din 1735, în care justiţia criminală a condamnat un măgar care, fiindcă îşi muşcase stăpâna, a fost executat cu archebuza.

omuciderea prin imprudență. Încât, această parodie de justiție nu era, în definitiv, decât o terapeutică a liniștirii" (*Idem*) [1].

Interveneau în acest mecanism mental și motivații de ordin religios. Era invocată mai întâi autoritatea *Bibliei* – în care stă scris: „Dacă un bou va împunge un om sau o femeie și va muri, boul să fie ucis cu pietre și carnea lui să nu se mănânce, iar stăpânul boului să rămână nepedepsit"[2]. Măgarii care pătrundeau în biserică și beau apa sfințită din agheazmatar erau condamnați la moarte prin foc (deși calul și măgarul erau animale privilegiate în ochii teologilor și magistraților) [3]. – Pe de altă parte nu trebuie uitat că, în concepția omului medieval (și în contradicție cu opinia lui Toma din Aquino) animalele sunt dotate și ele cu suflet (cum le considerau dealtminteri și *Bestiariile*); și deci trebuie socotite ca ființe morale, perfectibile și responsabile de acțiunile lor, la fel ca oamenii.

Apoi: legat de credința generală în vrăjitoare și vrăjitorie era și barbarul obicei, chiar un ritual, de sacrificare a unor animale. În Scoția, un câine a fost condamnat și executat ca vrăjitor. Victimele erau în special pisicile, cele negre. Inchizitorii condamnau la ardere pe rug vrăjitoare presupuse că se preschimbau în pisici pentru a-l adora pe Diavol. Se credea că unele vrăjitoare torturau pisicile în scopul unor operații magice. Se mai credea că motanii frecventează Sabatul, devenind vrăjitori dar rămânând în chip de motani. Biserica nu găsea de cuviință să combată asemenea superstiții. Dimpotrivă: papa Grigorie IX îi condamna într-o bulă pe ereticii catari „pentru crima de a crește pisici negre". La Paris, de sărbătoarea Sf. Ioan (23 iunie), în Place de Grève, o mulțime imensă se aduna în fiecare an

1 Într-un spirit identic și în același scop de calmare a mulțimii, justiția medievală n-a ezitat să instruiască procese intentate unor obiecte neînsufletite. (Tribunalele grecilor antici condamnau sabia, securea, piatra, obiecte care cauzaseră moartea. Cf. Dr. Cabanè). Un istoric alsacian relatează cazul pădurii dintre Hafen și Büren, în care se comisese o crimă. Cum vinovatul n-a putut fi descoperit, tribunalul din Strassburg a decis ca pădurea să fie tratată drept culpabilă de omor; drept care autoritățile au dispus să fie tăiați toți copacii! – Dar dincolo de caracterul hilar al unor asemenea cazuri, mai mult sau mai puțin generale și frecvente, istoria civilizației rămâne interesată de descifrarea resorturilor profunde ale acestor mentalități.

2 *Ieșirea*, XXI, 28 – 29, 32. – „Dar nici un verset din *Biblie* nu putea justifica, de pildă, aplicarea torturii la animale spre a-și mărturisi crima. Or, cânele lui Berthold, șeful ucigașilor lui Carol cel Bun, contele Flandrei, a fost torturat în același timp cu stăpânul său" (*Idem*).

3 „În primele secole ale creștinismului era interzis, sub pedeapsa excomunicării, a se mânca carnea de cal". Iar în tot Evul Mediu, „un cal care ucidea un om nu putea fi executat (cel puțin în Bretagne) fără riscul de a aduce nenorociri comunității. Proprietarul său era deci obligat să-l dăruiască suveranului" (*Idem*).

pentru a asista la ceremonia arderii de vii a unor pisici închise într-un sac; cel care aprindea rugul era însuşi regele Franţei[1].

Unele procese intentate animalelor erau determinate şi de alte cauze, dintre care cea mai dezgustătoare era perversitatea bestialităţii. La origine bestialitatea avea caracterul unui ritual religios. Antichitatea, nu numai că a cunoscut şi relatat în mituri şi legende legăturile sexuale ale oamenilor cu animalele, ci chiar le-a şi instituţionalizat (de pildă, în misterele greceşti legate de cultul lui Pan). Asemenea rituri sacre se menţionează şi în India, la celţi, etc. Dar legea ebraică pedepsea bestialitatea, decretând: „Cel ce se va culca cu dobitoc să fie pedepsit cu moartea, şi să ucideţi şi pe dobitoc"[2]. (Cazul şi pedeapsa identică erau prevăzute şi de dreptul roman).

Legislaţia medievală în materie de bestialitate – şi care în unele ţări din Occident a continuat să fie aplicată până la Revoluţia Franceză – a fost inspirată de codul ebraic. *Capitularele* lui Carol cel Mare (apoi dispoziţiile lui Ludovic IX cel Sfânt) prevedeau pedeapsa cu moartea pentru actele (şi chiar numai tentativele) de bestialitate. Biserica catolică a favorizat (intenţionat?) confundarea bestialităţii cu erezia, – acuzându-i de raporturi intime cu animalele pe bogomili, adamiţi, valdezi şi chiar pe cavalerii Templieri.

În secolele XVI, XVII şi chiar XVIII se înregistrează peste tot numeroase procese pentru întreţinerea de raporturi sexuale cu diferite categorii de animale – vaci, iepe, oi, capre, cătele, măgăriţe. (În Franţa, un număr mare de astfel de procese, studiate de jurişti recenţi, s-au înregistrat între 1540–1692. Dar e greu de conceput ca asemenea cazuri să se fi petrecut numai în Franţa). Procedura era implacabilă. Animalul era arestat odată cu „partenerul" său. În cursul anchetei omul era confruntat cu denunţătorii săi şi cu martorii acestora. Procesul se judeca cu uşile închise. În caz de obstinaţie a

1 Încă din 1471, Ludovic XI îndeplinea acest dezgustător ceremonial – şi toţi succesorii săi l-au imitat: Henric II, Henric III, Ludovic XII, Ludovic XIII; până în 1648, dată la care Ludovic XIV a fost primul care a refuzat această barbară tradiţie (dar după cc o dată aprinsese şi el rugul de sacrificare de vii a pisicilor). După ceremonie, municipalitatea Parisului oferea un banchet regelui, familiei şi suitei sale. Şi în alte oraşe avea loc acest sinistru ritual: la Cambrai în sec. XVII, iar la Melun şi Metz – şi în sec. XVIII. La sate obiceiul a continuat, deşi interzis prin decret în 1818, până în 1848. Ceremonia se desfăşura cu un anumit fast: „Guvernatorul provinciei, primarul şi consilierii oraşului însoţiţi de halebardieri cu făclii aprinse, făceau de trei ori ocolul rugului..." (*Idem*).

2 „Şi femeia care se va apropia de orice fel de dobitoc, spre împreunare, să ucizi pe femeie şi pe dobitoc" (*Leviticul*, XX, 15 – 16).

imputatului de a-și recunoaște vinovăția, i se aplica tortura. După sentință – care, invariabil, hotăra pedeapsa capitală pentru om și animal, – judecătorii ordonau totdeauna ca execuția animalului să o preceadă pe cea a omului și să aibă loc sub ochii lui. Întotdeauna, atât pentru om cât și pentru animal, pedeapsa era arderea de vii.

Exemple de asemenea procese, chiar restrânse numai la secolul XVI și următoarele, sunt numeroase[1]. În această listă, femeile apar destul de rar: desigur, pentru că își practicau perversitatea cu maximă discreție[2].

Cum își motivau judecătorii aceste bizare sentințe? Unii – considerând că responsabilitatea animalului este în principiu identică cu cea a omului; deci, pedeapsa trebuia să fie aceeași; alții – reținând că animalul își merită soarta prin motivul complicității lui la crima omului. – În fine, bestialitatea era asociată cu vrăjitoria. Sprenger, autorul lucrării de tristă memorie, autoritate și influență „Ciocanul vrăjitoarelor" (*Malleus maleficarum*, 1487), susținea că vrăjitoarele întrețin relații intime cu Diavolul – care lua forma de țap, câine, cal, etc. Din asemenea relații, se credea în sec. XVII că la Hamburg se născuseră o mulțime de „copii preschimbați" (*Wechselkinder*). Lumea credea în fecunditatea posibilă a acestor relații; de ex., din cele între un bărbat și o capră sau o femeie și un țap se nășteau monștri-satiri: o credință pe care chiar în secolele XVII și XVIII o împărtășeau și teologii, și demonologii și marii inchizitori ca Boguet sau Torquemada – și chiar filosofi ca Voltaire!

Popoare întregi credeau în licantropie, în posibilitatea transformării oamenilor în lupi, în vârcolaci care devorau copiii; și nu numai autori antici[3], ci și autori din secolele XVI și XVII, perioadă care a cunoscut numeroase procese intentate vârcolacilor. Aceștia constată

---

1 În 1490, un om este ars de viu împreună cu trei vaci-concubine; un altul, cu cinci animale; în 1539 altul, cu o cățea; în 1542 altul, cu o măgăriță; în 1544 – un cioban cu câteva capre și iepe; în 1544 – unul, cu o vacă; în 1560 – un om din Lagny e ars de viu cu măgărița lui: în 1617 – un altul, cu o vacă; în 1705 – un altul, cu două iepe; în 1792 – un altul, cu o cățea, etc. În 1570, la Vauves un om prins în flagrant delict cu măgărița lui este ars de viu; dar animalul, la cererea notabilităților, a fost grațiat, întrucât „măgărița s-a dovedit virtuoasă" timp de patru ani, fiind doar victima unei violențe și n-a participat la crima stăpânului său de bună voie"! – Faptul s-a petrecut în Secolul luminilor, „când luminile rațiunii încep să pătrundă și în Palatul Justiției" – conchide istoricul citat.

2 Dar în 1601, o asemenea femeie perversă a fost trădată: femeia a fost sugrumată și apoi arsă pe rug, împreună cu câinele-partener.

3 Herodot vorbește de „neurieni", o populație din Sarmația unde în anumite zile ale anului oamenii se transformă în lupi.

că regiunile care au dat creştinătăţii cei mai mulţi licantropi erau Franche-Comté, Lorena, Germania în general; regiuni în care au fost arşi pe rug cel mai mare număr de asemenea vrăjitori. În felul acesta au fost condamnaţi şi executaţi în 1521 doi orăşeni din Poligny (Franche-Comté), în 1604 – cinci vrăjitoare-licantrope din Lausanne, etc.; pentru ca în 1570 Parlamentul din oraşul Dole (patria lui Pasteur) să dea un edict – valabil pentru toată provincia – care permite ţăranilor să se adune, cu ţepuşe şi halebarde, să îi vâneze pe cei băinuiţi că sunt vârcolaci şi să-i ucidă, fără teamă că ar putea fi pedepsiţi în vreun fel.

Formele patologice ale practicii proceselor intentate animalelor se extind în această perioadă şi asupra insectelor sau a micilor animale dăunătoare.

Până în sec. XVII, „cazurile" insectelor, rozătoarelor, omizilor, erau de competenţa exclusivă a tribunalelor eclezistice. Acestea, urmându-şi procedura judiciară proprie, specifică, pronunţau contra lor sentinţe şi pedepse specifice: anatema, blestemul sau excomunicarea. Aceste dăunătoare erau considerate fie trimise, fie posedate de Diavol; ca atare, erau organizate procesiuni solemne şi se făceau cuvenitele exorcisme. Dacă acestea n-aveau nici un efect, agricultorii angajau un avocat; avocatul redacta în termenii juridici consacraţi o plângere adresată judecătorului ecleziastic diocezan, care ordona citarea în faţa tribunalului a omizilor, cărăbuşilor, melcilor, şoarecilor, şobolanilor sau lăcustelor. Era trimis la faţa locului un sergent, care convoca cu voce tare vietăţile incriminate în faţa judecătorului, în ziua şi la ora stabilite – când tribunalul aştepta cu uşile deschise sosirea lor; judecătorul constata în scris neprezentarea vietăţilor citate, formalitatea se repeta de trei ori; după care acuzarea le declara contumacia, li se desemna un reprezentant legal, procuror sau curator, asistat de un avocat, care în prealabil depunea jurământ că îşi va îndeplini funcţia în mod corect. Un expert era trimis să constate devastarea şi să evalueze pagubele. Se redacta un memoriu, se deschidea prima audienţă. Reprezentantul agricultorilor dădea citire reclamaţiei; apoi lua cuvântul avocatul-apărător al insectelor, rozătorilor sau omizilor, – care invoca argumente în fond rezonabile: „Cel citat trebuie să fie capabil de raţiune şi să acţioneze liber pentru a putea comite un delict"; sau: „Omizile nu vor veni să răspundă pentru că sunt mute"; „Roadele pământului au fost făcute şi pentru animale şi pentru oameni; deci le este îngăduit şi lor să se hrănească

din ele"; „Dumnezeu le trimite ca să-i pedepsească pe oameni pentru păcatele lor"; prin urmare, „a pronunța o sentință de condamnare a lor înseamnă a te împotrivi lui Dumnezeu". Avocatul țăranilor susținea că excomunicarea era cerută nu pentru a le pedepsi, ci pentru a le împiedica să mai facă noi pagube. – Avocații părților trebuiau să se pună de acord, să delimiteze un teritoriu cuvenit dăunătorilor în care aceștia să-și poată găsi hrana necesară. Tribunalul se deplasa la fața locului pentru a arbitra, a acorda noi audiențe, și în cele din urmă, a da sentința de excomunicare; aceasta era afișată pe ușile bisericii, era citită de pristavi în piețe publice, și în biserică în trei duminici consecutive.

Or, pentru oamenii Evului Mediu, precum și pentru cei de mai târziu, efectul unei excomunicări este greu de imaginat, azi, când excomunicarea poate fi privită eventual cu indiferență, dar care timp de două milenii a produs în lumea creștină un efect tot atât de impresionant ca cel al unei teribile calamități naturale. „Era (continuă J. Vartier) arma supranaturală prin excelență; arma care lovea și în prinți, regi, împărați, nu numai în eretici, – și care a asigurat atâta timp puterea Bisericii. Dar aplicând-o omizilor, șoarecilor, șobolanilor, judecătorii Bisericii i-au grăbit ceasul decăderii și al pierderii semnificației". – Dar și ceasul decăderii și al dispariției semnificației, a autorității morale și juridice pe care îl implica actul intentării și desfășurării unor asemenea procese[1] – care se repetaseră timp de cel puțin cinci secole! (Ultimul, se pare, a avut loc într-un sat din Lorena în 1733).

Toate aceste ciudate procese intentate animalelor de tribunale regulate, laice sau ecleziastice, sunt fapte atestate documentar; sunt cauze judiciare a căror desfășurare avea loc oficial, cu respectarea tuturor regulilor procedurale aplicate și oamenilor, cu redactarea în scris a actelor judecătorești; și ținute cele mai adeseori în prezența celor mai înalte oficialități ale localităților, regiunilor, chiar a țărilor respective. Cu tot caracterul lor extravagant, rămân semnificative pentru istoria mentalităților, pentru o istorie vie a unei epoci.

1 În 1229, episcopul din Lausanne excomunică anghilele care umpluseră lacul Leman. În 1451 se desfășoară la tribunalul diocezan din Berna un proces contra lipitorilor. În 1518 se intentează un proces unui parazit al viilor; un altul asemănător are loc în 1587 contra unor dăunători ai viilor de lângă St. Jean de Maurienne. În sec. XVII iezuiții din Brazilia excomunică furnicile care invadaseră o mănăstire; iar în Canada, în același secol, turturelele, pentru că se înmulțiseră prea mult. În 1733, contra șoarecilor din Contrisson (Lorena) are loc un proces condus în întregime de magistrați laici: este ultimul proces de acest fel consemnat în documente.

POLITICA EXTERNĂ. DIPLOMAȚIA. TEORIA STATULUI

Relațiile internaționale • Dreptul internațional. Fr. de Vitoria • Diplomația și tehnicile diplomatice • Teoria politică a statului. Niccolò Machiavelli • Erasm din Rotterdam • Thomas Morus • Martin Luther • Jean Bodin.

RELAȚIILE INTERNAȚIONALE

Formarea și consolidarea statelor centralizate, iar pe de altă parte complexitatea intereselor care conduceau spre numeroasele conflicte politice și militare au avut drept corolar și crearea (sau perfecționarea) unor noi instrumente de relații politice: pe plan teoretic – doctrina asupra statului și a dreptului internațional; iar pe plan practic, organizarea aparatului și a tehnicii diplomatice. Factorul comun – atât în politica internă cât și în relațiile internaționale – era principiul „rațiunii de stat".

Acestui principiu trebuia să i se subsumeze orice alte considerente. Politica alianțelor matrimoniale și a revendicărilor teritoriale în virtutea unor vechi drepturi de familie continua să fie urmată, dar se dovedea a fi prea adeseori insuficientă și ineficientă. Era nevoie de mai mult pragmatism. Iar pentru aceasta, politica, internă sau externă, a intereselor dictate de „rațiunea de stat" (*salus publica suprema lex*), nu trebuia să fie condiționată nici de normele eticii, nici de motive de ordin religios, de apartenența la comunitatea creștină, sau de solidarizarea ideală cu aceasta în raporturile cu „păgânii".

În această privință, în Evul Mediu, Spania catolică înregistrase numeroase cazuri de alianțe cu musulmanii, încheiate împotriva conaționalilor principi sau seniori creștini. Papa Inocențiu VIII însuși n-a ezitat să-l primească în audiență solemnă pe ambasadorul lui Baiazid, și să pretindă sultanului o mare sumă de bani pentru ca în schimb să-l țină prizonier la Roma pe un alt sultan, rivalul lui Baiazid. Francisc I încheie o alianță cu turcii în scopul de a da o lovitură intereselor Imperiului german din Europa Centrală și de a-i tăia lui Carol Quintul căile de comunicație cu Mediterana; iar în 1536 semnează cu ei un tratat care îi asigura Franței supremația comercială în Orientul Apropiat. La rândul său, Carol Quintul semnează un acord cu musulmanii din Alger și Tunis; iar fratele său, împăratul Ferdinand, încheie un pact cu turcii și acceptă să le plătească un tribut.

Instituțiile centrale care se ocupau de politica externă precum și organele diplomatice s-au constituit în forma lor modernă în secolul al XVI-lea. Îndeosebi diplomația italiană și-a câștigat, încă din secolul anterior, faima de cea mai abilă diplomație europeană. În secolul al XV-lea, ambasadorului itinerant, ocazional, îi reveneau două funcții principale: de a purta discuții în vederea pregătirii unor

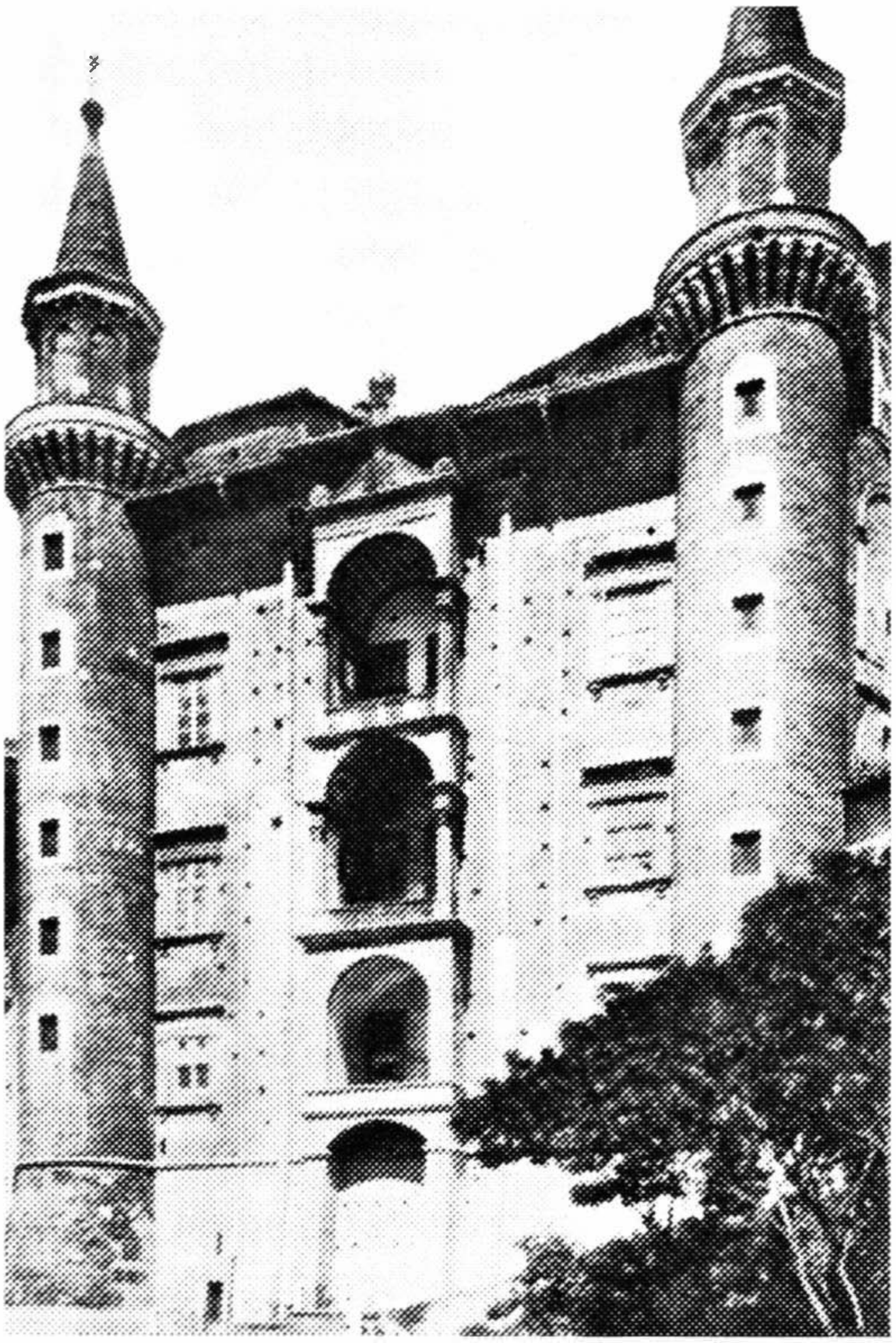

Fațada cu cele două turnuri a palatului ducal din Urbino – primul (în ordine cronologică) palat italian de Renaștere.

alianțe, defensive sau ofensive; în al doilea rând, de a-l informa pe principele său despre situația și evenimentele din țara în care fusese trimis. „Tratativele purtate erau simple pretexte pentru a controla pregătirile militare sau capacitățile economice și financiare. Căci diplomația înseamnă spionaj“ (Fr. Cognasso).

Până spre sfârșitul secolului al XV-lea practica diplomatică avea un caracter ocazional. Ambasadorii erau persoane reprezentative, membri ai familiilor domnitoare, episcopi, cardinali, miniștri, – trimise într-o misiune de scurtă durată și având competențe limitate: pentru a trata anumite probleme (politice, comerciale, etc.), pentru a ratifica înțelegeri intervenite între state, sau pentru a participa la evenimente solemne ce aveau loc în familiile domnitoare (încoronare, nașteri, căsătorii, funeralii). Dar în asemenea situații trimișii nu puteau culege decât informații cu totul insuficiente asupra diverselor aspecte din respectivele țări. Primele state care și-au

format un corp de funcționari pregătiți exclusiv pentru misiuni diplomatice au fost republicile marinare italiene. Și aceștia însă, deși imunitatea diplomatică le era recunoscută, erau priviți cu suspiciune, erau bănuiți de spionaj, iar secretul corespondenței le era violat. Ca urmare, statul papal și republica Veneția – care au introdus pentru prima dată uzanța rapoartelor diplomatice scrise – au inventat atât „vocabularul cu cheie", cât și cifrul.

Odată cu secolul al XVI-lea s-a afirmat tot mai mult necesitatea unor contacte continui între aliați (ca și între viitorii adversari potențiali) și, prin urmare, nevoia prezenței permanente și a rezidenței stabile în capitalele altor țări a reprezentanților diverselor state. Aceștia purtau negocieri, pregăteau acordurile și convențiile viitoare, dar mai ales se îngrijeau să trimită acasă informații de orice natură și cât mai detaliate[1]. În mod obișnuit, ambasadorii permanenți proveneau din rândurile înaltei ierarhii ecleziastice, ale demnitarilor regatului, ale nobilimii mijlocii și mici. (Nu arareori s-au format și adevărate „familii" de ambasadori). – Pe lângă aceștia, Francisc I, Carol V sau Filip II s-au servit și de o mulțime de agenți secreți, de cavaleri, de medici, de negustori, de aventurieri, persoane care erau utile pentru anumite tratative secrete, pentru coruperea unor persoane influente și alte activități de acest gen.

Căci în diplomația Renașterii, considerată ca un război purtat însă pe un teren diferit și cu mijloace pașnice, ceea ce conta era numai rezultatul urmărit. De aceea un ambasador trebuia să cunoască bine istoria – „maestra tuturor escrocheriilor, înșelătoriilor și sperjurului", cum scria cronicarul, memorialistul și omul politic Ph. de Commines (m. 1511). Iar Machiavelli recomanda ca ambasadorul să caute prin orice mijloace să câștige încrederea interlocutorilor săi, pentru ca la momentul potrivit să-i poată înșela mai ușor...

DREPTUL INTERNAȚIONAL. FR. DE VITORIA

Teoreticienii Renașterii, deși admiteau „războaiele drepte" de apărare sau de eliberare, considerau totuși că practica diplomatică

1 „Ambasadorul permanent nu era altceva decât un spion privilegiat care avea la dispoziție o întreagă rețea de informatori. El era și un agent politic care întreținea relații cu probabilii trădători, distribuind în secret cadouri și bani, căuta să-i manipuleze pe unii consilieri de stat, predicatori, membri influenți din corporații și din diverse comunități ale regatului [...]. Armele sale obișnuite erau viclesugul și minciuna" (R. Mousnier).

este alternativa preferabilă soluției belice; și că aceasta are mai multe șanse de succes dacă statele vor accepta anumite norme de drept în relațiile dintre ele. Dintre acești teoreticieni, cel care a contribuit mai mult la întronarea și consolidarea ideii de suveranitate națională pe baza respectării unor asemenea norme a fost dominicanul spaniol Francisco de Vitoria (cca 1480–1546), fondatorul dreptului internațional public.

Ilustru profesor al Universității din Salamanca, teoretician politic, consilier al lui Carol Quintul, solicitat și de papa Paul IV pentru a elucida unele probleme ivite în timpul lucrărilor Conciliului din Trento, Francisco de Vitoria n-a ezitat totuși nici un moment să nege dreptul „națiunii germane" la Imperiul universal, totodată negând și pretenția papalității la o autoritate politică asupra suveranilor. Puterea publică este un produs al naturii umane, un dat natural al umanității, prin urmare și puterea temporală, politică, este în întregime de natură umană și laică. Nici o putere personală sau dinastică și nici o guvernare nu este de drept divin. Oamenii sunt de la natură liberi, iar această libertate implică o anumită egalitate politică și juridică a cetățenilor. „Republica având dreptul de a se administra singură potrivit hotărârii majorității, ea poate să-și hotărască regimul după voia sa" – scrie Fr. de Vitoria, afirmându-se ca precursor al lui Hugo Grotius. Regimul politic preferabil este cel al unei monarhii temperate, ca un rege care asigură libertățile poporului, care respectă legile țării, înconjurându-se de consilieri înțelepți și prudenți.

Independența suveranului față de orice autoritate externă – fie Imperiu, fie papalitate, – a cărei putere nu derivă nici din natura umană, nici din voința divină, este un drept natural. Statele europene formează o comunitate de entități politice egale între ele, care trebuie să colaboreze solidar pentru a înlătura nedreptățile comise împotriva uneia din ele. Iar în teritoriile colonizate – cum era în primul rând cazul Spaniei – dreptul de a interveni trebuie să fie limitat la protejarea celor nevinovați sau a populației creștine contra păgânilor și la înlăturarea tiranilor. Idealul omenirii este pacea; războiul este cel mai mare rău dintre toate relele. Totuși, războiul este justificat spre a evita alte rele; sunt deci justificate războaiele de apărare, de restabilire a dreptului la libertate și independență când acest drept a fost și continuă să fie violat; de asemenea, și războaiele de eliberare a popoarelor creștine oprimate de păgâni. În schimb, în nici un fel nu poate fi justificat războiul întreprins în scopul creștinării altor popoare, a răspândirii religiei creștine.

Solidaritatea umană este valoarea politică și socială supremă. Condamnarea, în mod egal, atât a imperialismului cât și a teocrației; recunoașterea dreptului natural al omului și al statelor la libertate, egalitatea în drepturi, la independență și la alegerea liberă a formei proprii de guvernământ; drepturile care decurg în mod firesc din această recunoaștere, – cum sunt dreptul de proprietate, dreptul comerțului liber, dreptul la emigrare; și ca o încoronare a tuturor acestora: imperativul solidarității și fraternității umane, constituie în concepția lui Francisco de Vitoria esența dreptului internațional.

DIPLOMAȚIA ȘI TEHNICILE DIPLOMATICE

În secolele Renașterii principalele țări occidentale – Italia îndeosebi – erau continuu parcurse de ambasadori ai principilor, de trimiși ai orașelor, de curieri și agenți diplomatici, de spioni și informatori de toate felurile. „Se căutau aliați, se făceau oferte, se discutau tratate, se trasau împărțiri ale teritoriilor inamicului când încă abia se făceau planuri ca acesta să fie atacat" (*Idem*). Și relațiile epistolare erau foarte intense: se anunțau nașteri, decese sau căsătorii princiare, se trimiteau scrisori de felicitare sau de condoleanțe, – dar se vorbea și despre o afacere, despre un negustor arestat, sau despre mărfuri care fuseseră confiscate: nu numai scrisori de curtoazie, ci și dintre acelea care deschideau eventual calea unor conflicte.

Practicile diplomatice stabilesc acum norme fie restrictive, fie protective. Veneția, în primul rând, era deosebit de vigilentă. Ambasadorilor săi le era interzis cu strictețe să accepte daruri din partea principilor străini; nici un nobil membru al Consiliului celor Zece nu putea avea o convorbire în particular cu un străin; iar când se discutau în Consiliu chestiuni privind Curia romană, consilierilor membri ai clerului le era interzis să fie de față la discuții... Între măsurile protective care erau adoptate în toate țările, cea dintâi stabilea inviolabilitatea persoanei ambasadorului, – protecție garantată atât de principiile dreptului roman, cât și de cele ale dreptului natural. Imunitatea absolută se extindea și asupra tuturor persoanelor care îl însoțeau (precum garantată era și inviolabilitatea bagajelor lor).

Ambasadorilor li se conferau înalte decorații și ordine cavalerești, li se concedau feude sau pensii de către guvernele lor. Suveranii italieni (dar și din alte țări) îi foloseau în aparatul intern de relații internaționale sau în misiuni diplomatice pe umaniștii cei mai

Federico da Montefeltro și, fiul său Guidobaldo.
Tablou de Melozzo da Forli. – Galeria Barberini, Roma.

distinși (ca, de exemplu, Coluccio Salutati); scrisorile și rapoartele pe care le redactau, inteligența și cultura lor, elocința lor diplomatică, îi recomandau în gradul cel mai înalt. – Începând din secolul al XVI-lea a fost elaborat și un strict ceremonial diplomatic, care avea un rol foarte important în relațiile dintre guverne: neglijarea prevederilor protocolare putea duce la conflicte serioase între cele două părți. Rigorile inderogabile ale etichetei țineau seama neapărat și de importanța statului care își trimitea ambasadorul, stabilindu-se astfel o ierarhie precisă între ambasadori. Limba folosită era, până în sec. XVII, latina; dar încă din sec. XV în țările din Occident se folosea și limba franceză. (Erau însă prezenți și interpreți). Documentele cu care era înarmat un diplomat erau de trei tipuri: prin primul, principele atesta că îl însărcinase pe ambasador cu misiunea specificată; al doilea document era scrisoarea adresată

guvernului sau principelui străin de către suveranul care trimitea ambasadorul; în fine, instrucțiunile, mai mult sau mai puțin detaliate, privind misiunea încredințată (probleme de abordat, direcția discuțiilor, alternative, răspunsurile prevăzute, ș. a. m. d.).

Cum o misiune diplomatică era și o misiune de strângere de informații (deci de spionaj camuflat) și de influențare a unor persoane importante sau eficiente din țara respectivă sau din anturajul direct al principelui, ambasadorul dispunea și de posibilități de a le câștiga de partea sa, – de a le „cumpăra" pe căi și cu mijloace diverse (cadouri, promisiuni, titluri, decorații, sume de bani). În schimb, cheltuielile sale personale erau limitate – și dinainte stabilite: un salariu special calculat pe zilele misiunii, plus cheltuieli de călătorie, de întreținere, de reprezentare; cheltuieli care se dovedeau a nu fi totdeauna suficiente, îndeosebi dacă suveranul sau orașul la care era trimis nu îi oferea, lui și suitei, ospitalitatea cuvenită[1].

Pericolele adeseori inevitabile ale unor călătorii mai lungi și posibilitatea interceptării scrisorilor ambasadorului au dus la necesitatea adoptării textului fie cifrat, fie redactat într-un stil criptic în prealabil convenit. În secolul al XV-lea, cifrul (practicat încă din secolul anterior) era larg utilizat nu numai în cancelariile principilor, ci și în birourile bancherilor (sau chiar de către persoane particulare)[2].

Instituirea ambasadelor stabile, cu ambasadori rezidând permanent în țara în care au fost acreditați datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea. (Primul caz cunoscut de rezidență stabilă a ambasadorului este cel convenit între ducatul Milanului și senioria Florenței în 1448). După care, aceste orașe-state, dorind să fie bine și permanent informate asupra intențiilor și situației politice din Franța, și-au stabilit ambasadorii la Paris. Din 1467, Veneția a

1 În privința aceasta, Veneția, Florența, precum și alte state italiene nu erau prea generoase cu ambasadorii lor, adeseori punându-i, din punct de vedere financiar, în situații jenante: cum i s-a întâmplat chiar lui Machiavelli – și în misiunea sa din Germania, și cu ocazia celei de la Roma. Drept care, nu arareori sarcina de ambasador era greu acceptată; încât, o dispoziție a guvernului Veneției excludea din toate funcțiile publice pe timp de un an pe cel care refuza; altădată, constrângea pe cel vizat să accepte însărcinarea cu o misiune diplomatică sub amenințarea unei amenzi grele.

2 Forma lor cea mai simplă consta în substituirea cu cifre a numelor de persoane; după care, s-a ajuns în curând la diferite sisteme criptografice. – În Italia, cele mai vechi documente cifrate cunoscute provin din Veneția (1411), Florența (1416), Milano (1454), Genova (1481), ș. a.

stabilit rezidența ambasadorului său la curtea lui Carol Temerarul. În 1475, ducele Galeazzo Maria Sforza își avea ambasadori permanenți rezidenți în Franța, în Burgundia și în Piemont. În același timp, Ludovic XII și-a numit ambasadori cu reședința stabilă la Roma, respectiv la Veneția. Aceeași situație o aveau la Paris ambasadorii Spaniei și Burgundiei la curtea Franței.

În secolul al XVI-lea, un rol important în dezvoltarea activității diplomatice la rezidențe permanente l-a avut papa Leon X – care, în 1513, și-a numit reprezentanți permanenți în Franța, Anglia și Germania, inaugurând astfel sistemul „nunțiaturii apostolice". Acum se stabilește – la Vatican, precum și la celelalte curți princiare europene – o ierarhie diplomatică precisă, determinată de importanța statelor care și-au acreditat ambasadori sau doar agenți diplomatici. Căci nu toți suveranii sau principii oricăror state aveau dreptul să-și trimită ambasadori (cu acest grad și titlu). De pildă, Carol Quintul nu acceptase ca ambasadori la curtea sa decât pe cei trimiși de papă, de regele Franței, de Veneția și de fratele său Ferdinand (din partea Imperiului); celelalte state – sau orașe – erau reprezentate prin simpli agenți diplomatici.

Pe lângă ambasadorii rezidenți, în cazuri deosebit de importante sau de urgente se trimiteau și misiuni extraordinare. Cum cei însărcinați cu conducerea acestor misiuni pretindeau să ocupe primul loc în raport cu ambasadorul propriei sale țări (sau cu ambasadorii rezidenți ai altor țări), statele mai puternice, pentru a-și menține prestigiul, și-au ridicat reprezentanții lor permanenți la rangul de „ambasadori extraordinari" (deci, cu atribuții și competențe permanente și depline); obicei care, extins în secolul al XVII-lea, a rămas până azi.

TEORIA POLITICĂ A STATULUI. NICCOLÒ MACHIAVELLI

Transformările profunde, evenimentele, problemele acute ivite în secolele XV și XVI în viața statelor au impus în primul plan al atenției și teoria politică. Oameni cu înalte funcții politice și cu o solidă formație umanistă, ca Machiavelli sau contemporanul său Thomas Morus; filosofi de mărimea unui Erasm din Rotterdam; teologi reformați ca Luther, Calvin sau Zwingli, ori iezuiți ca Juan de Mariana, Francisco Suarés și Francisco de Vitoria; magistrați superiori ca La Boétie, Th. de Bèze și Johann Althaus; sau oameni

de stat ca renumitul Jean Bodin, au trăit în mijlocul evenimentelor la care au participat activ și au mediat asupra stărilor de lucruri ale timpului, formulându-și opiniile în scrierile lor, importante pentru acest sector al istoriei civilizației.

Dintre toți, cel dintâi a cărui gândire politică se prezintă mai profund și organic articulată în multiple detalii concrete, bazată fiind pe o experiență politică și diplomatică personală, pe o cunoaștere directă a oamenilor și evenimentelor, a practicii politice a statelor mai puternice; totodată explicând și motivându-și ideile prin referințe continui la personaje și situații din istoria antică sau contemporană (Ferdinand Catolicul, Francesco Sforza, Cesare Borgia) – este Niccolò Machiavelli[1].

Principele, arhicunoscuta sa operă, a fost dintru început considerată (și uneori continuă să fie privită și azi), total eronat, ca o apologie a ipocriziei și imoralității, a lipsei de scrupule și cruzimii, a trădării și asasinatului, justificate de scopul pe care și-l propune principele. Stigmatizată prin denumirea peiorativă de „machiavellism", concepția aceasta astfel denaturată, în realitate are cu totul alte temeiuri, alte obiective, resorturi și explicații.

Înainte de toate, acest sistem de gândire are o fundamentare de ordin metafizic: natura umană este un aliaj de bine și rău, – un amestec care circulă dintr-o țară în alta; civilizația umană nu progresează, nivelul mediu al omenirii nu poate fi ridicat, rămâne neschimbat; un stat nu prosperează decât în detrimentul altuia; iar principele, conducătorul, omul de stat obișnuit dovedește un egoism prin care își promovează interesele numai în dauna vecinului său. „Individualismul *Principelui*, egocentrismul absolut al politicii sale, Machiavelli și-l trage în linie dreaptă din istorie, care justifică perfect toate principiile lui ulterioare" (P. Mesnard). – O revoluție, o instituție

1 1469–1527. Secretar al cancelariei florentine, însărcinat (între 1499 – 1512) cu diferite misiuni diplomatice pe lângă papă, împăratul Maximilian I, regele Franței Ludovic XII, Cesare Borgia, Caterina Sforza, etc., Machiavelli și-a consemnat observațiile și activitatea în lucrările *Relatări diplomatice, Raport asupra lucrurilor din Franța, Raport asupra lucrurilor din Germania*. În *Despre arta războiului*, problema militară este pentru prima dată văzută ca o problemă de bază a politicii: autorul, acuzându-i pe principii care au ruinat Italia folosindu-se de mercenari, pledează pentru o armată formată din soldați-cetățeni. *Viața lui Castruccio Castraccani* este o biografie ușor romanțată a acestui condotier, idealizat. *Istoria Florenței* (în care sursele autorului nu sunt utilizate critic) are mai degrabă un caracter polemic. Principalele scrieri politice rămân *Principele* și *Discursuri asupra primelor zece cărți ale lui Titus Livius*. Prin comedia *Mătrăguna*, Machiavelli ocupă un loc de prim-plan în istoria literaturii italiene.

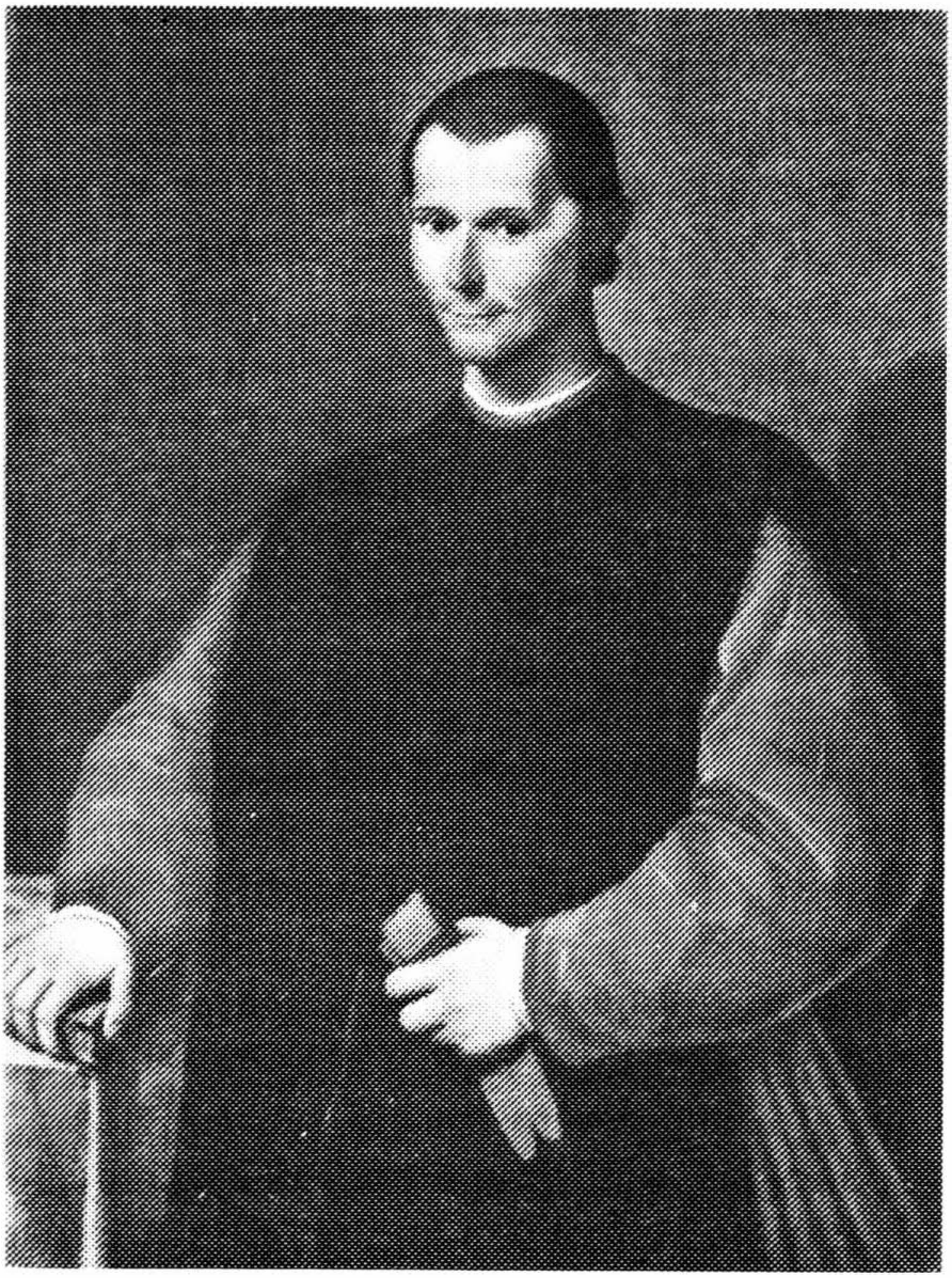

Machiavelli. Portret de Santi di Tito. – Palazzo Vecchio, Florența.

politică înseamnă o schimbare bruscă de echilibru; omenirea este deci pradă acestei instabilități, – care o face să dorească o perpetuă schimbare[1]. Or, o guvernare trebuie să oprească această dorință a supușilor: „Ce altceva este o guvernare dacă nu mijlocul de a-i ține în frâu pe supuși?"[2].

În al doilea rând, ceea ce conferă sistemului de gândire al lui Machiavelli o consistență reală și un fond obiectiv este considerarea realistă, lucidă, a instabilității politice a epocii; a ambițiilor și rapacității papilor, principilor, marilor seniori, condotierilor, aventu-

1 „Dealtminteri, nimic nu poate potoli dorințele insațiabile ale omului; natura l-a înzestrat cu facultatea de a voi și de a putea dori totul; dar soarta nu îi permite să cuprindă decât un număr mic de obiecte. Din acest fapt rezultă în inima omului o nemulțumire continuă și un dezgust de lucrurile ce le posedă, care îl face să dezaprobe și să defăimeze timpul prezent; să laude trecutul și să dorească viitorul, chiar dacă aceste dorințe nu sunt îmboldite de nici un motiv rezonabil" (*Discursuri*, I, 56).

2 *Ibidem*, II. 23.

rierilor; a fragmentării în atâtea state adverse ale Italiei, devenită pradă conflictelor interne și invaziilor străine; a luptei regilor francezi contra puterii imperiale. O situație din care Italia nu putea fi salvată decât de o mână de fier, de un principe energic, realist, îndrăzneț, și – în vederea obținerii succesului personal, a ordinii, autorității și unificării țării – indiferent până la amoralitate, la perversitate și cruzime față de orice alt considerent, moral, religios sau de altă natură. Modelul ideal de acțiune pe care acea perioadă de haotică instabilitate i-l oferea lui Machiavelli era Cesare Borgia[1].

Forma de stat necesară Italiei ar fi deci monarhia absolută. Tactica corespunzătoare funcției unui principe care urmează să constituie un stat unitar sub guvernarea sa absolută[2] formează nucleul *Principelui* – „opera cea mai citită și mai mult discutată, cea mai mult exaltată și mai denigrată din întreaga literatură politică a tuturor timpurilor"[3]. Preocuparea principală a principelui și chiar singura care trebuie să-i dirijeze guvernarea trebuie să rămână păstrarea puterii personale și menținerea statului. Singurul criteriu după care un principe trebuie să se conducă este criteriul utilității politice a tuturor acțiunilor sale. Pentru aceasta, el nu trebuie să țină seama de nici un alt considerent, moral sau religios; să nu cedeze tentației de a fi conciliant sau de a crede că își poate fonda puterea personală și a statului pe autoritatea legilor, care sunt ușor de eludat; este mai bine să pară zgârcit decât prea generos, și să nu risipească bogăția statului reducând peste măsură impozitele. Autorul insistă în repetate rânduri asupra necesității ca un principe să-și câștige afecțiunea supușilor, sau măcar să nu-și atragă ura lor: „Fiecare principe trebuie să vrea ca oamenii să-l socotească milos și nu crud; cu toate

1 După Antonio Gramsci, prototipul *Principelui* „nu exista în realitatea istorică /... /, ci era o pură abstracție doctrinară, simbolul căpeteniei, al condotierului ideal" (N. Façon).

2 „Noțiunea de principat echivalează la Machiavelli cu aceea de monarhie feudală absolută" (Nina Façon).

3 Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des oeuvres*, IV, Paris, 1962[4], p. 127. Din totalul de 26 de capitole, primele 9 discută „De câte feluri sunt principatele și în ce mod se dobândesc"; următoarele – „Despre organizarea forțelor armate" (XII – XIV). Capitolele XV – XXII sunt consacrate exclusiv portretului Principelui ideal (faimoase sunt preceptele cuprinse în cap. XVIII – cel mai mult criticate pentru amoralitatea lor). Cele trei capitole finale se referă la situația Italiei, examinând cauzele care au dus la pierderea de către principi a statelor lor (XXIV); felul în care un principe se poate împotrivi „soartei" (XXV) – și terminând printr-un patetic „Îndemn spre a uni și elibera Italia din mâinile barbarilor" – *recte*: a invadatorilor francezi și spanioli (XXVI).

aceste el trebuie să ia seama și să nu folosească rău această milă" (XVII). Este mai bine să fie crud când e nevoie, decât milostiv în mod inutil; și e mai bine să fie temut dar respectat, decât iubit dar nerespectat[1]. Să folosească totodată și forța și viclenia: „Un stăpân înțelept nu poate și nici nu trebuie să-și țină cuvântul dat atunci când acesta s-ar întoarce împotriva lui"; căci faptele principilor „trebuie privite numai din punctul de vedere al rezultatelor lor. Principele să-și propună deci să învingă în luptă și să-și păstreze statul, iar atunci mijloacele pe care le-a folosit vor fi oricând socotite onorabile și fiecare le va lăuda" (XVIII).

Singurul lucru care contează este interesul statului, „rațiunea de stat", care se confundă cu interesul conducătorului său; căci în concepția lui Machiavelli statul se confundă cu persoana principelui. Iar politica nu este altceva decât tehnica succesului principelui.

În *Principele*, Machiavelli indică și modalitatea de a pune capăt fracționării și instabilității politice prin instaurarea unei monarhii absolutiste, justificând totodată guvernarea personală chiar și prin excesele ei: fapt ce deschide calea tiraniei. În *Discursuri*[2], gândirea sa politică exaltă forma cea mai bună de stat – republica. Antinomia, contradicția dintre aceste două opere este doar aparentă, căci în ambele lucrări punctul de plecare al gândirii autorului este interesul statului; iar statul este mai solid și mai stabil „când principele, aristocrația și poporul guvernează împreună, și în felul acesta putând mai ușor să se supravegheze unii pe alții" (*Discursuri*, I, 2)[3]. Or,

---

1 „Se pune astfel problema dacă este mai bine să fii iubit decât temut, sau invers. Răspunsul este că ar trebui să fii și una și alta; dar întrucât este greu să împaci aceste două lucruri, spun că, atunci când unul din două trebuie să lipsească, este mult mai sigur pentru tine să fii temut decât iubit" (XVI).

2 Operă în care comentariile autorului sunt un pretext pentru a-și expune propriile idei, tratând probleme de politică internă, externă și diverse: despre importanța decisivă a religiei în viața politică, despre popor – care este mai puțin ingrat, mai înțelept și mai constant decât un principe, ș. a.

3 „Machiavelli detestă Imperiul roman pentru despotismul său, disprețuiește Sacrul Imperiu medieval pentru impotența sa creatoare de dezordine /... /, nu crede că papalitatea ar putea fi reformată, o acuză de a fi demoralizat Italia, de a menține diviziunea Italiei, considerând-o nedemnă de încredere" (Aug. Renaudet). «Odată cu Machiavelli, „politica creștină" își pierde orice justificare» (G. Mairet). – Pe de altă parte, el „n-a înțeles imensa forță istorică a legitimității dinastice, în care era înrădăcinat noul absolutism. Lumea sa era cea a aventurierilor trecători și a tiranilor ariviști ai scnioriilor italiene; iar modelul său – Cesare Borgia" (Perry Anderson). – Cf. E. Barincou (vd. *Bibliografia*).

pentru Machiavelli tocmai această putere echilibrată constituie esența unei republici: o formă politică în care „Machiavelli înclină spre un regim popular, administrat de o viguroasă putere centrală asistată de o organizare puternic ierarhizată. Totul împreună formează o instituție indiscutabil democratică, dar de un gen particular care s-a convenit să fie numită *republică autoritară*" (R. Mesnard). Poziții antinomice? Nu; căci ambele sunt pătrunse și legate de același fir roșu: interesul statului – „rațiunea de stat". – Într-un asemenea regim de *„republică autoritară"*, instanța juridică superioară a parlamentului – care în Franța începuse demult să exercite și o funcție politică – are un rol de mediator între monarh și popor, împotriva „celor puternici", a nobililor, și favorizând în schimb burghezia orașelor[1].

Cu toate acestea, monarhii fondatori ai absolutismului găseau în *Principele* o justificare explicită a puterii lor. Carol Quintul știa pe dinafară capitole întregi ale operei; Henric VIII o aprecia, iar Caterinei dei Medici îi era familiară; Henric III și Henric IV nu se despărțeau nici o zi de această operă a lui Machiavelli – care și pentru Wilhelm de Orania era o carte de căpătâi și căreia regina Cristina a Suediei i-a dedicat un amplu comentar. Și totuși, elogiul pe care Machiavelli îl face acelui corp interpus, Parlamentul francez, care rămâne o frână pusă absolutismului monarhic, este formulat aproape cu entuziasm[2].

Avantajele pe care le prezintă un regim de „republică autoritară" sunt multiple. Astfel: spre deosebire de monarhia ereditară, în care se pot succeda și suverani incapabili, într-o republică sistemul electiv oferă mijlocul de a se asigura o succesiune de conducători

1 „În Machiavelli se poate descoperi *in nuce* separarea puterilor și parlamentarismului, regimul reprezentativ; ura sa contra rămășițelor lumii feudale, nu contra claselor progresiste" (A. Gramsci). – *Apud* Nina Façon.

2 Machiavelii, care cunoscuse îndeaproape situația din Franța în decursul celor trei misiuni diplomatice la Paris, scrie: „Între regatele bine organizate și bine cârmuite în vremurile noastre este regatul Franței. Există aici nenumărate instituții bune de care depind libertatea și siguranța regelui; dintre acestea, cea dintâi este parlamentul și autoritatea lui. Acela care a orânduit statul acesta a cunoscut ambiția celor puternici și neobrăzarea lor. Socotind deci că au nevoie să fie ținuți în frâu și știind, pe de altă parte, că poporul urăște pe cei mari și că ura lor se întemeiază pe frică, el a vrut să-l pună la adăpost de orice /... / scutindu-l de greutățile pe care le-ar fi întâmpinat din partea celor mari atunci când ar fi favorizat poporul, și din partea acestuia când i-ar fi favorizat pe cei mari; el a numit așadar un al treilea judecător/parlamentul – n. n. O. D. /, iar acesta trebuie să lovească în cei mari și să-i favorizeze pe cei mici, fără ca vina să cadă apoi asupra regelui" (XIX).

valoroși. Apoi: caracterul popular al unei republici, în care deci pot fi promovați un număr mare de cetățeni, asigură statului mai multă stabilitate. Totodată, față de o monarhie absolută republica are avantajul de a se putea acomoda mai ușor la o mare varietate de împrejurări – și, prin urmare, este mai deschisă la eventuale reforme necesare. De asemenea, pentru a se evita ambiția și abuzurile cetățenilor din conducere, republica are posibilitatea să-i împiedice de a se îmbogăți peste măsură, căci aceasta duce în mod inevitabil la invidie și la corupție.

Războiul, în concepția lui Machiavelli, este justificat ca o acțiune de apărare sau de eliberare (întotdeauna statul trebuind să se bazeze pe o armată națională); dar poate răspunde și dorinței republicii de a-și extinde teritoriul. În acest caz, mijlocul recomandat este ca republica „să-și asocieze aliați; însă în așa fel încât să-și păstreze comanda și gloria acestei acțiuni: așa au procedat întotdeauna romanii" (II, 4). – În fine, un element important de coeziune socială este și religia, – dar o religie națională, asemenea celei a Romei antice. În schimb, religia actuală nu poate juca nici un rol util în Italia; și aceasta, din cauză că Biserica catolică, prin exemplul conduitei sale reprobabile, a îndepărtat de la religie un număr prea mare de cetățeni; iar papalitatea s-a dovedit a fi o putere deosebit de instabilă – și, prin pofta sa insațiabilă de putere temporală, a constituit obstacolul principal pe drumul unificării Italiei.

În doctrina politică a lui Machiavelli, ceea ce surprinde în primul rând este, cum s-a spus, absența oricărui considerent de ordin moral, – care este și de prisos și chiar periculos[1]. Toate mijloacele și întreaga comportare pe care le recomandă principelui sunt fructul unei experiențe politice personale. Terenul pe care se plasează întotdeauna este cel al faptelor; motiv pentru care doctrina sa a fost definită ca un „realism florentin".

În realitate, „pentru a fi un adevărat realism politic, machiavelismul ar trebui să reintroducă datele geografice, economice și sociologice, de care însă el, în mod greșit, nu ține seama aproape deloc /... /. Poziția lui este deci exact la jumătatea drumului dintre cei ce

1 „Într-adevăr, deosebirea este atât de mare între felul în care oamenii trăiesc și felul în care ar trebui să trăiască, încât acela care lasă la o parte ceea ce este pentru ceea ce ar trebui să fie, mai curând află cum ajung oamenii la pieire decât cum pot să izbutească. Acela care ar voi să-și proclame oricând și oriunde încrederea lui în bine, ar fi cu necesitate doborât de ceilalți care sunt în jurul lui și care nu sunt oameni de bine" (XV).

susţin monarhia şi cei ce optează pentru republică /.../. Dacă ar trebui să rezumăm doctrina machiavelică în principiul său, am adopta formula: *Dictatura pregătind republica*" (B. Mesnard)[1].

ERASM DIN ROTTERDAM

Spre deosebire de viziunea pesimistă a lui Machiavelli, concepţia lui Erasm[2] despre oameni şi guvernare este senină, optimistă. Datorită desigur şi faptului că era un om al Bisericii (jumătate din viaţă şi-a dedicat-o compunerii de cărţi religioase, traducând şi comentând *Noul Testament*, dând traduceri şi ediţii ale scrierilor Părinţilor Bisericii), gândirea sa politică echilibrată invocă mereu imperative de ordin moral. Mai mult decât atât: politica sa este pătrunsă de un ideal etic şi religios. „Acţiunea sa politică va tinde să reformeze Europa prin întoarcerea la Evanghelie; pentru aceasta, el înţelege să-i convertească mai întâi pe principi, adică să-i înveţe să-şi exercite misiunea într-un mod creştinesc" (P. Mesnard). În acest sens, *Instituţia principelui creştin* (destinată a fi cartea de căpătâi a tânărului Carol de Burgundia, viitorul Carol Quintul) este un adevărat manual de conduită politică a monarhului creştin.

Principele, scrie Erasm, trebuie să fie iubit de cei buni şi temut de cei răi; să apere dreptatea, să-şi administreze cu luciditatea raţiunii regatul, să respecte libertatea supuşilor şi să îi protejeze cu generozitate. Instrucţia sa urmează să fie fundamentată pe lectura şi aprofundarea operelor morale, creştine şi greco-romane, precum şi pe cele ale marilor istorici antici. După care, va urma o instrucţie tehnică: să cunoască legile, să asiste la deliberările curţilor de justiţie, să ia parte la ceremonii; în acelaşi timp, să evite flatarea şi titlurile pompoase inutile; să cunoască bine geografia şi istoria

1 Printre criticii *Principelui* s-a situat şi Frederic II, viitorul împărat al Prusiei. Într-o scriere din tinereţe (revăzută şi publicată în 1741 la Londra de prietenul său Voltaire), intitulată *Anti-Machiavelli*, autorul îi reproşează secretarului florentin că nu s-a ocupat de problema originii şi a naturii rolului unui principe; că, deci, opera sa nu are la bază o filosofie a dreptului şi statului. În spiritul gândirii politice a „Secolului luminilor" şi reluând ideile lui Locke, Frederic II susţine că originea societăţii rezidă într-o uniune liber convenită între societate şi conducătorul ei în scopul unei apărări reciproce.

2 Pseudonimul lui Geert Geertsz (1466–1536). Principalele lucrări în care şi-a expus ideile politice (în afara unor scrisori adresate lui Francisc I al Franţei, regelui Poloniei, etc., şi a unor fragmente din *Colocvii*) sunt *Institutio principis christiani* şi *Querela Pacis*.

Hans Holbein cel Tânăr: „Ambasadorii". – National Gallery, Londra.

statului său, să-și viziteze orașele și provinciile[1]. Cele două rele mari de care trebuie să se păzească sunt tirania și relele purtări. Prin spiritul său de clemență și dreptate, își va câștiga simpatia supușilor, – dar să nu caute cu orice preț popularitatea.

Autoritatea unui principe este justificată numai atât timp cât aceasta are în vedere binele public și este acceptată în mod liber de supușii săi. El trebuie să guverneze respectându-le libertatea și instituțiile, înțelegând să apeleze la sfaturile unor consilieri luminați. Forma politică preferată de Erasm este monarhia; iar pentru a o împiedica să devină tiranică, cel mai potrivit lucru este să se renunțe la sistemul ereditar, să se opteze pentru monarhia electivă: „Principele va prefera ca domnia sa monarhică să fie temperată, prin împrumuturi luate și de la aristocrație și de la democrație, pentru a

1 „Un principe trebuie să-și manifeste întotdeauna calitatea sa de autohton și să evite tot ceea ce poate ofensa susceptibilitatea națională a supușilor săi; de pildă, – nimic nu este mai periculos pentru el, mai dezagreabil și mai vătămător pentru statul său decât călătoriile îndepărtate, mai ales când acestea sunt repetate". (Aluzie evidentă la călătoriile suveranului în Țările de Jos).

nu cădea în tiranie". Gândirea politică a lui Erasm – care se desfășoară în întregime în cadrul noțiunii de monarhie – nu oferă nici o teză cu adevărat democratică.

Principele creștin trebuie apoi să cultive în statul său „artele păcii" (*artes pacis*). În *Querela Pacis* – în care, la fel ca în *Elogiul nebuniei*, Pacea personificată își pledează cu înflăcărare cauza – Erasm denunță adevăratele cauze ale războaielor și caută să stabilească anumite reguli practice ale unei politici de pace. Înainte de toate, cei ce doresc războiul sunt oameni răi, ființe lipsite de judecată, care disprețuiesc valorile omenești cele mai înalte; în timp ce adevărata natură a omului dorește ordinea, armonia, pacea și concordia. Căci societatea în care întrajutorarea și colaborarea lipsesc este sortită mizeriei și pieirii.

Relele războiului sunt cauzate de ambițiile și vanitatea suveranilor[1]. Spre a și le satisface și totodată spre a-și extinde teritoriile, aceștia recurg adeseori la alianțe de familie, la uniuni matrimoniale lipsite de demnitate și ridicole, – dar care le dau drepturi asupra altor popoare și teritorii, fără nici o altă bază juridică. Condamnabili sunt și papii care îndeamnă la războaie, coborând chiar personal pe câmpul de luptă – ca Iuliu II; iar în jurul papilor, cardinalii înșiși și alți ecleziastici încurajează războiul, pentru ca apoi să fie recompensați pentru aceasta cu demnități și privilegii. Nimic nu-l oripilează mai mult pe Erasm decât războaiele dintre creștini.

Prin războaiele pe care le duc, principii urmăresc și gloria. Dar există o glorie superioară, cuvenită celor care urmăresc instaurarea și menținerea păcii. Și după ce a schițat programul de educație a unui principe, Erasm enumeră tactica și condițiile prevenirii nenorocirilor războiului: eliminarea antagonismelor naționale prin propagarea ideilor de solidaritate și ale moralei creștine; stabilirea definitivă a granițelor, a statului teritorial al Europei; fixarea ordinei de succesiune în familiile domnitoare; suprimarea dreptului principilor de a declara război din inițiativă proprie; organizarea, în locul nenumăratelor tratate care s-au dovedit inutile, a unui arbitraj în

1 „Există principi care îndeamnă la război fără nici un alt scop decât acela de a-și exercita într-un mod mai liber autoritatea. Căci în timp de pace autoritatea senatului, demnitatea magistraților, puterea legilor, nu neglijează nimic din ceea ce ar opune capriciilor principilor cât mai multe obstacole posibil; câtă vreme în timp de război conducerea treburilor statului este încredințată câtorva favoriți ai principelui, aceștia sunt atotputernici, în timp ce supușii cei mai cinstiți care nu sunt în stare să-și flatezе principele sunt îndepărtați. Atunci principii sunt în elementul lor: ei pretind oricâte impozite doresc. Într-un cuvânt, se simt mai mult ca oricând regi".

cazul litigiilor dintre state și mobilizarea tuturor forțelor morale în favoarea păcii.

THOMAS MORUS

Esențialmente practică, alimentată de studii istorice și de realitățile concrete ale Angliei timpului, adoptând o viziune sceptică asupra naturii umane, dar și profunde convingeri religioase catolice, gândirea politică a lui Thomas Morus (1480 – 1535) se distanțează sensibil de cea a lui Erasm (precum și de cea a lui Machiavelli). Om de afaceri, avocat reputat, deputat în Parlament, membru în consiliul privat al lui Henric VIII, însărcinat cu importante misiuni diplomatice în Franța și în Flandra, negociator al păcii din Amiens și plenipotențiar semnatar al tratatului din Cambrai, trezorier al Coroanei și cancelar al Angliei, împotrivindu-se însă anulării căsătoriei regelui său cu Caterina de Aragon, Morus a terminat prin a fi întemnițat și decapitat[1].

Marea sa operă – capodopera umanismului englez – este *Utopia*, descriere a unei țări imaginare în care autorul abordează cu pasiune și cu o vie îngrijorare problemele Angliei epocii, criticând (direct sau indirect) instituțiile și gravele sale injustiții. În fond, descriind constituția țării Utopia, el nu face altceva decât să elaboreze un plan de reforme necesare țării lui. Inspirată de *Republica* lui Platon[2], *Utopia* este un vis al unui stat ideal, dar o fantezie în care referințele concrete la realitățile Angliei sunt continui. Țintele atacurilor lui Morus sunt monarhia (care în secolul al XV-lea fusese reprezentată de o serie aproape continuă de monarhi sângeroși) și sistemul economico-social dominant.

Regimul monarhic englez este atacat (cu excepția domniei lui Eduard IV) pentru abuzurile și cruzimile lui. „În primul rând, principii nu se gândesc decât la război /... /. Ei neglijează binefacerile păcii. Când e vorba de cucerirea unor noi regate, orice mijloc li se pare bun: nici crima și vărsarea de sânge, nimic din tot ce este sacru sau profan nu îi oprește. În schimb, ei sunt foarte puțin

1 Opera sa este vastă și variată ca tematică: o traducere din Pico della Mirandola, poezii pioase, *Viața lui Richard III* (prima operă istorică în limba engleză); apoi lucrări în limba latină – principala fiind *Utopia* (1516) – și opere polemice scrise în engleză, îndreptate contra Reformei și a reformatorilor. Ultima sa operă este o scriere teologică despre euharistie.

2 „Diferențele dintre cei doi constau în principal în faptul că Morus a pus accent pe obligația tuturor membrilor societății de a munci în cadrul unei proprietăți comune a întregii colectivități, pe când la Platon proprietatea comună era la nivelul doar al primelor două categorii, al conducătorilor și al păzitorilor" (Radu Pantazi).

preocupați de a-și administra statele pe care le stăpânesc". (Critica autorului se extinde și asupra monarhiei absolute din Franța). Dar „oamenii au făcut regi pentru oameni, iar nu pentru regi /... /. Datoria sfântă a principelui este de a se gândi la binele poporului, înainte de a se gândi la binele lui /... /. Demnitatea regală constă în a domni nu peste cerșetori, ci peste oameni bogați și fericiți". La fel ca și înalții magistrați ai statului, și principele este ales, prin vot secret, de către delegații familiilor dintr-un număr de patru candidați propuși de popor[1].

Apoi – critica regimului social. În societatea vremii, Morus nu vede decât „o conspirație a celor bogați împotriva celor săraci /... /. Principala cauză a mizeriei publice este numărul excesiv de nobili, trântori care se hrănesc din sudoarea muncii celorlalți". În jurul acestora – alți paraziți: călugări cerșetori, categorie profund nocivă societății (opinie comună tuturor umaniștilor). – Dar alături de aceste forme de supraviețuire a societății feudale și clericale aflată pe cale de rapidă disoluție, și capitalismul manufacturier incipient se arată din ce în ce mai rapace; proprietarii funciari neglijează producția agricolă, transformând ogoarele în terenuri de pășunat pentru oi, a căror lână este atât de rentabilă, de căutată de manufactura textilă. Apelul autorului este clar și categoric: „Dați agriculturii o largă dezvoltare, creați manufacturi textile și alte ramuri ale industriei, în care să li se dea de lucru acestei mulțimi de oameni din care mizeria a făcut până acum hoți, vagabonzi sau slugi". – Thomas Morus este cel dintâi care a atras atenția conducătorilor de state asupra necesității de a stabili un control asupra producției; deși metodele preconizate erau, practic, prea radicale și adeseori chiar inumane; dar măcar Morus sublinia importanța problemei și necesitatea soluționării ei.

Programul de reforme are în vedere, potrivit modelului utopienilor, întregul cadru de viață al cetățenilor, începând cu sistemul educativ al copiilor, regimul familial și programul zilei de muncă, până la regulile de urbanistică, organizarea economiei și a societății, viața politică și relațiile internaționale. În *Utopia*, munca este obligatorie pentru toți, proprietatea privată este suprimată, moneda de asemenea, toți cetățenii iau masa în comun și cu toții practică o

1 „Caracterul democratic mai rezultă și din faptul că slujbele se reînnoiesc din an în an. Doar principele este ales pe viață și deși Morus face o serie de rezerve în legătură cu prevenirea înscăunării tiranici, organizarea propusă este și tiranică, pentru că viața oamenilor este reglementată până la amănunt de către stat (pînă și pentru călătoriile dintr-un oraș în altul al insulei este nevoie de aprobare)" (*Idem*).

Thomas Morus, ilustrul umanist și Marc Cancelar al Anglici sub Henric VIII, decapitat în 1535. Portret de Hans Holbein. –

meserie (dar sunt obligați să lucreze cel puțin doi ani în agricultură). Programul de organizare economică prevede o precisă planificare a producției, a cărei aplicare este supravegheată de Senat. – Rigid organizată este și viața politico-socială. Regele este ales pe viață (de către Senat, dintr-o listă de patru candidați propuși de popor), dar poate fi destituit dacă este suspectat că ar viza tirania. Senatul este forul care discută și decide în toate problemele țării (putând convoca, în cazuri excepționale, o adunare a tuturor șefilor de familii); cine discută probleme de stat în afara Senatului este pasibil de pedeapsa capitală.

Legile, puține și foarte clare, sunt deduse direct din principiile universale de morală. Puterea spirituală – organizată într-o ierarhie precisă și proporțională cu numărul populației – dublează puterea temporală, având dreptul de a-i admonesta pe cetățeni; dar fiecare este liber să-și aleagă forma sa de credință, excluzând ateismul. (Religia utopienilor este o religie naturală, o concepție ce n-are ceva particular creștin). Categoria intelectualilor este ținută în mare cinste; Senatul îi desemnează prin decret pe cei ce urmează să se consacre studiilor de vastă erudiție, îndeosebi studiului civilizației și

capodoperelor Antichității clasice. Obișnuitele privilegii din alte țări europene sunt excluse; nobilimea, clasă inactivă prin definiție, este anatemizată, la fel ca bogăția excesivă, – căci în *Utopia* nu se admite să existe oameni fără ocupație. Cât privește organizarea militară, aceasta are în vedre serviciul militar obligator pentru nevoile de apărare; dar utopienii preferă să angajeze mercenari străini[1]. Țința politică supremă a statului rămânea pacea.

Așadar, *Utopia* este un stat ideal: fără clase, caste, corporații sau partide. Un stat în care proprietatea comună a bunurilor constituie condiția necesară egalității tuturor cetățenilor; căci pe această egalitate sunt fondate instituțiile țării: principiu al cărui corolar imediat este subordonarea intereselor particulare interesului general.

Sub aparența ei de joc al fanteziei – care se complace într-o sistematizare poate excesivă și în precizia nenumăratelor amănunte, – *Utopia* rămâne o carte în care omul politic cu o vastă experiență de om de stat și o perfectă cunoaștere a stărilor de lucruri și-a adunat reflecțiile cotidiene asupra celor mai stringente probleme ale Angliei; și care, ajungând la concluzia necesității unor reforme radicale (în care locul principal îl deține idealul de egalitate socială și de reglementare economică), le-a sugerat – fără a fi preocupat de imposibilitatea unei imediate aplicabilități *ad litteram*[2] – într-o construcție atractivă și de o logică inflexibilă. O operă pe care gânditorii și reformatorii politici ai secolelor următoare o vor avea în vedere.

MARTIN LUTHER

Spre deosebire de caracterul umanist prin excelență al gândirii politice a lui Machiavelli, Erasm sau Thomas Morus, punctul de plecare privind aceste probleme al reformatorilor Luther, Calvin sau Zwingli (precum și al anabaptiștilor din Moravia, sau al „fraților

1 Morus admite războiul în scop de apărare, – dar și pentru a extinde ordinea, reformele, organizarea utopienilor într-o altă țară: ceea ce deschide calea justificării și a unei politici expansioniste.

2 Regimurile sociale ulterioare corespund în multe privințe schemei propuse de Morus (constrângerea tuturor categoriilor sociale la muncă efectivă, transformarea organismului politic într-un centru de prevedere și organizare economică, supunerea completă a producției agricole și industriale la o economie dirijată, organizarea planificată a schimburilor internaționale, socializarea principalelor mijloace de producție, etc.). „Problema, prin urmare, nu mai este de a ști dacă această organizare este posibilă, ci dacă ea este de dorit; și, în ultima analiză, dacă este legitimă" (P. Mesnard). – Este evident că Morus a cunoscut și a înțeles, într-o măsură mult mai mare decât Machiavelli sau Erasm, dificultățile concrete, dificultățile tehnice ale unei guvernări moderne.

socinieni" din Polonia) este esențialmente teologic, de inspirație evanghelică: o repercutare a noii credințe, reformate, asupra teoriei politice a Renașterii.

Martin Luther nici nu abordează frontal problemele politice, ci indirect, – când aduce în discuție raporturile dintre Biserică și stat; și nu într-o expunere teoretică, într-o operă anumită, ci în cel puțin douăzeci de lucrări polemice diverse. Gândirea sa politică pornește din cea religioasă: autoritatea pământească – nu numai cea spirituală, ci și cea temporală, – este de origine divină, iar misiunea ei este hotărâtă de Dumnezeu. Autoritatea laică este sabia care îi apără pe cei buni și îi lovește pe cei răi: ceea ce înseamnă că și călăul va putea acționa tot în numele lui Dumnezeu și chiar al Evangheliei. Războiul însuși își va găsi în conștiința creștină justificarea absolută: „Dacă puterea și sabia sunt în serviciul lui Dumnezeu – scrie Luther, cu logica specioasă a fanaticului – atunci și tot ce îi va fi necesar puterii pentru a-și folosi sabia va fi de asemenea în serviciul lui Dumnezeu".

Autoritatea laică, întru totul deci îndreptățită și providențială, trebuie să asigure ordinea și prosperitatea societății; iar principele (în cazul concret al realității politice germane: împăratul), să-i ajute și să-i apere în credința lor pe supuși. În ce fel? Nelăsând papei nici o urmă, reală sau măcar onorifică, de suveranitate temporală; administrând – cu o competență pe care clerul n-o are – bunurile aparținând în prezent Bisericii (se enunța deci premisa secularizării lor); interzicând excomunicarea; modificând după voia sa instituția căsătoriei și a sacerdoțiului (inclusiv salvând clerul de servitutea nefirească a celibatului). Bineînțeles că grija față de săraci, reforma învățământului și a dreptului, sau programul unei economii autarhice, vor intra de drept în sfera atribuțiilor autorității laice. În fine, Imperiul trebuie să revină doar germanilor; iar „papa să nu aibă nici o autoritate asupra împăratului", nici măcar formala ceremonie a încoronării lui. În acest Imperiu universal, pe care Dumnezeu l-a încredințat germanilor, papa – cu mitul total fals al infailibilității sale de șef suprem și absolut al creștinătății – și întregul său cler sunt supuși autorității civile, care este mai conștientă de îndatoririle sale decât clerul. – Gândirea politică a lui Luther este generată și condiționată de realitățile și tendințele dominante din Germania epocii Reformei.

Voind să-l egaleze pe Erasm în portretizarea unui suveran ideal, Luther schițează (vag însă) modul în care acesta trebuie să-și exercite, creștinește, autoritatea. „Suveranul va trebui în primul rând să aibă în vedere binele locuitorilor /... /; el nu va trebui să-și spună:

«Ţara şi oamenii sunt ai mei, pot să fac cu ei ce-mi place». Ci: «Eu aparţin ţării şi oamenilor, eu trebuie să fac în aşa fel încât să le fiu de folos. Eu nu trebuie să-mi fac un regat întins şi măreţ, ci să le aduc pacea; o pace care să-i ocrotească»". Dar în timp ce umanistul Erasm recomanda suveranului să asculte sfaturile unor consilieri înţelepţi şi să guverneze ţinând seama de legile şi de obiceiurile ţării, Luther este de părere că suveranul „nu trebuie să se încreadă în nimeni, oricât de avizat, de sfânt sau de mare ar fi acesta" – decât în Dumnezeu. Puterea temporală trebuie să fie absolută, inspirată direct numai de Dumnezeu!

În timpul războiului ţărănesc german din 1525, poziţia lui Luther faţă de acesta s-a manifestat în consecinţă, situându-se de partea autorităţii, a prinţilor şi nobililor împotriva răsculaţilor: „Voi, seniori, nu luptaţi contra unor creştini – scria Luther – ci împotriva unor tâlhari publici şi a unor profanatori care poartă numele de creştini". Autoritatea care face neînduplecat uz de forţă îşi îndeplineşte tocmai în felul acesta misiunea: „Măgarul vrea să capete lovituri, iar poporul vrea să fie guvernat prin forţă". În concepţia providenţialistă a reformatorului războiul este mijlocul firesc de a elimina răul, iar autoritatea se defineşte ca o ordine de represiune voită de Dumnezeu. Toate răscoalele populare au sfârşit rău; căci a răsturna un tiran nu este suficient, guvernarea nu trebuie neapărat schimbată, ci ameliorată; „Or, gloata nebună nu ţine prea mult la o ameliorare, ci doar la o schimbare". Căci, după Luther, ţăranii sunt de rea–credinţă, tendinţa lor este să tiranizeze ei înşişi. – Pe de altă parte, Luther acuză şi marea nobilime de fariseism, de dorinţa de a-şi păstra puterea şi privilegiile, precum şi de plăcerea ei de a purta războaie. Încât, jefuirea castelelor lor de către răsculaţi a fost o pedeapsă dreaptă. – Concluzia reformatorului se exprimă în termeni pe cât de amari pe atât de brutali: „Noi suntem germani şi vom rămâne germani; adică nişte porci şi nişte brute lipsite de raţiune".

Obiectivul principal al politicii lutherane este reabilitarea puterii laice şi eliminarea teocraţiei pontificale. Pentru Luther, „stat" înseamnă „autoritate". O autoritate dictată de Dumnezeu unei lumi în esenţă rele: dacă un monarh devine tiran, vina este – în ultimă instanţă – a poporului, funciarmente viciat. În acest sens modelele perfecte i se par că i le oferă *Biblia* şi *Codul lui Iustinian*; surse însă care ignoră, ambele, structura statală ca o comunitate a cetăţenilor, reducând-o la formula autorităţii şi a puterii: la teocraţia ebraică sau la despotismul cezarului. – În viziunea conservatoare şi pesimistă a lui Luther, însuşi războiul este de esenţă divină – „pentru că el face

să izbucnească într-un mod mai magnific răzbunarea Domnului, permițând ca crimele colective să fie pedepsite prin sancțiuni colective. În măsura în care este în mod direct un rău, războiul trebuie evitat, iar popoarele protejate; dar întrucât este un mod de pedepsire a unui rău, războiul trebuie dus până la capăt, cu energie, cu hotărâre și chiar cu ferocitate". (P. Mesnard).

JEAN BODIN

În gândirea politică de o mare bogăție și diversitate de opinii a secolului al XVI-lea, punctul culminant îl marchează Jean Bodin (1530 – 1596). Jurisconsult, magistrat, economist, consilier al ducelui d'Alençon și principal reprezentant al partidului „politicilor" – care, în perioada când Franța era sfâșiată de războaiele religioase, combătea atât fanatismul protestanților cât și pe cel al catolicilor, – Bodin urmărea restabilirea toleranței religioase și restaurarea deplină a autorității monarhice. Principala sa operă *Republica* (1576) impresionează printr-o erudiție imensă[1] și mai ales printr-o extrem de minuțioasă analiză *tehnică* a problemelor politice abordate. Căci, mai mult decât pe autorii studiați, el se bazează pe dreptul constituțional și pe experiența politică a secolului său, pe consultarea unei cantități enorme de cutume, legi și ordonanțe din Anglia, Polonia, Lombardia, Veneția, și îndeosebi pe cele emanate de parlamentele din Paris, Toulouse, Bordeaux și Grenoble.

Dintre teoreticienii contemporani, cel pe care Bodin îl combate cu mai multă vehemență este Machiavelli – „care a pus drept cele două temelii ale Republicii[2] impietatea și justiția". Căci, spre deosebire de secretarul florentin pentru care esențialul artei politice este cucerirea puterii prin orice mijloace, pentru Jean Bodin baza politicii este dreptul, este justiția și morala, este conformitatea guvernării cu marile legi ale naturii și ale omului. Pentru știința politică, mai important decât resorturile intime ale puterii evidențiate de Machiavelli – îndrăzneala, viclenia, cinismul – este structura instituțiilor

1 În afară de anticii greci și latini (de la Herodot la Polibios), de *Biblie*, *Talmud* și *Cabală*, de Josephus Flavius și Philon din Alexandria, apoi de cronicarii Franței medievale, Bodin îi cunoaște și îi citează deseori pe contemporani – Machiavelli, Thomas Morus, Paolo Giovio, Guicciardini, Luther (dar și Claude de Seyssel, – Michel de l'Hospital, etc.). Informația sa se extinde incluzând și lucrări istorice contemporane fundamentale – asupra Asiei, Bizanțului, Rusiei, Etiopiei, Indiilor, Peruului, etc.

2 În terminologia lui Jean Bodin cuvântul „republică" traduce noțiunea de „stat" – de orice natură ar fi el, – iar nu neapărat conceptul de „republică" propriu-zisă.

statului. Or, forțele reale, sufletul, temeliile unui stat sunt morala, justiția, religia și instinctul familial. Căci adevărata celulă socială este familia, nu individul; familia bine condusă este adevărata imagine a republicii, iar puterea ei este asemănătoare puterii suve-rane: iată principiul esențial în concepția despre stat a lui Jean Bodin.

Statul („republica" – în formula generică a autorului) se justifică și se constituie ca atare prin stabilirea unei puteri suverane, a unei autorități care decide asupra legilor, fără a fi ea însăși limitată de nici o lege. Suveranitatea este, prin urmare, absolută și perpetuă. (Ideea aceasta era în perfectă conformitate cu exigențele monarhiei franceze) și ale statelor moderne în general – de independență absolută față de Imperiu sau de papalitate). Suveranitatea deci se definește ca putere de coordonare și consens necesar armoniei și guvernării unui stat; o putere – asemănătoare autorității șefului unei familii – fondată pe însăși natura lucrurilor, pe necesitatea supunerii la o „guvernare dreaptă". (Ideea de justiție, introdusă de Bodin în definiția statului, domină întreaga sa concepție politică). Cetățeanul este un „supus liber" (*franc sujet*); participă – indirect – la funcția de guvernare; beneficiază de privilegiul de a putea administra banul public, precum și de dreptul de a-și putea transmite prin testament bunurile proprii. Puterea absolută însă nu se confundă cu arbitrarul; căci suveranul nu uită că scopul legilor pe care le dă este justiția; voința sa (căruia cetățeanul trebuie să i se supună) și justiția coincid, iar Dumnezeu i-a încredințat autoritatea pentru a o folosi cu dreptate. În ultima analiză, deci, suveranitatea înseamnă „puterea de a da legi și de a casa legea"[1].

Formele principale de stat sunt în număr de trei; statul democratic („statul popular" – în termenii lui Bodin), aristocratic și monarhic. În statul democratic, în care suveranitatea aparține majorității, oamenii își propun egalitatea politică și socială, prietenia și comunitatea bunurilor. În realitate, aceste obiective sunt fictive și contra naturii[2]. – Spre deosebire de statul democratic, în cel aristo-

1 Pentru J. Bodin „există cinci forme de manifestare a suveranității, acestea fiind netransmisibile, perpetue și generale: a) putere de legiferare; b) dreptul de a declara starea de război și de a încheia pace; c) dreptul de numire a înalților magistrați, acordarea competențelor în diferite domenii ale vieții politice; d) recunoașterea de către supuși a titularului suveranității; e) dreptul de grațiere și amnistie /.../. Meritul lui Bodin constă în a fi înțeles acest caracter al suveranității, ca drept și putere absolută de a decide atât sub raport legislativ cât și sub raport executiv" (*Idem*).

2 Egalitatea, în primul rând, este irealizabilă; căci „legea naturii care i-a făcut pe unii mai chibzuiți și mai iscusiți decât pe alții, a rânduit de asemenea ca unii să guverneze, iar alții să se supună".

cratic domină o inegalitate în repartiția bunurilor și o prea mare flexibilitate a legilor, potrivit unor interese personale; forma de guvernare este mai temperată, dar într-un regim aristocratic rămâne mereu posibilă tirania unei minorități, care se teme de popor sau îl disprețuiește prea mult. – În fine, monarhia este forma de stat în care suveranitatea este deținută de o singură persoană.

Monarhia poate fi: seniorială – când suveranul acordă recompense, funcții și demnități numai nobililor și celor foarte bogați; populară – când asemenea avantaje sunt acordate de suveran și altor categorii decât cele de mai sus; și monarhia regală – care este adevărata monarhie legitimă, fondată pe legile umane și divine, forma politică de adevărată încarnare a suveranității și singura care poate impune oameni competenți și măsuri înțelepte. Este forma de guvernare „naturală", care își găsește modelul în natură la scară diferită – la individ, la familie și în Univers.

Guvernarea monarhică eficientă nu admite forme mixte. Suveranitatea este una și indivizibilă; monarhul nu o poate împărți cu aristocrația sau cu poporul; dar el va guverna în mod „armonios", admițând participarea tuturor claselor și fără a permite ca una din ele să exercite o tiranie asupra celorlalte. – Ceea ce nu înseamnă că uneori suveranitatea absolută n-ar prezenta și ea anumite inconveniente. Astfel, la moartea suveranului schimbarea domniei poate atrage cu sine tulburări interne sau războaie externe. De asemenea, puterea personală folosită abuziv poate împinge un suveran rău și vicios să devină tiran; dar, în definitiv, o guvernare tiranică poate să apară în orice tip de regim. Spre a se evita astfel de riscuri, forma ideală rămâne monarhia creditară. (Bodin găsește suficiente exemple în secolul său pentru a arăta că sistemul monarhiei elective a dus la interregnuri de anarhie, trădări și războaie).

Luând în considerare evoluția statelor, Bodin caută să stabilească totodată și legile generale sau particulare ale dinamicii sociale. Astfel, în acest proces al guvernării religia își are și ea rolul său. Dar în timp ce pentru Machiavelli religia rămânea pur și simplu un element profan, manevrat de principe în mod arbitrar potrivit scopurilor sale politice de moment, pentru Bodin religia are un rol considerabil în viața statului, contribuind la cimentarea unei mai puternice coeziuni statale, la o educație a viitorului cetățean și la o supraveghere a moralității publice.

Dar unul din cele mai importante și, poate, principalul temei al republicilor (= statelor) este de a acomoda statul la firea cetățenilor, iar edictele și ordonanțele, la natura locurilor, oamenilor și timpului.

Bodin nu poate separa omul de mediul său fizic, social și moral[1]. Mediul geografic și climatul au influența lor indiscutabilă asupra naturii unei societăți – constată autorul (subliniind-o dar fără să o exagereze). Și fertilitatea sau sterilitatea solului au o influență asupra caracterului oamenilor: un sol fertil favorizează moliciunea și inerția, în timp ce un sol ingrat îi face pe oameni mai aspri și mai inteligenți. Așadar, – ceea ce se numește în mod obișnuit „firea", natura, caracterul unui popor, este de fapt rezultanta unor acțiuni conjugate dintre geografie și istorie[2]. Nicăieri această cerință de a acomoda statul la situația sa geografică nu este mai evidentă decât în cazul statelor nordice: „Căci popoarele septentrionale, sau cele mândre și războinice din regiunile de munte, care se încred în forța trupului lor, vor regimuri politice populare – sau, măcar, monarhii elective. Astfel, toți regii lor sunt electivi, alungându-i dacă se dovedesc a fi tirani".

O asemenea concepție – care a făcut ca Jean Bodin să fie considerat „creatorul metodei comparative și fondatorul politicii experimentale" (P. Mesnard) – adică bazată pe experiența istorică, are în vedere afirmarea primordială a valorii de ordine statală, precum și a forțelor morale. Realismul său integral își are originea și temelia în observarea cu luciditate și acuitate penetrantă a faptelor. Iar legile sociologice pe care autorul le extrage din determinismul geografic fac din Jean Bodin cel mai modern teoretician politic al Renașterii și un precursor al lui Montesquieu.

---

1 Astfel, meridionalii sunt mai rezistenți la boli – opinează autorul, – mai comunicativi, dar și mai dedați desfrâului; septentrionalii – mai lacomi la mâncare, mai aplicați spre misoginie și, față de șiretenia celor dintâi, sunt în schimb mai brutali. Cei din regiunile intermediare sunt mai puțin rezistenți decât nordicii, mai puțin isteți decât cei din sud, dar mai responsabili și mai dăruiți vieții civice. „Marile armate și cele mai puternice – scrie Bodin – au venit din Nord; științele oculte, filosofia, matematica și alte științe contemplative au venit de la popoarele meridionale; iar științele politice, legile, jurisprudența, oratoria, și-au avut originea în regiunile mijlocii". – Diferențe clare se remarcă și în funcție de longitudine: popoarele occidentale se aseamănă mai mult cu firea nordicilor, „iar popoarele orientale, cu firea celor din sud aflate la aceeași latitudine". Apoi: oamenii din zonele de munte sunt mai mândri, aspri, războinici; dimpotrivă – cei din zonele de câmpie sunt mai temători și mai efeminați, mai moleșiți ș. a. m. d.

2 De notat o altă trăsătură de modernitate în raport cu contemporanii săi: atitudinea antipascistă a lui Bodin, care nu ezită să critice constituțiile Antichității greco-romane, de obicei exagerat elogiate de umaniști, – subliniind în schimb cu admirație progresele lumii moderne (de ex. descoperirea Americii, folosirea busolei, invenția tiparului, ș. a.) și marea strălucire a literelor și artelor Renașterii.

ORGANIZAREA MILITARĂ. RĂZBOIUL

Rolul artileriei • Fortificațiile și asediile • Flota maritimă și războiul naval • Infanteria și cavaleria • Armamentul individual • Tactica • Structura armatelor • Condițiile serviciului militar

ROLUL ARTILERIEI. FORTIFICAȚIILE ȘI ASEDIILE

Frecvența în timp, extinderea în spațiu, tactica, amploarea efectivelor și a operațiilor militare, precum și efectele – directe sau indirecte – ale numeroaselor războaie care au avut loc în secolele Renașterii, au fost determinate de posibilitățile oferite de mijloacele tehnice nou apărute, – care au dus la o organizare militară și la o tactică mult diferite de cele din Evul Mediu[1]. Elementul decisiv l-a constituit fără îndoială difuzarea tot mai largă a armelor de foc – și, în primul rând, influența artileriei asupra conducerii și condițiilor generale ale războaielor[2].

Încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, arma care amenința să devină decisivă pentru soarta bătăliilor s-a dovedit a fi artileria[3]. Bătălia de la Marignano (1515), în care artileria franceză și-a decimat adversarul, este considerată prima mare bătălie a timpurilor moderne, prin faptul că aici au acționat într-o strânsă coordonare artileria, cavaleria și infanteria. La Marignano, artileria – rezervată până la această dată exclusiv asediilor – a fost folosită pentru prima dată ca artilerie de câmp, alături de celelalte arme. (Era vorba de adevărate tunuri, nu de armele individuale, portative, ale artileriei ușoare – culevrina, serpentina, archebuza pe suport, ș. a.).

În schimb tunurile, pentru a fi eficiente în câmp deschis trebuiau să aibă o mobilitate care până atunci le lipsise. Vechile bombarde, transportate pe care trase de boi, erau montate pe un afet fix. Afetul pe roate – iar nu pe tălpi de sanie, cum se încercase – a fost introdus la scară largă între 1460 – 1470; încă în jurul anului 1430 apăruse în Germania un nou tip de tun, de astă dată montat pe afet cu două roți. Totodată, tunurile nu vor mai fi acum fabricate din fier (de fapt, din

1 Pentru organizarea militară în Evul Mediu (armament individual, artileric, fortificații, mercenari, tactică și strategic), vd. *Ist. culturii și civilizației*, vol. 5, pp. 274–309.

2 Pentru acest subiect, sinteza fundamentală (larg consultată pentru prezentul capitol) este lucrarea lui John Hale (vd. *Bibliografie*).

3 Cucerirea Granadei de către spanioli (1492) s-a datorat artileriei; de asemenea, victoriile din 1551 și 1556 ale lui Ivan cel Groaznic împotriva musulmanilor. Dar și cucerirea de către turci a Constantinopolului (1453) și Belgradului (1521); sau, victoriile lor de la Mohács (1526), din Siria (1616), Persia (1548), etc.

fontă), ci dintr-un aliaj în care predomina net bronzul[1]; iar proiectilele nu vor mai fi de piatră, ci de fier (sau fontă). – Progresele înregistrate de artilerie au fost certificate de campania lui Carol VIII în Italia, ale cărui tunuri mobile puteau trage într-o singură oră mai multe salve decât cele ale artileriei italiene într-o zi. În același timp s-a perfecționat și sistemul de dirijare și corectare a tirului.

După 1544, atât artileria franceză cât și cea a lui Carol Quintul și-au redus calibrele. Reculul mortierelor – care după 4–5 lovituri le scotea din funcție – a fost amortizat printr-un arc de compensație; s-au inventat grenadele de mână, sulițe lansate de archebuze, proiectile-mingi din câlți impregnate cu sulf pentru a fi lansate aprinse asupra inamicului. Începând din 1570 a apărut – prin unirea mai multor archebuze la un loc – un fel de mitralieră (numită „orgă"), care însă a fost abandonată în curând.

Pentru guvernele statelor, artileria – și, în general, armele de foc – au însemnat o creștere considerabilă a costurilor războiului. Artileria necesita multă muniție, animale de povară (cam 40 de cai sau boi pentru fiecare tun de calibru mediu), – apoi genieți, fierari, dulgheri pentru repararea afetelor, căruțe și căruțași, pietrari pentru cioplit ghiulele de piatră când se terminau cele de fier. Efectul moral

Poziționarea și corecția tragerii tunurilor.
Din *Pirotechnia* lui Vannuccio Biringoccio (1540).

1 Tot acum, constructorii au înțeles că există un raport precis între greutatea proiectilului și cantitatea de pulbere necesară propulsării lui; precum și între dimensiunile, lungimea și calibrul țevii. Aceste reguli au fost definite în scrierile ilustrului inginer militar Giorgio Martini (m. 1502).

pe care îl produceau tunurile – impresionante prin aspect, dimensiuni și greutate (care atingea 4–5 tone) – era, desigur, apreciabil; nu însă în raport direct și cu eficacitatea lor: tirul era lent și imprecis, după fiecare salvă afetul trebuia din nou aliniat, nu existau două tunuri cu prestații identice, etc. Apoi, și deplasarea lor punea serioase probleme. „În 1472, pentru cele 16 tunuri grele ale artileriei milaneze a fost nevoie de 227 de căruțe și 1044 de boi. O evaluare franceză de la sfârșitul secolului al XVI-lea prevedea 1500 de pionieri din cei 1860 de oameni necesari pentru deplasarea și deservirea unei baterii de asediu de 14 tunuri de mare calibru și 16 de calibru mediu" (J. Hale). În 1492, la traversarea Apeninilor de trupele lui Carol VIII, tunurile au fost trase cu frânghii de 200 de oameni veniți în ajutorul cailor; dar și în câmpiile din Țările de Jos a fost nevoie, în 1554, de 4777 de oameni pentru deplasarea unui convoi de 50 de tunuri ale artileriei spaniole. În sfârșit, din cauza drumurilor desfundate artileria încetinea marșul trupelor (care era, în mod normal, de 20 km pe zi) reducându-le timpul de parcurs la 10 km pe zi; iar după zilele de ploaie, chiar la 5 – 6 km.

Progresele și, deci, efectele artileriei au impus și perfecționarea (ca structură și concepție) a fortificațiilor. Durata îndelungată și frecventă a războaielor – mai ales în Franța, Italia și Germania – au obligat orașele să-și construiască sau să-și refacă zidurile de apărare. (O localitate nu era considerată „oraș" dacă nu avea asemenea ziduri de incintă).

Zidurile acestora, mai puțin înalte decât înainte, nu erau perfect verticale ci mai mult sau mai puțin înclinate; ceea ce le făcea – prin reducerea unghiului de incidență a proiectilelor – mai puțin vulnerabile tirului direct al artileriei. La colțuri, locul turnurilor a fost luat de bastioane, rotunde sau pătrate. Apa șanțului din perimetrul exterior împiedica săparea unor galerii subterane de a mina zidul și bastioanele. În fine, acestea erau astfel dispuse și orientate încât să permită tunurilor de dinăuntru un tir încrucișat, mai larg și în direcții multiple[1].

Asediile durau uneori luni și chiar ani întregi[2]. În interiorul

1 Cei mai renumiți constructori de fortărețe au fost arhitecții și inginerii militari italieni Fr. di Giorgio Martini, Michele Sanmicheli, Antonio de Sangallo, ș. a. Aceștia erau chemați să lucreze și în alte țări, din Flandra și Spania până în Polonia și Rusia.

2 Astfel, asediul orașului Oostende (de către spanioli) început la 15 iulie 1601 s-a terminat cu căderea orașului la 25 septembrie 1604.

zidurilor de incintă era neapărat necesară colaborarea permanentă între populație și trupele de garnizoană. În timpul asediului acestea din urmă erau ajutate de toți locuitorii în stare de a purta arme; și femeile lucrau la reparația breșelor și la construcția liniilor secundare. Exemplele sunt numeroase. „La Siena, în cele 18 luni de asediu din 1552–1553, toate femeile nobile și plebee între 12 și 50 de ani au fost înregistrate, dotate cu coșuri, lopeți, cazmale și târnăcoape și organizate în echipe de lucru; cu obligația sub amenințarea pedepsei cu moartea, de a lăsa lucrul din gospodărie și a alerga imediat la zidurile orașului când li se da ordin" (*Idem*). – De regulă asediile orașelor aveau un final dramatic. Foamea și bolile îi decimau pe asediați mai mult decât focul asediatorilor. În timpul asediului Parisului de către Henric IV din 1590, aproximativ 13.000 de persoane au murit de foame. Jaful ce urma făcea de asemenea victime. Sunt cunoscute ororile trupelor lui Carol Quintul care au ocupat și jefuit Roma. În 1576, ocupația orașului Anvers urmată de jaf și violențe, a cauzat moartea a 7.000 de persoane.

„Artileria și armele individuale de foc au provocat o imensă transformare a războiului, a statelor, a vieții economice și a organizării capitaliste a producției de arme" (F. Braudel).

Noile războaie comportau cheltuieli fabuloase. Statele mari își creează numeroase arsenale proprii: Francisc I fondează nu mai puțin de unsprezece. La arsenalul din Veneția, în secolul al XV-lea erau angajați 16.000 de muncitori, bine plătiți, – în timp ce în magaziile Serenissimei erau depozitate șase milioane de livre[1] de pulbere – cantitate necesară pentru 300 de proiectile trase de fiecare din cele 400 de tunuri din fortărețele sale. „În 1588, Invincibila Armadă ducea cu ea spre nord 2.431 de tunuri, 7.000 de archebuze, 1.000 de muschete, 129.790 de proiectile, – adică 50 pentru fiecare piesă, plus pulberea necesară. Dar în 1683, Franța va avea la bordul propriei sale flote 5.619 tunuri de fontă, iar Anglia, 8.396" (*Idem*).

Cheltuieli imense comportau nu numai producția, ci și întreținerea acestui armament, precum și deplasarea artileriei. Astfel în 1554 spaniolii aveau în Țările de Jos 50 de tunuri, pentru deplasarea cărora era necesar un număr de 1.487 de cai, plus 575 de căruțe cu câte 4 cai fiecare, – deci în total 4.777 de cai (adică, 90 de cai pentru fiecare tun).

1 O livră = aprox. 400 gr.

FLOTA MARITIMĂ ȘI RĂZBOIUL NAVAL

Și războiul naval a cunoscut în această perioadă o transformare radicală. Navele comerciale, de transport de mărfuri puteau fi destinate și scopurilor militare, putând fi deci dotate în consecință. Secolul al XVI-lea a fost epoca de apogeu a galerei[1] – care, după această dată, n-a mai suferit transformări, locul ei fiind luat progresiv de navele cu pânze; acestea au fost perfecționate continuu până în secolul al XIX-lea.

Navă-tip de luptă, galera – putând depăși în lungime 45 m și 6 m lățimea punții, cu 6 până la 30 de perechi de vâsle, lungi de 10-12 m și manevrate fiecare de 3–5 vâslași – mai avea și un scurt catarg (în mod excepțional două), cu vele triunghiulare – care însă aveau doar un rol auxiliar. Vâslașii – de regulă sclavi, condamnați de drept comun sau prizonieri de război, legați în timpul nopții cu lanțuri de băncile lor, – imprimau galerei o viteză maximă de 8 – 10 km la oră. Galerele de război, de dimensiuni mai reduse, duceau soldații care,

O fortărcață tipică din sec. XV, construită de ducele Milanului, Galeazzo Maria Sforza. – Soncino (Lombardia).

---

1 Galera a fost folosită (până către 1750) în Marea Mediterană. Nu putea înfrunta un vânt puternic, avea o rază mică de acțiune, navigând numai în apropierea coastelor. Deasupra coridorului îngust dintre băncile vâslașilor, o punte ușoară cu un pasaj strâmt servea soldaților pentru a năvăli pe galera abordată. După dimensiuni, formă, structură și destinație, galerele erau de mai multe tipuri (*galera de mercanzia, galeazza, fusta, saettia, corvetta, brigantino, fregata*, ș. a.)

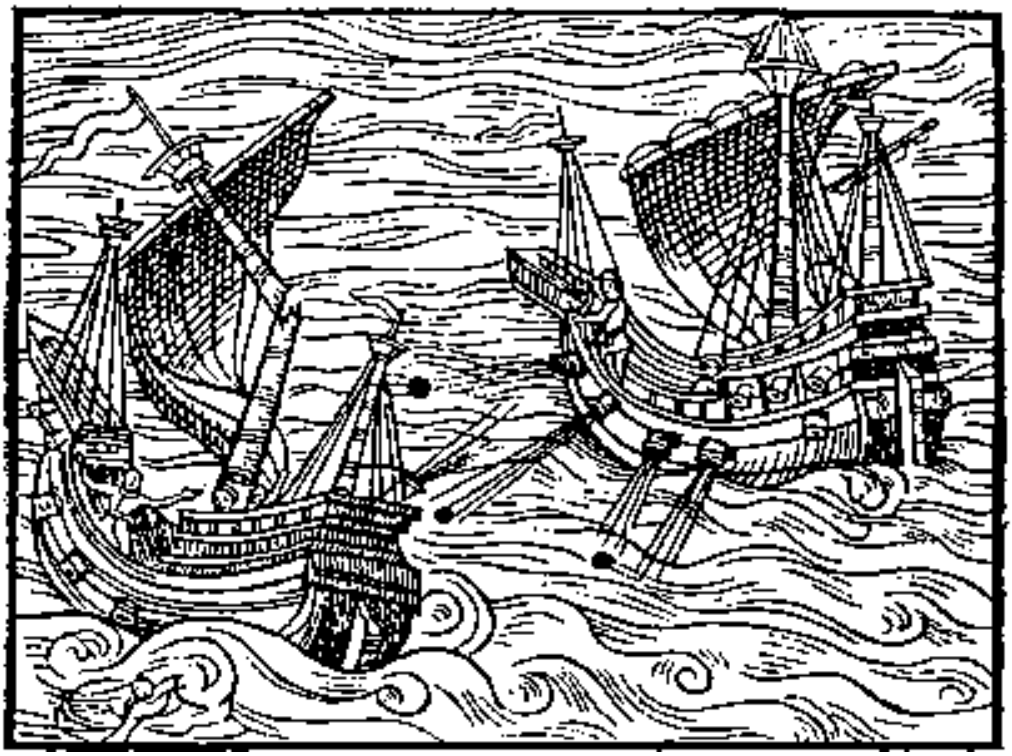

Luptă între două nave comerciale în Marea Nordului.
Din *Historia Settentrionale*, de Ulao Magno. – Veneția, 1565.

după abordarea galerei inamice, treceau pe puntea acesteia pentru a lupta corp la corp (cum s-a întâmplat și la ultima mare bătălie de galere de la Lepanto, în 1571). – Artileria era limitată la un tun greu și patru tunuri ușoare, – care trăgeau de la mică distanță, pentru a pregăti abordarea. Lupta galerelor era deci o luptă de infanterie, în care combatanții luptau cu arme albe. Ofițerii galerelor erau nobili, comandanții flotei aparținând celor mai înalte familii.

Nava cu pânze (sau vele – *velierul*) [1], cu o mare rază de acțiune, putând traversa mările și oceanele, dotată cu două, trei sau patru catarge, avea un sistem de vele combinate (pătrate și triunghiulare), fracționat; suprafața acestora care era de cel puțin cinci ori mai mare decât suprafața pânzei sau pânzelor unei galere – putea fi printr-o manevră, mărită sau redusă, după necesități, în funcție de direcția și de forța vântului. Forma și dispoziția velelor, precum și un fel anumit de a le manevra și folosi, dădea velierului posibilitatea – pe care galera n-o avea – să înainteze și contra vântului puternic, sau de a-și schimba ușor direcția.

De dimensiuni mult superioare galerei – ajungând în sec. XVI la

1 Nume generic indicând tipuri diferite de nave cu vele (caravela, galionul, caraca, orca, ș. a.).

o capacitate de 3.000 de tone, înălțându-și bordul la 20–25 m deasupra nivelului apei, având până la 300 de vâslași, iar la pupă și proră câte un „castel" (turn înalt de observație și de comandă) – nava cu pânze putea transporta 400 – 500 de soldați[1]. Era armată cu tunuri grele dispuse de jur-împrejurul bordului (precum și în cele două „castele"), iar pe fiecare punte, cu tunuri ușoare. Numărul pieselor de artilerie ale unui velier de dimensiuni mijlocii era de 40; dar la navele mari, putea trece de 100.

Cu un asemenea armament, nava cu pânze bombarda galerele de la distanță. Dar cum tactica războiului naval era încă cea a abordării și a luptei corp la corp, galera a continuat să fie folosită ca navă de război. În curând însă, dezatruoasa înfrângere a Invincibilei Armade – când galerele lui Filip II, care se mișcau greu și erau dotate cu prea puține piese de artilerie, în timp ce tunurile velierelor engleze le bombardau de la distanță[2] – a însemnat începutul unei noi ere în istoria războaielor navale[3].

În felul acesta, o navă de război nu se deosebea aproape întru nimic – ca structură – de o navă comercială, de transport. Nici chiar, în definitiv, prin dotarea sa cu arme de foc; căci, cum din cauza intensei piraterii mările deveniseră potențiale câmpuri de bătălie, orice corabie care se încumeta să străbată un drum mai lung trebuia neapărat să fie, măcar cât de cât, armată. – Ceea ce, pentru guvernul unei țări era un avantaj; căci, pentru a pregăti o campanie militară, regele nu avea decât să se folosească de corăbiile comerciale și doar să le armeze.

Dar acțiunile militare navale nu erau totdeauna neapărat pornite din inițiativa unui rege sau unui guvern; în anumite condiții, erau

1 Între 1521 – 1533. Francisc I a pus să se construiască o navă cu 5 catarge, putând transporta 1.500 de oameni; dar această gigantică navă n-a putut naviga.

2 „Invincibila Armadă" era formată din 60 de galioane, 4 enorme galease napoletane și 6 galere, plus 70 de nave mici; în total, prin urmare, 140 de nave înarmate cu 2.431 de tunuri și îmbarcând aproximativ 20.000 de soldați, 8.000 de marinari și 2.000 de vâslași. Flota engleză totaliza 197 de nave (dintre care 140 s-au angajat în luptă), cu un echipaj de 10.000 de oameni, și dispunând și de o artilerie grea superioară celei a spaniolilor; aceștia au pierdut, într-o singură zi, circa 10 nave și 8.000 de oameni (față de aproximativ 100 din rândurile englezilor). După care, ocolind nordul Angliei, din nou surprinsă de furtună în dreptul Irlandei, Invincibila Armadă a ajuns în Spania cu 50 de nave și 10.000 de oameni, bolnavi, epuizați, demoralizați. Cauzele dezastrului au fost furtunile puternice, tactica neadecvată a spaniolilor și, în plus, compoziția Armadei – însumând soldați și marinari în marea lor majoritate mercenari.

3 În completarea celor de mai sus, vd. *infra*, cap. „Tehnologia Renașterii" (paragraful „Construcțiile navale").

autorizate și din inițiative private. „Dacă un supus al regelui suferea grave daune pe mare din partea cuiva care aparținea unui stat civilizat (piraţii de profesiune nu intrau în discuţie, ei puteau fi urmăriți și atacați de drept), acesta putea cere regelui permisiunea de a se despăgubi, pe riscul său, împotriva și pe seama cetățenilor acelui stat, care i-ar fi căzut în mână. În acest scop regele îi acorda o autorizație scrisă (*lettre de marque, de représailles*). Din acel moment el avea calitatea de beligerant. Corabia sa arbora steagul regelui și al amiralității" (G. Zeller).

Marina militară a Veneției ne oferea exemplul cel mai concludent în toată complexitatea sa din epoca Renașterii.

Nava-tip de luptă venețiană era galera care folosea alternativ vâslele și velele. Dimensiunile sale tradiționale, rămase obligatorii pentru constructori, erau: 40 m lungime de la prova la pupă, 5 – 6 m în partea centrală, iar pescajul 2 m; arborele avea între 11 – 16 m, iar antena (bara transversală a catargului) – între 17 și 26 m, pentru a putea ține velele triunghiulare. Echipajul, de 200 de oameni, dintre care cei 150 de vâslași ocupau, câte trei, cele 25 de bănci, vâslele

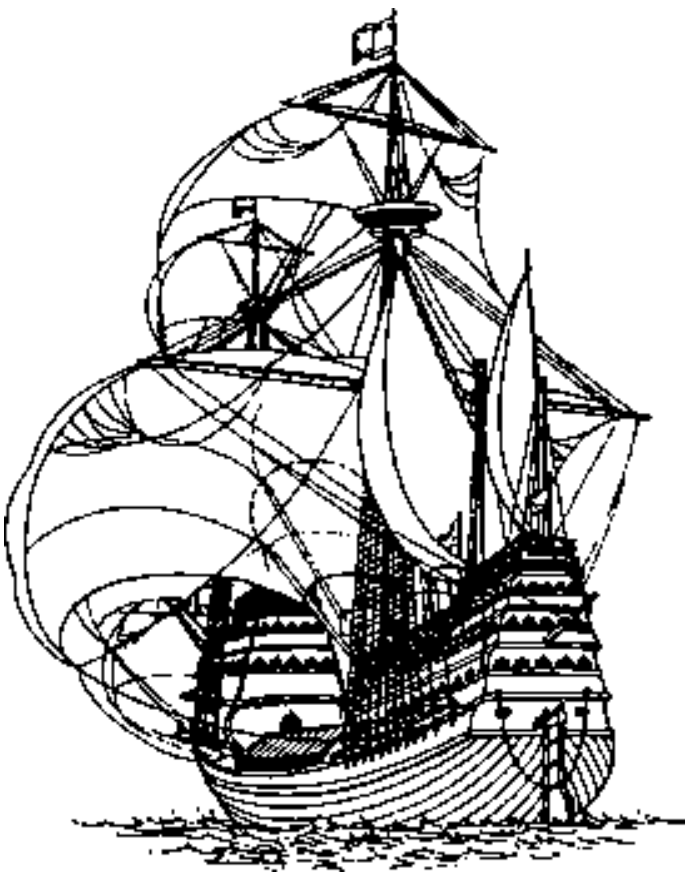

Navă portugheză de război din sec. XVI, dotată cu șase punți și 140 de tunuri. – Muzeul Naval, Barcelona.

având 10 – 11 m. Vâslașii erau apărați, de-a lungul bordului, de soldați dotați cu scuturi mari. Galera venețiană era înzestrată cu baliste pentru aruncarea de sulițe, pietre, materii incendiare, în timp ce combatanții erau grupați la proră – unde apoi va fi instalat tunul de cursă. Mai târziu, un tip nou de galeră va avea o lungime de 52 m, dar care era mai lentă.

O armă ofensivă era pintenul, bârna ascuțită ieșind din proră care putea străpunge bordul navei inamice. Pe lângă tunul greu din proră, lateral mai erau instalate două tunuri de calibru mic, apoi muschete, în timp ce echipajul era înarmat cu balestre, platoșe și scuturi. Tunul de la proră lung de 3 m, lansa proiectile de 25 kg, dar numai până la 300 – 400 m. Tunuri grele au putut fi instalate – în castelele de la proră, pupă și lateral – numai pe marile veliere.

Începând din secolul al XV-lea, serviciul de vâslaș pe galerele italiene nu mai este obligator (însă era plătit), cum era înainte. Veneția își recruta vâslașii din posesiunile sale din Orient, din Istria și Dalmația; de la începutul secolului al XVI-lea, din teritoriile sale din Peninsulă, Serenissima recruta 6.000 de oameni între 20 și 45 de ani, cu soldă regulată și scutire de anumite impozite, jumătate din aceștia ca soldați, jumătate ca vâslași. Dar foarte puțini s-au prezentat la recurtare; drept care, Republica a recurs – la fel ca alte state – la sclavi și la deținuți. În 1545, Senatul a aprobat ca cei condamnați pentru datorii neachitate, în loc să suporte alte pedepse, să fie trimiși pe galere; condamnarea nu putea fi la mai puțin de 18 luni și la mai mult de 12 ani. Nu se puteau amesteca cu cei din echipajul de oameni liberi, nu primeau soldă, nu puteau fi mutați de pe o galeră pe alta și erau legați cu lanț de banca pe care vâsleau. – În flotele occidentale aceste echipaje erau formate din oameni de toate naționalitățile; ceea ce îi lega într-un destin comun erau lanțurile. Nave turcești care să aibă drept echipaj condamnați sau sclavi erau puține; majoritatea lor își recrutau vâslașii (în mare parte creștini) din țările cucerite; în schimb pe galerele occidentale erau puțini sclavi musulmani.

Alimentația vâslașilor nu era deloc consistentă: dimineața o fiertură de fasole sau bob, seara o supă de pâine prăjită cu ulei, o jumătate de kilogram de pâine pe zi, iar când erau prea obosiți, și vin; carne – doar de patru ori pe an. Mai bine hrăniți erau cei de pe galerele spaniole sau genoveze. Soldații însă primeau 400 gr. de carne zilnic, afară de zilele de post – o treime a anului – când carnea era înlocuită cu 200 gr. pește. Mai variată și substanțială era

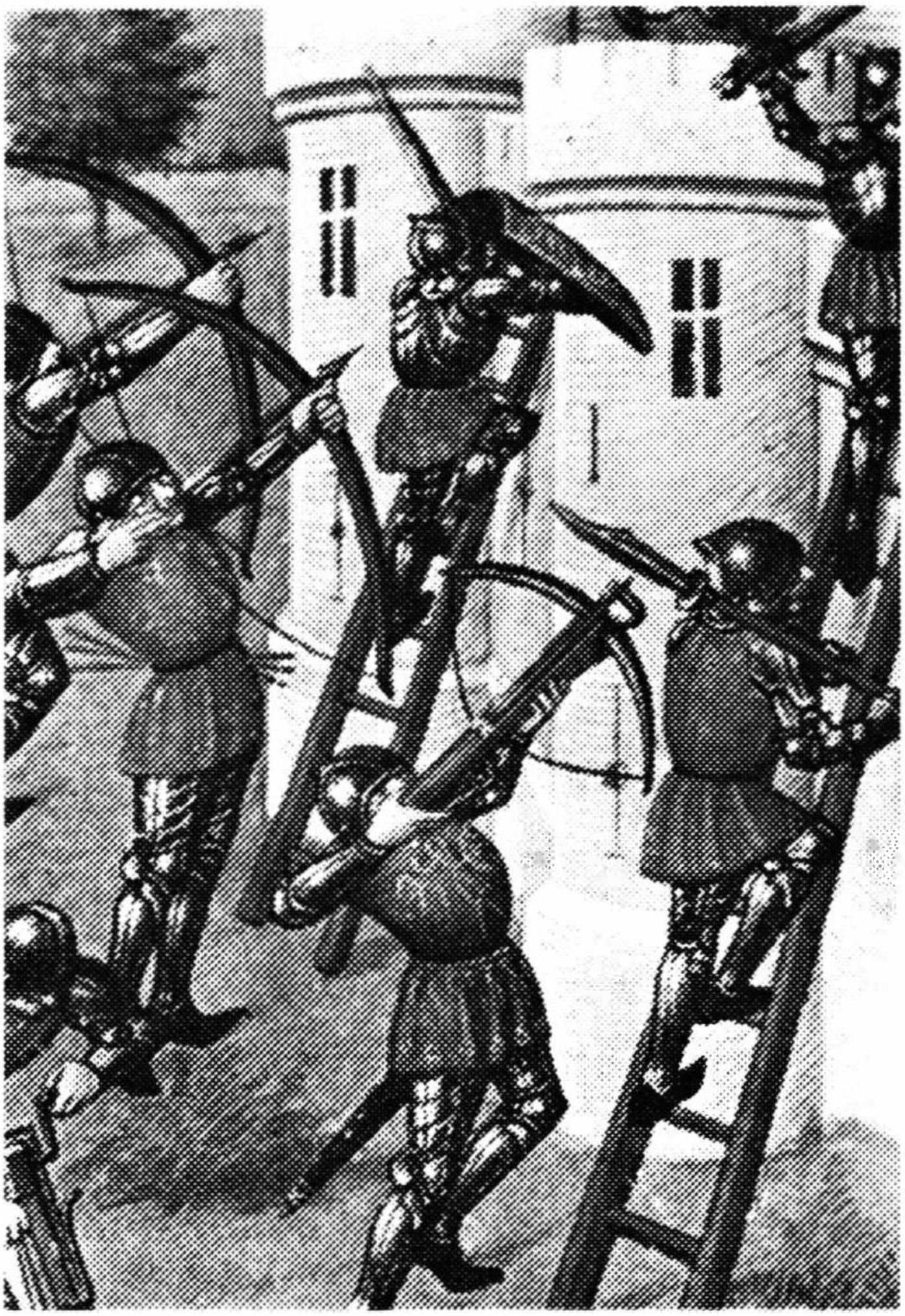

Un asalt al fortărcţci din Orlćans al balcstricrilor şi arcaşilor francczi.
Miniatură din pcrioada Războiului dc o sută dc ani.

mâncarea spaniolă. Ceea ce însă rămânea o problemă pentru toţi marinarii era apa potabilă proaspătă.

Dintre arsenalele ţărilor occidentale, cel mai vechi, mai mare și mai complex era cel al Veneţiei, datând din sec. XII și având, de la început, un caracter statal. În sec. XIV a fost considerabil extins, construindu-se noi șantiere, mari ateliere de ţesătorie pentru vele și de confecţionat frânghii, hale de topitorie și turnătorie, de reparaţii și întreţinerea navelor, etc.

În sec. XV arsenalul dispunea de 16.000 de lucrători foarte bine retribuiţi, lucrând aici din tată-n fiu, fiecare secţie având-și muncitorii săi specializaţi. Pe lângă aceștia la dispoziţia arsenalului mai erau și 36.000 de marinari, pentru diferitele servicii. Arsenalul asigura întregul armament, cu muniţiile necesare infanteriei, cavaleriei și artileriei. În anul 1496 a fost creată pe lângă arsenal și o școală de artileriști (mutată apoi la Chioggia).

INFANTERIA ŞI CAVALERIA. ARMAMENTUL INDIVIDUAL

Arma individuală de atac a infanteriei, arma albă de care trupele franceze se serveau aproape exclusiv, era în continuare tradiţionala lance, care în secolul al XVI-lea atinge lungimea chiar de 6 m[1]. Reducându-i mult din dimensiune şi adăugându-i la capătul ascuţit o secure pe o parte şi un cârlig pe cealaltă, mercenarii elveţieni au creat halebarda, – adoptată în curând şi de alte ţări (în primul rând în Germania), dar pe care numai cei ce o inventaseră o ştiau mânui cu o teribilă îndemânare. Halebardierii purtau la şold, la fel ca lăncierii, uneori şi ca archebuzierii, şi o sabie, mai scurtă şi mai uşoară ca cea a cavaleriei, şi care putea fi mânuită cu o singură mână.

Arbaleta continuă să fie preferată până către 1540, deşi de mult se impusese arma de foc archebuza (care la sfârşitul secolului al XV-lea era numită „culevrină de mână"). Arma tipică a soldaţilor englezi (şi scoţieni) era arcul lung, a cărui faimă şi eficacitate se dovediseră după victoriile Angliei de la Crécy şi Azincourt; după care, arcul a fost adoptat şi în nordul Franţei şi în Ţările de Jos. Dar asemenea arme „naţionale" au trebuit să cedeze locul armelor de foc.

Între acestea, arma principală era *muscheta*, o archebuză perfecţionată împrumutată de la spanioli şi apărută în timpul războaielor religioase; era dotată cu fitil, bătea până la 400 m (deci dublu decât archebuza), putea perfora de la 200 m o cuirasă obişnuită, dar tirul ei era extrem de lent şi avea nevoie să fie sprijinită pe un suport. (Un inconvenient: la fel ca archebuza, nu putea funcţiona pe timp de ploaie). Un tip de archebuză fără trăgaci, mânuită de doi oameni şi de asemenea trăgând sprijinită pe o furcă era *schioppo*; sau varianta ei – după 1550 – purtată în bandulieră şi trăgând ţinută sub braţ, de calibru mare şi ţeava mai scurtă (*schiopetto*), putând bate până la 500 de paşi. Dar pentru a respinge un atac, sau chiar pentru a ataca, rămâneau în continuare indis-

1 Mânuită şi de cavalerie (din care regele Gustav Adolf al Suediei a eliminat-o), lancea reapare – după ce în sec. XVI căzuse în desuetudine – în sec. XVIII la bosniecii lui Frederic II al Prusiei, la ulanii austrieci şi lăncierii lui Napoleon. Suprimată un timp în Franţa, a fost redată unei părţi a cavaleriei. Folosirea lăncii a fost reluată în Germania, Rusia şi Italia, – pentru a fi eliminată definitiv din dotare abia în timpul războiului mondial din 1914 – 1918.

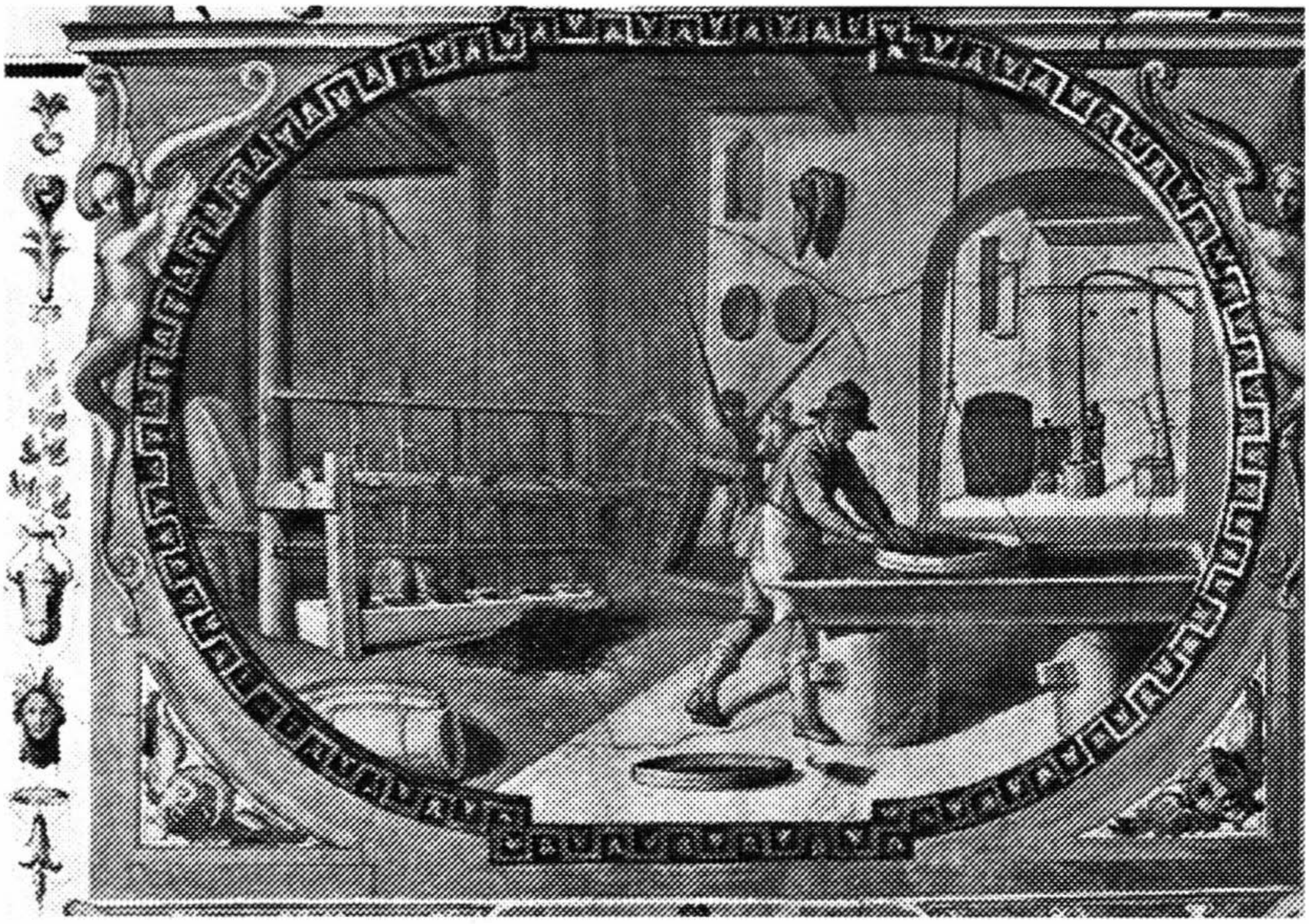

Pregătirea pulberii pentru armele de foc. Frescă de Bernardo Pecczi. – Gall. Uffizi, Florența.

pensabili lăncierii și halebardierii. Dintre vechile arme, prima care a dispărut a fost spada grea, mânuită cu ambele mâini; pedestrașul care, dotat și cu un scut rotund, a continuat să o folosească și în sec. XVI a fost lăncierul german (*Landsknecht*). Reducându-și din lungime și greutate, spada a fost redusă la rolul de autoapărare (servind și pentru a da lovitura de grație).

Proporția dintre diferitele arme folosite de infanterie este greu de stabilit cu precizie. Se știe totuși că, în 1548, la Veneția proporția era următoarea: 60% lăncieri, 10% halebardieri și 30% archebuzieri. În 1589 se recomanda deja o altă proporție: 30% lăncieri, 10% halebardieri și 60% diferite arme de foc. În Spania procentajul era: 30% lănci, 10% halebarde, 25% muschete și 35% archebuze. În schimb, în Franța se urmărea ca numărul lăncilor și halebardelor să fie egal cu cel al armelor de foc. În general, preferința pentru armele de foc este în mod evident în creștere, – dar și pentru lănci în raport cu celelalte arme albe. În domeniul armelor de foc, o discrepanță se nota între muschete și archebuze, – acestea din urmă fiind mai economice atât sub raportul costului lor, cât și al soldei – mai mici – reclamate de archebuzieri.

Rolul și proporția cavaleriei în cadrul armatelor secolelor Renașterii au scăzut simțitor. Eficiența cavaleriei a atins punctul

culminant către 1450, – când cuirasa era confecționată de o așa manieră încât să permită o mișcare mai liberă călărețului. În caz că lancea îi era ruptă, el putea recurge la spadă, la buzdugan sau la teribila ghioagă cu lanțuri de care atârnau bilele de fier cu colți ascuțiți, ucigători.

Cavaleria grea prezenta multe inconveniente. Mai întâi – puțini erau cavalerii care își puteau permite să-și cumpere o armură nouă (echivalentă cu prețul unei întregi ferme!). Ca urmare, nu toți aveau posibilitatea să se echipeze cu o armură completă. Apoi – piesa care proteja gâtul cavalerului, fixată fiind de armură, împiedica întoarcerea capului spre dreapta sau spre stânga; în timp ce prea îngusta fisură din dreptul ochilor și micile orificii ale coifului îi reducea foarte mult vizibilitatea. Nici calul – protejat și el de o foarte grea cuirasă metalică, sau dintr-o piele groasă de bou și la fel de grea – nu avea mobilitatea necesară în mișcări: tot atâtea motive care îl obligau pe cavaler la un îndelung antrenament, în turniruri. De altfel, o problemă serioasă o constituia chiar posibilitatea procurării cailor de luptă, de care numai Franța, Burgundia și Italia dispuneau într-un număr suficient; în schimb, în Spania – țară care ducea o mare lipsă de cai – nobilii erau forțați adeseori să renunțe la mândria de castă și să călărească pe catâri. (Motivul pentru care, în secolul al XVI-lea Spania dispunea de o cavalerie mult mai redusă numeric decât celelalte țări, bazându-se mai mult pe infanterie).

Un impediment nu mai puțin important îl constituiau numărul cailor și echipa necesară unui cavaler (așa-numita sa „familie" – it. *lancia*): scutierul, care îl ajuta să-și pună și să-și scoată armura; și valetul, care avea în grijă bagajele, îi pregătea cortul, masa și, la nevoie, alături de scutier, îl apăra cu spada în mână. În Franța, în sec. XV *lancia* includea un scutier, un paj (prin care cavalerul ținea legătura cu comandantul său) și doi arcași – sau arbaletieri – care luau și ei parte la luptă alături de cavaler. Iar în Burgundia, *lancia* unui cavaler cuprindea până la patru arcași, un halebardier și un soldat dotat cu o armă de foc. Odată cu creșterea rolului lăncilor, halebardelor și armelor de foc, acest nucleu – „familia" unui cavaler – și-a pierdut progresiv importanța. Cavaleria și-a schimbat radical funcțiile de luptă, rezumându-se la acțiuni de intervenții rapide, de hărțuială și de urmărire a inamicului. Cavaleria grea a mai supraviețuit – în Franța, la Veneția, la Milano, – doar ca o gardă de prestigiu, pentru a satisface ambițiile principilor și a marilor nobili.

TACTICA

Între 1550–1560 se publică numeroase lucrări asupra „artei militare", tratând toate aspectele (cu excepția strategiei) privind armata și conducerea operațiunilor: despre armament, tactică, formațiuni de luptă și instrucția trupelor, despre asedii și operațiunile defensive, despre comportamentul și însușirile ideale ale comandanților superiori, ofițerilor, subofițerilor și soldaților... Se pune acum accentul pe necesitatea unor urgente reforme, pe echilibrul dintre rolul cavaleriei și cel al infanteriei, pe sarcinile din ce în ce mai specializate și, bineînțeles, pe importanța primordială a armelor de foc. În toate țările Occidentului, „arta războiului" era studiată și discutată; și nu numai de marii militari profesioniști – ca Gonzalvo de Córdoba în Spania, Fr. de la Noue în Franța, Carol Temerarul în Burgundia, Moritz von Nassau în Germania, sau Gustav Adolf în Suedia, – ci și de umaniști.

Între aceștia din urmă – care nu uitau să insiste asupra strălucitelor exemple ale anticilor greci, romani și bizantini, exaltându-le și propunându-le ca modele de urmat, – primul loc îl ocupă fără îndoială Machiavelli. În amplul său tratat *Despre arta războiului* – primul studiu sistematic asupra războiului, incluzând și diagrame tactice, – Machiavelli vede în infanterie elementul esențial al armatei, atribuind puțină importanță cavaleriei și polemizând cu cei care acordau o considerație excesivă noii arme, a artileriei. Ca mare admirator al Antichității, propunea ca model de unitate tactică legiunea romană, – formația de 6.000 de pedestrași împărțiți în 10 batalioane. Autorul se dovedea a fi bine informat asupra problemelor de tactică; dar originalitatea și valoarea fun-

Soldat infanterist din sec. XVI. – Din *Degli habiti antichi e moderni*, de Cesare Vecellio, Veneția, 1601.

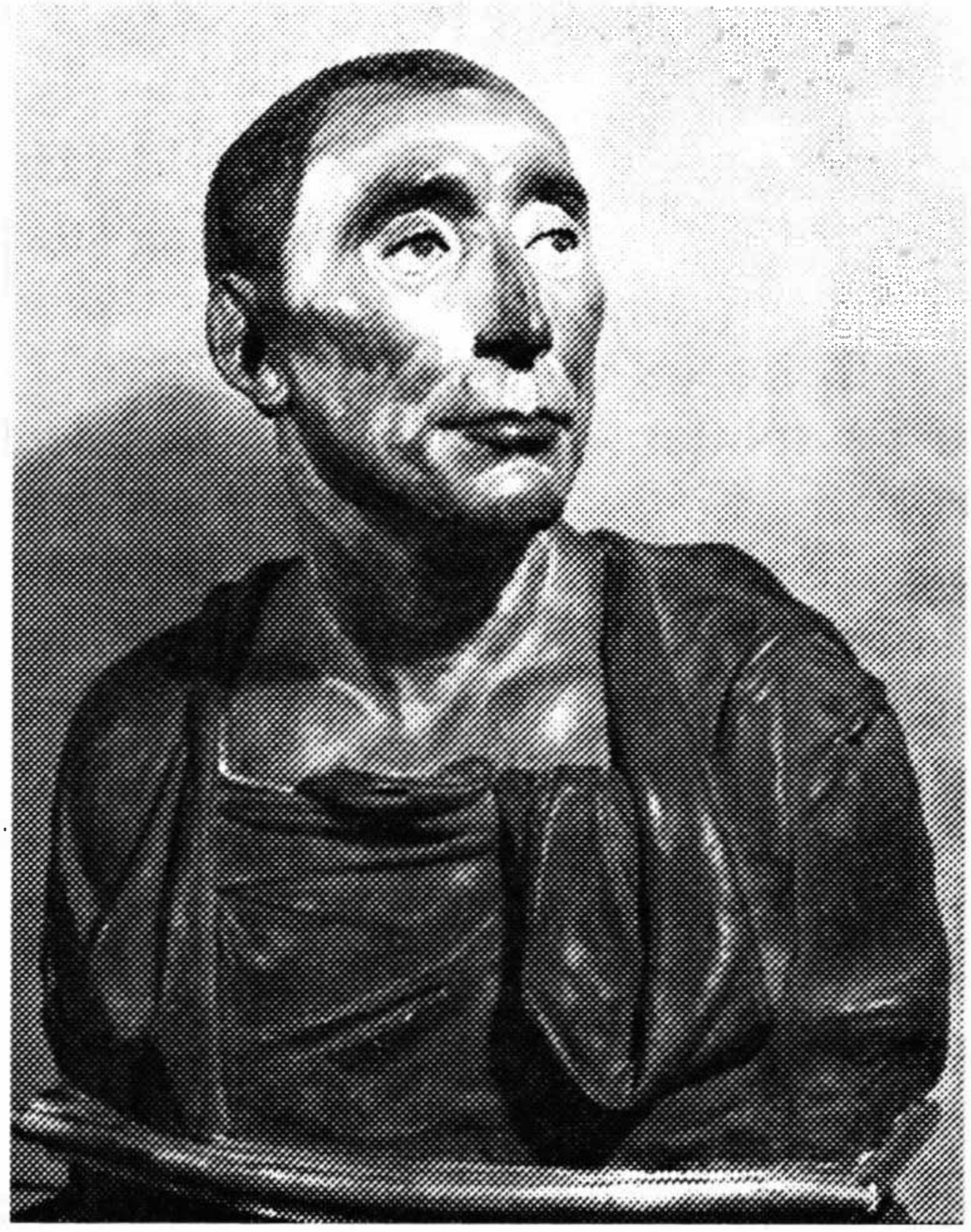

Condotierul Niccolò da Uzzano. Bust în teracotă colorată de Donatello. – Muzeul Bargello, Florența.

damentală a lucrării constau în faptul că autorul era cel dintâi teoretician care a văzut problema armatei ca o bază a problemei politice generale: „Toate ordinile stabilite de o civilizație pentru a menține slujirea lui Dumnezeu și supunerea față de legi ar fi niște lucruri de prisos dacă ele ar rămâne lipsite de apărare".

În ce privește însă propriu-zis tactica războiului – atât terestru cât și naval, – informațiile transmise de autorii memoriilor militare sunt foarte sumare. Aproape singurul lucru cert rămâne principiul, esențialmente diferit de cel medieval și constant de-a lungul întregii epoci a Renașterii: opțiunea pentru desfășurarea liniară a trupelor și a liniei de bătaie, în locul vechii concepții a grupării trupelor în blocuri masive, a înaintării și desfășurării lor în trei masive unități omogene, formând avangarda, grosul armatei și ariergarda.

Și Machiavelli și toți ceilalți teoreticieni insistau asupra avantajelor pe care le prezenta o formațiune liniară. „Liniile mai lungi și mai subțiri facilitau colaborarea dintre trupele de tip diferit, reduceau densitatea țintelor pentru artilerie și muschete; și, mai ales, eliminau mulțimea punctelor, grupurilor ineficiente, „moarte": lăncierii din ariegardă, care nu intrau niciodată în contact cu inamicul; sau archebuzierii, care nu aveau niciodată câmpul vizual liber pentru a

putea trage un singur foc" (J. Hale). – Dar această dispunere liniară prezenta și o mare dificultate: „Dacă un pătrat sau un dreptunghi adânc și dens de soldați era atacat din flanc, fiecare soldat n-avea decât să se întoarcă la dreapta sau la stânga pentru a menține frontul de luptă. În schimb, liniile lungi trebuiau să facă o mișcare de rotație, o manevră grea, complicată, și care cerea timp. Era o manevră posibilă, dar numai dacă linia era formată din numeroase unități mici, bine instruite și controlate fiecare de câte un subofițer" (*Idem*). – Aceeași condiție o considera absolut necesară și Machiavelli.

Numai că, nici o armată n-a avut vreodată un număr suficient de subofițeri, – care să fi comandat unități de 100, de 50, sau chiar de 10 oameni. În Anglia epocii elisabetane idealul formulat era ca fiecare unitate de 150 de oameni să fie încadrată de un locotenent, asistat de doi sergenți și de șase caporali... Ceea ce, practic, era imposibil; în primul rând, pentru că guvernele, cei ce recrutau soldații și căpitanii respectivi, nu erau dispuși să cheltuiască plătind solde atâtor subofițeri, sergenți și caporali.

STRUCTURA ARMATELOR

Războaiele frecvente, noile arme și metode de luptă, precum și creșterea numerică a armatelor, au impus atenției necesitatea unor forțe militare permanente și adecvat instruite. Dar în jumătatea a doua a secolului al XV-lea numai trei guverne își puteau permite asemenea trupe: Franța – unde Carol VII a constituit, în 1445, cele 15 „companii de ordonanță", totalizând circa 9.000 de cavaleri și arcași călări; Burgundia – unde Carol Temerarul a urmat exemplul regelui francez, stabilind (în 1471) un corp permanent de 8.400 de oameni (1.200 în cavaleria grea, 3.600 de arcași călări și 3.600 de pedestrași); și Veneția – care, după pacea de la Lodi, a menținut în serviciu circa 8.000 de soldați, în majoritate cavalerie grea, dar și infanterie dotată cu cai. Alte guverne nu considerau necesare asemenea mari cheltuieli. Dar principii, în lipsa altor forțe militare permanente, întreținеau fiecare corpul său de gardă, numeros și strălucit echipat[1].

1 În 1476, corpul de gardă al ducelui Burgundici ajungea la peste 2.000 de soldați (inclusiv opt companii de arcași englezi). În 1481, garda particulară a reginei Isabela a Castiliei număra 1.100 de soldați în cavaleria grea și 130 în cavaleria ușoară. Henric VIII avea o gardă personală de numai 600 de *yeomen*. În Franța, Ludovic XII întreținea între 700 și 900 de călăreți; Francisc I – 720; iar Henric IV, o gardă de 2.550 de soldați (dintre care 500 elvețieni și 100 scoțieni).

În schimb, toate țările aveau mici trupe de garnizoană – pe lângă gărzile de apărare cetățenești locale – întreținute de orașele respective[1]. Ocupația spaniolă la Napoli și Milano impunea instituirea a numeroase garnizoane permanente. În garnizoanele sale din Bergamo și Creta, Veneția întreținea 9.300 de soldați. În diverse puncte de pe coastele mediteraniene – amenințate continuu de pirați musulmani – și la frontierea din Pirinei, Spania întreținea, între 1590 – 1600, garnizoane permanente totalizând circa 17.000 de oameni; iar în Țările de Jos, între 13.000 și 15.000 de soldați. Franța, însă, care nu dispunea de resursele financiare ale Spaniei, în 1562 menținea garnizoane și „companii de ordonanță" totalizând cam 10.000 de oameni. În 1590, în Anglia s-a propus instituirea unui aparat militar permanent de 10.000 de soldați. În aceeași perioadă, tendința de sporire a numărului de trupe permanente era generală. În Germania imperială se propunea, în 1521, crearea unei forțe militare permanente de 24.000 de oameni; în Savoia, în 1560, de 24.000; în Franța, în 1576, de 24.000 (iar sub Henric IV – de 56.000); la Veneția, în 1606, de 28.000[2].

Motivele care justificau aceste propuneri atât de oneroase erau două: dificultatea de a recruta în timp util și pentru o perioadă scurtă trupe indigene (care trebuiau și instruite corespunzător); și inconvenientul angajării unei armate de mercenari, foarte costisitoare și pe a cărei fidelitate nu se putea conta.

De mercenari s-au servit, în secolele Renașterii, toate țările; precum și orașele mari, angajate în lupta contra dominației locale feudale sau ecleziastice. În Franța și Burgundia, 15% din efective erau formate din mercenari (îndeosebi englezi și flamanzi). În timpul asediului Granadei, Regii Catolici au recurs la serviciile unor mercenari din Franța, Germania, Anglia și Flandra. Armata lui

1 Soldații trupelor de garnizoană erau încartiruiți în casele cetățenilor, cu care stabileau relații de prietenie și de la care puteau obține de lucru remunerat în orele lor libere. Cazărmile au început să apară abia spre sfârșitul secolului al XVI-lea. Între 1570 – 1580, Veneția a construit locuințe speciale pentru soldați în unele orașe ale sale de garnizoană. Douăzeci de ani mai târziu, Țările de Jos i-au urmat exemplul.

2 „O armată de 50.000 de oameni era considerată în sec. XVI o armată enormă. N-a atins sau depășit această cifră decât armata lui Carol VIII din prima expediție în Italia (1494), cele franceze din bătălia de la Marignano (1515), din expediția în Germania (1552) și cea a lui Henric IV" (G. Zeller). Majoritatea campaniilor numărau 20 – 25.000 de soldați și chiar mai puțin. – În 1534 Francisc I decide să înființeze șase mari unități („legiuni") de câte 6.000 de oameni fiecare, comandate de un „colonel" și devenite „regimente".

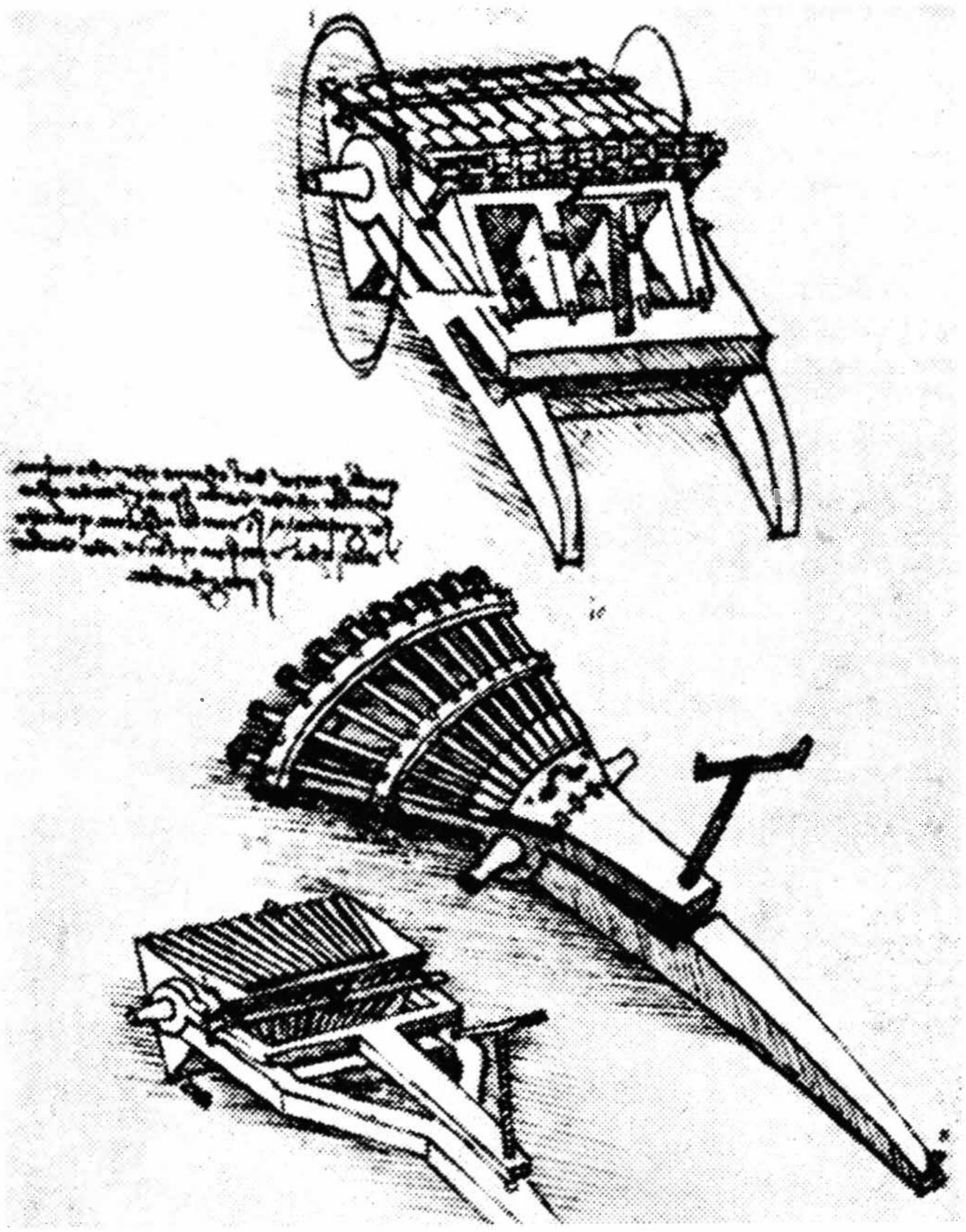

Tun cu mai multe ţevi şi mitralieră. Desene de Leonardo da Vinci. – Bibl. Ambrosiana, Milano.

Henric VIII care a invadat Franţa în 1544 era compusă – cum scrie un contemporan – „dintr-o adunătură strânsă din toate ţările, – scoţieni, spanioli, gasconi, portughezi, italieni, albanezi, greci, turci, tătari /probabil diferiţi emigranţi din Balcani – n. n. O. D. /, germani, burgunzi, flamanzi".

De notat că mercenarul nu se definea prin faptul că lupta contra unei solde (căci toţi soldaţii – înafară de nobilii voluntari – erau plătiţi), şi nici prin indiferenţa pentru ce cauză luptau; „ci prin dimensiunile unităţilor cărora îi aparţinea (de obicei între 600 şi 4000 de oameni) şi prin dependenţa sa nu de o autoritate politică, ci de un antreprenor care încheiase un contract cu guvernul" (*Idem*). Or, şi recrutările regulate de soldaţi indigeni, supuşi ai lor, de către principi, se făcea tot prin recrutatori însărcinaţi oficial.

În secolul al XVI-lea, în timp ce în Italia figura condotierului-antreprenor de mercenari devenise o raritate[1], în Germania se afirmă cu mai multă putere ca oricând[2]. Principalii mercenari de infanterie din Europa erau elveţienii; dar după înfrângerea (de la Marignano din 1515 şi Bicocca în 1522) a armatelor în care locul principal îl deţineau mercenarii elveţieni, faima lor a fost eclipsată şi preluată de lăncierii germani (*Landsknechten*) [3].

Toate criticile aduse trupelor de mercenari erau însoţite de argumente care pledau cu insistenţă pentru o armată formată din cetăţeni localnici, chiar dacă aceasta nu era atât de bine instruită ca cea a mercenarilor. Încât, către 1450, toate guvernele instituiseră şi miliţii naţionale. În Spania, un decret din 1495 ordona ca toţi cetăţenii – cu excepţia clerului, a răufăcătorilor şi maurilor – să aibă în casă arme defensive. Pe lângă soldă, cei ce se înrolau în aceste miliţii se bucurau şi de anumite privilegii, ca scutiri de corvezi şi de anumite taxe, sau dreptul de a purta arme. Rolul lor era asigurarea pazei teritoriale, de apărare a coastelor, de supraveghere a drumurilor şi de a înlocui (când era cazul) trupele din garnizoane. Dar „trimiterea lor ca trupe de întărire a armatelor, în aşteptarea sosirii mercenarilor sau a voluntarilor indigeni, era ordonată numai în cazuri extreme" (*Idem*).

Sarcina cea mai oneroasă a guvernelor era, pe lângă combaterea epidemiilor, recrutarea soldaţilor. O sarcină cu atât mai grea cu cât aristocraţia – odinioară casta militară prin excelenţă – îşi pierduse cu

1 Faimoşii condotieri Gattamelata şi Colleoni decedaseră, primul în 1444, al doilea în 1476.

2 Cavalerul condotier Franz von Sickingen putea înrola până la 3.000 de „lănci" de cavalerie şi 12.000 de infanterişti. Iar alţi renumiţi antreprenori pentru recrutarea de trupe (ca Georg von Frundsberg, sau Schertlin von Burtenbach) realizau prin asemenea operaţii venituri aproape egale cu ale marilor negustori-bancheri Fugger şi Welser!

3 Instituite de Maximilian I pentru a înlocui trupele elveţiene de infanterie, aceşti lăncieri erau organizaţi în regimente de 4000 – 6000 de oameni, împărţite în companii de câte 400 de soldaţi. Erau înarmaţi cu lance, helebardă, spadă grea, archebuză şi platoşă. Erau foarte exigenţi în privinţa soldei, treceau uşor la inamic, dar în cazuri grave de indisciplină erau sancţionaţi cu pedeapsa capitală. Franţa a recurs la ei începând din timpul războaielor contra Italiei; iar Henric II a angajat o armată de 20.000 de lăncieri germani (care, în timpul războaielor religioase, vor servi atât partidul catolicilor cât şi pe cel al huguenoţilor).

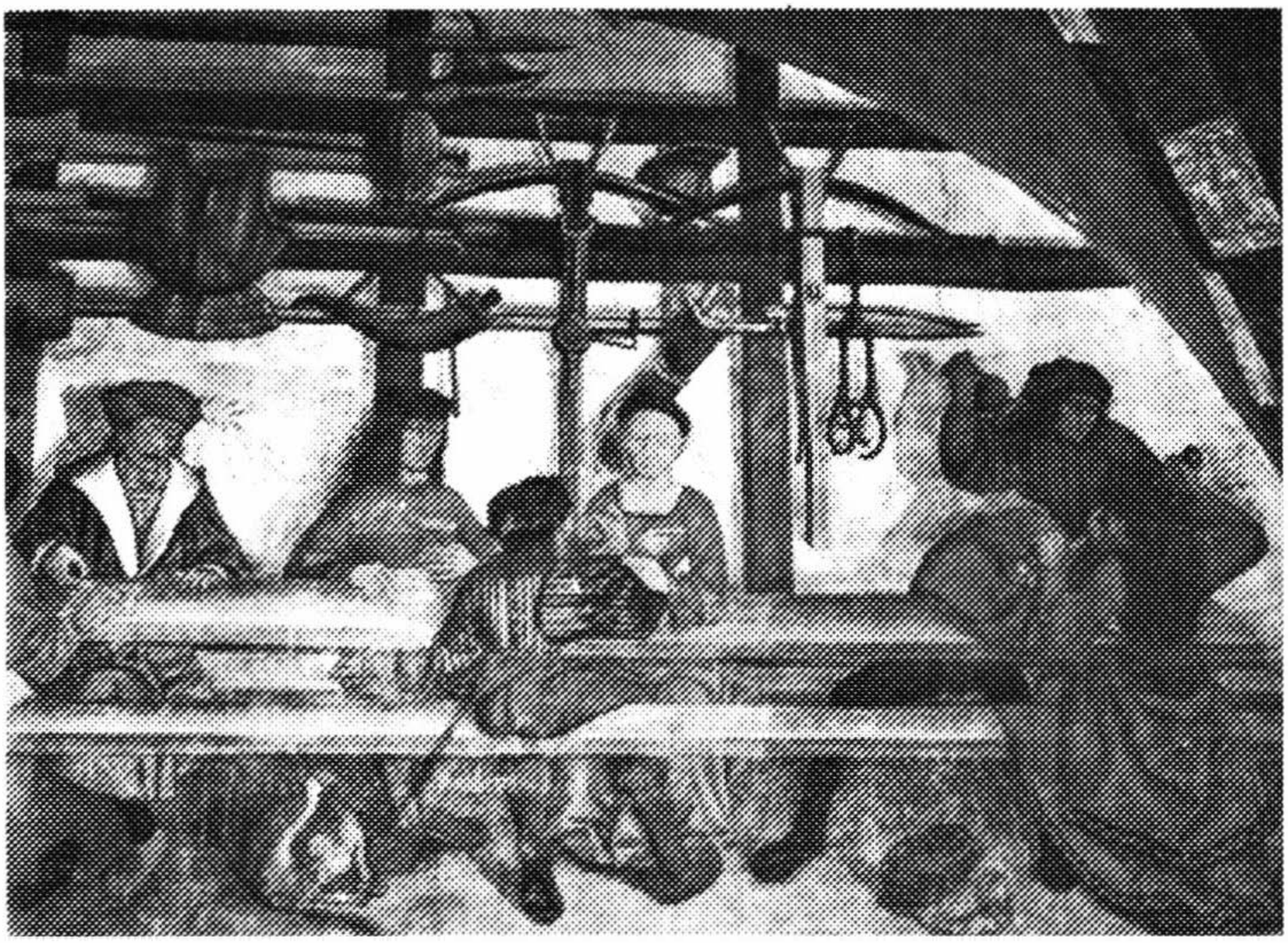

Interiorul unui corp de gardă. Sec. XV. – Castelul Issogne (Piemont).

timpul obiceiurile, interesele, scopurile și ambițiile militare[1]. Fiii nobililor nu mai erau trimiși ca altădată în alte familii aristocratice pentru a-și completa educația ca paji, nici nu li se aduceau acasă preceptori care să-i deprindă cu exercițiul călăriei și al mânuirii armelor; iar școli care să-i educe în acest sens încă nu existau[2].

Și alte cauze, de ordin intern, îi îndepărtau de la asemenea ambiții: faptul că guvernele condamnau și chiar luaseră măsuri de a opri actele belicoase între seniori; faptul că domeniile familiilor aristocratice cu vechi tradiții militare s-au redus între timp foarte mult; precum și faptul că suveranii aveau acum mult prea puține domenii pentru a le acorda nobililor ca recompensă pentru serviciile

---

1 A fost un caz cu totul neobișnuit că unchiul viitorului duce de Alba l-a luat pe acesta cu el, deși avea numai șase ani, în campania din Navarra, pentru a-l obișnui cu scenele de război; sau, ca ducele de Alba la rândul său să trimită în campania din Tunis pe fiul său Garcia când acesta avea doar cinci ani (*Idem*). – Tradiția militară continua însă să-i pasioneze pe nobilii din regiunile germane orientale (*Gräfen, Ritter)*.

2 Între 1530 – 1540, în Franța, Italia și Anglia au fost elaborate mai multe proiecte de creare a unor academii militare, în programa cărora se prevedeau și studii umanistice, de greacă, latină și o limbă modernă, precum și studii de drept și istoric. Nici unul din aceste proiecte însă n-a fost realizat. – Primele academii militare au luat ființă pe lângă curțile princiare din Tübingen (1589) și Kassel (1599), în care se predau manevre tactice, teoria fortificațiilor, mașinării de război, ș. a. Dar existența acestor academii – la fel ca faimoasa *schola militaris*, creată în 1617 în Westfalia de către ducele Johann von Nassau – a fost efemeră.

lor militare. „Pentru campaniile sale din Țările de Jos ducele de Alba n-a reușit niciodată să obțină din Spania un număr suficient de voluntari nobili". (*Idem*). Posturile de comandă supremă a armatelor rămâneau în mâna marilor nobili, chiar dacă aceștia nu aveau o experiență militară dovedită[1]. E adevărat că membrii aristocraticelor „companii de ordonanță" erau plătiți, – dar mult sub nivelul posibilităților de a-și procura o armură somptuoasă sau a unei vieți de lux și risipă; motiv pentru care, în ultimii ani ai secolului al XV-lea, „companiile de ordonanță" au trebuit să accepte în rândurile lor un procent de 30% – 40% de persoane din afara aristocrației.

Potrivit legilor, toți bărbații între 16 și 60 de ani aveau obligația de a presta serviciu militar în caz de război. (Excepție făceau membrii clerului, magistrații, jurisconsulții, capii de familie, servitorii nobililor și alte câteva categorii). Cu toate acestea, în raport cu numărul populației cifra celor recrutați atingea abia procentul de 0,50% – 0,75% (urcând, în mod excepțional – în zonele frontierelor amenințate – până la 2%). Se pare că pe câmpul de luptă nu se afla niciodată mai mult de 5% din populația țărilor în conflict care putea și trebuia să fie recrutată. Cu toate acestea, recrutatorii – agentul unui mare feudatar regional, angajat pentru a recruta un număr stabilit de oameni; sau o autoritate locală, sau un căpitan de ocazie în posesia unei licențe de recrutator, – întâmpinau mari și felurite dificultăți.

Autoritățile locale din orașe sau sate alegeau dintre adulții înregistrați atâți cât se cerea să fie recrutați; aceștia erau înștiințați să se prezinte la adunarea unde li se reaminteau îndatoririle față de principe, li se spunea că supunându-se recrutării vor scăpa de mizeriile vieții zilnice, li se promitea și stabilea solda. Apelurile și promisiunile erau primite cu ezitări, fie din motive familiale, fie că nu totdeauna li se asigura avansul din soldă pe care îl cereau. Creau dificultăți și marii proprietari care se vedeau lipsiți de mâna de lucru a țăranilor lor, precum și orașele, cărora nu le convenea să se lipsească de meșteșugarii recrutați pentru nevoile armatei. Ca urmare, era deschisă și posibilitatea ca în locul acestora să fie trimiși alții în locul lor, – voluntari plătiți suplimentar, pe lângă solda cuvenită, de orașe, feudatari, etc.

1 Ludovic XII a încredințat comanda supremă a trupelor din Italia ducelui de Nemours, Gaston de Foix, deși acesta avea doar 23 de ani. Emanuele Filibérto de Savoia avea 28 de ani când Filip II i-a încredințat comanda celei mai numeroase armate de până atunci din Occident, cu ocazia campaniei din Picardia (1557).

Incorect era procedeul de a nu nominaliza oamenii recrutați, ci doar de a stabili numărul lor necesar (care, de ex., în Spania sau în Elveția era stabilit la 10% din totalul celor înregistrați ca apți pentru serviciul militar). În felul acesta erau posibile felurite abuzuri și incorectitudini –, pe care, în lipsa unei evidențe nominale a populației, nici un guvern nu le putea controla și împiedica, – în dauna celor prea săraci și slabi, care nu se puteau apăra. Astfel că recrutarea se reducea la dilema: coerciție sau voluntariat. Un voluntariat de multe ori fictiv; căci de la momentul recrutării (și, eventual, al încasării avansului din soldă) până la momentul prezentării în tabără mulți erau cei care dezertau îngroșând numărul vagabonzilor, infractorilor și criminalilor. Pe lângă faptul că erau efectiv înrolați numai 75% din cota fixată, pe drum mai evadau – în funcție de distanța de parcurs – între 15% și 35%[1]. Din aceste motive, nu rareori se recurgea și la recrutarea vagabonzilor (care însă preferau serviciului militar, cerșetoria) și a infractorilor; căci vechiul obicei, medieval, de a-i grația pe criminalii urmăriți, condamnați sau închiși dacă prestau serviciu militar, s-a menținut.

Activitatea militară, de la comandantul de regiment până la soldat sau la săpătorul din trupa auxiliară, era retribuită. În linii generale, nivelul soldelor era același în tot Occidentul; în orice caz, sub nivelul câștigului unui zidar. Mai ales că un archebuzier, de pildă, trebuia să se prezinte cu armă și echipament propriu – platoșă, coif, spadă. Dacă nu poseda aceste obiecte, i se dădeau, – dar costul lor era reținut din soldă. I se reținea și în caz că i se furau sau le deteriora: pentru archebuză solda pe o lună, pentru platoșă solda pe trei luni (în rate lunare de 25% din soldă). La care se mai adăugau și alte rețineri, – reprezentând costul prafului de pușcă, sau contribuțiile cuvenite chirurgului și preotului regimentului... Pe lângă solda de bază, egală pentru toate armele, inclusiv cavaleria[2], câștiguri extraordinare puteau fi realizate pe alte căi, ca cea a răscumpărării unui prizonier, sau ca cea a prăzii de război (în cazul unui asediu victorios, jefuirea orașului de către soldați era permisă dacă locuitorii orașului refuzaseră de la început să se predea). Dar partea cea mai

1 Până la urmă pierderile atingeau un procent dramatic: 50% din armata condusă în Franța de Alessandro Farnese (în 1592), sau 75% într-o scurtă expediție engleză de trei luni în Bretagne; în timp ce în urma expediției contelui de Essex contra orașului Rouen (1591), din 4.000 de oameni au mai rămas doar 380.

2 Solda celui din cavaleria grea era de trei ori mai mare decât cea a unui pedestraș; dar din această soldă el trebuia să întrețină „familia": cel puțin un valet și un spadasin. Solda unui căpitan în timp de pace era de opt ori mai mare decât solda unui soldat. Câștigurile sale consistente însă erau cele rezultate din feluritе fraude.

consistentă a prăzii de război – mai ales cea de interes militar: artileria, armamentul individual, armurile, caii, căruțele, sumele mari de bani, – era rezervată de drept principelui sau guvernului învingătorilor.

CONDIȚIILE SERVICIULUI MILITAR

Politica militară a unui stat era hotărâtă de principe, în cadrul consiliului său. Responsabilitatea generală a miliților, a garnizoanelor, a obiectivelor și lucrărilor de fortificație de toate genurile, era atribuită guvernatorilor regionali (*gouverneurs, gobernadores, lords lieutenant, capitani, podestà*). Unele înalte sarcini militare – mai mult onorifice – erau favoruri pe care coroana le acorda unui demnitar de la curte, unui jurisconsult, sau chiar unui ecleziastic de rang superior. În timp de pace, forțele militare erau administrate de funcționari civili. Făceau excepție artileria (administrată de un nobil, care avea în subordine un întreg corp de tehnicieni) și fortificațiile, de care se ocupau inginerii militari.

Artileria (dar și celelalte arme) avea nevoie și de un mare număr de cai, care și căruțe, – pentru transportul munițiilor, a proviziilor alimentare, a morilor și cuptoarelor de pâine portative, a bărcilor pentru poduri, a bagajelor personale, precum și a prăzii din localitățile jefuite. În 1602, armata de 24.000 de oameni a lui Moritz von Nassau avea nevoie de 3.000 de căruțe, fiecare cu doi căruțași și patru cai[1]. Animalele și mijloacele de transport erau rechiziționate contra plată, e adevărat, dar aceasta avea ca urmare abandonarea lucrărilor agricole. Aprovizionarea trupei era o problemă de importanță capitală: nici o armată nu pornea într-o campanie fără provizii, căci insuficienta alimentație a trupei putea provoca proteste, răscoale, dezertări[2]. În cazuri extreme soldații furau alimente, sau îi obligau pe țărani să le vândă la orice preț. De regulă, guvernele trimiteau înainte comisari pentru aprovizionare care încheiau contracte cu furnizorii de alimente, din propriile lor țări sau din altele[3].

1 Pentru întreținerea armatei de 20.000 de soldați condusă de Carol VIII contra Burgundici era prevăzută recrutarea și alimentarea altor 28.000 de oameni. În 1526, ambasadorul lui Henric VIII raporta că, pentru primirea la Bordeaux a curții itinerante a lui Francisc I s-au pregătit grajduri pentru 25.000 de cai și catâri.

2 Din acest motiv (sau, mai degrabă, a neachitării la timp a soldei) în armata spaniolă din Țările de Jos au avut loc, între 1572 – 1607, nu mai puțin de 46 de răscoale (unele durând un an întreg).

3 Cum procedase Carol VIII în timpul campaniei din Italia, tratând cu negustorii italieni; sau Anglia, cu ocazia campaniilor din Irlanda; sau Spania, pentru aprovizionarea trupelor sale din Țările de Jos.

Prezența soțiilor soldaților sau subofițerilor în timpul campaniilor militare era de regulă interzisă; dar era inevitabilă, – mai ales în garnizoane sau în timpul asediilor prelungite (uneori chiar de un an). Mai degrabă trupele erau însoțite de numeroase prostituate – care, de formă (dar numai de formă) erau excluse cu severitate[1]. În terminologia folosită de regulamentele militare se făcea foarte rar deosebire între soții și prostituate. De fapt, acestea din urmă nu erau neapărat prostituate profesioniste, ci „vivandiere", femei care făceau bucătărie, cârpeau și spălau rufele soldaților, sau îi ajutau pe bolnavi și îi îngrijeau pe răniți. Prezența prostituatelor în tabără era interzisă (măcar de formă) mai mult din motive de disciplină decât de morală. O dispoziție dată în 1473 de Carol Temerarul interzice soldaților să ia cu ei femei, – dar fiecărei companii îi era îngăduit să aibă până la 30, în comun. Dispozițiile (date între 1550–1580) ale armatelor spaniole din Flandra permiteau între cinci și opt prostituate pentru o companie de 200 de oameni. (Un ordin din 1596 a redus numărul acestora la trei, supunându-le în schimb unui control medical regulat).

Când atât autoritățile civile cât și cele religioase se arătau tolerante față de prostituție (prostituatele – cele care nu erau cantonate în case sau în cartiere speciale – putând fi întâlnite la diferite serbări publice, la bâlciuri sau chiar în centrele de pelerinaj), interdicția severă în condițiile campaniilor militare prelungite era și nenaturală și imposibilă.

Pentru a putea fi distinși de cei din armata inamică soldații în general purtau uniforma lor – sau, măcar un semn distinctiv, sau numele provinciei de origine. Tunica celor din garda regală franceză era de culoarea adoptată de suveran (violetă și gri sub Carol VIII, galbenă și roșie sub Ludovic XII). Mai răspândit în Franța ca semn distinctiv era o cruce albă (sau roșie în Anglia, sau neagră în Bretagne, sau cruce dublă în Lorena, etc.) cusută pe manta sau pictată pe platoșă și pe scut. De-a lungul întregului secol al XVI-lea, „uniformă" însemna mai ales această cruce. Pentru a-și recunoaște căpitanul, Machiavelli propunea ca fiecare companie să-și aibă steagul ei în culori; în interiorul companiei, caporalul (care comanda

1 O dispoziție venețiană din 1514 prevedea ca tuturor prostituatelor care se amestecă în rândurile armatei să li se taie nasul. Iar în Anglia, o ordonanță din 1513 stabilea ca „nici un militar să nu treacă cu sine peste mare femei de nici un fel, sub pedeapsa confiscării bunurilor soldaților vinovați; iar ele să fie duse și ținute în închisoare atâta timp cât va hotărî regele. Și nimeni să nu întrețină femei în locuința sa de peste mare, sub pedeapsa cu închisoarea și pierderea soldei pe timp de o lună. Și nici o prostituată să nu îndrăznească să vină în tabără, nici să se apropie până la o distanță mai mică de trei mile, sub pedeapsa însemnării cu fierul roșu pe obrazul drept".

10 soldați), un număr pictat pe coif., iar fiecare soldat, pe scut. Steagul unității era purtat de un stegar, a cărui sarcină era să-l apere cu propria-i viață.

Instrucția militară era mult prea sumară pentru a putea transforma, metodic, un recrut într-un soldat[1]. Nici codurile militare, nici contractele încheiate cu trupele de mercenari, nici legile prin care au fost instituite forțe militare permanente, nu vorbesc despre instrucția trupei (decât doar în cazul miliților teritoriale). În orice caz, perioada de instruire nu putea fi decât foarte scurtă – și în cea mai mare parte ocupată de verificarea celor înrolați și de controlul armelor în dotare. I s-a dat atenție importanței instruirii soldaților abia odată cu diversificarea armelor întrebuințate în luptă de cele folosite la vânătoare, la întreceri sau pentru propria apărare. (De altfel, mulți erau obișnuiți cu mânuirea armelor încă din viața civilă)[2].

Și în acest caz, un rol notabil l-a avut interesul deosebit al cercurilor aristocratice (franceze, spaniole, burgunde, engleze) pentru viața militară în urma lecturilor autorilor antici care se ocupaseră de aceste probleme (Vegetius, Frontinus, Titus Livius, Caesar, Salustius, Polibius). După care, încep să apară și lucrări originale (ca manualul lui Giovan Battista della Valle, publicat în 1521).

În fine, toate armatele își aveau grupul lor de trompeți, de tobosari și fluierari, al căror rol era să destindă, să distreze trupa în timpul marșului, și, mai ales, să transmită sonor ordinele comandanților, odată cu comenzile vizuale, cu gesturile sergenților. Împreună cu trompeta – folosită mai puțin pentru a transmite ordine de bătaie, cât pentru deșteptarea oamenilor dimineața și convocarea lor la adunări – tobele și fluierele alcătuiau o mică fanfară militară.

---

1 Cu excepția, probabil a garnizoanelor spaniole din Italia, care îi primeau pe cei înrolați și îi trimiteau în Flandra, nu exista o pregătire militară, de instrucție în vederea unei bătălii. Chiar și în cazul lăncierilor germani (*Landsknechten*), mânuirea armelor și exercițiile în formațiuni de luptă erau lăsate în seama fiecăruia dintre căpitani" (*Idem*).

2 În unele orașe – ca Nürnberg, unde cetățenii erau mereu supuși abuzurilor potentaților locali, – a poseda arme era obligator. La Exeter – unde jumătate din cei apți se înrolau – populația era tot timpul înarmată, pentru a preveni atacurile piraților și ale navelor străine. La Londra și la Paris, unde răscoalele erau frecvente (mai ales în perioadele de foamete), oamenii erau sfătuiți să posede arme proprii.

TEHNOLOGIA RENAȘTERII

Antecedente medievale • Tehnologia într-o nouă perspectivă • Tehnicile miniere • Metalurgia • Tehnologia mecanică • Ingineria militară • Ingineria civilă. Construcții publice • Edilitatea • Urbanistica • Transporturile terestre • Construcțiile navale • Chimia tehnică • Școala germană și școala italiană de tehnologie • Leonardo da Vinci, inginer și inventator.

ANTECEDENTE MEDIEVALE

Diferite tehnici ale Antichității s-au permanentizat de-a lungul întregului Ev Mediu. Invaziile barbare au contribuit la răspândirea acestor tehnici și în regiuni care nu fuseseră niciodată supuse legiunilor romane. Pe de altă parte, numeroase ramuri ale tehnicii popoarelor barbare – care își însușiseră experiența din aceste domenii de la unele popoare din Răsărit cu care veniseră în contact – erau mult mai avansate. Metalurgia barbarilor, în primul rând, era net superioară celei a romanilor; dovadă – printre altele – armamentul lor, mult mai solid, care le-a permis adesori să obțină victorii decisive.

Barbarii au introdus în Occident rase de cai mai puternici. Folosirea pe scară largă a morii de apă este menționată de *Legea salică* din secolul al VI-lea; iar din secolul următor, de către bavari și alamani. R. J. Forbes observă că barbarii construiau case mai potrivite condițiilor climatice locale decât era *patio*-ul casei romane; că barbarii au făcut cunoscute Europei pâsla, confecționarea butoaielor, bijuteriilor montate, vânătoarea cu șoimi, folosirea săpunului și, în alimentație, a untului; că ei au introdus noi tipuri de cereale – ca ovăzul, secara, alacul sau hameiul. Și, firește, aportul popoarelor barbare la tehnologia Evului Mediu nu se termină aici. [1].

Aportul tehnologiei orientale s-a transmis Europei și prin intermediul arabilor. Dacă în regiunile nordice ale Africii aceștia au dezorganizat agricultura – pe care romanii o aduseseră aici la nivelul cel mai înalt al timpului, – în schimb în Spania au introdus sau au reluat, au extins și dezvoltat rețeaua de irigații. Totodată, au adus în Peninsula Iberică și o nouă rasă de cai. În rest, rolul arabilor a fost acela de agent transmițător al tehnologiei lumii orientale și bizantine.

În secolul al X-lea, prin metalurgia sa mai evoluată, prin practicarea asolamentului trienal, prin folosirea pe scară largă a morii de apă și a unor noi sisteme de atelaj, Occidentul se dovedea a fi ajuns în posesia unor tehnici evident superioare celor ale lumii antice. În acest secol și în următoarele trei, expansiunea demografică și apariția marilor orașe, în care se construiesc acum noi incinte

1 Aspecte esențiale, contribuții noi ale tehnologici Evului Mediu în diferite domenii, au fost relevate în capitolele privind civilizația medievală din vol. 5 al prezentei lucrări. În acest paragraf dăm doar o sinteză recapitulativă a problemei

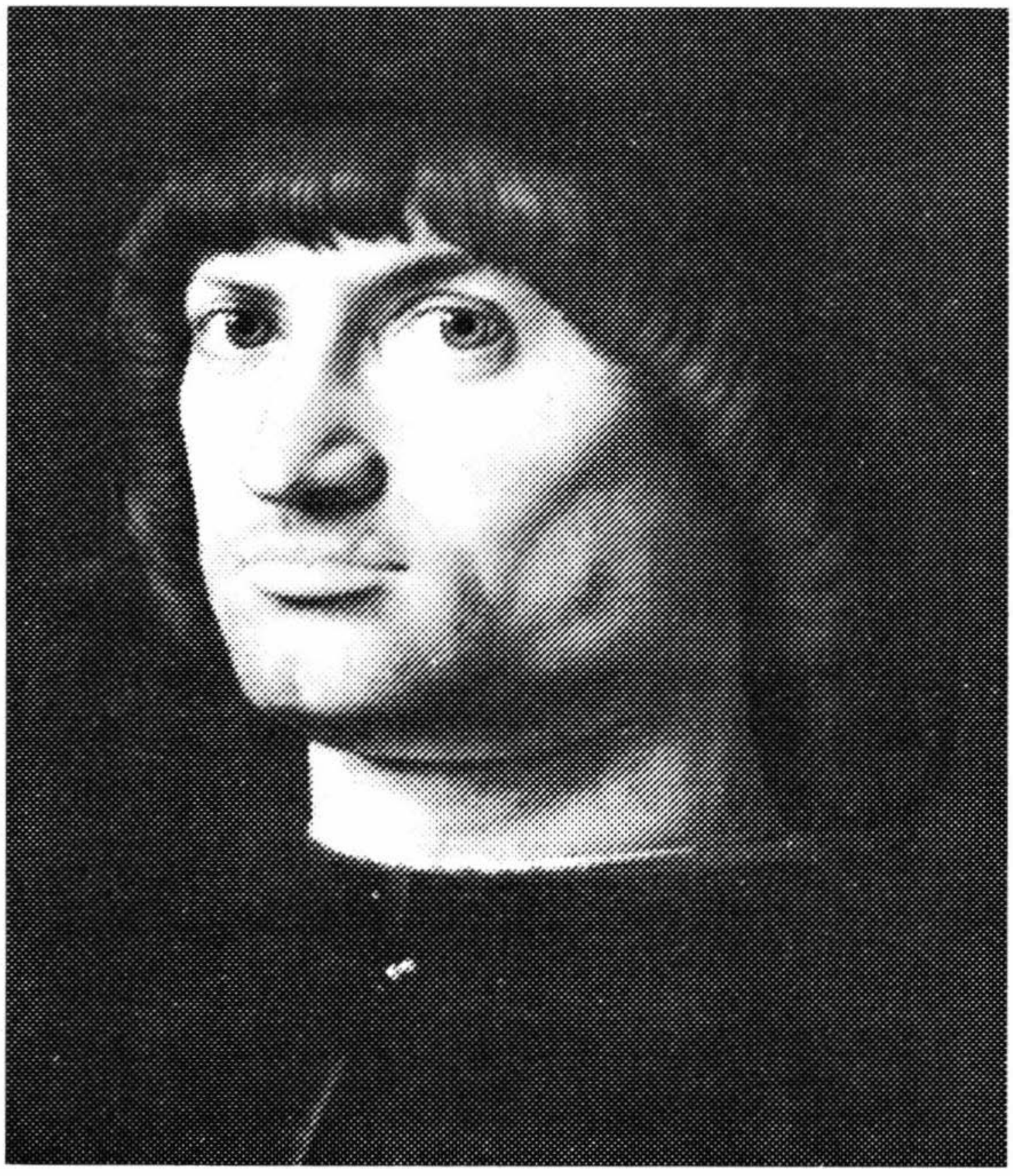

Portretul unui condotier, de Antonello da Messina. –
Muzeul Luvru, Paris.

fortificate și – fapt deosebit de important – în care se formează o clasă întreprinzătoare și bogată ce acumulează un capital substanțial, constituie tot atâtea elemente care au favorizat avântul tehnicilor.

Un prim grup de probleme erau legate de sursele de energie și de mașinism (un mașinism încă rudimentar, firește) – ca în cazul roții olarului, a tocilarului, a roții de măcinat acționată manual; sau, a unor dispozitive de ridicat greutăți (macara, scripete, cric). Dintre progresele tehnice realizate între secolele X-XIII, cel mai spectaculos a fost cel înregistrat de morile de apă[1], folosite la o serie de operații și meșteșuguri (în metalurgie, în hidraulică, în extracția minieră, în industria textilă, etc.). Pentru a-și asigura energia necesară multe orașe își amenajau derivații de râuri și fluvii, pe care instalau morile[2]. Moara de apă reprezenta mașina medievală-tip. Tipul mult mai rar folosit – dar cunoscut încă din sec. XII – era cel

1 În Anglia, în sec. XI, numărul celor consemnate documentar (în *Domesday Book*) era de 5.624.

2 În secolul al XII-lea, în chiar zona orașului Toulouse existau nu mai puțin de 60 de mori, instalate pe bărci și pontoane; mori care încurcau foarte mult traficul fluvial.

al morii care exploata forța mareelor. În ce privește moara de vânt – existau mori de vânt în Spania chiar din sec. X – aceasta a cunoscut o mare răspândire începând abia din secolul al XV-lea.

În domeniul transporturilor terestre (cele maritime se vor dezvolta începând doar din secolul al XII-lea), faptele cele mai relevante apărute în Evul Mediu – în afara noilor sisteme de atelaj – au fost apariția roabei cu o roată (sec. XIII) și dispariția progresivă a roților pline ale căruțelor, înlocuite cu roțile cu spițe. (Osia, făcând corp comun cu roata, se rotea în orificiile din șasiul căruțelor). – În tehnologia navală, principalele inovații privesc carena și cârma. Corăbiile scandinave aveau carena zveltă, adaptată navigației în larg, lungă de 22–24 m, cu 15–20 de vâslași pe o latură[1] și cu cârma laterală. În Marea Mediterană preeminența o deținea galera (care în sec. XIII avea în general o lungime de 40 m și lățimea de 5 m), cu două cârme laterale și două sau trei catarge. În acest secol, în Marea Baltică își face apariția cârma posterioară, din pupa (*gouvernail d'étambot*), înlocuind cârma laterală. Tot în sec. XIII apare bompresul, arborele aproape orizontal montat la proră, – în timp ce „castelele", construcțiile situate pe punțile superioare ale navei, tind să devină permanente.

Apreciabile progrese a făcut tehnologia Evului Mediu[2] în toate domeniile: în agricultură – prin asolamentul trienal, extinderea culturilor, perfecționarea utilajului (plugul cu roate și cormană), ameliorări reflectate în tratatele de agricultură[3]. Tehnicile exploatării miniere sunt atestate în numeroase mine de fier, plumb, cupru, huilă, precum și în saline. De asemenea, tehnicile de transformare a materiilor brute în obiecte de consum (sticla, ceramica, distilarea, metalurgia, ș. a.); procedeele chimice (coloranți, chimia materiilor grase, etc.); procedeele mecanice aplicate în industria textilă, metalurgică, minieră și a armamentului; tehnicile de organizare a spațiului (locuințe, construcții urbane, bolta pe ogive, contrafortul edificiilor gotice). La acestea se adaugă noile metode folosite în lucrările de arhitectură militară, de urbanism, de construcții de drumuri și poduri; operele hidrotehnice de mari proporții (drenaje,

1 La sfârșitul secolului al X-lea, corabia „Marele Șarpe" a lui Olav Trygvasson avea o lungime de 42 m.

2 Vd. mai pe larg, *Ist. culturii și civilizației*, vol. 5.

3 În sec. XII apar și mai multe tratate de vânătoare. O apreciabilă extindere cunoaște și pescuitul marin, inclusiv vânătoarea de balene; primul document care o atestă datează din 1059.

asanări, diguri, irigații); sau, importante amenajări portuare – porturi, diguri, faruri.

Tehnologia medievală marchează progrese apreciabile și datorită faptului că meșterii și lucrătorii erau într-o migrație continuă[1]. Migrau mai ales arhitecții și meșterii constructori ai catedralelor; de asemenea, meșterii specializați în probleme de mecanică. M. Daumas admite ca foarte probabil că și tehnicienii specializați în problemele artileriei medievale erau reuniți într-o organizație comună începând chiar din secolul al XIII-lea.

TEHNOLOGIA ÎNTR-O NOUĂ PERSPECTIVĂ

În Evul Mediu au fost enunțate și în tehnologie idei îndrăznețe, geniale, surprinzător de noi. Dar pentru istoria civilizației, mai important și semnificativ decât apariția lor este dacă ele și-au găsit sau nu în momentul și în mediul respectiv o suficientă receptivitate care să le asigure aplicația practică – deci, rolul lor eficient în viitorul, în progresul domeniului dat. În secolul al XIII-lea când au fost pronunțate, cuvintele lui Roger Bacon: „Încetați de a vă mai lăsa dominați de dogmele și de preceptele autorilor antici: priviți lumea din jurul vostru!" – au rămas fără ecou; „n-au găsit decât

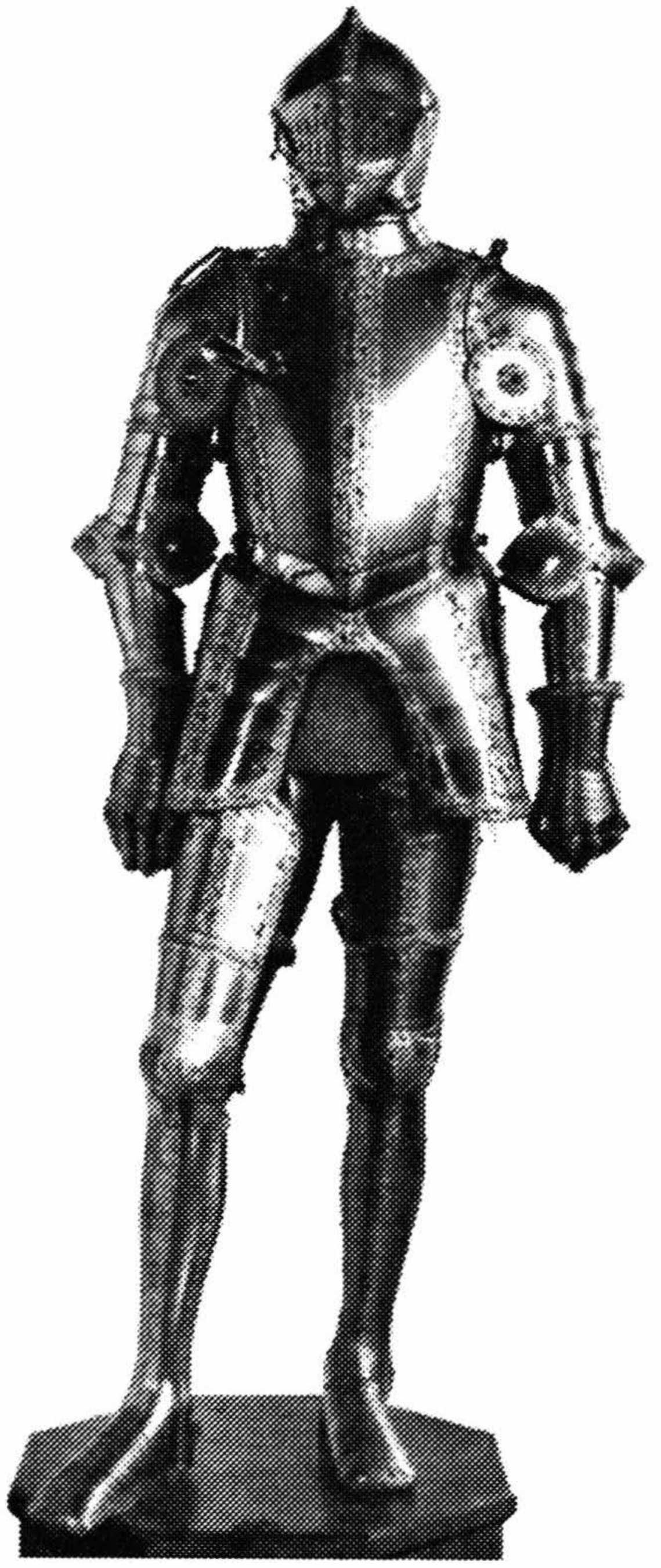

Armură de paradă a împăratului Carol Quintul. – Kunsthistorisches Muscum, Viena.

1 În 1254, cunoscutul călător în Orient, Guillaume de Rubruk întâlnește, cum am văzut, la curtea Marelui Han mongol un orfevru francez din Paris; iar în 1292, un alt călător, Montecorvino, întâlnește la Peking un chirurg lombard!

foarte puțini partizani, mulți dușmani și o infinitate de indiferenți" (R. Romano, A. Tenenti). – Dimpotrivă: în secolele XV și XVI, ideile științifice și tehnice găsesc o rezonanță certă, o audiență favorabilă, o receptivitate cu totul deosebită. De ce?

S-a petrecut acum, atât în știință cât și în tehnică, ceea ce s-a considerat a fi fost o adevărată „deblocare mentală". Nu este vorba, desigur, de o influență reală și profundă a științelor exercitată asupra tehnicilor; un asemenea fapt va avea loc abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Dimpotrivă: se știe că încă de la originile gândirii științifice, tehnicile – oricât de rudimentare la acea dată – au fost cele care au sugerat oamenilor de știință subiectele, problemele de cercetare. Mutația fundamentală care s-a declarat acum, către mijlocul secolului al XV-lea, privește însuși raportul dintre „artele liberale" – preocupările pur teoretice, cercetările științei pure (pe lângă cele umanistice), – și „artele mecanice", cu alte cuvinte, îndeletnicirile practice, tehnologice, profund disprețuite de lumea intelectuală a Evului Mediu. Acum, dimpotrivă: tehnica devine una din activitățile dominante ale societății și prețuită ca atare[1]. Invenția tiparului contribuie enorm la difuzarea lucrărilor relative la diferite domenii ale tehnicii. În ultimele trei decenii ale secolului al XV-lea, autorii latini și medievali de opere cu caracter practic sunt publicați în numeroase ediții[2].

Ultimul sfert de veac deci dispunea de o literatură tehnică tipărită, importantă și larg răspândită, utilizată; iar în prima jumătate a secolului al XVI-lea se notează de-a dreptul o avalanșă de asemenea lucrări. La Urbino – orașul considerat cel mai savant din Italia timpului – ducele Federico de Montefeltro poseda una din cele mai celebre biblioteci ale secolului, din care nu lipseau operele de tehnică. Spre 1450, Milano – unde își făcuse ucenicia de „inginer" și Leonardo da Vinci – era un centru important de cercetări și realizări

1 De fapt, încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea lumea asistase cu uimire și admirație la tehnicile excepționale înregistrate de orologiile lui Jacopo Dondi. Dar era un caz izolat.

2 Între 1470 – 1550, marii agronomi latini se vor publica în 31 de ediții (în latină, franceză, italiană, germană); Flavius Renatus Vegetius (sec. V) în 8 ediții; Valturius – în 4; P. de' Crescenzi – în 12. (Până în 1550, *Liber ruralium commodorum*, se va tipări în 6 ediții latine, 9 italiene, 7 franceze și una germană). Tratatul de hidraulică *De acquas ductu urbis Romae* a lui Sextus Iulius Frontinus (40 – 103 c. n.) – în 5 ediții, într-un răstimp de numai două decenii (1480 – 1500). Într-un sfert de secol, tratatul de agronomie al englezului Fitzherbert (m. 1523), se va tipări în 8 ediții. Într-un răstimp egal (1524 – 1558), tratatul de inginerie civilă a lui Battista della Valle – în 10 ediții.

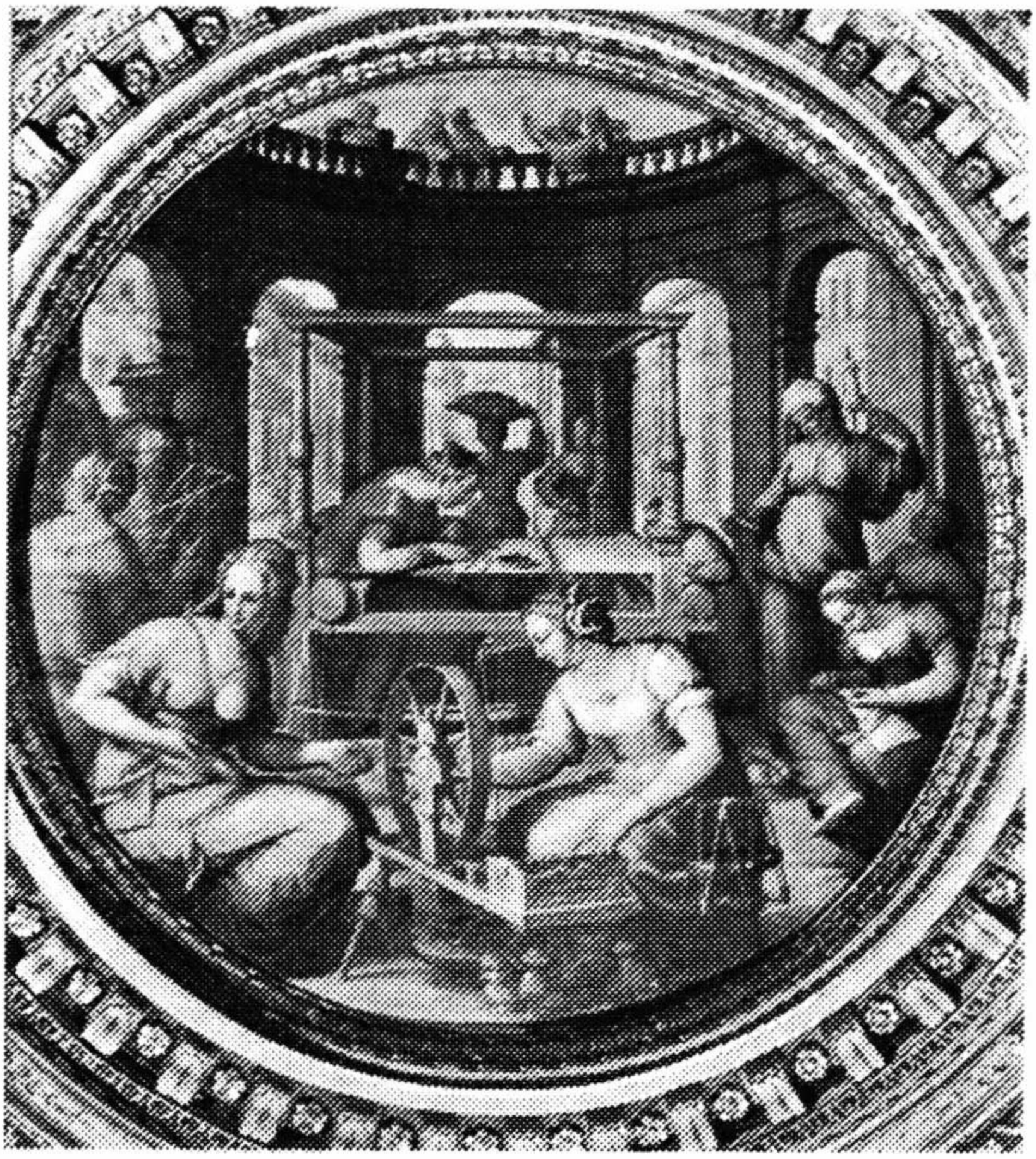

Într-un atelier de țesătorie. Frescă de G. Vasari. – Palazzo Vecchio, Florența.

de ordin tehnic, centru în care aceste preocupări erau mult mai intens cultivate decât studiile umanistice sau cercetările de știință pură.

Epoca desconsiderării „artelor mecanice", a disprețului pentru tehnică se terminase. Termenul „mecanic" nu mai are acum un sens peiorativ. În curând, Bernard Palissy (m. 1590) va afirma că „îndeletnicirile (*les arts*) care au nevoie de compas, de riglă, de numere, de măsuri și greutăți, nu trebuie să fie numite mecanice". – Dar încă cu un secol mai înainte Leonardo da Vinci protestase împotriva celor ce mai disprețuiau încă tehnica, în acești termeni categorici: „Ei afirmă că mecanică este acea cunoaștere care ia naștere din experiență, iar științifică este aceea care se naște și sfârșește în mintea omului [...]. Dar eu cred că acele științe sunt deșarte și pline de erori care nu s-au născut din experiență, mama oricărei certitudini, și care nu sfârșesc în experiența demonstrată". – Acum, în numeroasele lor lucrări de tehnică autorii manifestă chiar orgoliul de-a fi *artifices*: totodată disprețuind știința „oficială", care nu poate fi de nici un ajutor în indispensabila practică cotidiană. Convingerea

acestor noi „maeștri experimentatori" – cum le plăceau să se numească – era că știința nu își poate extrage seva vitală decât din aplicațiile practice, din experiență.

Din experiență – dar și din studiul, din verificarea, din aplicațiile matematicii, considerată (acum – într-o măsură incomparabil mai mare decât în Evul Mediu matur) a fi instrumentul indispensabil al „artelor mecanice", al tehnicii. Proiectarea unei fortificații, trasarea unui canal sau a unui baraj nu se puteau face fără un calcul matematic. „Mecanica este paradisul științelor matematice, căci în mecanică se realizează ele" – nota Leonardo da Vinci. Și, într-un alt loc: „Nu există deloc certitudine acolo unde nu se poate aplica nici una dintre științele bazate pe matematică" – Dealtminteri, contribuțiile lui Leonardo în diferite ramuri ale tehnologiei lasă să se întrevadă cât de mult știuse el să profite de pe urma prieteniei cu ilustrul matematecian Luca Pacioli[1].

În această nouă optică, era aproape firesc să ia naștere și ideea unei „proprietăți intelectuale", ca o valorificare a inteligenței, ingeniozității, talentului inventatorului. Noua noțiune de „invenție" pare a fi acum atât de importantă încât impune în mentalitatea contemporană necesitatea de-a fi considerată un bun *de drept* al inventatorului – și, prin urmare, dreptul de-a fi protejată de lege, în spiritul normelor legale privind dreptul de proprietate. – Statutele corporațiilor medievale prevedeau că secretele de fabricație sunt inviolabile și că nu pot fi cedate altor meșteșugari; ceea ce crea progresului tehnic un adevărat handicap. În secolele XV și XVI, în noua formă de organizare a producției, permisă și chiar impusă tocmai de evoluția tehnicii, schimbul de informații, de idei, de experiențe era intens – și absolut necesar. Migrațiile (spontane sau organizate) de meșteri, de tehnici, sunt mult mai susținute acum decât în Evul Mediu[2]. (Și situația aceasta va continua până în

1 Luca Pacioli (1445 – 1509). În *Summa de Arithmetica...*, este tratată pentru prima dată metoda registrelor de contabilitate în partidă dublă. De asemenea, – primele exemple de calculul probabilităților și cel dintâi exemplu de logaritm *neperian* (cu alte cuvinte, calculat înaintea lui Napier). – Opera lui Luca Pacioli *De divina proportione* a fost ilustrată cu desene executate de Leonardo da Vinci.

2 În secolele XV și XVI, de pildă, țarii Rusiei trimiteau misiuni în Italia să angajeze arhitecți, meșteșugari de tot felul, topitori, armurieri, orfevri, etc.; în Germania – mineri; în Danemarca – tipografi. (În 1554, Hans Stitte din Goslar vine în Rusia cu 123 de meșteri germani). Mineri erau aduși din Anglia și de pe Continent. De asemenea din Franța – mineri, tipografi, meșteri sticlari; precum și țesători de mătase italieni.

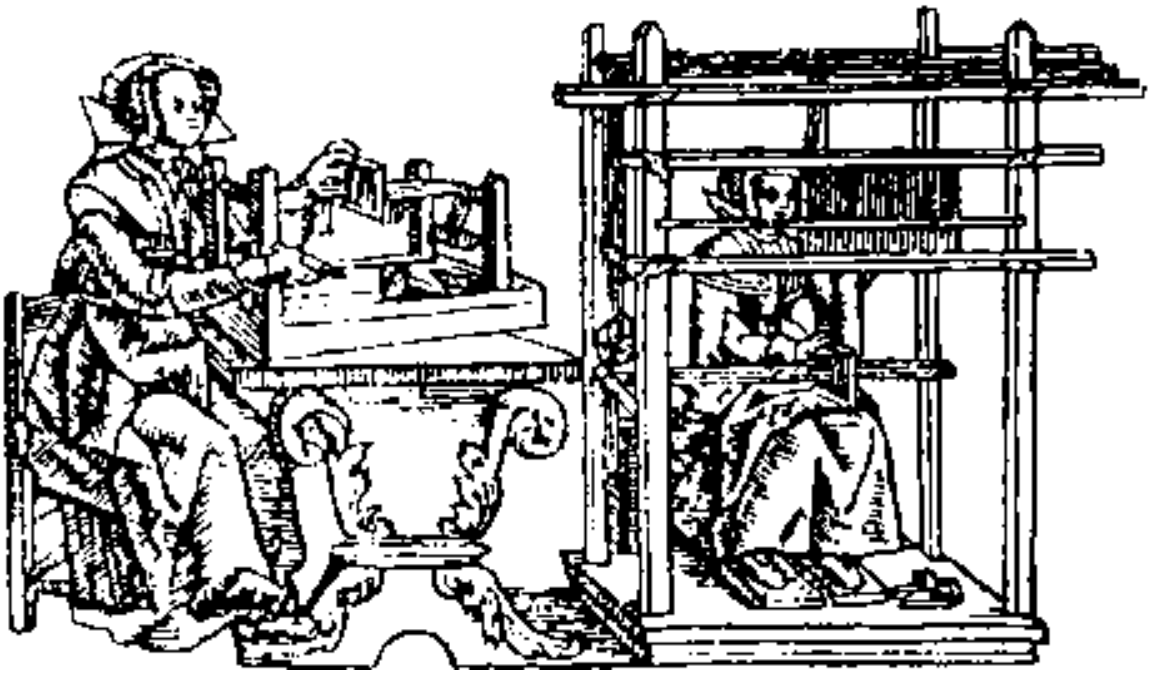

Femei venețiene lucrând broderii. Xilogravură din sec. XVI. – Bibl. Civica, Brescia.

secolul al XIX-lea). Dar aceasta nu excludea instituirea unui drept de proprietate (mai ales în condițiile apariției „capitalismului", a celui care furniza capitalul necesar constituirii unei industrii manufacturiere) asupra unei activități intelectuale, care este „invenția" – și care putea fi preluată, în anumite condiții clar stabilite, de un beneficiar.

Forme ale unor „concesiuni" se întâlnesc și în primele decenii de după 1400. (De pildă, arhitectul Filippo Brunelleschi, ilustrul constructor al cupolei domului din Florența, a obținut din partea autorităților municipale o concesiune pe timp de trei ani pentru o invenție proprie privind transportul fluvial de mărfuri). E vorba însă de cazuri izolate. Un adevărat „sistem" de brevete apare doar spre sfârșitul secolului al XV-lea, în Italia. O lege venețiană în acest sens din 1474, prevăzând protejarea și dreptul de proprietate asupra unei invenții, se inspira din patru principii. Primul, era motivat de apărarea intereselor materiale ale inventatorului, atât în vederea exploatării invenției sale, cât și pentru a compensa cheltuielile și munca investite în invenția, în munca sa. Al doilea – pentru ca inventatorul să fie stimulat în direcția unor noi invenții și descoperiri. Al treilea principiu inspirator depășește caracterul pur economic al celor precedente. Legea venețiană din 1474 precizează că brevetele trebuie să aibă în vedere și un scop social, să satisfacă un

anumit interes al colectivității; ca atare, invenția brevetată trebuie să fie într-adevăr o noutate și să îndeplinească eficiența scontată și promisă. În fine, legea brevetelor trebuie să apere „onoarea" inventatorului împotriva oricăror eventuale imitații.

De observat că termenul folosit (*honor*) face o referință nu numai la interesele materiale ale inventatorului, ci și la talentul său (*ingegno*) și la gloria sa: este vizibil în acest enunț spiritul umanist al unei asemenea „legi de ordin atât de general, care își propune să apere opera inteligenței umane" (*Idem*).

În secolul al XVI-lea, în Saxonia și în Țările de Jos se stabilesc norme foarte precise pentru garantarea protecției inventatorului – dacă acesta dovedește noutatea și utilitatea invenției sale. Se spune că în Germania lui Carol Quintul s-au acordat mai multe brevete decât în toată Germania secolului al XVIII-lea. Iar în Anglia, unde Camera Comunelor combătea privilegiile abuziv acordate de Coroană, în 1602, în fața Curții Regale de Justiție un avocat cerea cu fermitate ca de protecția legii inventatorul să poată beneficia „numai dacă invenția sa aducea un folos comunității"[1].

Numai că, în majoritatea cazurilor, „invențiile" pentru care autorii lor solicitau privilegiul unui brevet nu erau decât niște inovații destul de modeste: proiecte de mori, mașinării pentru ridicarea apelor, dispozitive pentru lucrarea sticlei, ș. a. m. d. Ceea ce însă este important și semnificativ în legislația privind acordarea brevetelor este faptul că de acum încolo munca manuală nu mai este disprețuită, ci își capătă o demnitate în sine și pentru sine. Totodată, se recunoaște acum în mod implicit că știința își poate trage „o sevă de putere nouă numai din valorificarea aspectelor concrete ale tehnicii; și că, la rândul său, știința reînviorată va putea face teoria practicii și va deveni știință tehnică, tehnologie" (*Idem*). Primul stimulent al științei va proveni așadar din tehnică. De acum încolo, între știință și tehnică se stabilesc relații noi.

Fapt este că în epoca Renașterii se concep sau chiar se realizează un număr considerabil de mașinării și de dispozitive, în aproape toate domeniile de activitate manuală; pe care un umanist ca Henri Estienne, refuzând să le mai numească simple producții „mecanice", le consideră „arte industriale". Paralel, asistăm (cum se va vedea mai jos) la o adevărată avalanșă de tratate tehnice. Încât,

1 O adevărată și eficientă legislație care protejează invențiile apare în Anglia în 1623; în Franța – în 1762; iar în Italia – 1829.

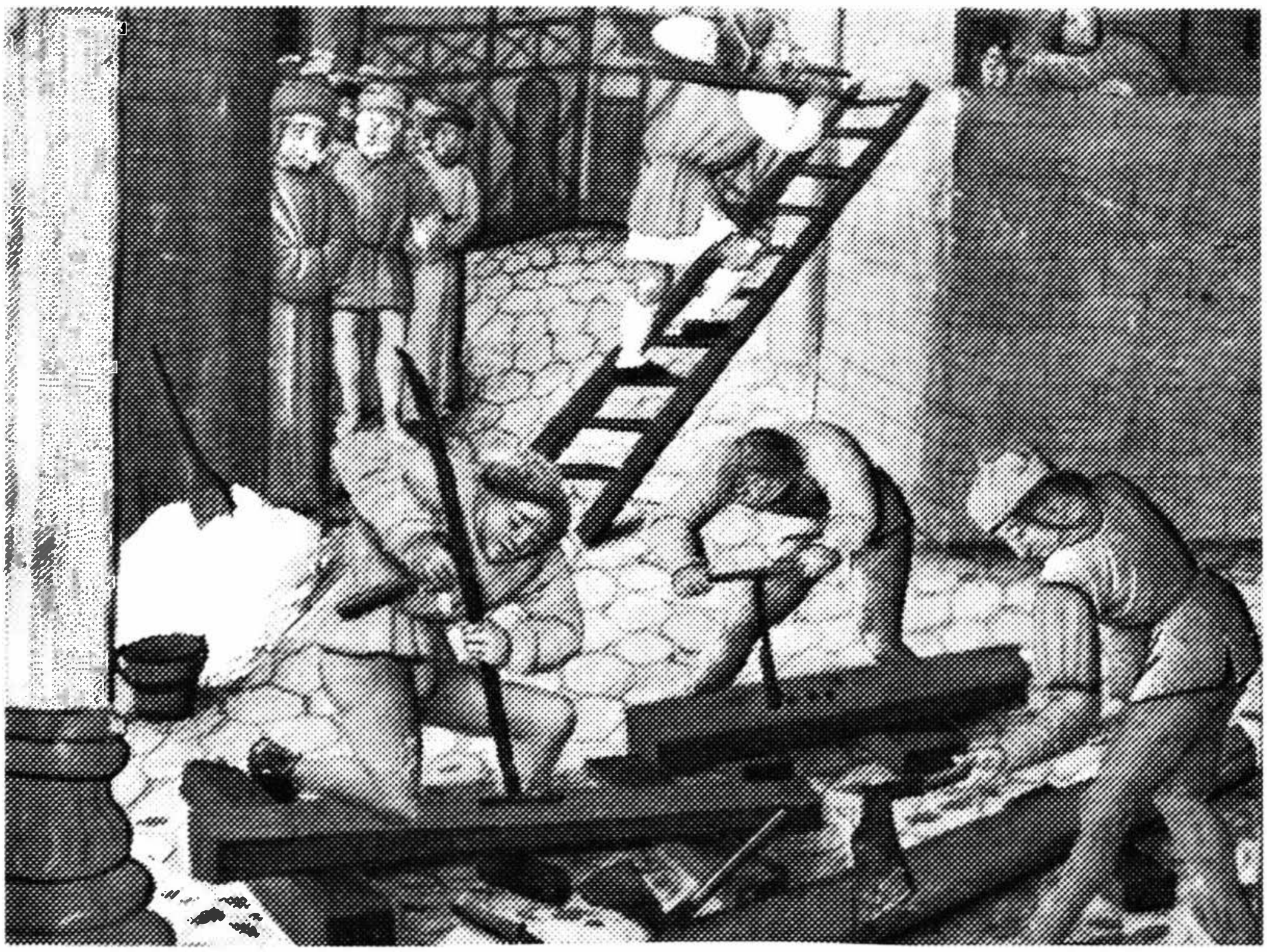

Dulgheri la lucru. Miniatură de Pierre de Crescent (sec. XV). – Bibl. de l'Arsenal, Paris.

mari oameni de știință de talia unor Galileo Galilei sau Torricelli nu se vor simți dezonorați ocupându-se personal de lucrări tehnice atât de modeste, de „mecanice", ca asanarea zonei mlăștinoase Chiana, din apropierea orașului Arezzo. – Aceasta, în secolul al XVII-lea, e adevărat; dar premisele unei asemenea mentalități au fost puse în decursul anterioarelor două secole[1]

TEHNICILE MINIERE

Redresarea economică ce a urmat sfârșitului Evului Mediu, avântul comercial și industrial, dezvoltarea orașelor, intensificarea circulației monetare, – toate aceste fapte și împrejurări au determinat o creștere a consumului și deci a cererii de metale. Era necesar fierul pentru uneltele meșteșugarilor, pentru brăzdarele și cormanele plugurilor; erau necesare și plumbul pentru acoperișul edificiilor, și

1 Reacții sociale provocate de marele avânt al progresului tehnic ne sunt aproape total necunoscute. Se vorbește de revolta din 1539 a tipografilor din Lyon, alarmați de ritmul perfecționării mașinilor care i-ar fi putut amenința cu pierderea locurilor de muncă. Sau, de propunerea făcută de Senatul orașului Danzig (în 1579) de a fi condamnat la moarte prin înecare inventatorul unui război de țesut care putea efectua în același timp mai multe operații... Fapte, desigur, izolate.

argintul pentru efectuarea plăților în monedă; iar odată cu importantul rol care îi revenea artileriei – arama și zincul, pentru obținerea bronzului tunurilor, ș. a. m. d. Încât, pentru găsirea minereurilor necesare au trebuit să fie reactivate și vechile mine abandonate, și totodată să se deschidă mine noi, sau ca minele existente să fie exploatate mai în adâncime[1].

Progrese decisive în exploatarea minieră încep de pe la mijlocul secolului al XV-lea. În 1451 este pusă în aplicare descoperirea datorită căreia argintul putea fi separat din minereul de cupru cu ajutorul mercurului. În Boemia, începând chiar din secolul al XIV-lea se abandonase sistemul primitiv de extracție de la suprafață; s-au săpat galerii, s-a evacuat apa care le inunda. Puțurile și galeriile sunt întărite cu grinzi de lemn. De pe la sfârșitul secolului al XV-lea încep să apară în galerii și vagonetele pe șine pentru transportul minereului. Mult timp munca se efectua numai cu brațele; chiar și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, într-o singură mină lucrau câteva sute de oameni, care, urcând pe scări evacuau cu gălețile apa de infiltrație din galerii. Cu toate acestea, încă de la această dată se foloseau scripeți și cricuri acționate de forța umană sau de roți hidraulice, care ridicau la suprafață gălețile cu apă și coșurile cu minereu din puțuri. (În puțurile mai puțin adânci, apa de infiltrație era evacuată cu ajutorul unei instalații cunoscute încă din Antichitate – noria)[2].

Începând din secolul al XVI-lea se folosesc pompele. Un document din 1565, prezintă o pompă aspiratoare în uz la acea dată în minele din Joachimsthal (Boemia) [3]. În aceeași perioadă, ingenioase ventilatoare rotative (ce refulau în tubulaturi confecționate din lemn)

1 „Până în sec. XV, tehnica minieră a făcut poate progrese mai mici decât oricare altă tehnică. În afară de ispita de-a prospecta, nimeni din statele civilizate nu intra în mină până în epoca relativ modernă, cu excepția unui prizonier de război, a unui criminal sau a unui sclav. Mineritul nu era privit ca o îndeletnicire omenească; era o formă de pedeapsă care combina terorile temniței cu epuizarea fizică a galerei" (L. Mumford).

2 O noria se compunea dintr-o serie de cupe, de găleți, fixate echidistant pe un lanț (sau o bandă transportoare), înfășurat pe două tamburi, unul situat în fundul minei, altul la suprafață; în adânc, cupele se încărcau singure cu apa de infiltrație, pe care, prin mișcare ascendentă, o duceau până la nivelul tamburului superior – unde o descărcau prin răsturnare.

3 Această mină deschisă în 1517, pentru extracția pechblendei, din care se extrăgea argintul. „Mina va deveni celebră în sec. XIX, datorită descoperirii radiumului de către Marie Curie" (R. și M. Gavioli).

Într-o turnătorie din sec. XVI. – Din *De re metallica*, renumitul tratat de metalurgie al lui Georg Bauer (Agricolà).

împrospătau aerul din fundul galeriilor. Interesant de menționat este și faptul că majoritatea zăcămintelor mineraliere din Europa Centrală și Meridională aflate azi în exploatare erau exploatate deja în secolul al XVI-lea.

Cărbunele fosil, întrebuințat pentru încălzit încă din sec. XII, în primii ani ai secolului următor începe să fie folosit și în forjele din nordul Franței. În acest timp, numeroase mine de cărbune erau exploatate în Anglia, în Franța și în Flandra. „Piatra neagră", cum era numit, servea nu numai fierarilor și topitorilor de fier, ci și – în Toscana – pentru cuptoarele de ars varul, precum și pentru uz domestic. În minele de huilă se evita aprinderea focului, pentru a preveni exploziile; în schimb, în minele de extracție a minereurilor metalifere se folosea vechiul sistem al focului în scopul dezagregării

rocilor. În același timp, pulberea a fost folosită pentru prima dată[1] în minele din Chemnitz, în 1527.

Pentru prospecțiuni se făcea apel la extrem de răspândita „baghetă divinatorie" – o simplă nuia de alun presupusă a avea însușiri magice în acest sens. Superstițiile încă dominau: lumea credea în influența planetelor asupra formării metalelor și a zăcămintelor metalifere. (Dealtminteri, această credință – de origine orientală – va persista până în secolul al XVIII-lea!). Dar totodată, de pe la mijlocul secolului al XVI-lea încep să apară scurte tratate – aproape totdeauna anonime – pentru uzul minerilor.

Cea mai veche lucrare tipărită (și ilustrată cu desene) privind originea, cercetarea și exploatarea zăcămintelor metalifere este *Bergbüchlein* (sau *Bergwerkbüchlein*), publicată în 1505 la Augsburg; lucrare care numai în intervalul 1518–1539 a cunoscut nu mai puțin de 6 ediții germane. Cinci ani mai târziu apare *Probierbüchlein*, tratând despre luarea probelor minereului; și aceasta se adresa tehnicienilor și lucrătorilor, nu erudiților. – Cu totul alt caracter are *De la pirotechnia*, în care autorul, Vannuccio Biringuccio (1480 – 1539), matematician, naturalist, chimist, specialist în metalurgie, mineralogie și mecanică, își expune cunoștințele tehnice: prospecțiuni miniere, moduri de extracție, tehnica construcției puțurilor, galeriilor și mașinilor, analiza mineralelor, probele aliajelor, cuptoare și procedee de obținere a oțelului. Opera, evidențiind o precizie deosebită a descrierilor și un atent spirit de observație, a cunoscut o popularitate excepțională în următoarele trei secole, în decursul cărora au fost publicate numeroase ediții, în limbile italiană, latină, franceză și germană.

Progresele cele mai evidente ale tehnicilor miniere încep din jurul anului 1450. Tehnicile primitive coexistau încă cu invențiile noi, perfecționate. Problema ventilației era parțial rezolvată prin adoptarea foalelor sau a unor ventilatoare rotative cu palete. Problema cea mai gravă însă era, cum spuneam, evacuarea apei de infiltrație din galerii. Rezolvarea, soluție considerată drept exemplară, o oferea mina de avangardă din Chemnitz. În instalația de drenaj de aici funcționau trepte de pompare: cea mai de jos era

1 Operațiunea era însă socotită periculoasă – și a fost mult timp abandonată. Abia din 1687, după ce germanul Karl Zumbe inventă firul de aprindere, adoptarea explozibilului în tehnica minieră va deveni de uz curent. (Ciocanul percutor cu aer comprimat pentru introducerea explozibilului va apare doar spre sfârșitul sec. XVIII).

situată la o adâncime de 200 m. Întregul sistem era deservit, în patru schimburi de câte şase ore fiecare, de 96 de cai. – În general însă pompele pentru evacuarea apei de infiltraţie din mine erau acţionate prin energia hidraulică. Ceea ce, pe de altă parte, nu se putea realiza decât în minele din imediata apropiere a unui puternic curs de apă.

Problema se va rezolva definitiv abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea, când va fi pusă la punct metoda conductelor de aducţiune; metodă datorită căreia energia hidraulică putea fi transmisă până la o distanţă de aproximativ 7 kilometri[1].

Lucrări de o asemenea anvergură şi maşinării atât de costisitoare reclamau investiţii considerabile, intervenţia statului, a marelui capital. Aceasta era cu atât mai necesară, absolut indispensabilă chiar în secolul al XVI-lea, în condiţiile dezvoltării continui a mecanizării şi a trecerii muncilor din mine de la stadiul manufacturier la cel industrial. Într-un alt sector, cel al industriei manufacturiere textile, structurile capitaliste care le finanţau s-au afirmat la Florenţa încă din secolul al XIV-lea. În secolul al XVI-lea, astfel de structuri devin curente şi în Germania (îndeosebi), în Anglia, în Franţa, sau în Spania (cf. Ugo Forti).

Marii bancheri ai vremii investesc capitaluri mari în activitatea minelor din Boemia (Joachimsthal, Deutschbrod, Iglau, ş. a.), din Tirol, Saxonia, Ungaria; în minele de argint, plumb şi cupru din Slovacia; sau în cele din Stiria, Carinthia şi Carniolia, în care se extrăgea argint şi silicat de zinc. În Italia, papalitatea exploatează minele de alunit[2], minereu descoperit la Tolfa (lângă Civitavecchia); mine care, la numai doi ani de la deschidere, dădeau de lucru la 7.000 de persoane. – În 1527, banca Fugger din Augsburg finanţa nu mai puţin de 142 de mine. Adeseori, pentru cumpărarea maşinăriilor atât de costisitoare se asociau mai mulţi capitalişti. Şi odată cu aceasta, îşi fac apariţia societăţile pe acţiuni.

---

1 „Dar problema de importanţă fundamentală privind evacuarea apei n-a fost rezolvată pe deplin; va trebui să aşteptăm secolul al XVIII-lea, când descoperirea unei noi surse de energie, a vaporilor, va permite englezilor Newcomen şi Savery să construiască o maşină eficace de drenaj" (R. şi M. Gaviolo) – Totuşi, prima maşină cu vapori apare într-un text din 1574 al germanului Ercker: un mecanism cu injector, un fel de foale acţionate de vapori. Aplicarea pe scară largă a acestei invenţii are loc însă în sec. XVII, odată cu turbina cu vapori a inginerului din Pesaro, Giovanni Branca (1571 – 1640).

2 Sulfat natural hidratat de aluminiu şi potasiu, utilizat îndeosebi în prepararea vopselelor şi medicamentelor.

METALURGIA

Aplicarea forței hidraulice la introducerea forțată cu ajutorul foalelor a aerului în cuptoarele de reducere a fierului, a dus la construcția de furnale, cuptoare înalte, ajungând în secolul al XVI-lea, până la dimensiuni de 9 m înălțime și 7 m diametru în care se puteau introduce mai mult combustibil și se puteau realiza temperaturi înalte, necesare obținerii unui metal topit fluid[1]. Cu acestea, tehnica lucrării fierului își inaugurează momentul revoluționar: metalul în stare fluidă putea fi turnat acum în forme, în tipare, fără a mai trebui ca piesa să fie modelată dintr-un lingou supus unui lung proces de forjare la cald. Pe de altă parte, forjarea cu ajutorul ciocanului sau a unei prese pentru a elibera metalul spongios de zgura, de rezidurile cu care ieșea din cuptor, devenise inutilă: temperatura mai înaltă din noul tip de cuptore permitea să se obțină un metal mai pur și mai compact.

Din secolul al XV-lea începe să fie folosită și fonta. Acest metal era un aliaj de fier cu carbon denumit fontă. Cunoscută încă din Antichitate, când însă datorită temperaturilor scăzute din cuptoarele acelor vremuri, avea adesea un conținut prea ridicat de carbon și ca atare era inutilizabilă; fonta obținută însă în cuptoarele din secolul al XV-lea putea fi turnată în forme, obținându-se piese mai ieftine, cu o duritate sporită, dar mai casante. Încă din acest secol fonta era produsă pe scară largă în Germania, Franța, Anglia, și Italia. Răspunzând cererii tehnicilor timpului, producția de fontă crește considerabil: în 1577, un singur furnal din Follonica producea 4.000 de tone de fontă în numai opt luni. – Se pare că cel dintâi furnal destinat exclusiv producției de fontă a fost construit în 1588, de Barthel Kohler. (Furnalele având această destinație – numite *Flusshofen*, – înalte de circa 6 m, s-au răspândit mult în secolul următor și în Prusia și Westfalia)[2].

În secolul al XVI-lea se folosește în mod curent o metodă nouă de separare a argintului din cupru brut, adăugându-i-se acestuia

1 În 1550, Hans Lobsinger din Nürnberg inventează foalele speciale pentru alimentarea cu aer a cuptoarelor înalte. În aceste cuptoare, straturilor alternative de cărbune și minereu li se adăuga calcar; ceea ce facilita fuziunea și ameliorarea randamentului furnalului.

2 Perfecționarea furnalelor *Flusshofen* a făcut posibil (către 1650) ca fonta să nu fie folosită numai pentru turnare în anumite forme, ci și pentru producerea oțelului. Acesta, având un conținut incomparabil mai redus de carbon și mai mare malcabilitate, se pretează la sudare și la călire, este mai elastic și mult mai rezistent la acțiunea unor solicitări exterioare. Cu aceasta s-au pus bazele siderurgiei moderne.

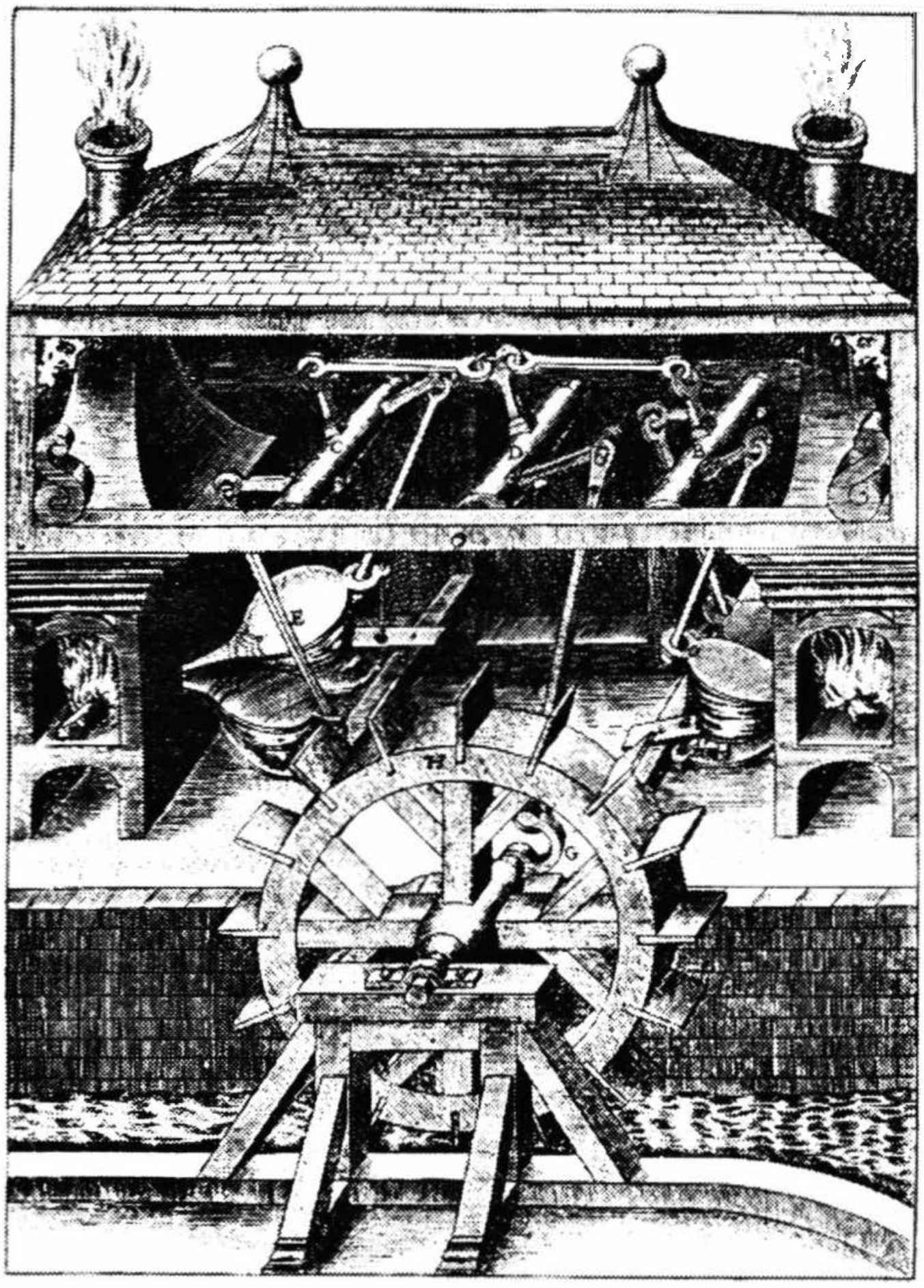

Sistem de foale acționate printr-un sistem hidraulic. –
Din *Nuovo Theatro...*, de V. Zonca (1607).

plumb și încălzindu-se lent barele astfel obținute. Cu acest așa-numit „procedeu *saiger*“[1], cea mai mare parte a argintului era transferat în plumb, din care apoi putea fi ușor separat printr-un procedeu cunoscut încă din Antichitate. Tot acum devine de uz curent și metoda (de asemenea cunoscută de secole, dar aproape total neglijată) de folosire a mercurului în amalgam pentru extragerea aurului și argintului din minereurile respective. – Manualele de minerologie ale timpului descriu și alte metale, ca bismutul și zincul. Un metal de asemenea cunoscut era cobaltul, rezultat din tratamentul minereurilor de antimoniu[2].

1 Cuvânt din limba germană medievală, care însemna „perpendicular, vertical“. Se pare că procedeul *saiger* fusese inventat de venețieni în sec. XII, rămânând însă neglijat mai bine de două secole.

2 „Antimoniul, cunoscut și de antici (Plinius este cel care îl numește *stibium*, a devenit foarte popular când Paracelsus și alți medici, care căutau să înlocuiască ierburile medicinale cu produse chimice, încep să-l prescrie în diferite boli. Se pregătea în pilule – și tot din antimoniu se făceau și cești destinate să conțină băuturile date bolnavului“ (R. J. Forbes).

Un moment important în istoria metalurgiei a fost descoperirea (pe la mijlocul secolului al XV-lea) a alamei, un aliaj de cupru și zinc. Importante zăcăminte de calamină (carbonat de zinc nativ) au fost descoperite în Tirol și Carinthia. – Pe de altă parte, nevoia de cupru (pentru fabricarea bronzului) a crescut continuu. Or, către 1451, germanul Johannsen Franken introduce în Saxonia un nou procedeu care permitea separarea argintului de minereuri de cupru argentifer (și nu numai din minereurile de plumb argentifer, ca până acum). Un procedeu grație căruia a fost sensibil sporită atât producția de argint cât și cea de cupru.

În secolul al XIV-lea meșteșugarii din Nürnberg și Augsburg începuseră să producă fire metalice, fie prin forjare, fie prin trefilare (tragere); iar în secolul următor, alți meșteșugari construiesc primele laminoare acționate de roți hidraulice. Metalurgia face acum noi progrese, determinând evoluția mașinilor și a dispozitivelor de prelucrare a materialelor brute. Strungul (aproape sigur – o invenție medievală) se perfecționează, acționarea rotației făcându-se cu ajutorul pedalierei și al unor curele de transmisie). – Burghiurile tâmplarilor sunt dotate acum cu flancuri elicoidale. În 1430, la Nürnberg se folosea burghiul cu manivelă pentru perforarea tuburilor de lemn[1].

Un interes deosebit pentru istoricul metalurgiei îl prezintă tratatele în materie, compilate în sec. XVI, conținând informații bogate, descrieri destul de exacte și numeroase desene.

Printre primele lucrări de acest gen se înscrie *Voarchadamia contra alchimiam*, de J. A. Ponteo (cca. 1530), cuprinzând formule de laborator privind tratamentul metalelor și al unor materiale prețioase. În 1540, Vannucci Biringuccio publică *De la pirotechnia*. Manualul descrie clar procesul de fuziune a metalelor (fier, aur, argint, cupru, plumb, cositor), a amalgamării argintului, a procesului de licuație obținut într-un furnal cu reverberație. Autorul este primul care descrie și cuptoarele care servesc la obținerea fontei de primă fuziune. Opera lui Biringuccio – care călătorise mult, mai ales în Germania unde cunoscuse marea tradiție în metalurgie germană, care lucrase ca director al artileriei papale, ca specialist în turnătorie la Veneția, Parma și Ferrara, – a cunoscut o largă răspândire. –

1 În acest timp, la Nürnberg era în plină dezvoltare și meșteșugul tăiatului și șlefuitului pietrelor dure; iar spre sfârșitul secolului al XV-lea încep aici și fabricarea unor instrumente științifice.

Trattato di architettura a lui Antonio Averlino Filarete (m. 1470) are un caracter diferit. Autorul face o descoperire magistrală a turnătoriilor din epoca sa[1] într-o formă originală, atractivă și un limbaj savuros.

Dintre autorii germani trebuie amintit A. E. Hesse, care în 1532 a dat prima descriere a aplicării unor laminoare în prelucrarea fierului. În 1556 însă apare opera cea mai importantă referitoare la metalurgia epocii Renașterii: *De re metallica*. Autorul Georg Bauer (1494 – 1555), mai cunoscut cu numele latinizat Agricola, era un medic din Saxonia, laureat al universităților din Bologna și Padova, medic, consilier al principelui și magistrat al orașului Joachimsthal. Având o solidă cultură umanistă, fiind în corespondență cu Erasm, autor al unor opere de istorie, teologie, medicină – precum și a remarcabilului tratat de mineralogie *De natura fossilium*, – Bauer s-a stabilit la Chemnitz, unde și-a redactat majoritatea lucrărilor.

De re metalica este o adevărată *summa* a cunoștințelor privind tehnicile mineritului și metalurgiei epocii (și în special a importantei regiuni minere Chemnitz). Inspirată uneori de Biringuccio, evidențiază însă în mod clar progresele tehnice rapide realizate între timp în aceste domenii. Agricola dă pentru prima dată o descriere a tratării minereului de bismut, recent descoperit. (Deși, în același timp, autorul mai crede încă în elfi, în duhurile rele ale nopții și ale minelor...). Descrierile sunt însoțite de numeroase și magnifice xilografii, desene dintre care unele au o importanță documentară cu totul deosebită pentru istoria tehnicii. Astfel sunt morile de apă, cuptoarele, pompele, ventilatoarele, acționate de forța hidraulică sau a vântului, – sau foale uriașe în care aerul este introdus prin lungi tuburi de lemn. Un desen reprezentând o mașinărie complicată cu ciclul continuu este însoțit de o explicație de genul acesta: „Mașina macină minereul de aur, îl spală, îl curăță și amestecă cu argint viu aurul. Această mașină are o singură roată acționată de apă".

Interesante (și cu totul noi) sunt și preocupările de ordin ecologic ale autorului. Agricola denunță anumite consecințe sociale și economice ale expansiunii tehnicii minere și metalurgice, deplânge degradarea peisajului și în genere a ambianței rurale – izvorul bunăstării omului – de către recentele, rapidele și necontro-

1 Filarete este cunoscut în primul rând ca arhitect. La Milano a construit turnul principal al castelului Sforza și – bine conservat până azi – edificiul Ospedale Maggiore, cu interesantele elemente decorative ale fațadei. Dar a fost și un renumit sculptor, care își turna singur statuile de bronz.

latele moduri de dezvoltare a tehnicii: „Câmpurile sunt devastate, arborii sunt tăiați pentru a construi mașinării și a alimenta cuptoarele de topit metalele. Tăiatul pădurilor duce la stârpirea păsărilor și a animalelor care dau omului plăcuta hrană. Apa de la spălatul minereurilor, vărsată în râuri și fluvii, otrăvește peștii și vânatul...". – Pentru civilizația epocii citatul este foarte semnificativ. La această dată, de pildă, locuitorii din Nevers impun și obțin suprimarea forjelor din jurul orașului, spre a se evita distrugerea pădurilor și exterminarea vânatului. Și în alte părți (adaugă U. Forti) se iau acum diferite măsuri prohibitive, se întreprind cercetări, se fac intervenții în Parlament, se formulează dispoziții legislative care urmăresc limitarea extragerii și prelucrării mineralelor.

Prevederile erau deplin justificate. Tratarea unor cantități mereu sporite de minereu comporta un consum imens de combustibil: pentru producția a 50 kg fier se consumau circa 25 metri cubi de lemn! Ceea ce însemna că un singur furnal situat într-o zonă forestieră care furniza 100 de steri la hectar, în numai 40 de zile epuiza în întregime resursele de lemn de pe o suprafață de 4 kilometri pătrați de pădure. De aceea (conclud Ph. Wolff și Fr. Mauro) – „metalurgia nu se va putea dezvolta cu adevărat decât prin folosirea masivă a cărbunelui mineral".

TEHNOLOGIA MECANICĂ

„O caracteristică esențială a tehnicilor Renașterii este avântul mașinismului, credința în dezvoltarea sa aproape infinită" (A. Daumas). – Progresul în acest sens s-a datorat în principal invenției unor noi sisteme de transmitere a mișcărilor și întrebuințării din ce în ce mai generalizate a unui material nou: metalul. Totuși, lemnul mai rămâne încă mult timp materialul cel mai larg utilizat pentru fabricarea organelor de mașini.

O limitare esențială a progresului tehnologic, a dimensiunilor și funcționalității mașinilor, era determinată de lipsa potenței necesare funcționării lor. Problema carenței de energie rămânea esențială. În afara energiei umane și a celei animale, sursele de energie cunoscute însă din Antichitate le furnizau forța hidraulică și cea eoliană. Apariția morii de vânt în Europa[1], care înlocuia forța a o sută de oameni, a însemnat începutul unei adevărate revoluții tehnologice. –

1 În sec. XVI va fi descoperită o nouă sursă de energie – cea a vaporilor, care însă nu va putea fi exploatată efectiv și pe deplin decât în sec. XVIII.

Scenă de lucru dintr-o boiangerie. –
Din *Plicto*, de G. V. Rossetti, Veneția, 1548.

Dar construcția unei mori de vânt era o problemă mai complexă decât cea a unei mori de apă, dat fiind că trebuia să se orienteze după direcția vântului. Pentru aceasta, fie că întregul ansamblu al construcției se putea mișca pe un pivot, fie că numai acoperișul și o parte a mecanismului erau mobile. Primul tip era predominant în nord; al doilea – în zona mediteraniană.

Moara de vânt, la început folosită doar la măcinatul cerealelor, și-a găsit în curând și alte întrebuințări, constituind punctul de pornire a numeroase proiecte, realizate efectiv sau numai imaginate. Astfel, în 1405 germanul Kyeser construiește pe zidul unor fortificații un ascensor acționat de o moară de vânt; iar Valturius, imaginează, prin analogie cu o corabie cu pânze, un vehicol propulsat de forța vântului: un precursor al automobilului! Cea mai largă și mai importantă întrebuințare și-a găsit-o moara de vânt în Țările de Jos – tipul de moară numit Wipmolen – folosită pentru acțiuni de drenaj a mii de hectare de teren. Prin axul vertical acționat de roata cu pale a morii și prin diverse angrenaje, o roată enormă dotată cu o serie de cupe ridica apa și o evacua în canale situate la un nivel mai înalt.

Un mare progres, imediat aplicat, a fost înregistrat în secolul al XV-lea, odată cu apariția morii de vânt cu acoperișul turnant, putând deci capta forța vântului din orice direcție. (În Olanda, moara de vânt a rămas – până la apariția mașinii cu vapori – principala

generatoare de energie). În acest secol și în următoarele forța eoliană și cea hidraulică sunt folosite și pentru acționarea diferitelor tipuri de elevatoare. În 1592, olandezul Cornelius van Witgeetsten realizează și primul joagăr acționat de o moară de vânt[1].

La începutul secolului al XV-lea apare (probabil ca o consecință a folosirii tot mai răspândite a energiei hidraulice) sistemul bielă-manivelă, care permitea transformarea unei mișcări circulare într-o mișcare rectilinie alternativă, du-te-vino și viceversa. Sistemul acesta reprezintă achiziția mecanică cea mai importantă a secolului al XV-lea.

Primul document iconografic al acestui sistem apare în 1405, în tratatul de inginerie militară intitulat *Bellifortis*, al germanului Konrad Kyeser. Tot într-un desen de Kyeser sistemul apare aplicat la o moară de mână, dotată cu un volant, al cărui rol era de a uniformiza turația, depășind și remediind în felul acesta inconvenientul punctelor moarte[2]. (Cu aceasta a fost descoperit și principiul inerției, – a cărui teorie însă nu va fi formulată decât în jumătatea a doua a secolului al XVII-lea). În a doua jumătate a secolului al XV-lea, inginerii epocii au adoptat complet acest mecanism comportând și regularizarea mișcării – și utilizarea lui s-a răspândit rapid. Soluția sa pe deplin perfecționată a dat-o Francesco di Giorgio Martini (vd. *infra*) care a prevăzut volantul cu un regulator cu bile, – în felul acesta anticipând cu trei secole regulatorul lui Watt. Același autor a aplicat sistemul la ferăstrăul mecanic modern, într-o formă care s-a menținut până la sfârșitul secolului al XVIII-lea: cu un cadru de lemn culisând între doi montanți ca element de susținere, cadru acționat – prin intermediul sistemului bielă-manivelă – de o roată hidraulică. – Ultima aplicație a sistemului în această perioadă a fost la roata cu pedală.

Angrenajele mai rezistente erau, evident, cele din fier. În manuscrisele lui Agricola figurează cele mai numeroase angrenaje metalice. Dar deocamdată lipseau uneltele sau utilajele pentru fa-

1 Primele mori de vânt din Europa, menționate în *Decretaliile* papei Grigorie IX, s-au construit în 1180 în Normandia, – de unde s-au răspândit imediat în Anglia și în Țările de Jos. (Spre deosebire de tipul originar persan, cu ax vertical, moara tipică europeană are axul orizontal). În Italia, prima aluzie la moara de vânt se găsește în *Divina Comedie* (*Inf.*, XXXIV, 6).

2 Desene analoage apar, în aceeași perioadă, în manuscrisul așa-numit „al anonimului din timpul războiului husit" (vd. *infra*.).

sonarea metalului; încât organele de mașini continuau, cum spuneam, să fie în mod preponderent din lemn. Cele mai frecvente erau angrenajele constând din roți dințate și lanterne[1]. Fr. di Giorgio Martini s-a ocupat și de angrenaje în compunerea cărora intra și șurubul fără sfârșit: un tip de angrenaj foarte des utilizat și de Leonardo da Vinci în proiectele sale de mașini. (De asemenea, Leonardo încerca să combine într-unul și același mecanism diferitele viteze utilizabile).

Astfel de angrenaje, mașini, dispozitive și unelte de mare randament serveau inginerilor Renașterii la operațiile cele mai complicate și mai dificile, – cum ar fi înălțarea unor gigantice coloane monolitice (vd. *infra*), sau deplasarea unor construcții. Astfel, în 1455 Fioravanti folosește o mașinărie (probabil inventată de el) care îi permitea să deplaseze cu 18 m turnul unei biserici, turn care cântărea 407 tone. Angrenajele acestei mașinării erau compuse din șuruburi fără sfârșit. – În acest domeniu al angrenajelor, mecanismele cele mai perfecționate au fost realizate de orologiile de tipuri diferite și din ce în ce mai complicate[2]. Astfel, în 1510 Peter Halein construiește un orologiu de buzunar cu regulator balansier; iar în 1561, ceasornicarul E. Baldwin construiește un orologiu astronomic cu transmisia prin șurub fără sfârșit, cu rulmenți cu role și articulații cardanice.

Tehnologia mecanică înregistrează progrese în domenii variate, începând chiar cu unelte atât de banale ca burghiul sau menghina: ambele inventate în jurul anului 1500 la Nürnberg. În sec. XV apar diferite mașini de găurit, de forat, de polizare a metalelor, de șlefuire a pietrelor prețioase, precum și primul ceasornic cu arc.

În industria textilă invențiile timpului vor fi determinante. Într-o lucrare apărută în Germania[3] se întâlnește prima ilustrare a unei depănătoare cu palete, în care este aplicat sistemul bielă-manivelă. Una din cele mai importante invenții ale epocii Renașterii este considerată a fi depănătoarea cu pedale, care sporea considerabil viteza filaturii. (Invenție datând din 1530 și atribuită meșterului

1 Mecanism constând din două platouri paralele, reunite prin tije rotunde cu distanțe egale între ele și având rolul dinților dintr-un angrenaj.

2 Pentru primele realizări în acest sens, vd. *Ist. culturii și civilizației*, vol. 6, paragraful final al capitolului *Știința*.

3 *Das mittelalterliche Handbuch* (către 1450), care conține în general descrieri amănunțite ale unor procese metalurgice folosite în Germania Meridională.

Jürgen din Braunschweig). În 1591, la Londra, William Lee inventează o mașină semiautomată cu pedală pentru confecționarea ciorapilor. – În 1588 se publică la Paris cel mai important tratat de inginerie mecanică al secolului: *Le diverse et artificiose machine* datorat italianului aflat în serviciul regelui Franței, Agostino Ramelli (n. 1531). Lucrarea conține descrieri de mecanisme și invenții dintre cele mai variate – de la prototipul unui car-amfibiu de luptă până la o roată hidraulică sau un tip de pompă.

Una dintre principalele dificultăți rezolvate în acest timp a fost cea a pompării apei cu ajutorul pompelor aspiratoare-respingătoare. În domeniul mașinilor hidraulice primatul l-au deținut inginerii olandezi. Simon Stevin din Bruges (1548–1620)[1] a obținut brevetul unui tip de pompă cu piston servind la drenajul terenurilor inundate și al porturilor. Cercetările au continuat cu rezultate cu totul remarcabile și în Italia sau în Franța. Studiile lui Giorgio di Martini asupra utilizării energiei hidraulice cu un randament sporit au fost duse mai departe de francezul Jean Besson. În *Théâtre des instruments mathématiques et méchaniques*, publicatră în 1579, el descrie „o roată hidraulică orizontală, fără angrenaje, care eploatează efectul de reacție al apei pe plăci cu dublă curbură" (G. Faina). Stevin a obținut și un alt brevet, pentru „o moară de drenaj de înaltă capacitate, care ridică un volum de apă de patru ori mai mare". În importantul său tratat *Despre mori*, realizările practice propuse sunt însoțite de studii teoretice foarte originale de statică și hidrostatică.[2]

Mecanizarea a fost extinsă bineînțeles și la alte sectoare. Astfel, în opera sa *Machinae novae*, publicată la Veneția în 1596, F. Venanzio prezintă un interesant dispozitiv pentru cernutul mecanic, util în mori, mine, fabrici de pulbere și de ceramică. La Danzig, A. Moller inventează în 1586 un război de țesut ce putea fi acționat de orice persoană prin simpla acționare asupra unei bare sau a unei pârghii. La Bruges, tăierea diamantului este pentru prima dată

1 Matematician de renume (printre altele a propus adoptarea unui sistem zecimal pentru măsurarea greutății, lungimii și suprafeței) și inginer-șef al digurilor, s-a ocupat de perspectivă, geometric, cosmografic, trigonometric sferică și navigatic. „Numele său este legat de o problemă fundamentală de statică: studierea condițiilor de echilibru a două greutăți aflate pe două planuri înclinate adiacente. În hidrostatică, a stabilit legea care îi poartă numele, după care presiunea pe fundul unui vas este independentă de forma recipientului" (Enciel. *Motta*).

2 „Opera lui Stevin este continuată de C. Corneliszoon, care în 1597 obține brevetul pentru modelul unei mori de drenaj, constând dintr-un arbore cu manivelă, acționat de o moară de vânt, care imprimă la două pompe o mișcare alternativă" (G. Faina).

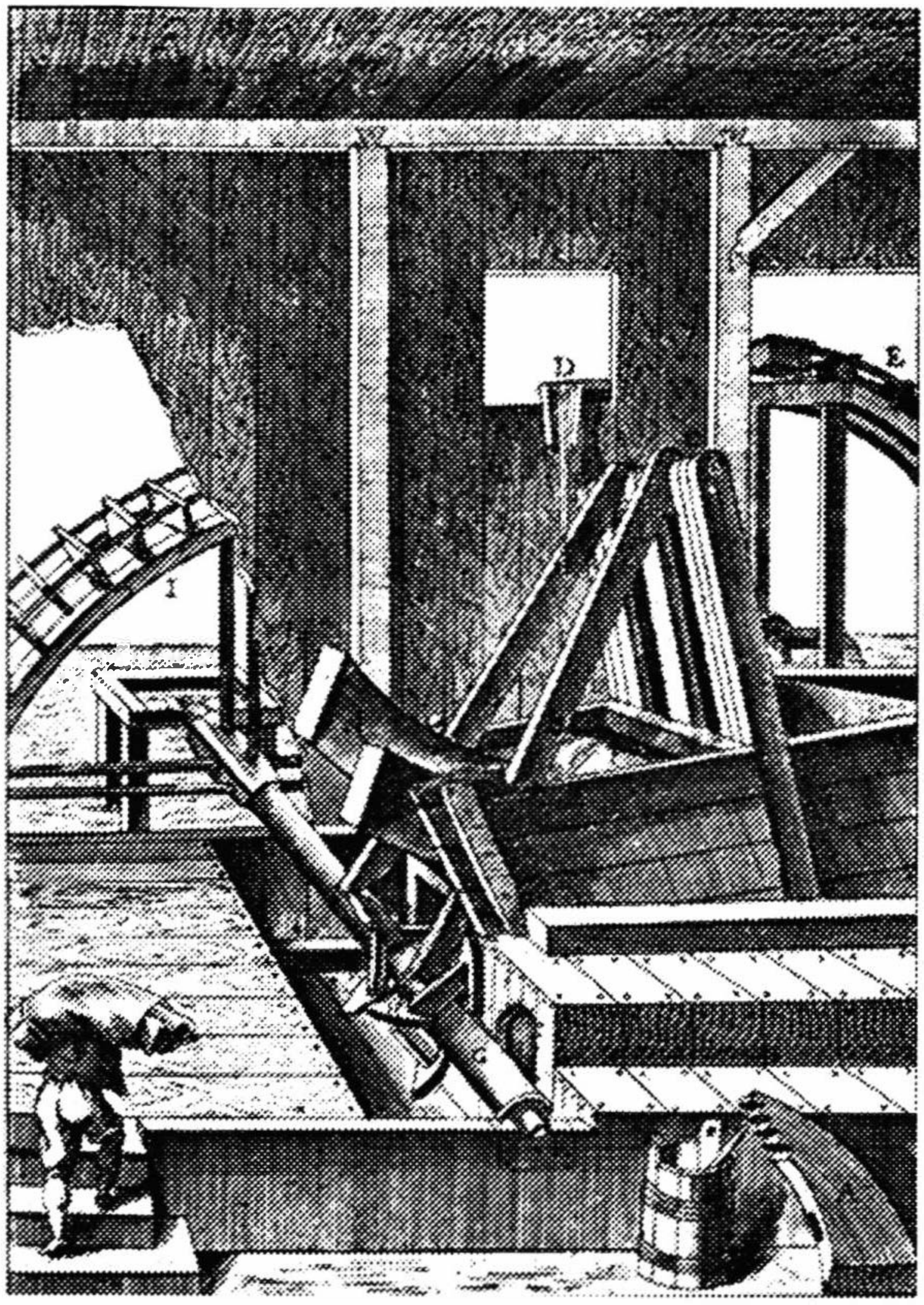

Maşinării pentru dărăcitul lânii. –
Din *Nuovo Theatro di Macchine* (1607), de V. Zonca.

atestată în 1476. Progrese deosebite se înregistrează și în tehnologia fabricării sticlei; precum și în folosirea pe scară largă a sticlei în casele particulare. În 1446, umanistul ilustru Enea Silvio Piccolomini (viitorul papă Pius II), nota că la Viena o jumătate din case au geamuri. Numărul obiectelor de menaj din sticlă este în continuă creștere. De asemenea, a recipientelor rezistând la acțiunea majorității acizilor pe care alchimiștii îi izolau. Secolul al XV-lea este și perioada producției de lentile concave sau convexe; oglinda, în schimb, rămâne deocamdată un obiect destul de rar și de mici dimensiuni[1]. În 1439, la Murano se fac primele încercări de decorare a obiectelor de sticlă cu smalțuri colorate. În 1460 începe în

1 „Cu extinderea producției de oglinzi – care va avea loc în sec. XVI – este pus în legătură și gustul, mereu crescând al omului, de-a se observa pe sine însuși" (Ph. Wolff, Fr. Mauro). – O ipoteză, în orice caz, interesantă.

Boemia producția cristalului cu carbonat de potasiu. Iar în 1507, frații Gallo din Veneția sunt cei dintâi meșteri sticlari care solicită autorizația de-a fabrica „oglinzi de adevărat cristal".

Despre progresele tehnicii tipografice și răspândirea tiparului s-a vorbit în volumul anterior al prezentei lucrări. Să mai adăugăm acum, în cadrul tehnologiei mecanice, perfecționarea și larga răspândire a presei tipografice în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea[1]. Apoi, în seria noilor instrumente științifice invenția termometrului – „instrument din sticlă cu aer și apă" – de către Galileo Galilei (între anii 1593–1597); care a inventat și sectorul, riglă gradată servind la efectuarea a numeroase operații cu ajutorul teoriei triunghiurilor asemenea. – Sau, prima idee a telescopului printr-o combinație de lentile concave și convexe – enunțată de G. Della Porta în lucrarea *Magiae naturalis*, apărută la Napoli în 1589. Tot în Italia se construiește, în 1590, primul binoclu; model care îi va servi olandezului Zacharias Janssen la construirea telescoapelor (1604).

INGINERIA MILITARĂ

Titlul de „inginer" – distinct de cel de „arhitect" – este folosit pentru prima oară după 1600, de francezul Salomon Caus (n. 1576). Din Franța, termenul trece în alte țări, la început în accepția de „inginer militar" – în timp ce arhitectul era considerat „inginer civil". Dar, efectiv, de multe ori un inginer militar se putea ocupa și de inginerie civilă (și invers).

În secolul al XVI-lea însă ingineria militară devine o ramură specifică. Primul inginer militar specialist, care înainte fusese și arhitect, este considerat bolognezul Franceso de Marchi (1504 – 1577). Opera sa intitulată *Della architettura militare* este un tratat eminamente tehnic, publicat postum (1597). Dar prima lucrare de

1 Iată în acest sens o situație a numărului tipografiilor în diferite țări spre sfârșitul secolului al XV-lea (după W. Parsons):

	Către 1480	Către 1500
Italia	236	532
Germania	78	214
Franța	20	147
Olanda	14	40
Spania	6	71
Alte țări europene	28	46
Total	382	1.050

inginerie militară a fost *De re militari* a veneţianului R. Valturio (latinizat Valturius), terminată în 1455 și care s-a bucurat de o asemenea popularitate și autoritate încât a devenit primul tratat tehnic care a fost tipărit (1472). Înaintea lui Valturio, sienezul Jacopo Mariano zis Taccola (1381 - 1458) a fost autorul unui tratat de ingenioase mașinării și lucrări militare, intitulat *De machinis*; ca proiectant de fortificaţii și de mijloace ofensive (mine, exploziv), este socotit primul inginer militar având o concepţie modernă.

În materie de armament propriu-zis, progresele cele mai notabile în sec. XV privesc artileria, - datorită desigur noilor realizări și posibilităţi oferite de metalurgie. (Până și cele relative la proiectile: cele de dinainte, ghiulele de piatră, vor fi înlocuite cu proiectile de fontă). Pe de altă parte, este indubitabil că și marea cerere de armament a exercitat o influenţă notabilă asupra dezvoltării metalurgiei. Producţia sistematică a fontei și a bronzului, precum și procedeele de turnare a metalelor în forme au permis fabricarea tunurilor și a armelor de foc individuale[1]. Acestea însă ridicau problema încărcării cu pulbere, care timp de cinci secole s-a făcut numai prin gura ţevii (iar nu prin culasă), întrucât tehnica timpului nu putea obţine obturatoare perfect ermetice; abia mult mai târziu, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, calitatea oţelului și o tehnică perfecţionistă vor permite realizarea unor asemenea obturatoare.

Primele arme de foc portative, realizate după 1400, aveau camera pentru pulbere separată de cea a proiectilului; abia în sec. XVI acestea au fost reunite într-una singură. În secolul următor, în timpul Războiului de treizeci de ani au apărut primele cartușe (care însă au devenit de uz general doar în sec. XIX). - Dar inovaţia cea mai importantă în sec. XVI în domeniul tehnicii militare a fost invenţia (către 1529) a pistolului cu roată, adeseori de mari dimensiuni, pentru călăreţi, care acum îl puteau manevra cu o singură mână. Invenţia aceasta a însemnat începutul armei de foc complet mecanică[2]. În 1540, o invenţie (datorată lui August Kutner) care prezenta mari avantaje balistice au constituit-o șanţurile elicoidale

1 În asediul oraşului Temi din 1340 s-au folosit primele morticre (sau bombarde) din fontă: cinci ani mai târziu, în bătălia din Toumai au apărut morticrele de bronz. Centrul cel mai important (probabil) de producţie era Augsburg, unde inventatorul bombardei din fontă, Merkelm Gast, fabrica și foarte bune arme de foc portative.

2 Toate armele de foc portabile se încărcau prin ţeavă; după care se dădea foc încărcăturii cu fitilul ţinut în ccalaltă mână. Pistolul mecanic era dotat cu un trăgaci, care elibera un arc; roata dinţată lovea o bucată de pirită, iar scânteia dădea foc încărcăturii de pulbere.

de pe suprafața interioară a țevii (așa-numitele ghinturi), care asigurau proiectilului precizie și stabilitate pe traiectorie.

Spre sfârșitul secolului al XV-lea explozivul în pulbere (praful de pușcă) a fost înlocuit cu explozivul granular, mult mai eficient. Invenția fitilului (în 1378) a rezolvat doar problema bombardelor, a mortierelor; în armele portative aprinderea pulberei era asigurată de scânteia dată prin frecarea unei bucăți de pirită. Sistemul acesta a fost perfecționat în 1517 la Nürnberg, odată cu realizarea archebuzei cu roată. Fitilul a dus la invenția (în 1435) a unei noi arme – grenada de mână; perfecționată ulterior, grenada a devenit de uz curent în jurul anului 1600. În 1596 au apărut și primele modele ale unor dispozitive cu explozie reglabilă[1]. Tot în secolul al XVI-lea se dezvoltă și metode noi de ochire, prin aplicarea cătării la armele portative; precum și metode de reglare a înălțimii și direcției tirului, cu ajutorul unor angrenaje speciale.

În legătură cu aceasta este de remarcat că dezvoltarea artileriei[2] a avut o influență deosebită și asupra științei. „Un obiect particular de studii și experimente a devenit problema traiectoriei proiectilelor. Calculul traiectoriei implică legile privind căderea corpurilor, efectul gravitației și al rezistenței aerodinamice, precum și multe alte fenomene fizice legate de ele, care constituie în ansamblul lor știința modernă a balisticii" (R. J. Forbes).

Dar în domeniul tehnologiei militare aportul inginerilor epocii a fost mai important în materie de fortificații decât de armament.

Artileria n-a constituit o amenințare serioasă pentru cetăți decât începând din secolul al XVI-lea. De acum încolo ingineria militară a secolului își va concentra atenția îndeosebi asupra unor noi și eficace moduri de proiectare și de construcție a fortărețelor. Zidurile și turnurile unei cetăți, orice grosime ar fi avut, erau vulnerabile în fața proiectilelor și minelor; pe de altă parte, cu cât mijloacele de apărare erau mai masive, mai concentrate și mai complicate, cu atât mai mult limitau posibilitățile ofensive în momentul de ieșire din cetate a

1 Primul proiectil eficace a fost inventat în 1602; dar invenția n-a avut nici un viitor până în 1803, când generalul englez Henry Shrapnel a perfecționat tipul de grenadă care îi poartă numele („șrapnel").

2 Primele manuale tratând despre fabricarea tunurilor apar în sec. XV: prototipul este *Bellifortis*, al lui Konrad Kyeser. – La Veneția a fost fondată, în 1506, o faimoasă școală de artilerie. O altă școală de artilerie, la fel de faimoasă, a fost fondată în Spania, la Burgos, în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea.

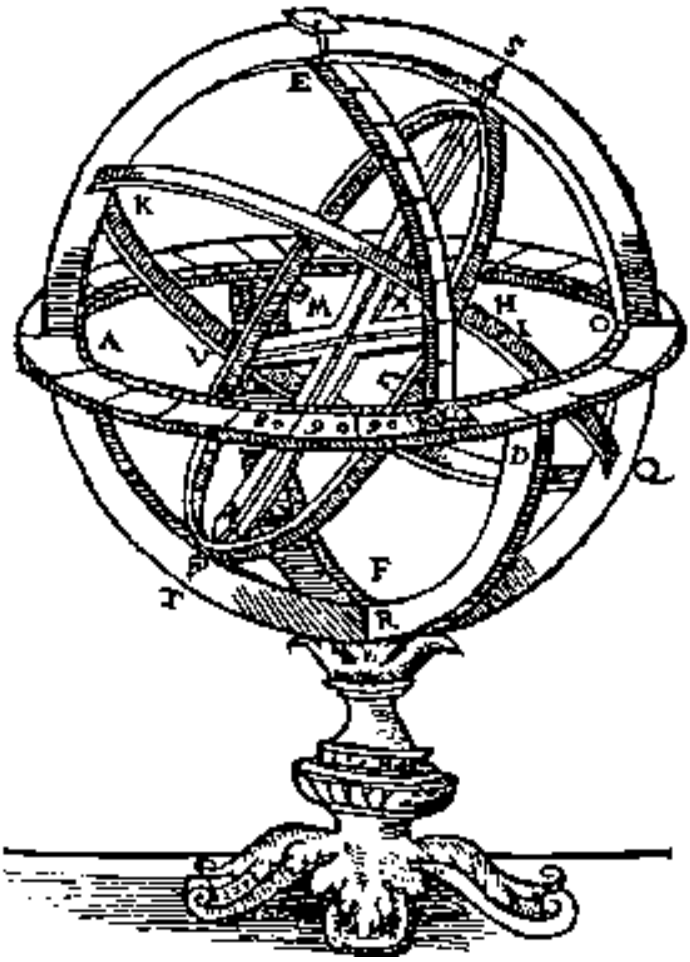

Meteoroscop. De pe frontispiciul lucrării
De compositione Meteoroscopi, de celebrul astronom german
Johannes Müller (Regiomontanus). – Paris, 1557.

celor asediați. În această situație, sistemul defensiv cel mai eficient era nu o cetate, ci orașul întreg să fie fortificat, spre a putea proteja o numeroasă populație civilă, cu resursele ei de apă și rezervele de alimente – și cu oricâte piese de artilerie.

În timpul Evului Mediu, comunele libere, orașele, nu erau apărate de o fortăreață, ci de zidul de incintă a cărei formă corespundea, era determinată de țesătura stradală a orașului. Ca formă, acest zid se adapta formei locului, varietății terenului. Dar începând din secolul al XVI-lea, orașul întreg fortificat devine o adevărată cetate. În fața tirului lung al artileriei zidul unei cetăți, descoperit, nu putea fi apărat din înălțimea lui; ca urmare, a fost inventat – de către Antonio da Sangallo cel Bătrân – bastionul. Acesta prezenta un dublu avantaj; apărătorii luptau protejați de un acoperiș, al bastionului, – și, putând controla un sector al zidului din poziții laterale, aveau posibilitatea să lovească din flanc inamicul când acesta ar fi

încercat să escaladeze zidul. Bastioanele, cu distanţele dintre ele mărite, au fost imediat adoptate ca mijloace defensive integrate în însuşi zidul de incintă al oraşului, luând o formă fie circulară, fie poligonală[1].

Din considerente strategice şi ţinând seama de puterea de foc a artileriei, reţeaua urbană cu străzile sinuoase, curbilinii, atenua efectele proiectilelor lansate de inamic; deci facilita apărarea oraşului *după* ce inamicul pătrunsese în interiorul lui. În schimb străzile drepte, ortogonale, permiteau o deplasare mai rapidă a apărătorilor asediaţi *înainte* ca inamicul să fi trecut zidul de incintă[2]. Primul sistem era legat de modul de luptă corp la corp, tipic Evului Mediu; al doilea, era determinat de modul luptei la distanţă, devenit posibil mai mult ca înainte şi practicat îndeosebi după adoptarea armelor de foc.

Noua teorie privind fortificaţia oraşelor a fost magistral ilustrată de Albrecht Dürer într-un tratat publicat în 1527. În acelaşi an, la Verona, renumitul arhitect civil şi inginer militar Michele Sanmicheli (1484–1559) aplică o nouă concepţie de arhitectură militară: suprimă curtina (zidul uniform dintre două turnuri), prea vulnerabilă în faţa tirului artileriei, înconjurând întregul oraş cu un sistem îmbinat defensiv de forme poligonale, regulate, şi neregulate, cu bastioane angulare, calculând în aşa fel unghiurile şi direcţiile zidurilor încât acestea să poată permite celor asediaţi o concentrare maximă de tir încrucişat. Doi ani mai târziu, Michelangelo, proiectând fortificaţiile ridicate în jurul colinei San Miniato din Florenţa, aplica aceleaşi principii de bază.

Experienţa câştigată de inginerii militari italieni în tehnica fortificaţiilor era bine cunoscută şi apreciată în toată Europa. O dovadă în acest sens este şi faptul că, între 1485 – 1508, mai mulţi ingineri militari italieni apreciaţi au fost chemaţi în Rusia, la Moscova, unde au început şi au condus lucrările de construcţie ale noilor ziduri de apărare ale Kremlinului. Având o lungime a zidurilor de 2.300 m şi înălţimea de până la 17 m, cu turnuri de apărare şi alte fortificaţii

1 Prima formă îşi găsea justificare în faptul că închidea o suprafaţă internă maximă cu un minim necesar de zid. Forma circulară diminua forţa de şoc a proiectilelor; totodată evita unghiuri moarte la poalele zidului, unde inamicii s-ar fi putut ascunde şi adăposti. – În schimb forma poligonală permitea controlul zidului de incintă dintr-un unghi optim de înclinaţie dintre zid şi bastion.

2 Schema stradală radială a fost considerată ca fiind cea mai potrivită pentru apărarea unui oraş până la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

interioare, Kremlinul devenise astfel la începutul secolului al XVI-lea „una din cele mai mari și mai puternice cetăți din Europa" (G. Faina).

INGINERIA CIVILĂ. CONSTRUCȚII PUBLICE

Lucrări publice de mari proporții au fost executate și în Evul Mediu; dar în perioada Renașterii, formarea statelor centralizate și prosperitatea economică a orașelor au favorizat o dezvoltare incomparabilă a unor mari programe de lucrări de interes public. Ca urmare, ingineria civilă, ajutată și de noile progrese ale tehnicii, a fost stimulată în cel mai înalt grad.

Contribuții importante au fost aduse rezolvării unei probleme de primordial interes vital: a protecției contra inundațiilor. Veneția își intensifica activitatea de construcție de diguri. Lucrări de asanare a terenurilor mlăștinoase sau de amenajări fluviale au loc acum în diferite țări[1]. În regiunea Orléans, în 1415 se începe construirea unui dig lung de circa 50 km. Dar țara cea mai specializată în asemenea lucrări era Olanda, unde primele îndiguiri datau din sec. XII. Aici, după ce în 1421 în urma ruperii unui dig apele mării au inundat 65 de sate făcând peste 100.000 de victime, s-a procedat la dublarea și la triplarea digurilor, – totodată folosindu-se mijloace noi de pompare a apei. Lucrările de protecție contra apelor mării s-au extins continuu. La sfârșitul secolului al XV-lea insula Walcheren era protejată de circa 4 km de diguri – având o lărgime de 100 m – care, ca înălțime, dominau cu 5 m nivelul mării în creștere (la flux), și cu 8 m când nivelul apei era în scădere (reflux). În sec. XVI, Țările de Jos aveau constituit un întreg corp de ingineri specializați în asemenea lucrări.

Tehnica de construcție a canalelor navigabile a fost perfecționată în Italia. Operațiile de excavație au rămas și vor rămâne încă mult timp la fel de primitive ca înainte. (Se pare că pentru săparea canalelor nu s-a folosit niciodată în epoca Renașterii decât hârletul, lopata și roaba!). Este vorba însă de progresul sistemului de ecluze. Perfecționarea acestora a constat în adoptarea proiectelor lui

1 În Olanda apare, către 1435, draga pentru curățirea porturilor și a canalelor, dotată cu un fel de răzuitoare care desprindea de pe fund nisipul și pietrele aduse de mare – și pe care, apoi, refluxul le putea duce ușor din nou în mare.

Benedetto da Missaglia (1518) de ecluze cu poarta cu două voleuri, în locul vechiului tip cu poarta mobilă verticală, nepractică pentru navigație[1]. Inginerul și arhitectul Giacomo Barozzi zis Vignola /1507 – 1573) a adoptat această idee de ecluză modernă în apropiere de Bologna. În afara Italiei, cel mai important canal de navigație construit în sec. XVI (și următorul) a fost cel care leagă orașele Bruxelles și Willebrock, lucrare începută în 1550 sub conducerea inginerului Jean de Locquenghien. Canalul, lung de 30 km, este dotat cu patru ecluze, pentru a rezolva denivelarea de 10 m. În 1578, un alt inginer din Brabant, A. Vierlingh, scrie un *Tratat despre diguri*, în care sunt descrise pentru prima dată metodele folosite în construcția nu numai a digurilor, ci și a ecluzelor de descărcare.

Alte probleme importante de inginerie civilă rezolvate în secolele Renașterii privesc construcțiile de poduri și tuneluri.

În prima problemă, existau exemple de rezolvări de prestigiu: pitorescul Ponte Vecchio din Florența (reconstruit în 1345), sau podul fortificat din Verona (1354), din cărămidă, cu deschiderea arcelor de până la 49 m. Un considerabil progres în tehnica construcției de poduri îl prezintă Pont Notre-Dame din Paris, datând din 1413 și refăcut în 1499. Pentru construirea pilonilor, inginerul veronez Giovanni Giocondo (Jehan Joconde) a folosit cofraje și pompe acționate de cai spre a pregăti un fundament uscat, precum și palafite de susținere a cofrajelor. (O tehnică repetată apoi abia după un secol).

Urmează podul S. Trinità din Florența (1567) și Pont Neuf din Paris (1578), la care fundațiile au fost construite cu ajutorul unor diguri în cofraje la o adâncime de peste 3 m, pe fundul stâncos al albiei fluviului Sena. Tehnicile construcției de poduri cu picioarele arcelor având fundația mult sub vadul apei ating în sec. XVI un nivel atât de înalt încât nu vor cunoaște modificări însemnate în secolele următoare. – Să mai amintim, ca o remarcabilă inovație a secolului, podul lung de circa 30 m descris de Andrea Palladio în 1570, și construit cu tehnica legării mai multor bârne laolaltă; o metodă care va fi larg adoptată numai cu mult mai târziu.

1 Canalul care leagă Milano de Pavia (terminat în 1458) avea o denivelare controlată de o succesiune de 18 ecluze, cu porți mobile verticale. Primele exemple de ecluze moderne, cu poarta din două ecluze, fuseseră realizate la Milano de Leonardo da Vinci în 1497. (În orice caz, schița lor figurează în manuscrisele sale; nu se poate ști însă cu absolută certitudine că ar fi fost și executate).

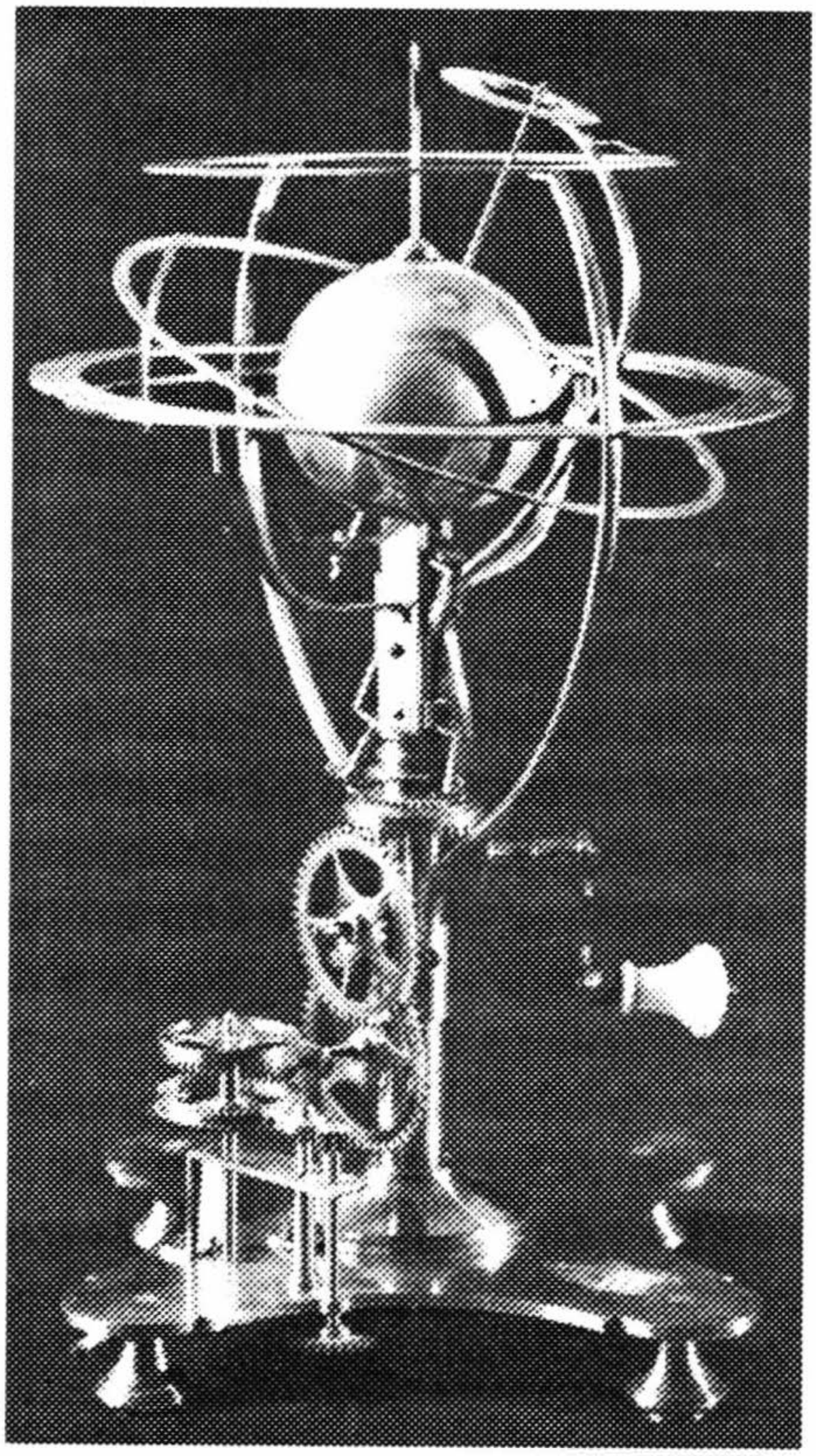

Sferă armilară din sec. XVI pentru demonstrarea succesiunii echinocțiilor și schimbărilor axei terestre. – Muzeul istoriei științei, Florența.

O lucrare de inginerie, începută în 1478 și care la terminarea ei a uimit lumea prin îndrăzneala concepției și a execuției a fost tunelul care facilita mult comunicațiile între două regiuni limitrofe – Dauphiné din sudul Franței și marchizanatul de Saluzzo din Piemont. Săpat pe vârful Monviso la o înălțime de 2.000 m deasupra nivelului mării, tunelul lung de circa 75 m avea o înălțime de 2 m și lărgime de 2, 50 m, din loc în loc mai larg pentru a permite trecerea a două căruțe care se încrucișau. Operația de excavare prin utilizarea explozivilor a fost practicată, în aceeași perioadă, cu ocazia construcției unui drum în zona de lângă Bolzano.

Printre operațiile inginerești cele mai spectaculoase ale timpului a fost deplasarea la o distanță apreciabilă și ridicarea în poziție verticală a obeliscului din piața bazilicei Sf. Petru din Roma.

Obeliscul (lung de 25,50 m) fusese adus în anul 41 e. n. din Heliopolis la Roma de împăratul Caligula și plasat în Circul lui Nero de la poalele colinei Vaticanului; deci distanța până la noul loc de amplasare era de 335 m. Aproape cinci sute de persoane, oameni pricepuți în materie, au prezentat planuri pentru executarea operațiunilor. Papa Sixt V l-a preferat pe binecunoscutul arhitect Domenico Fontana[1], care, cinci ani mai târziu (deci în 1590) și-a publicat descrierea foarte amănunțită a mersului lucrărilor, intitulată *Della transportazione dell'Obelisco Vaticano*, important document privind mijloacele tehnice și organizarea operațiunilor. Mai întâi, Fontana a luat măsurile și a calculat greutatea marelui obelisc de granit[2]. Calculând că un scripete poate ridica o greutate de cel mult 7 tone însemna că avea nevoie de 40 de scripeți egali, și de odgoane de cânepă (cu diametrul de 8 cm) fabricate special în acest scop; de 5 pârghii, bârne foarte groase și lungi de 13 m, precum și de 160 de cai (fiecare scripete fiind acționat de 4 cai). Pentru a ridica obeliscul de pe vechiul soclu a construit două turnuri puternice de lemn, înalte de 28 m. Acționarea fiecărui scripete era comandată de câte un meșter. După fiecare patru întoarceri de scripete operația era oprită și tensiunea odgoanelor controlată. În sfârșit, obeliscul a fost ridicat de pe soclu, înclinat până la 60 cm de la sol și așezat pe o sanie, și tras pe distanța de 335 m, până în piața Sf. Petru. Aici, s-a săpat pentru fundația soclului o groapă pătrată cu latura de 17 m și adâncimea de 8 m. – A urmat faza cea mai grea și mai periculoasă: 40 de scripeți, 5 pârghii lungi de 13 m, odgoanele necesare de cânepă fiecare de 260 m lungime, 140 de cai și 800 de oameni care acționau simultan, ritmic, cu pauze, la comandă, asupra scripeților și pârghiilor. În mijlocul unei imense mulțimi de cardinali, ambasadori străini, nobili, preoți, călugări și mii de orășeni, într-o liniște de mormânt care a durat câteva ceasuri, după cincizeci de mișcări perfect coordonate, obeliscul a fost înălțat și îndreptat, pe locul său de azi. – De la începutul operațiilor trecuseră patru luni.

„... Geniul uman deci n-a așteptat (încheie R. și M. Gavioli) ca mașinile motrice să furnizeze forța necesară pentru a îndeplini

1 Ulterior, Fontana – care proiectase Bibliotheca Vaticana, construise apeductul Felice și mai multe fântâni în Roma pentru distribuirea apei în Oraș – a mai executat și ridicarea altor trei obeliscuri (cele din fața bazilicelor S. Giovanni in Laterano, S. Maria Maggiore și în Piazza del Popolo).

2 Lungimea obeliscului – 25, 50 m; la bază, latura secțiunii pătrate – 2, 80 m, iar la vârf., 1, 50 m. Greutatea – 347 tone (iar împreună cu armătura protectoare și șarpanta din grinzi – 348 tone).

lucrări grandioase; ci, cu fantezia și îndrăzneala sa, a anticipat în unele acțiuni timpul, întrecând posibilitățile tehnice normale din acea perioadă. Și această dorință arzătoare de a realiza opere grandioase a servit drept stimulent în istoria progresului tehnico-științific".

EDILITATEA

Pentru a asigura confortul și salubritatea unui centru urban, printre primele lucrări de interes public a figurat, în perioada Renașterii, pavarea străzilor. Problema salubrității era mai complicată; dificultățile financiare făceau ca serviciile de canalizare să se răspândească mai încet și pe o arie mai restrânsă. Ceea ce nu înseamnă că problema curățeniei orașului n-ar fi constituit o preocupare: în unele orașe din Franța, de pildă, se organizează servicii de măturători de stradă încă de la mijlocul secolului al XV-lea. – Pe de altă parte, în aceeași perioadă și în aceeași țară se iau măsuri de interzicere a acoperișurilor cu stuf a caselor, pentru a preveni incendiile. În schimb, în toate orașele europene iluminatul străzilor era cel puțin precar, dacă nu chiar total inexistent.

De o importanță capitală rămânea problema aprovizionării

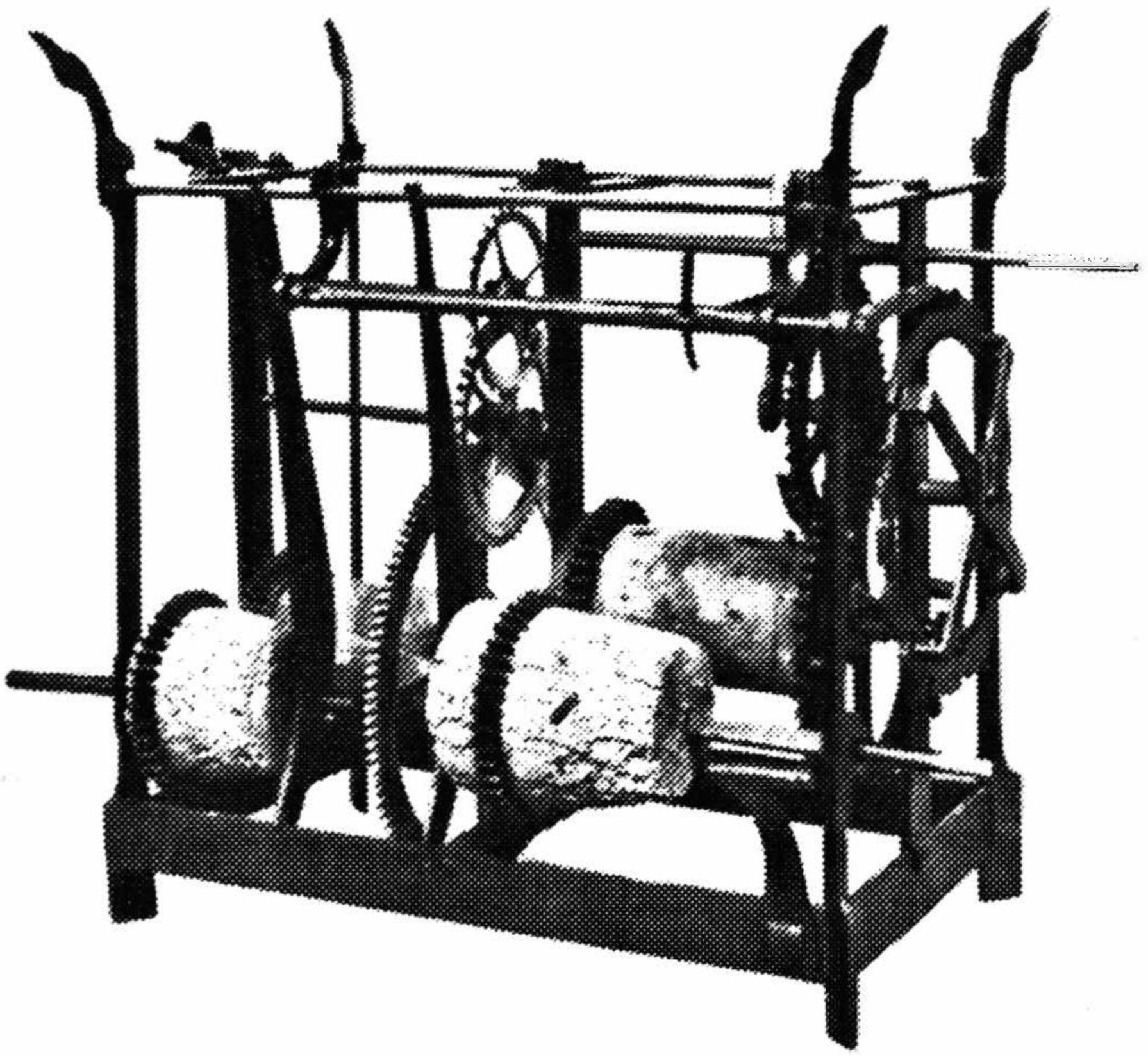

Angrenaj cu ancoră al unui orologiu de turn, din sec. XVI.

orașelor cu apă potabilă; mult prea puținele puțuri existente nu însemnau aproape nimic. La mijlocul secolului al XV-lea, dintre toate apeductele romane care mai erau încă în funcțiune (într-o oarecare măsură) rămăsese apeductul *Virgo*, restaurat în 1453 de către Alberti[1]. Abia spre sfârșitul secolului al XVI-lea vor fi construite la Roma două apeducte noi *Felice* și *Paola*. – În Spania, marele apeduct roman din Segovia (în funcțiune și azi) a fost reparat în 1481. Iar la Paris, apeductul Belleville – în 1457. Până în secolul al XVII-lea, acest apeduct și cel din Pré-St. Gervais erau singurele care alimentau orașul. Pe lângă apeducte, în 1499 la Paris existau doar 12 fântâni (plus alte cinci, situate însă în afara zidurilor orașului). – Către sfârșitul secolului al XVI-lea au apărut în câteva orașe europene (Toledo, Augsburg, Bremen, Londra, Gloucester) mari pompe aspiratoare-respingătoare acționate de roți hidraulice sau de mori de vânt. Acestea vor constitui principala metodă (acum și în secolele următoare) de aducere a apei, precum și primele instalații complexe pentru distribuirea continuă și rațională a apei în oraș.

Dificile rămâneau problemele tehnice legate de această distribuire. Singurele conducte disponibile deocamdată erau cele de teracotă și cele de lemn. Primele, erau prea fragile și costisitoare. Pentru conductele de lemn, tehnicile de perforat ale timpului foloseau în special trunchiuri de stejar, ulm și anin, păstrându-li-se coaja, care le mai proteja; dar și așa conductele de lemn putrezeau repede. Umiditatea solului făcea ca prin umflarea naturală a lemnului să se asigure etanșeitatea îmbucăturilor dintre conducte. De notat că și pentru derivații se foloseau trunchiuri cu ramuri groase, care de asemenea erau perforate. Și conductele metalice apar acum, după ce cuptoarele înalte reușiseră să producă o fontă suficient de fluidă pentru a putea fi turnată. Astfel de țevi erau însă foarte rare. Apar și țevile de plumb, – dar nu trase, evident, ci confecționate din foi de plumb înfășurate pe un cilindru de lemn, și ale căror margini erau lipite apoi cu cositor.

Robinete propriu-zise nu existau. Apa din apeducte distribuită la fântânile publice (sau private) curgea fără încetare. De unde – necesitatea rezervoarelor sau a „castelelor de apă", construite din zidărie. Către 1515 apar și primele supape la conductele de plumb, precum și un sistem de flotoare.

---

1 Cu ocazia acestei restaurări a fost construită și pitorească Fontana Trevi. După restaurare, debitul apeductul *Virgo* era de 63.000 metri cubi de apă pe zi.

URBANISTICA

Orașele medievale erau în general organizate pe baza unei scheme de tip central, dominată de catedrală. Străzile principale convergeau spre catedrală, situată în centrul unei piețe, având de jur-împrejur un amplu spațiu liber care era menit să-i accentueze măreția. – În epoca Renașterii, însă, structura centrală urbană va fi realizată pe baze diferite: nu cea a poziției centrale pe care o deținuse catedrala, ci pornind de la alte exigențe, exclusiv laice, legate de controlul militar și de prezența edificiilor puterii politico-administrative a orașului. În acord cu evoluția vieții politice, prezența centrală în planul urban a palatului regal sau princiar ilustra prevalența autorității politice laice absolute, în dauna autorității temporale a Bisericii. Pe de altă parte, rețeaua stradală va fi astfel orientată încât, în caz de atac sau de asediu, să asigure o deplasare cât mai ușoară și mai rapidă a trupelor la zidurile de apărare ale orașului.

În liniile și tendințele ei esențiale, urbanistica Renașterii a parcurs două faze principale. Orașele secolului al XV-lea se caracterizează acum printr-o raționalizare a orașului medieval, prin inovații și restructurări parțiale în ce privește atât străzile și piețele, cât și edificiile private. Aceasta, pentru că „orașul existent reprezenta o realitate încă validă, care nu era necesar să fie înlocuită, ci doar modificată"[1]. În schimb, în secolul al XVI-lea noile tendințe se exprimă printr-o concepție unitară a organismului urban și prin căutarea unor efecte de contrast între acesta și ambianța naturală înconjurătoare. Iar spre sfârșitul perioadei, modelele urmate vor sta sub influența tratatului lui Vitruvius și a exemplului castrului roman. Se operează acum o *descentrare* – în sensul dispersiunii unor edificii publice, sedii ale unor centre de putere: o structură urbanistică de tip policentric.

În prima sa fază (sec. XV) orașul apare așadar în diverse zone-cartiere, gravitând în jurul mai multor centre (catedrala, palatul Căpitanului Poporului, palatul *del Podestà*, palatul principelui). O împărțire care avea la bază și motivul de ordin politic: în felul acesta divizat orașul (remarcă L. B. Alberti), populația putea fi mai ușor controlată și mai ușor puteau fi reprimate eventualele mișcări populare. Marele arhitect urbanist releva și necesitatea unei corespon-

1 Giorgio Simoncini (vd. *Bibliografia*).

denţe armonioase dintre mediul urban şi ambianţa naturală. Zidurile şi turnurile fortificaţiilor – care trebuie trasate în raport cu configuraţia terenului – să nu separe strident, să nu izoleze oraşul de natură. (Este perioada în care şi pictorii îşi îndreaptă tot mai mult atenţia spre peisaj). Şi tot Alberti susţine – date fiind suprafeţele rămase disponibile din interiorul zidului de incintă – oportunitatea ca şi aceste mici terenuri cultivabile să fie inserate în perimetrul oraşului: nu numai dintr-un motiv economic, ci şi estetic.

În această primă fază deci era vorba, cum spuneam, de o transformare, de o raţionalizare a vechiului oraş medieval (care va subzista până în primii ani ai secolului al XIX-lea). Urbanistica medievală preferase tipul de oraş circular, cu şirurile de case dispuse în cercuri concentrice: o alegere motivată de ideea că o asemenea formă evita diviziunea şi discordiile dintre locuitori, şi totodată stabilea distanţe egale până la zidul de apărare al oraşului. Spre sfârşitul secolului al XV-lea un astfel de plan circular se dovedise inadecvat exigenţelor practice. În schimb noua schemă propusă, de oraş închis între ziduri de incintă de forma poligonală regulată, răspundea unor noi exigenţe practice, naturale şi militare[1]. Reţeaua stradală era de obicei ortogonală; străzile rectilinii se întretăiau urmând modelul unui castru roman, formând unghiuri drepte, – spre deosebire de cele înguste, sinuoase, oferind o perspectivă redusă. În Evul Mediu, activităţile negustoreşti şi artizanale erau cantonate în străzi anumite, separate; în sec. XV meşteşugarii şi negustorii mai modeşti îşi găsesc locul pe străzile secundare sau periferice; cei mai bogaţi – pe străzile principale. Străzile aşadar erau diferite în raport cu dezvoltarea comerţului şi cu nevoile de apărare[2]. Leonardo da Vinci, Filarete şi alţii propuneau străzi principale rectilinii, mărginite de portice, şi de o lărgime proporţională cu înălţimea generală a caselor (care, către 1480, poate fi apreciată a fi fost de circa 12 m). În fine, arhitecţii urbanişti recomandau direcţionarea unei străzi spre un monument, religios sau profan.

1 Asemenea planuri ortogonale au fost concepute (şi adesori realizate) de cei mai mari arhitecţi urbanişti ai timpului, – ca L. B. Alberti, Filiarete, Giorgio di Martini, B. Peruzzi, Fr. de Marchi, D. Barbaro, P. Cataneo, G. Vasari cel Tânăr, Fra Giocondo da Verona, ş. a.

2 În 1475, Ferrante, regele Neapolului, releva că străzile înguste reprezentau un pericol pentru stat – atât pentru deplasarea trupelor spre zidurile de apărare, cât şi pentru intervenţia autorităţii în cazul unor mişcări populare. Alberti îşi justifică preferinţa pentru străzile înguste – chiar şi din motive de apărare – numai în cazul oraşelor mici.

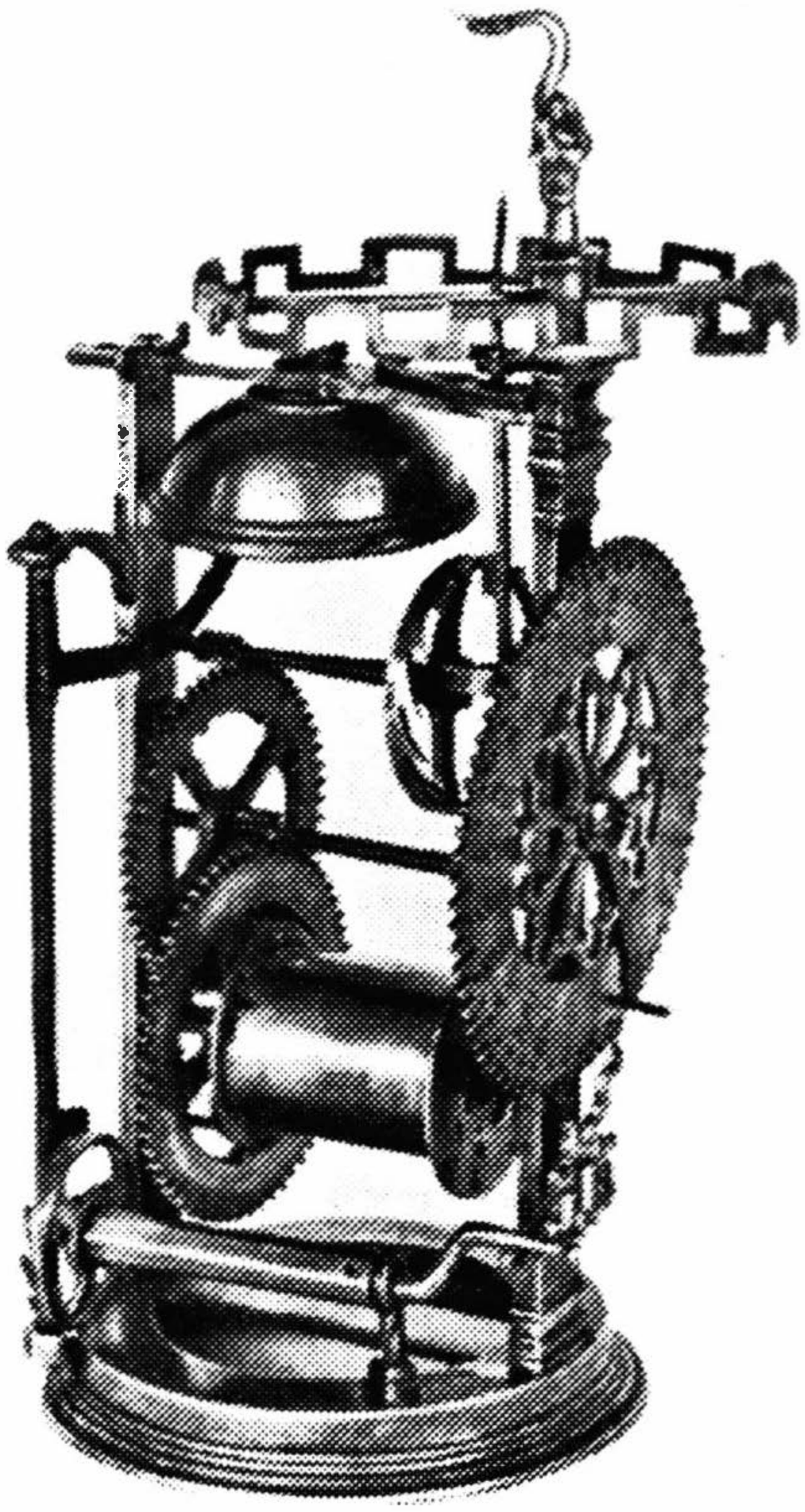

Orologiu-deşteptător dintr-o mănăstire italiană din sec. XV. -
Muzeul de Ştiinţe, Londra.

Oraşul întreg era centrat pe o piaţă principală, – aşa după cum cartierele trebuiau să aibă câte o piaţă secundară. Piaţa principală era centrul administrativ, politic, economic şi religios. Preodomina gustul pentru regularitatea geometrică a spaţiului. În acest sens, majoritatea teoreticienilor urbanişti (precum şi cele mai multe reprezentări din pictura epocii) se pronunţau pentru piaţa *închisă*: o formă sugerată, influenţată de *atrium*-ul bazilicelor romanice şi de curţile interioare (*chiostri*) ale mănăstirilor de acelaşi stil. Arhitecţii urbanişti ai Renaşterii au teoretizat şi au operat efectiv o *dilatare* spaţială, realizând efecte de profunzime de obicei prin crearea porticelor, pe cât posibil de jur-împrejurul pieţei. Cu toţii au recomandat folosirea porticelor în scopuri comerciale, pentru desfacerea mărfurilor. Esteticul se îmbina cu practicul. (Adeseori un edificiu special destinat acestui scop şi plasat în piaţa centrală era chiar o *Loggia del Mercato*).

În același sens al funcționalității urmărite de urbaniști, interesant de observat este și faptul că, pentru a nu împiedica desfășurarea activităților comerciale sau reuniunilor cetățenilor orașului, elementele decorative – o statuie, o fântână, – nu erau plasate niciodată în centrul geometric al pieței, ci totdeauna lateral: statuia lui Gattamelata din piața domului din Padova, cea a lui Colleoni din piața SS. Giovanni e Paolo din Veneția, sau statuia lui David de Michelangelo din Piața Signoriei din Florența.

A doua principală etapă a urbanisticii Renașterii începe, *grosso modo*, în secolul al XVI-lea.

Dacă în Evul Mediu prevalase tendința de-a rezolva problemele orașului într-un mod programatic (orice intervenție urbanistică fiind strict limitată local, iar nu în baza unui plan unitar de ansamblu), începând din jurul anului 1450 intervențiile în structura urbanistică sunt concepute într-un mod coordonat, coerent, organic, raportat la ambianță și potrivit unui program de ansamblu stabilit în prealabil. Se introduce acum noțiunea de „program", fără a mai lăsa loc arbitrarului individual; casele trebuiau să fie aliniate, să aibă toate o înălțime determinată, proporțională cu lărgimea străzilor și a piețelor adiacente. – Este ca și cum, paralel cu ideea filosofică despre om ca „microcosm", s-ar căuta să se impună acum și ideea unui „oraș microcosm": ca locul care rezumă și în care se pot desfășura toate formele și planurile vieții – individuale și colective, materiale și spirituale, sociale și politice, practice și estetice.

Odată cu noul climat politic determinat de instaurarea senioriilor și principatelor, artiștii și arhitecții se adresează unei categorii mai pretențioase, își caută protectori și comanditari ambițioși, bogați, puternici și cu un gust mai rafinat. Noile schimbări au determinat și o modificare de atitudine din partea arhitecților: interesul lor este prevalent de ordin formal și tehnic, rolul pe care și-l asumă este de-a ilustra puterea seniorului, a principelui; structura urbanistică așa cum o concep ei este centrată pe palatul principelui; nu mai sunt doar aliați, ci subordonați principelui, devenind ei înșiși curteni.

În secolul anterior organizarea urbanistică avea la bază soluții unice, nerepetabile; acum însă, tendința urbanistică generală pornea de la soluții valabile pentru mai multe cazuri, ținându-se seama de specializarea unui oraș în raport cu funcțiile sale specifice – de oraș comercial, de centru militar, de oraș de reședință a principelui, ș. a.

m. d. Deci – adoptarea unor criterii obiective și stabile. Or, caracterul *obiectiv* al criteriului adoptat era garantat de autoritatea indiscutabilă și de prestigiu a modelului stabilit de antici. Drept care, tipologiile urbanistice – fie cea cu străzi radiale, fie cea pe baza schemei cu străzi ortogonale – se considerau a fi interpretări ale textului lui Vitruvius. Obiectivitatea criteriului urbanistic era garantată și de adoptarea formelor geometrice: străzi și axe stradale rectilinii, perimetre de formă regulată (pătrate, triunghiulare, paralelogramice, trapezoidale). Garanția valabilității obiective era dată de un număr și de figura geometrică pură.

Schema stradală putea fi ori radială ori ortogonală. Străzile puteau avea, simultan, destinații multiple: marele arhitect Palladio le considera ca locuri posibile de întâlniri publice; sau, ca putând adăposti edificii reprezentative (biserici, palate) – care până acum își găsiseră locul numai în piețe. Palladio mai recomandă și o diferențiere a străzilor după regiunile în care sunt situate orașele: în regiunile reci – străzi lungi și largi; în cele calde – străzi înguste și case înalte. – Un alt element urbanistic caracteristic secolului al XVI-lea este centrarea perspectivei unei străzi asupra unui edificiu impunător, construit ca fundal; ori, asupra unor monumente celebrative sau decorative (statui, fântâni, obeliscuri).

S-a schimbat acum și însăși concepția despre piață. În locul unor piețe specializate pe diferite funcții (guvernative, economice, de cult), Palladio preconizează „*una principalissima*" care să le reunească (după cum propusese și Vitruvius) pe toate: „în care să fie reunite la un loc palatul principelui sau al Senioriei /.../, monetăria și trezoreria care să adăpostească banul public, precum și închisoarea orașului"; cu alte cuvinte, să includă aici și edificiul în care își avea sediul administrarea justiției. Cât privește piețele secundare, acestea rămâneau monofuncționale (și dezvoltându-se în raport cu un singur edificiu). Dar, fie că rămânea subordonată planului global al orașului, fie că ajungea să aibă o autonomie formală, piața era concepută ca un „microcosm" urban, concentrând într-însa edificiile reprezentative pentru toate funcțiile indispensabile ce caracterizau întregul oraș.

În multe orașe, spațiile rămase libere prin distrugerea unor palate senioriale în timpul dezordinilor politice interne au fost transformate în piețe publice (care, în Italia, căutau să reproducă forurile imperiale). În secolul al XVI-lea, în sistematizarea urbană s-a impus practica expropierii caselor din jur în vederea construirii

unor edificii publice sau a unor artere importante[1]. Peste tot se manifesta tendința spre ordine și regularitate urbanistică. Adeseori planul și desenul fațadei noilor construcții trebuia supus aprobării autorităților comunale. În scopul înfrumusețării orașului cu edificii impunătoare se impune în acest secol și principiul ca cel ce voia să-și construiască un palat, să-și poată constrânge vecinii să-i vândă casele lor, spre a le putea demola. Pe de altă parte, celor care își construiau palate (sau case mai impozante), sau și le reconstruiau pe cele vechi, li se făceau importante înlesniri sau scutiri temporare de taxe și impozite. – Pe lângă asemenea situații, penuria de locuințe a stimulat construcția unor mari și rentabile case de raport[2].

În fine, spre sfârșitul perioadei își găsește expresia conceptul – corespunzător conceptului filosofic de „utopie" – de „oraș ideal". Mari arhitecți urbaniști, ca L. B. Alberti, G. di Martini, Filarete sau Leonardo da Vinci, acceptaseră în linii mari tipul de societate a epocii, – propunerile lor fiind gândite în funcție de realități, de necesități funcționale și localizări ambientale precise, – nu abstracte, ci reale sau posibile. Dar în sec. XVI, odată cu instaurarea noii autorități politice, a principatelor, pentru arhitectul urbanist „singurul mod de-a evita ca arta să fie instrumentalizată de principe în sens politic era acela de a-și afirma autonomia, refuzând concepția potrivit căreia arta sa ar putea exprima conținuturi sociale sau politice" (S. Simoncini).

Dintr-o astfel de atitudine utopică, de fugă de realitate a rezultat conceptul de „oraș utopic", de „oraș ideal". Schema unui asemenea oraș era de tip central, fie de o formă pătrată, fie circulară; și având o organizare stradală ortogonală (prima) sau radială (a doua). Autorii de „utopii"[3] le considerau pe cele de primul tip ca fiind apte a fi guvernate de o ierarhie laică; pe cele de al doilea tip – de o autoritate religioasă. În ambele cazuri era evidentă intenția de-a stabili un

1 „Sub papa Paul III, în vederea sosirii la Roma a lui Carol Quintul au fost dărâmate 200 de case și câteva biserici, pentru a sistematiza strada triumfală; alte biserici au fost dărâmate în 1536" (Fr. Cognasso).

2 După ce Cosimo dei Medici a cumpărat și a dărâmat casele mici din zonă pentru a construi palatul Pitti, în 1462 senioria Florenței a autorizat banca de credit comunală să cumpere casele sărăcăcioase pentru a fi demolate și să acorde celor ce dispuneau de capital un credit avantajos pentru a construi case populare.

3 Th. Morus, Fr. Patrizi, L. Zuccolo, Fr. Doni, L. Agostini: toți din sec. XVI; cărora în secolul următor li se adaugă Tommaso Campanella.

număr limitat de locuitori (Th. Morus – la 6.000 de familii) și de-a izola funcțiile orașului în arii distincte ale spațiului urban.

Cronologic, primul arhitect urbanist care abordează tema „orașului ideal" este L. B. Alberti; opera sa *De re aedificatoria*, scrisă în 1452, va fi publicată numai în 1485. Propunerea lui Alberti are în vedere – în alegerea atentă a teritoriului – considerente de ordinul igienei, strategice-defensive, politice și comerciale; rețele de străzi interne și exterioare, repartiția în zone, raportul dintre oraș și teritoriul rural din jur; subdiviziunea edificiilor din toate zonele în edificii publice și private, cu funcționalitatea lor precisă; în fine, o atenție constantă acordată ornamentării, și proporțiilor edificiilor, străzilor, piețelor. – *Trattato di architettura*, scris de Antonio di Pietro Averlino (zis Filarete), în formă de dialog, este dedicat aproape în întregime fundării și descrierii orașului ideal Sforziada; cu numeroase divagații narative, științifice, mitologice, polemice, fantastice, în care sunt evidente și preocupările simbolistice sau astrologice. Schema de bază a acestui organism urban este stelară, cu străzi radiale, cu o evidentă atenție acordată realității, problemelor sociale și celor de ordin estetic. În general, însă, la Filarete structura rămâne destul de confuză.

În schimb, *Tratatele de arhitectură, inginerie și artă militară* (către 1480) ale lui Francesco di Giorgio Martini propun un „oraș ideal" cu semnificație antropomorfică, adică modelat după forma și funcțiile corpului omenesc. Fiecare element al unui asemenea oraș

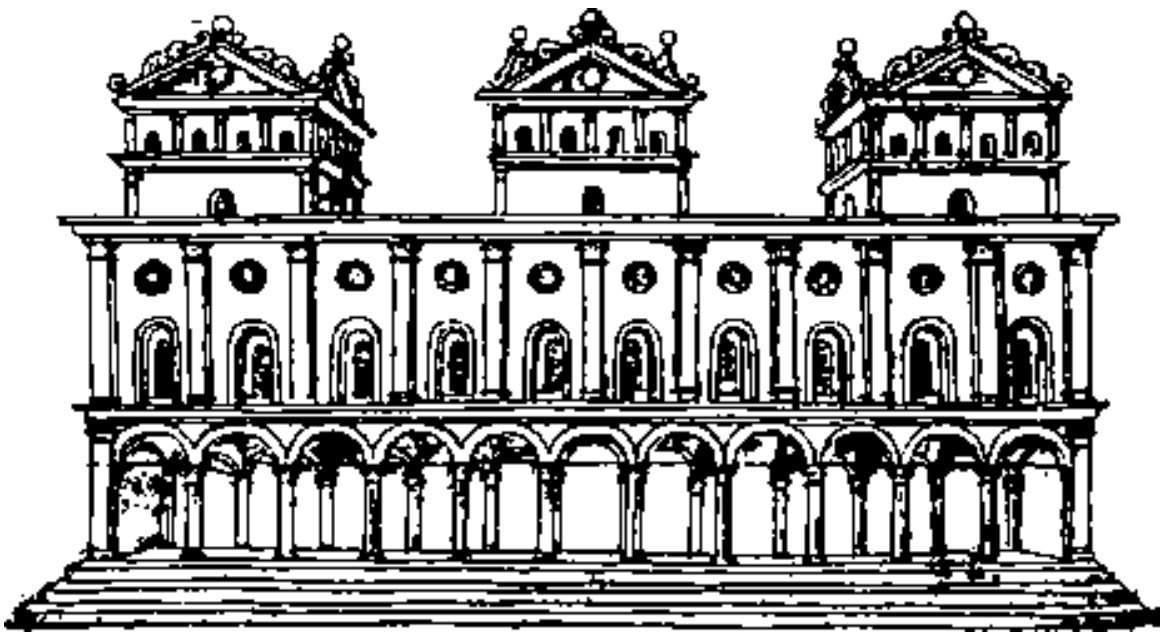

Desenul unui palat pentru orașul ideal Sforzinda.
Din *Tratatul de arhitectură* al lui Filarete (m. 1470).

își are o corespondență precisă cu principalele părți ale corpului uman: piața corespunde stomacului, catedrala – inimii, fortăreața – capului, etc. Orașul deci devine un simbol al echivalenței microcosm = macrocosm. Ca plan, nucleul generator este piața principală, cu toate serviciile publice și comerciale; pieţele secundare deservesc fiecare propriul său cartier.

Leonardo da Vinci, dimpotrivă: schițează un plan urbanistic esențialmente practic, deloc utopic; condiționat de natura teritoriului, supus unei planificări funcționale – după cum rezultă din manuscrisele rămase. (Cercetările lui însă nu au fost sistematice). În vederea (probabil) a unei posibile restructurări a Milanului, propunerile lui merg în direcția descentralizării aglomerației urbane, prevăzând crearea unor orașe-satelit; în timp ce rețeaua canalelor, din interiorul și din exteriorul orașului, urmau să asigure un trafic ameliorat. – Schițele fugare ale lui Leonardo imaginează și un oraș cu un dublu nivel, deservit de străzi suprapuse – explicând: „Pe străzile de sus nu trebuie să meargă care și nici alte lucruri asemănătare, – dimpotrivă: să fie numai pentru nobili (*gentili uomini*); pe cele de jos trebuie să circule carele și alte încărcături, spre folosul și trebuința poporului"[1].

Proiectele privind „orașul ideal" erau legate de problema fortificației urbane, și adeseori chiar subordonate acesteia. Albrecht Dürer însuși dedică o remarcabilă lucrare acestor probleme[2]. În felul acesta, „orașul ideal" este conceput ca un mijloc, ca un instrument de apărare a principelui; cu atât mai mult cu cât în secolul al XVI-lea nu se face o distincție categorică între arhitectura civilă și cea militară. Ultima, era practicată și de nume dintre cele mai ilustre ale arhitecturii civile – Sangallo, Peruzzi, Sanmicheli, sau Michelangelo.

TRANSPORTURILE TERESTE

Nu numai transporturile interurbane erau grav handicapate de starea lamentabilă a drumurilor, ci și în orașe circulația vehicolelor era îngreunată din același motiv. Măsurile luate în sensul remedierii

1 Dintre realizările efective ale schemelor unor asemenea „orașe ideale" – azi, devenite centre de interes turistic – amintim cel puțin două: localitatea Grammichele, în provincia Cattania (sec. XVII) și îndeosebi pitoreasca Palmanova, de lângă Udine, oraș construit după planul lui Buonaiuto Larini (sec. XVI).

2 „Instrucțiuni privind fortificarea orașelor, cetăților și târgurilor" (*Etliche Underricht zu Befestigung der Stett Schloss und Flecken*), Nürnberg, 1527.

acestor neajunsuri au fost foarte rare, cu totul insuficiente și chiar repede abandonate. La Paris, la începutul secolului al XIII-lea regele Filip August ordonase pavimentarea străzilor centrale; trei secole mai târziu, Ludovic XII ordonă (în 1515) ca proprietarii caselor din capitala țării să-și pavimenteze porțiunea lor de stradă. Dispoziția a întâmpinat însă o puternică opoziție. Situația s-a mai ameliorat odată cu constituirea primei corporații de pavatori și cu specificarea naturii lespezilor de pavaj ce trebuiau folosite; în felul acesta pavarea străzilor a devenit o lucrare de interes public, lăsată în sarcina colectivității. Încât, începând chiar de la sfârșitul secolului al XV-lea s-au pavimentat străzi întregi în orașele mai mari din Italia, Franța, Olanda și Anglia.

În afara căruțelor cu două sau cu patru roți, în orașe apare trăsura. În 1550, la Paris erau numai trei trăsuri. La Londra prima trăsură își face apariția în 1555[1]. Dar marile probleme pe care le-a rezolvat secolul al XVI-lea au fost: cea a punții din față mobile, cea a suspensiei, precum și un sistem eficace pentru protecția roților.

Adevărata punte din fața mobilă a fost adoptată de artilerie abia la începutul secolului. (Un desen remarcabil de Dürer datează din 1518). Căruțele cu patru roți și trăsurile puteau acum să întoarcă cu ușurință: fapt deosebit de important atât pentru ocolirea unui obstacol, cât și pentru creșterea vitezei transportului. – Lipsa suspensiilor constituia o problemă gravă nu numai pentru comoditatea călătorilor, ci și pentru căruțe înseși – care, din cauza drumurilor proaste, se dislocau ușor. Soluția a fost căutată mai întâi folosindu-se lanțuri sau chingi de suspensie. (Primul desen cunoscut de acest fel este din 1405). Pe la mijlocul secolului al XVI-lea acestea erau atașate nu direct de corpul trăsurii, de un cadru al vechicolului, ci prin resorturi fixate de acest cadru (după cum atestă desenul dintr-un manuscris german din 1568). Leonardo da Vinci descrie pentru prima dată acest sistem de suspensie, perfecționat apoi de G. Cardano (m. 1576), sistem care îi poartă numele. – În fine, la aceeași dată apar și roțile cu cercuri de fier trase la cald; cu toate aceste, mai continuă încă să fie folosite, în locul cercului continuu de fier, plăci mici de fier bătute în cuie[2].

1 Dar 80 de ani mai târziu, în Anglia circulau peste 3.400 de trăsuri. – În 1630 apar primele trăsuri închise și cu geamuri de sticlă; iar în 1670, primele trăsuri cu arcuri de oțel.

2 Cercurile de fier însă avariau pavajul din oraș, din lespezi de piatră mai friabilă; încât la Londra Parlamentul a interzis mult timp să fie folosite.

Aceste inovații și invenții vor permite organizarea unor servicii de transporturi publice tereste; dar aceasta – numai în secolul al XVII-lea. Deocamdată, mai este de semnalat o inovație care va trece neobservată, dar care era destinată să revoluționeze transporturile: instalarea primelor șine de lemn, în Anglia, pentru vagonetele care transportau până la fluviul Trent cărbunele extras din minele din Wollaton. (Pe distanțe mici, un asemenea sistem de transport funcționa, cum am văzut, și în galeriile unor mine).

CONSTRUCȚIILE NAVALE

Galera, antica navă cu vâsle (uneori și cu un arbore cu o velă pătrată) și-a continuat existența, cu unele modificări, timp de cel puțin două milenii, – până în secolul al XVIII-lea. Joasă la apă, cu bordul de circa un metru de la linia de plutire, cu pescajul de aproape doi metri, deplasamentul de până la 200 tone, lungimea până la 50 – 55 m, cu scheletul transversal format chiar din 84 de coaste, galera avea o punte continuă de la provă la pupă, cu câte 26 – 30 de vâslași la fiecare bord[1]. Până în sec. XV – când apare cârma fixată la pupă și susținută în etambou[2] – galera era dirijată de cârmele laterale, două rame manevrate de o parte și de alta a navei. Pe vreme rea, galera nu ținea marea, oricât de mare efort ar fi făcut vâslașii.

Până în sec. XVI-lea nu existau nave speciale de luptă; orice navă, comercială sau de transport, era echipată *ad hoc* cu mijloacele de război. Până la apariția artileriei navale (în sec. XVI), arma principală a unei galere era catapulta: din cauza spațiului disponibil, ocupat aproape în întregime de vâslași, galera nu putea fi dotată decât cu foarte puține tunuri – și care nu puteau fi plasate lateral, ci numai la provă și la pupă. În timpul luptei, mulți dintre vâslași lăsau ramele și, înarmați, luptau pe punte. Bătălia se dădea prin abordaj[3]:

1 Dar la galerele lungi, 120 – 128 de oameni trăgeau la vâsle, câte 4 – 5 la o vâslă; o vâslă „având până la 300 kg, la o lungime de 12 m; iar pentru echilibrare, mânerul ei era încărcat cu greutăți de plumb" (B. Kozlowski).

2 Arbore cu velă – catarg cu pânză; bord – partea laterală a navei; pescaj – adâncimea de cufundare în apă, până la linia de plutire a navei; deplasament – greutatea volumului de apă dislocuit de navă (deplasamentul se exprimă în tone metrice); provă (proră), pupă – partea dinainte, respectiv partea de dinapoi a navei; etambou – partea terminală spre pupă; chila – grinda solidă și lungă de lemn fixată longitudinal pe fundul navei și constituind elementul de bază al osaturii navei.

3 Manevră de luptă constând în alipirea bord la bord a unei nave de alta, pentru a o lua cu asalt.

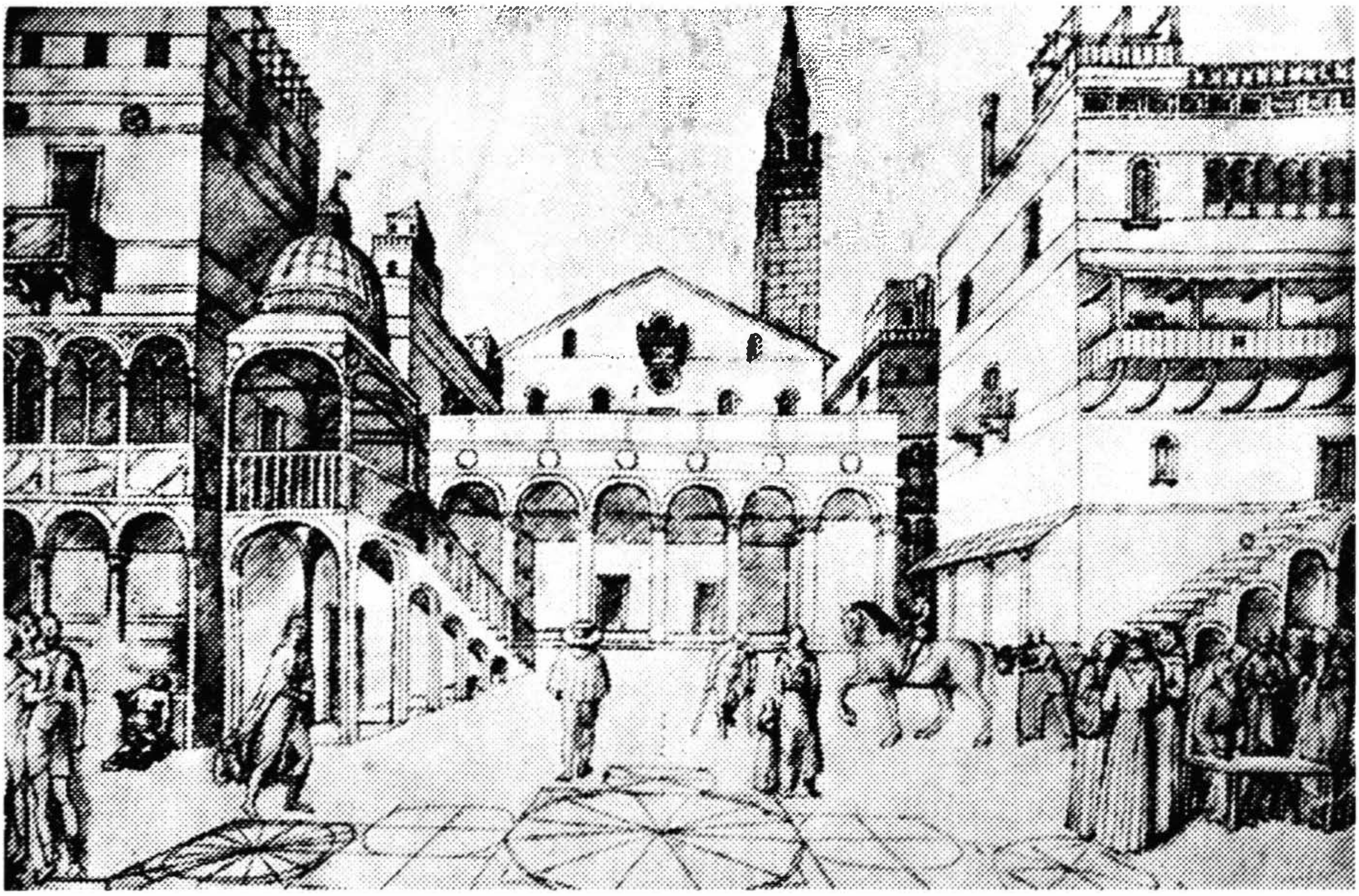

O piață venețiană. Desen de Jacopo Bellini. – Paris, Louvre.

corabia adversă era invadată și începea lupta corp la corp – ca pe uscat. (Tactica abordajului a continuat și după instalarea unor tunuri la bord). Galera era prevăzută și cu un pinten metalic, ascuțit, montat la prova și sub nivelul apei, care izbind nava adversă îi producea spărturi fatale. Ca putere de foc, galera de luptă din sec. XVI putea avea la provă între 3–6 tunuri (tot atâtea erau și la pupă), ale căror proiectile cântăreau între 10–15 kg.

Cum navele cu pânze (veliere) își afirmaseră avantajele încă din secolul al XV-lea, italienii au început să construiască nave care să îmbine soliditatea galerei cu viteza sporită a velierelor care foloseau și forța de propulsie a vântului. Rezultatul acestei combinații a fost *galeasa*, – în genere lungă de 55 m și lată de 10 m, având de obicei trei catarge și un bompres[1]. Dar galeasele cele mai mari, cele comerciale, aveau o lungime de 70 m, o lățime de 16, ramele de 20 m, un deplasament de 1.000 tone și un echipaj care putea ajunge până la o mie de oameni! Galeasa de război era înarmată cu 40 de tunuri de bronz, plasate la provă, la pupă și la centru.

Ultimul stat care a renunțat (în 1745) la tipul acesta de navă, galeasa, greu de manevrat și foarte costisitoare (necesitând în mod

1 Catargul mult înclinat, fixat în prelungirea chilei, spre provă.

obișnuit cam 500 de oameni) și care a preferat velierele a fost Veneția. Dar în bătălia de la Lepanto (1571), considerată de istorici ca „ultima mare luptă a galerelor", victoria s-a datorat în cea mai mare parte galeaselor[1].

Cu viteza lor superioară velierele propulsate exclusiv de forța vântului se adaptează incomparabil mai bine funcțiilor de cursă lungă și exigențelor de luptă. Flotele occidentale – ale Spaniei, Portugaliei, apoi ale Franței, Angliei, Olandei, – le-au adoptat chiar din sec. XV și din ce în ce mai mult în următoarele trei secole. Având flancurile libere (spre deosebire de galere) velierele puteau ușor instala aici numeroase tunuri[2]. Către 1500 tunurile au fost instalate sub punte, folosindu-se în acest scop deschideri speciale (saborduri) practicate în borduri. În felul acesta, în luptele navale velierele se așezau în șir una în urma celeilalte: de unde denumirea de „nave de linie" iar tactica – în „linie de șir".

Principalele tipuri de veliere, folosite în scopuri atât comerciale cât și militare, erau caravela și galionul.

Realizată pe la mijlocul secolului al XVI-lea de constructorii navali din Portugalia cu sprijinul lui Henric Navigatorul, caravela avea la început numai pânze triunghiulare. De origine arabă (deși este denumită în mod obișnuit „velă latină"), vela triunghiulară prezenta marele avantaj că o anumită dispoziție a sa pe arboradă[3], precum și manevrarea sa abilă permitea o perfectă navigație „în volte"; adică, prin manevre de giratie care să permită schimbarea direcției și o înaintare a navei spre punctul dorit chiar și împotriva vântului. (În schimb, e adevărat că operațiile de direcționare, de întindere și de înfășurare a velelor, erau foarte grele). Pe lângă astfel de vele și cele două până la patru catarge cu vergi transversale foarte lungi, caravela mai era dotată și cu pupă rotativă inclusă în etambou. (Deși nava, cu o velatură atât de complexă și cu o suprafață

1 Iar în Nord – „galera sfârșește printr-o apoteoză: a fost principala navă folosită în Marea Bătălie din anul 1714 dintre ruși și suedezi, desfășurată sub ochii lui Petru cel Mare" (Ion A. Manoliu). – Sfârșitul i-a fost hotărât de puterea sa de foc prea redusă, de imposibilitatea de-a naviga și de incapacitatea de-a încărca mult: ceea ce o făcea nerentabilă din punct de vedere comercial.

2 Se pare că prima bătălie navală în care s-au folosit tunurile a fost cea dintre francezi și olandezi din 1338. Proiectilele erau simple sfere de metal. „Pentru a avea și un efect incendiar, ghiulelele, care nu distrugeau decât prin lovire, erau încălzite uneori până la roșu" (*Idem*).

3 Totalitatea catargelor și vergilor (bare fixate transversal pe un catarg pentru a susține velele pătrate).

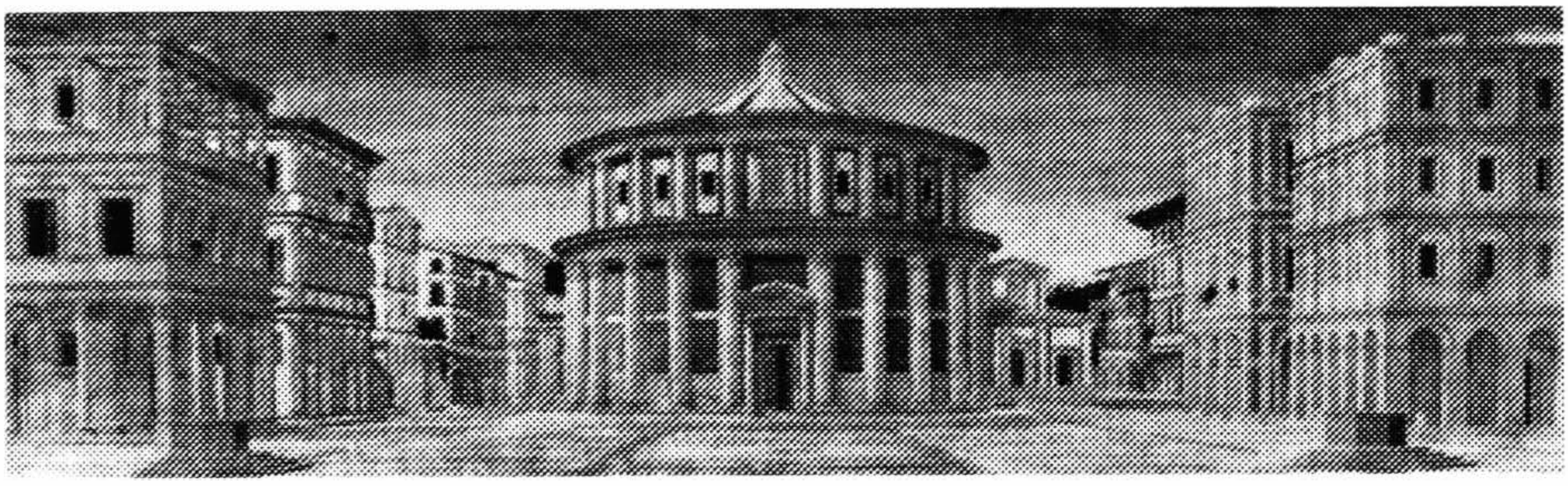

Picro della Francesca (sau Luciano Laurana):
studiu prospectic al unui oraş ideal. – Muzeul din Urbino.

considerabilă – necesitând manevre complicate, dificile şi repetate – asculta mai mult de vânt decât de timonier!). – Ca viteză, din documentele timpului reiese că în mod obişnuit aceste caravele navigau contra vântului cu 3 mile marine pe oră; iar cu vânt puternic din pupă, cu 18, 50 mile[1].

În secolul al XVI-lea tipul cel mai răspândit de velier şi cel mai tipic atât ca navă de transport cât şi ca navă de război era galionul. Acesta avea o capacitate de încărcare deosebit de mare, avea bordurile înalte, catargele de asemenea[2] şi mai multe punţi. Pe puntea superioară se înălţau „castelele", impunătoare, construcţii servind ca turnuri de observaţie dar putând fi înzestrate şi cu tunuri mici, foarte eficiente în cazul unei încercări de abordare a navei. Ca navă comercială, galionul genovez de tipul *grimaldo* putea transporta 2.500 tone de cereale, înarmat fiind şi cu redutabile piese de artilerie.

Nave mult mai perfecţionate tehnic şi cu mult mai mari decât caravelele, galioanele aveau de regulă trei catarge (uneori şi patru); cele mai mari aveau şi vele pătrate, pe lângă cele triunghiulare. Ca nave comerciale, galioanele spaniole şi portugheze deţineau, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, locul preponderent în navigaţia oceanică. Totodată, puteau fi uşor adaptate şi ca nave de război. (Dealtminteri, întotdeauna înarmate cu piese de artilerie erau şi navele comerciale, pentru eventualitatea unui atac al piraţilor). Cel mai cunoscut galion de mare tonaj[3] – care a participat însă la o

1 O milă marină = 1.851, 85 m.

2 Galionul englez *Sovering of the Seas* („Suveranul mărilor"), construit în 1637, va avea 42 m lungime, 14 m lăţime, 15 m înălţime la chilă, 3 punţi, un deplasament de 1.500 tone şi 100 de tunuri; iar catargul mare, înalt de 134 m peste punte!

3 Perfect reprezentat şi cu toate detaliile tehnice de pictorul de curte al regelui Henric VIII al Angliei, Hans Holbein.

singură bătălie navală – era „Great Harry", construit în 1515 (și distrus de un incendiu în 1553). Avea un deplasament de 1.000 tone, 44 de tunuri grele în borduri și numeroase tunuri mici în cele două castele; echipajul era format din 750 de oameni (399 de soldați, 301 marinari și 50 de tunari).

Regele Franței Francisc I, în ambiția de a-l depăși pe Henric VIII, în timpul domniei căruia se construise „Great Harry", a ordonat construcția (care a durat 12 ani) giganticului galion „Grande Françoise", cu 5 catarge, putând transporta 1.500 de oameni, – în același timp având instalate la bord (pe lângă piesele de artilerie) și o moară, o forjă, o capelă, un teren pentru jocul cu mingea... Dar îndată după lansare, surprinsă fiind de o furtună, ambițioasa și greoaia „Grande Françoise" a eșuat pe un banc de nisip...

CHIMIA TEHNICĂ

Lucrările de chimie tehnică publicate în secolul al XVI-lea pot fi considerate punctul de plecare al chimiei industriale. După *Bergwerkbüchlein*, apărută în 1510 și consacrată în mod deosebit geologiei și mineralogiei, *Probierbüchlein*, – operă redactată deci de asemenea într-o limbă națională – „aduce o cantitate de informații privind diferite experiențe chimice, introduce concepte cantitative și se folosește pe larg de balanță" (Aldo Gaudiano).

De la pirotechnia (1540) a lui V. Biringuccio trata, cum am văzut, despre toate metalele cunoscute la acea dată, metalurgie și aliajele lor, despre mineralele conținând zinc, cobalt, mangan, ș. a., precum și despre diverse materiale și produși chimici folosiți pentru bombe, petarde, etc. „Biringuccio este printre cei dintâi care semnalează că plumbul în timpul calcinării în aer își sporește densitatea (până la 8 – 10%), dar cauza o atribuie unui spor de densitate datorat eliminării părților de apă și aer din porozitatea sa. Meritul său principal constă în a interpreta procesele chimice nu pe baza unor nebuloase abstracții alchimiste, ci a unor date experimentale"[1]. – În același an a fost publicată și *Plichto de l'arte de'tentori*, de G. Ventura Rossetti, tratând despre coloranți pentru diferite fibre textile, despre mordanți, ș. a.

În amintita mai sus *De natura fossilium*, a părintelui mineralogiei Agricola se vorbește și despre petrol și acidul conținut în ambră,

1 *Idem.* – „El însă este un empirist, și deci nu poate fi considerat un pionier al metodei experimentale".

chihlimbar. Iar în *Li tre libri dell'arte del vasaio* a lui C. Piccolpasso (m. 1579) se dau multe rețete privind diverse tipuri de ceramică și îndeosebi despre smalțurile colorate. – În Germania, interesul pentru chimie își are marele reprezentant în Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, m. 1541), fondatorul unei noi școli de chimie, care a avut o notabilă influență asupra dezvoltării tehnicii distilării.

Progresele industriei chimice au fost considerabil favorizate de ameliorarea calității sticlei și emailurilor; ameliorare grație căreia alchimiștii puteau lucra în condiții mult mai bune cu materiale rezistente și cu corozivi tari, cum erau acizii puternici. În felul acesta au fost produse articole de laborator superioare, eliminându-se progresiv cele din cositor.

ȘCOALA GERMANĂ ȘI ȘCOALA ITALIANĂ DE TEHNOLOGIE

Încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea în Germania se observă un notabil reviriment al gândirii tehnice. Procesul se accentuează în secolul următor, mai ales în regiunea meridională a țării, când într-o mulțime de manuscrise apar numeroase desene de diferite mașini. Prima mare figură a tehnologiei renascentiste germane este inginerul militar Konrad Kyeser (1366-m. după 1405), autorul lucrării de imens succes *Bellifortis*.

Manuscrisul conține capitole descriind o surprinzătoare varietate de inovații și invenții (foarte probabil, toate ale autorului), – căruțe, elevatoare, dispozitive hidraulice, mașini de asediu, arme de foc, armament defensiv, focuri de artificii, diferite unelte de muncă. Kyeser schițează primele arme de foc portative (schițele de tunuri sunt încă primitive); aici își fac apariția culevrinele, arbaletele folosind proiectile incendiare (îndeosebi armele incendiare sunt abundent reprezentate). Apoi, invenții de inginerie civilă, poduri și punți prefabricate pentru trecerea râurilor sau a șanțurilor largi, tipuri variate de poduri rulante, flotante, pliante. Partea hidraulică este în general bine reprezentată: burdufuri umflate servind la traversarea râurilor, un fel de centuri de salvare, un model de echipament de scafandru dotat cu un tub pentru respirația sub apă. Fantezia, abundența de idei este cu totul unică pentru acea epocă. Și → o curiozitate prezentă în aceste desene: înfățișarea fantastică a unor figuri. Motive pentru care *Bellifortis* s-a bucurat de o răspândire

extraordinară, cunoscută fiind azi prin foarte numeroasele manuscrise transmise.

În schimb, într-un singur exemplar (datând din jurul anului 1430 și provenind din regiunea Boemiei) s-a păstrat până azi așa-numitul „Manuscris din timpul războiului husit", al unui autor anonim.

Predomină și aici preocupările de inginerie militară. Cele mai interesante desene însă sunt cele de ordin mai puțin strict militar; de pildă, mașina de găurit tuburi de lemn – de stejar, de ulm, de arin; cu specificarea că această mașină poate executa 15 tuburi pe zi, fiecare având o lungime de 18 picioare (circa 5, 50 m). Apoi, multe exemple de mori de vânt; sau, o mașină de șlefuit pietre dure; sau – desenul cel mai important, reprezentând un sistem de bielă-manivelă. Iar desenele unor mori de mână din acest manuscris sunt considerate a fi primele reprezentări ale acestui mecanism.

„Manuscrisul husit" pare a fi de o factură superioară celui al lui Kyeser. Este mai variat și de o deschidere de spirit superioară. „Principala sa bogăție constă de asemenea în aceste indicații scrise care arată că acum a fost depășit simplul stadiul al imaginației. Este vorba de mașini care au existat cu adevărat. Se simte aici practicianul, omul care începe să adune o documentație privind problemele meseriei sale și a cărui curiozitate arată că este mereu trează" (B. Gille).

În ansamblu privită, școala tehnologică germană a rămas prevalent o școală de inginerie militară. I-a lipsit acea deschidere de spirit, acea curiozitate universală ce caracterizează ingineria italiană a Renașterii. Spiritul tehnic italian este fundamental diferit de cel german. Inginerii italieni „sunt adevărați umaniști, artiști sau savanți care, dincolo de probleme particulare – dealtfel de interes mai larg decât cele ale germanilor, – caută soluții generale, explicații valabile, precum și mijloacele de a domina total noua lume ce li se oferea" (*Idem*). – Ceea ce surprinde mai întâi încă de la primul contact cu școala tehnologică italiană este fecunditatea extraordinară a imaginației.

Dintre reprezentanții primei generații a acestei școli[1], cel dintâi în ordine cronologică este Giacomo Fontana (m. cca 1455), preocu-

1 Contribuții în domeniile inginerici civile și militare și-au adus și Filippo Brunelleschi, L. B. Alberti, frații Giuliano și Antonio da Sangallo; dar care sunt celebri ca arhitecți.

Galeră florentină. Detaliu dintr-un tablou de Ercole de Roberti. – Pinacoteca, Pavia.

pat îndeosebi de probleme de hidrologie – fântâni, apeducte, – în rezolvarea cărora se servește în mod repetat de principiul sifonului. – Mai apropiat de școala germană este Marianus Jacobus, zis Taccola (m. înainte de 1458), autor cunoscut și de Leonardo da Vinci. În culegerile sale de note (titlul manuscrisului este *De machinis libri X*) Taccola dovedește o bună cunoaștere a posibilităților tehnice ale epocii sale. Este în primul rând un inginer militar – dar fără o originalitate deosebită. Mai dezvoltate în lucrarea sa sunt părțile tratând despre construcții maritime; sau despre pompe aspiratoare-respingătoare cu sistem de bielă-manivelă. De asemenea, se găsește aici una din primele reprezentări ale foalelor hidraulice. Unele dintre intuițiile și aplicațiile practice sunt de-a dreptul geniale. Astfel, se pare că Taccola a fost cel dintâi care a folosit pulberea pentru minarea fortificațiilor. – Aceleiași generații îi aparține Rodolfo Fioravanti, renumit tehnician și constructor (chemat la Moscova, a construit catedrala din Kremlin). În Italia s-a remarcat prin diferite

sistematizări hidraulice; precum și (în anul 1455 și următorul) prin ingenioase operații de deplasare a unor edificii, ca Torre di Magone din Bologna (înalt de 20 m); sau, ca turnul bisericii S. Biagio, din orașul Cento (lângă Ferrara).

Cel mai dotat și mai activ inginer italian al secolului al XV-lea a fost fără îndoială sienezul Francesco di Giorgio Martini (1439 – 1502), – pictor, sculptor și în special inginer militar. Marele său *Tratat de arhitectură civilă și militară* s-a păstrat în trei codice manuscrise; cel aflat în Bibliotheca Vaticana conține peste 300 de desene de mașini de război, aparate de ridicat greutăți, roți hidraulice, mori, etc. În caietul păstrat la Uffizi se găsesc alte 77 de schițe de mașinării diferite. Codicele din Bibliotheca Laurenziana (Florența), conținând un tratat de arhitectură, evidențiază interesul pentru sistemul corect redat de bielă-manivelă. Poate că nu toate aceste schițe și desene au fost realizate; dar toate demonstrează o fecunditate a imaginației și o diversitate de combinații mecanice nemaiîntâlnite până acum.

Constructor de fortărețe, Giorgio Martini pare însă a fi mai preocupat de ingineria civilă. În desenele lui caută să rezolve probleme de diguri, ecluze și amenajări portuare. Energia hidraulică este utilizată pentru a acționa nu numai mori, ci și foalele unui cuptor metalurgic; sau, pompele aspiratoare-respingătoare; sau, un joagăr. Apar aici proiecte de mori de vânt, de mori de măcinat (aproximativ 50 de desene). Insistent apar apoi problemele transmiterii și transformării mișcărilor, a unor angrenaje ce prezintă unele dificultăți, a variațiilor de viteză. Frecvent și corect este exploatat sistemul bielă-manivelă, deja larg utilizat la acea dată. Nu lipsesc nici problemele de lucrări în subteran, a puțurilor, tunelelor și galeriilor minelor. – Adeseori soluțiile sale sunt incomplete; dar remarcabile sunt interesul multilateral și căutările sale continui, chiar dacă nu sistematic conduse. Și, în același timp, atracția spre chestiuni teoretice ca, de pildă, problema clasică a măsurării de la sol a înălțimii unui turn. În fine, B. Gille observă că multe probleme și schițe de mașini ale lui Giorgio Martini au fost preluate de Leonardo da Vinci.

Un loc deosebit în tehnologia Renașterii îl ocupă *Le diverse et artificiose machine*, ale căpitanului Agostino Ramelli (1531 – 1590), inginer, umanist și filosof; lucrare în care figurează nu mai puțin de 110 mașini și mecanisme complicate, în special din domeniul hidraulicii. Printre acestea apar și descrierile sau desenele

a 20 de mori – de apă, de vânt, sau cu tracțiune animală. Sunt idei care își vor găsi o aplicație practică și în desenele lui Leonardo.

Să mai amintim în fine și pe Fausto Venanzio (1551 – 1617), tehnician dar și literat, cunoscător de limbi străine, pasionat de istorie și filosofie, – și unul dintre primii ingineri care folosește metalul în construcțiile podurilor de bronz, susținute de lanțuri. În schițele din lucrarea *Machinae novae*, Venanzio prezintă 54 de invenții proprii, însoțite de texte redactate în cinci limbi (latină, italiană, spaniolă, franceză și germană). Printre acestea se află o interesantă moară acționată de forța mareelor. Este schițată de asemenea și parașuta, – foarte probabil o reminiscență din desenele lui Leonardo: Venanzio fusese amic intim cu Giovanni Ambrogio Mazzenta, cel care deținuse un timp în posesia sa manuscrisele lui Leonardo (vd. *infra*).

LEONARDO DA VINCI, INGINER ȘI INVENTATOR

În scrisoarea adresată ducelui Milanului Ludovico Sforza spre a-și oferi serviciile, Leonardo da Vinci își dezvăluia în zece paragrafe problemele de tehnologie pe care le studiase și pe care era convins că le soluționase. Dealtfel, nenumăratele desene, schițe și explicații aflate în manuscrisele rămase de la el confirmă aceste afirmații. Textul scrisorii, deși limitându-se aproape exclusiv la domeniul ingineriei militare, indică varietatea cu totul neobișnuită a unor asemenea probleme și soluții:

„1. Dispun de un tip de poduri extrem de ușoare și de rezistente, adaptate pentru a fi transportate foarte ușor [...] și altele solide și rezistente la foc și în luptă, ușor de ridicat și de așezat. De asemenea, dispun de metode de ardere și distrugere a acelora ale dușmanului.

2. Când un loc este asediat știu cum să scot apa din tranșee și să fac o infinită varietate de poduri, adăposturi și scări și alte dispozitive.

3. *Idem.* Dacă, datorită înălțimii malurilor sau rezistenței locului și a poziției sale, este imposibil, în timpul unui asediu să tragă folos de pe urma bombardamentului, eu am metode de distrugere a oricărei roci sau fortărețe, chiar de ar fi construită pe o stâncă.

4. Pe lângă acestea, dispun de diferite feluri de mortiere, foarte convenabile și ușor de transportat; și cu acestea pot azvârli pietre

mici ca într-o avalanșă; iar fumul acestora provoacă o mare spaimă inamicului spre paguba și confuzia lui.

5. Iar dacă lupta se dă pe mare, dispun de diverse tipuri de mecanisme foarte eficace pentru atac și apărare; și de nave care vor rezista atacului celor mai mari tunuri și explozibile.

6. *Idem.* Dispun de mijloace de a ajunge pe căi și prin galerii secrete și întortocheate, fără a face vreun zgomot, la un loc fixat, chiar de ar trebui să se treacă pe sub vreo tranșee sau vreun râu.

7. *Idem.* Voi construi care de luptă acoperite, sigure și inatacabile, care, pătrunzând în rândurile inamicului cu artileria lor ar zdrobi orice mulțime de oameni, indiferent de numărul lor. Iar din spate ar putea veni infanteria nevătămată și fără să întâmpine vreo greutate.

8. *Idem.* În caz de nevoie voi construi tunuri mari, morticre și artilerie ușoară cu forme minunate și utile, diferite de tipurile obișnuite.

9. Acolo unde bombardamentul dă greș, eu voi inventa catapulte, baliste, *trabocchi* și alte dispozitive extraordinar de eficace și care nu sunt folosite în mod obișnuit. Și pe scurt, în funcție de diversitatea cazurilor, pot născoci felurite și infinite mijloace de atac și apărare.

10. În timp de pace cred că pot da deplină satisfacție și pot fi egal oricui în arhitectură și în proiectarea clădirilor publice și particulare; și în dirijarea apei dintr-un loc în altul [...]" (Trad. Valentin Negoiță).

Așadar – din cele zece puncte, nouă se referă la ingineria militară. În cei 17 ani cât fusese în serviciul ducelui (între 1483 – 1499), acesta era interesat în primul rând de astfel de lucrări. Ceea ce nu înseamnă că în aceeași perioadă (sau după 1500, când s-a aflat în serviciul lui Cesare Borgia, ori al regelui Ludovic XII, până când va fi invitat de succesorul acestuia, Francisc I) Leonardo n-ar fi fost preocupat sau n-ar fi chiar condus și lucrări de inginerie civilă. Nici o perioadă din viața sa n-a fost dedicată exclusiv unui singur tip de activitate – reamintește A. P. Usher; tot astfel și preocupările sale tehnologice au trecut continuu de la un domeniu la altul, de la o problemă la alta.

O simplă enumerare a invențiilor în domeniul tehnologiei militare (sau măcar a inovațiilor aduse unor proiecte, unor modele preexistente) este în măsură să ateste uimitoarea imaginație a lui Leonardo, – în mod evident susținută permanent și de cunoștințe

științifice și tehnice concrete, adeseori chiar experimentale. Astfel: un tip de „car acoperit" – cum îl numește el: o surprinzătoare anticipație a carului blindat modern; sau, care de luptă echipate cu coase, care, printr-un sistem de rotație, puteau tăia picioarele cailor și ale luptătorilor. Scări diferite de asalt, dispozitive pentru escaladarea zidurilor. Poduri de campanie demontabile – sau poduri militare suspendate prin vinciuri. O catapultă manevrată cu ajutorul unei roți cu clichet. O arbaletă uriașă cu afetul montat pe trei perechi de roți înclinate – și al cărei gigantic arc avea nu mai puțin de 24 m. O altă arbaletă, cu tragere rapidă. Proiectile cu aripi fixate pe partea posterioară pentru a-i asigura stabilitatea direcțională; la lovirea obiectivului proiectilul pătrundea prin deschizătura produsă, producând în interior explozia prafului de pușcă[1]. Chiar și un aruncător de flăcări! – Tot în seria armelor de foc figurează și un tun montat pe afet cu 33 de țevi – „dintre care, 11 pot trage deodată", specifică el.

În domeniul tehnicii artileriei, cu totul remarcabil este desenul (însoțit de explicația modului de funcționare) a unui tun încărcat, nu prin țeavă, ci prin chiulasă, – cu un mecanism de închidere a chiulasei și o largă cameră de pulbere[2]. Apoi – un tun ușor de câmp cu trei țevi, montat pe două roți, ușor deplasabil și cu un tir rapid; vizarea era asigurată de un angrenaj cu cremalieră și o roată dințată. Un mortier cu proiectile explozive, cu o mare rază de împrăștiere. Un tun cu abur și cu tragere repetată, – aburul fiind utilizat aici ca sursă de energie mecanică. (Se pare că acest tip de tun a fost folosit cu trei secole înaintea celui din timpul războiului civil american). Un tip de ghiulea de tun umplută cu șrapnele; un alt tip, cu profil aerodinamic și cu aripioare de stabilizare. (Leonardo intuise importanța rezistenței aerului, – pe care, peste două secole, Newton o va teoretiza).

Nenumărate sunt proiectele (unele fiind mai curând îmbunătățiri sau completări ale unor invenții preexistente) privind ingineria civilă. Mai „senzaționale" – dar și mai puțin interesante din punct de vedere practic – aparțin domeniului aviației. Diverse tipuri de ornitoptere – aparate de zbor bazate pe principiile zborului păsărilor – cu pilotul în diferite poziții. (Ideea sa constantă era că zborul omului era posibil prin imitarea mecanică a naturii: un sistem de

1 Obuzele brizante au rămas preocuparea majoră și în timpul războaielor napoleoniene.

2 De notat că, peste trei secole, tunurile folosite în bătăliile de la Waterloo și Trafalgar vor mai fi încă încărcate tot prin țeavă!

pârghii reproducând scheletul aripilor păsărilor). Apoi helicoptere cu elicea helicoidală și cu propulsie automată, mecanică. Apoi, un inclinometru pentru un aparat de zbor – și un model de parașută (foarte asemănătoare parașutei moderne).

Studiile și proiectele de lucrări hidraulice din manuscrisele lui Leonardo arată că el a participat efectiv la vastele lucrări de asanare a zonelor mlăștinoase din regiunile Vigevano, Lomellina (Pavia), Pontina (Lazio) și Piombino (Livorno); precum și la sistematizarea hidrică din regiunea Novara (Piemont). Alte proiecte privesc devierea cursului Arnoului, sistematizarea fluviului Adda și a canalului Martesana. Interesant este planul barajului mobil de pe Isonzo, conceput pentru a inunda câmpiile din jur în scop militar defensiv. Grandios este proiectul unui canal care să facă legătura între Marea Mediterană și Oceanul Atlantic. – Cu această ocazie Leonardo formulează legi de mecanica fluidelor, absolut remarcabile. Problemele care îi reţineau constant atenţia erau cele ale formării albiei unui râu, vârtejurilor, formării meandrelor, ș. a.

Direct legate de asemenea lucrări sunt alte invenţii, inovaţii, ameliorări, – schiţate, desenate, descrise, explicate. Astfel: studii de perfecţionarte a ecluzelor, noi mecanisme de pompe, sau folosirea pendulului în procesul de acţionare a pompelor; o presă hidraulică, roţi hidraulice cu diferite întrebuinţări; printre care și una de mari dimensiuni acţionând un dispozitiv de excavaţii. (Leonardo propusese săparea unor canale de dimensiuni neobișnuite – cu lăţimea de 18 m și adâncimea de 6, 50 m – care, executate manual, presupuneau o muncă faraonică). Apoi – o dragă montată pe o barcă, o dragă portuară și diferite bărci: barcă pusă în mișcare cu ajutorul pedalelor, barcă semisubmersibilă dublu carenată, barcă cu zbaturi, cu volan și angrenaj acţionând cu ajutorul manivelei. Leonardo începuse să scrie și un tratat despre mori, schiţând complicate sisteme de angrenaje și roţi hidraulice.

În seria vehiculelor de teren sunt de relevat: o căruţă cu comandă de direcţie proprie; un mecanism de direcţie articulat pentru o căruţă cu patru roţi; o căruţă ușoară cu trei roţi și cu deplasare automată, „folosind energia înmagazinată într-un sistem de arcuri; desenul însă scoate în evidenţă numai sistemul de transmisie, nu și arcurile" (Ch. Gibbs-Smith). – O atenţie specială este acordată utilajului industriei textile[1]. Foarte interesante sunt desenele unei

1 „Este pentru prima dată că vedem un inginer în această epocă preocupat să amelioreze o fabricaţie industrială, să mecanizeze o operaţie care se practica în mod curent" (R. Gilles).

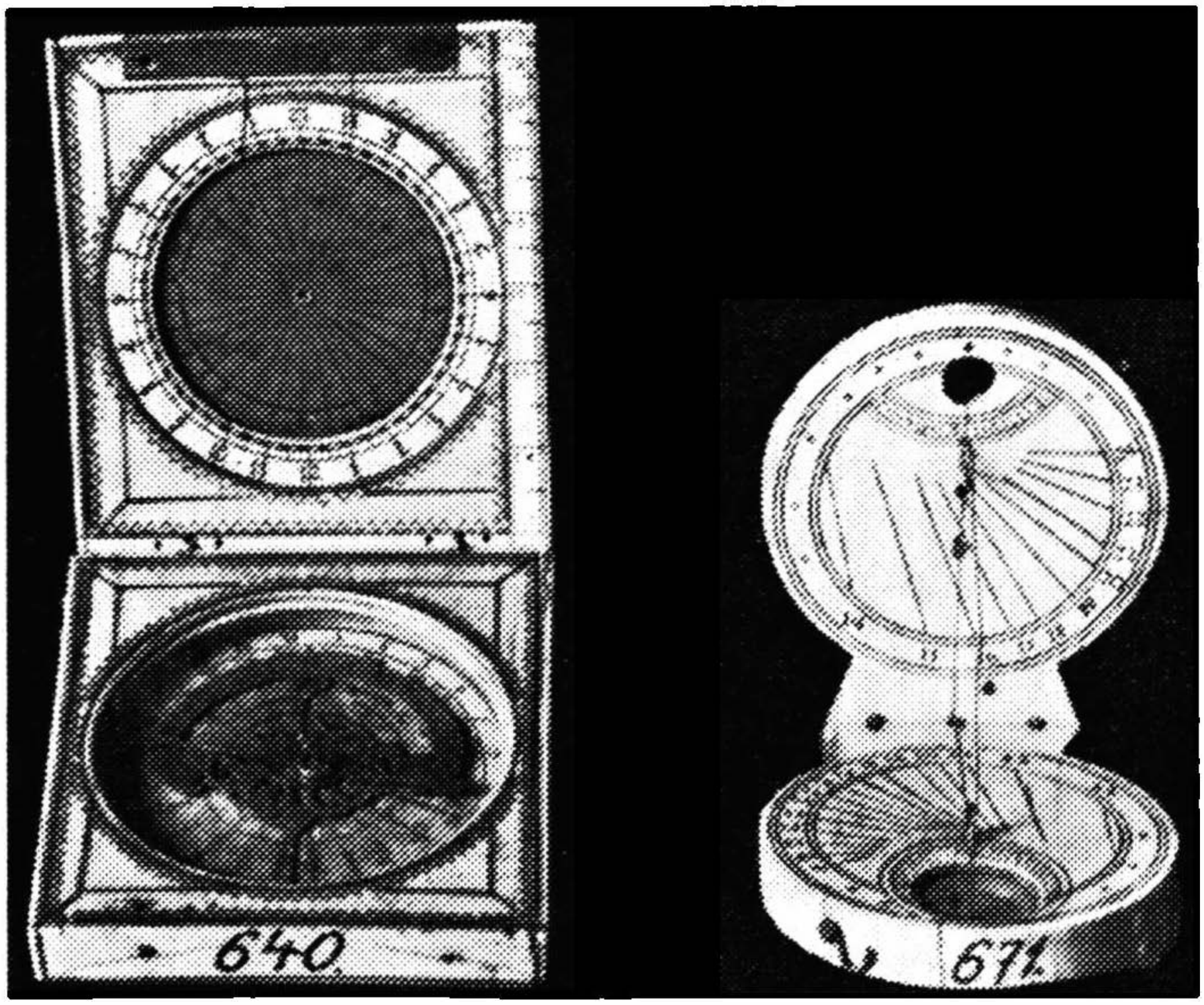

Instrumente de navigație (meridiane) din sec. XVI. – Muzeo Copernicano, Roma.

mașini de depănat; sau, a unei mașini de tuns cu cilindri pentru ca suprafața stofei să devină egală și plușată; sau, un dispozitiv de confecționat frânghii prin filarea și răsucirea simultană a 15 fire. Îndeosebi mașina de filat l-a preocupat pe Leonardo mult; și schița unei astfel de mașini s-a dovedit a fi de o concepție mult superioară „roții lui Jürgen", care va fi întrebuințată, totuși, în filatură timp de aproape trei secole.

Leonardo a proiectat și tot felul de unelte – casmale, lopeți, ciocane, roabe; unelte noi, ingenioase, practice. A imaginat un fel de ascensor pentru greutăți mari. Apoi, un fel de cuțit circular uriaș pentru scobitul trunchiurilor de lemn servind drept conducte; de asemenea, o lampă de sudat fier. Într-o altă perioadă a proiectat un podometru, un higrometru, un inclinascop și mai multe tipuri de compasuri parabolice; un aparat de măsurat forța vântului; o mașină de fabricat ace în serie, putând confecționa (asigura Leonardo) 40.000 de ace într-o oră! A schițat și un aparat – „care (explică el) măsurând greutatea aerului să poată arăta schimbarea vremii". Și aceasta, cu două secole înaintea invenției barometrului de către Torricelli.

De o infinită diversitate sunt schițele și studiile de organe de mașini – și, în primul rând, diferite tipuri de scripeți. Astfel, cu

ajutorul unei macarale cu scripeți multipli (palan) Leonardo studiază tensiunea funiilor și problema descompunerii forței de-a lungul mai multor direcții. În legătură cu scripetele sunt și modelele de macara dublă, de macara mobilă, de mecanisme de decuplare automată. Urmează mașini diferite: o raboteză, o mașină de alezat, alta de găurit verticală, o alta orizontală, pentru confecționarea conductelor de lemn. Apoi – un strung cu pedală, un laminor pentru confecționarea benzilor de cupru, o mașină pentru încercarea rezistenței firelor metalice (folosind metoda urmată mai târziu de Galilei). – Un interes particular reprezintă desenele de aparate pentru prelucrarea fierului. Astfel este mașina de crestat pile – considerată de istoricul științei citat mai sus ca reprezentând „o primă și ingenioasă exploatare a unei energii necunoscute Antichității și de puțin timp intrată în stăpânirea omului prin opera constructorilor de orologii": este vorba de un mecanism de precizie acționat – fără a mai fi nevoie de efortul continuu al lucrătorului – de o greutate suspendată presând în mod gradual.

Acest laminor putea pregăti panglici metalice de grosimea dorită, – care urmau a fi apoi tăiate în forma unor discuri netede și ștanțate cu ajutorul unei dălți (inventată și desenată de Leonardo); în felul acesta se putea asigura un sistem de batere a monezilor, cu o exactitate necunoscută prin metodele precedente. Progresele realizate mai târziu de către meșterii din Nürnberg și Augsburg pledează pentru cunoașterea de către aceștia a metodelor descrise de Leonardo. – În aceeași ordine de preocupări se înscriu și originalele sale sugestii privind filetarea mecanică, săparea unui șanț elicoidal pe suprafața cilindrului metalic al șurubului (sau pe suprafața interioară a piuliței): o altă inovație care a influențat folosirea și difuzarea pe scară largă a șuruburilor metalice[1]. „De fapt – precizează U. Forti – concepția modernă despre folosirea șurubului în construcția de mașini și de instrumente se datorează esențialmente lui Leonardo".

Permanenta preocupare chiar obsedantă a lui Leonardo „de a găsi o nouă sursă de energie l-a dus mereu la căutarea unor metode de transformare a mișcării rectilinii-alternative în mișcare de rotație – necesitatea de bază pentru orice tip de mecanism" (*Idem*). În acest scop, Leonardo „a făcut experiența cu mecanisme cu clicheți,

1 Ceea ce nu înseamnă că, și în secolul al XVII-lea chiar, șuruburile de lemn sau de metal n-ar fi continuat și pe mai departe să fie produse de mână, cu rașpelul, cu pila, cu dalta, – ca în Antichitate.

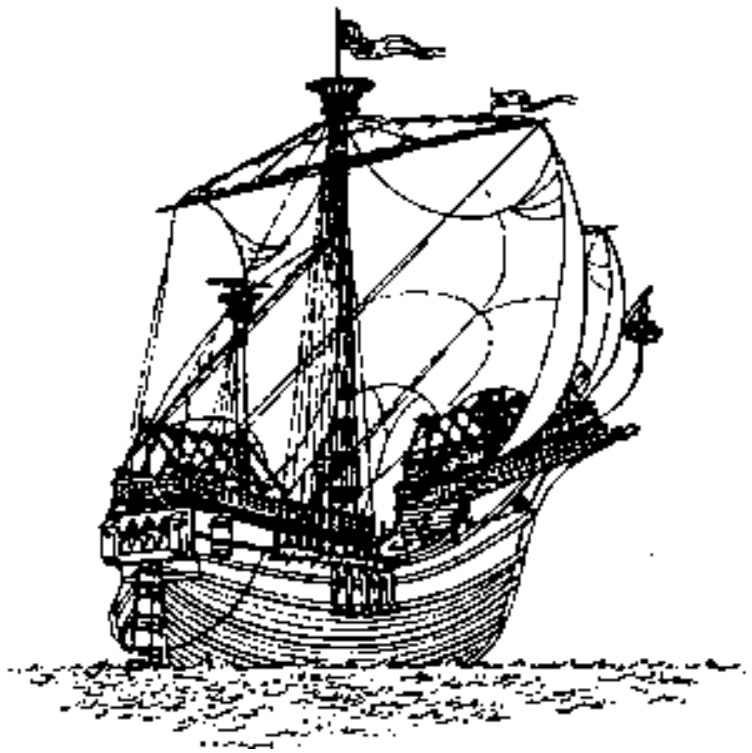

O caracă, navă de mare tonaj, care a înlocuit velele triunghiulare („latine") cu vele pătrate care foloseau mai bine forța vântului, deși reducând manevrabilitatea navei.

angrenaje, came, scripeți, vinciuri și mecanisme cu articulații, angrenaje cu cremalieră și roată dințată; a valorificat forța musculară, forța vântului, a arcurilor și volanților", pentru uniformizarea turațiilor. Soluțiile propuse de el privesc cele mai variate folosiri de transformare a mișcării – transmisii prin benzi simple sau încrucișate, angrenaje și sisteme de angrenaje conice, în spirală, în trepte. Mecanismele inventate (sau poate măcar perfecționate)[1] sunt din toate domeniile tehnicii. Un dispozitiv de suspensie cardanică pentru busolele necesare navigației maritime folosite în condițiile ruliului și tangajului navei pe mare; un egalizator al arcului de ceasornic; un dispozitiv de transmisie cu viteză variabilă; o turbină cu apă și alta cu aer; un rotisor cu dispozitivul giratoriu acționat de o elice; aparate diferite – pentru măsurarea forței de expansiune a aerului, a vitezei

1 B. Gilles, care încearcă (printre foarte puținii istorici ai științei, – dacă nu chiar unicul) să minimalizeze aportul lui Leonardo – „cel puțin în domeniul științelor aplicate", – considerându-l „împrumutat, adesori direct, de la înaintași", nu poate totuși să nu recunoască, în numeroase cazuri, originalitatea și prioritatea absolută; de pildă, afirmând în concluzie că deși aplicațiile practice ale mecanicii sale au fost limitate, totuși „el este cel dintâi care a pus într-un fel probleme de tehnică industrială".

unei nave, a presiunii vântului și apei; lanțuri de oțel cu nuclee cilindrice (ca cele folosite azi la biciclete) ș. a.

Problema angrenajelor metalice (cele de lemn se uzau repede și absorbeau o mare cantitate de energie) îl preocupau în mod deosebit. Ca urmare, în manuscrisele sale se întâlnesc angrenaje conice care permit transmiterea mișcării pe o direcție perpendiculară; precum și angrenaje elicoidale care asigurau o mai mare regularitate. – Multe din aceste mecanisme sunt considerate în istoria tehnicii drept premiere absolute. Astfel, transmisia cu lanț și roată dințată imaginată de Leonardo este „un dispozitiv mecanic deosebit de important pentru transmisia de forță, dar cu toate acestea a lipsit din tehnologia lumii occidentale până în secolul XVIII sau XIX". Iar în seria organelor de mașini, toate elementele motorului cu combustie internă (cu excepția niturilor) pot fi găsite – cu o sută de ani înaintea inventării acestui motor – în lucrările lui Leonardo. „Multe din proiectele mecanismelor modeme pot fi găsite în lucrările unui om care a trăit cu peste 250 de ani înaintea începutului primei revoluții industriale" (Ch. Gibbs-Smith).

Fecunditatea imaginației inginerului Leonardo da Vinci a fost uimitoare – dar fără să rămână deloc în domeniul abstracției. Intuițiile lui au fiost – măcar în marea majoritate a cazurilor – verificate și de experiență[1]. El a pus bazele noilor științe experimentale; el s-a smuls dintr-un empirism pur mergând spre concepte ale unei științe aplicate de mecanică, de aplicație generală în întregul domeniu industrial" (Ivor Hart).

Această nevoie de *a raționaliza* este o atitudine ignorată până atunci în general de tehnicieni. De aceea, influența sa – directă sau indirectă – asupra tehnologiei secolului al XVI-lea este perceptibilă în tratate științifice și tehnice italiene, și chiar în cele franceze sau germane. Superioritatea gândirii științifice a lui Leonardo apare și mai clară comparându-i desenele tehnice cu schițele din manuscrisele inginerilor germani din timpul său, – care apar imperfecte și incomplete, reduse la o simplă formă grafică, neînsoțite de descrieri tehnice, explicații științifice și calcule matematice adecvate.

1 În „Muzeul Științei și Tehnicii" din Milano, ca și în „Museo Vinciano" (instalat în palatul conților Guidi – sec. XIII – din localitatea Vinci, la 13 km de Empoli, în Toscana), vizitatorului i se fac demonstrații de perfectă funcționare a câtorva zeci de mașini realizate – în miniatură – de ingineri milanezi, executate strict și exclusiv după desenele și schițele respective din manuscrisele lui Leonardo.

Dar – intervine întrebarea: dacă și în ce fel a contribuit inginerul Leonardo în mod practic, efectiv, la progresul tehnicii timpului? Cu alte cuvinte: dacă au fost cunoscute în epocă? Și ce aplicații practice au avut? Dacă, și ce influență reală au exercitat ideile sale în secolele XV, XVI și următoarele, – știut fiind că manuscrisele sale cu conținut științific și tehnic au rămas netipărite[1] timp de peste trei secole?

Adevărul este că aceste manuscrise n-au rămas necunoscute – nici chiar în timpul vieții lui, și cu atât mai puțin îndată după moartea sa (intervenită în 1519).

Fără îndoială că Leonardo întreținea legături cu diferite categorii de meșteșugari[2]. Este cât se poate de evident că schițele sale tehnice nu sunt izvorâte doar din imaginație, și nici nu sunt rezultatul unui simplu observator detașat. Și este normal ca multe din ideile și metodele sale să fi fost, în mod necesar, cunoscute meșterilor cu care lucra; meșteri care, apoi, le vor fi difuzat în centrele mai importante din Italia Centrală și Septentrională, unde ei au continuat să lucreze. – După moartea sa, influența inginerului și omului de știință Leonardo a continuat să se exercite în mod indubitabil: faptele sunt clare.

Prin testament, Leonardo și-a lăsat întreaga, imensa cantitate de manuscrise celui mai iubit elev al său, Francesco Melzi, în casa căruia au rămas până la moartea acestuia (în 1570); și care este foarte probabil că le arăta – cu sentimente de admirație nereținută, de pietate, de venerație pentru maestrul său – vizitatorilor. (Giorgio Vasari, de pildă, recunoaște că le-a cunoscut îndeaproape în casa lui Melzi)[3]. Juristul Cardano-senior (m. 1524), foarte interesat de problemele opticii, era un prieten personal al lui Leonardo – și cu

1 În secolul al XVII-lea (mai precis: în 1651) au fost tipărite fragmente însumate sub titlul generic *Tratat despre pictură*. Iar în 1802, compilația unor fragmente referitoare la mișcarea și măsurarea apei.

2 Elocvent în acest sens este un episod relatat de istoricul științei A. P. Usher: „La Roma, Leonardo lucra la consolidarea unor mari oglinzi concave ce urmau să fie folosite ca oglinzi incendiare. Pentru aceasta, și-a instalat un atelier pe colina Belvedere (Gianicolo), unde era asistat de un lucrător german care-l exaspera prin indisciplina sa. În cele din urmă, după ce acest lucrător încercase zadarnic să-l șantajeze, i-a furat toate secretele procesului de fabricație și s-a apucat de afaceri, furnizând prin târgurile locale o mare cantitate de asemenea oglinzi"...

3 A. P. Usher (cf. *A history of mechanical inventions*, Harvard, 1954) admite că „spre a spori faima maestrului său, Melzi a permis să se copieze din diferite manuscrise și, cu anumite restricții, a permis unor artiști și oameni de știință să folosească colecția sa".

siguranță că le-a putut consulta. „Despre fiul său, renumitul matematician Gerolamo Cardano (n. 1501) se știe că a achiziționat o parte din aceste manuscrise, folosindu-le fără scrupule" (Ivor Hart). Printre familiarii lui Melzi era și poligraful napoletan Giambattista della Porta (n. 1535) care, sub influența directă a lecturii notelor lui Leonardo, a scris despre forța vaporilor acționând în vederea ridicării apei la un nivel mai înalt. – Alții (ca matematicianul N. Tartaglia, cosmograful Petrus Apianus, sau algebricianul – interesat mult și de hidraulică – Raffiaele Bombelli) au fost influențați indirect de Leonardo. Același lucru se poate spune despre Simon Stevin și cercetările lui paralele cu cele ale lui Leonardo; și – într-o măsură mult mai mare – despre Benedetto Castelli, al cărui *Tratat de hidraulică* (1628) este considerat a fi profund influențat de notele lui Leonardo.

În 1523 Alfonso d'Este, ducele Ferrarei, este înștiințat de un vizitator din Milano că „un frate al lui Melzi cunoaște multe secrete și idei ale lui Leonardo". Acest frate, Orazio, acceptă tipărirea diferitelor manuscrise pe care i le lăsase Francesco. Când proiectul său eșuează, încearcă să vândă o parte din ele; le preia avocatul pisan Mazzenta, care le reține, apoi dispersându-le. Desenele de mecanică rămân în mâinile lui Pompeo Leoni (care intenționa să le vândă regelui Spaniei) și ale moștenitorilor săi; până când contele Galeazzo Arconati le cumpără și, în 1636, le donează Bibliotecii Ambrosiana din Milano. În acest timp, crește considerabil interesul manifestat față de manuscrisele lui Leonardo – din care se fac mai multe copii din ordinul cardinalului Francesco Barberini, nepotul papei Urban VIII, ajungând pe această cale în Bibliotheca Vaticana. – Alte codice (Leicester, Arundel, Lytton) vor fi achiziționate în secolul al XVII-lea, ajungând în Anglia. Dintre cele luate de Napoleon – cu ocazia invaziei Milanului – multe nu s-au mai întors de la Paris[1].

În concluzie: Leonardo da Vinci era mult mai cunoscut și mai apreciat ca artist, pentru ca ideile sale să exercite o influență serioasă asupra cercetării științifice și tehnice. Pentru că aceste idei devansau prea mult contemporaneitatea și posibilitățile aplicative ale epocii.

1 Pentru soarta manuscriselor lui Leonardo, vd. Ovidiu Drimba: *Incursiuni în civilizația omenirii*, vol. II, ed. Excelsior–Multi Press, București, 1966, p. 110–114.

CĂLĂTORII ȘI DESCOPERIRI GEOGRAFICE. CUCERIRI ȘI COLONIZĂRI

Antecedente medievale. Călători arabi • Soli papali și misionari catolici • Călători laici vest-europeni în Asia. Marco Polo • Explorările epocii Renașterii. Cauze generale. Exploratori portughezi • Vasco da Gama • Caracteristicile imperiului colonial portughez • Explorări spaniole • Expedițiile lui Cristofor Columb • Concepția colonialistă a lui Columb • „Rivalii" lui Columb. Amerigo Vespucci • Periplul lui Magellan • „Conquistadorii". Hernán Cortés și Francisco Pizarro • Caracterele colonizării spaniole • Explorări franceze și engleze. Pirați și corsari • Consecințele descoperirilor geografice și ale colonizărilor succesive.

ANTECEDENTE MEDIEVALE. CĂLĂTORI ARABI

Cunoștințele geografice ale Evului Mediu european erau mult inferioare celor ale Antichității. Începând din sec. VII, singura operă geografică pe care magiștrii o comentau elevilor era un mic tratat al lui Martianus Capella, – un rezumat al operei lui Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, care la rândul său îl rezuma pe Plinius cel Bătrân. Informațiile fumizate de Solinus, nu vor fi depășite nici de cele date de Isidor din Sevilla (sec. VII) – marea autoritate în materie invocată timp de șase secole. – În sec. IX, Hrabanus Maurus plasează Paradisul în Asia Continentală, – la fel ca, două secole mai târziu, Honoré d'Autun sau Hugues de St. Victor.

Dar nici zona europeană nu era cunoscută în mod direct și adecvat reprezentată. În faimoasa hartă a lumii desenată de niște călugări englezi în secolul al X-lea[1], Spania era înfățișată ca o insulă în formă de stea; Italia – ca un patrulater, aproape un pătrat; Mediterana – cu numeroase insule de mărimea Siciliei; iar Marea Neagră – situată în imediata apropiere a Oceanului Arctic și presărată cu numeorase arhipelaguri! Cât privește regiunile asiatice, nici una din cele 64 de hărți ale lumii – *mapamonduri*[2] – care s-au păstrat și care au fost întocmite, imaginate, desenate între secolele VII – XIII, nu le dădeau contemporanilor nici cea mai mică idee cât de cât corectă despre aceste ținuturi.

În schimb, începând din secolul al IX-lea și următoarele, occidentalii cunoscători ai limbii arabe ar fi putut avea acces – dacă o mentalitate generală dogmatică nu i-ar fi ținut captivi între limitele cunoștințelor transmise de antici – la bogate surse de informații geografice noi și purtând girul autenticității, al locurilor și lucrurilor personal văzute și cunoscute. Negustorii arabi navigaseră pe toate mările Lumii Vechi (cu excepția celor nordice), străbătuseră Europa Orientală, Asia Centrală și subtropicală; iar în Africa – nu numai regiunile din nordul continentului, ci și țările din sudul Saharei. Informațiile culese de la alții, sau impresiile și cunoștințele obținute direct din regiunile parcurse au fost consemnate în lucrări conținând

1 Găsită într-un manuscris al *Perigesei* lui Priscianus.

2 Consultate și studiate cu perfectă competență de A. t'Serstevens (vd. *bibliografia*).

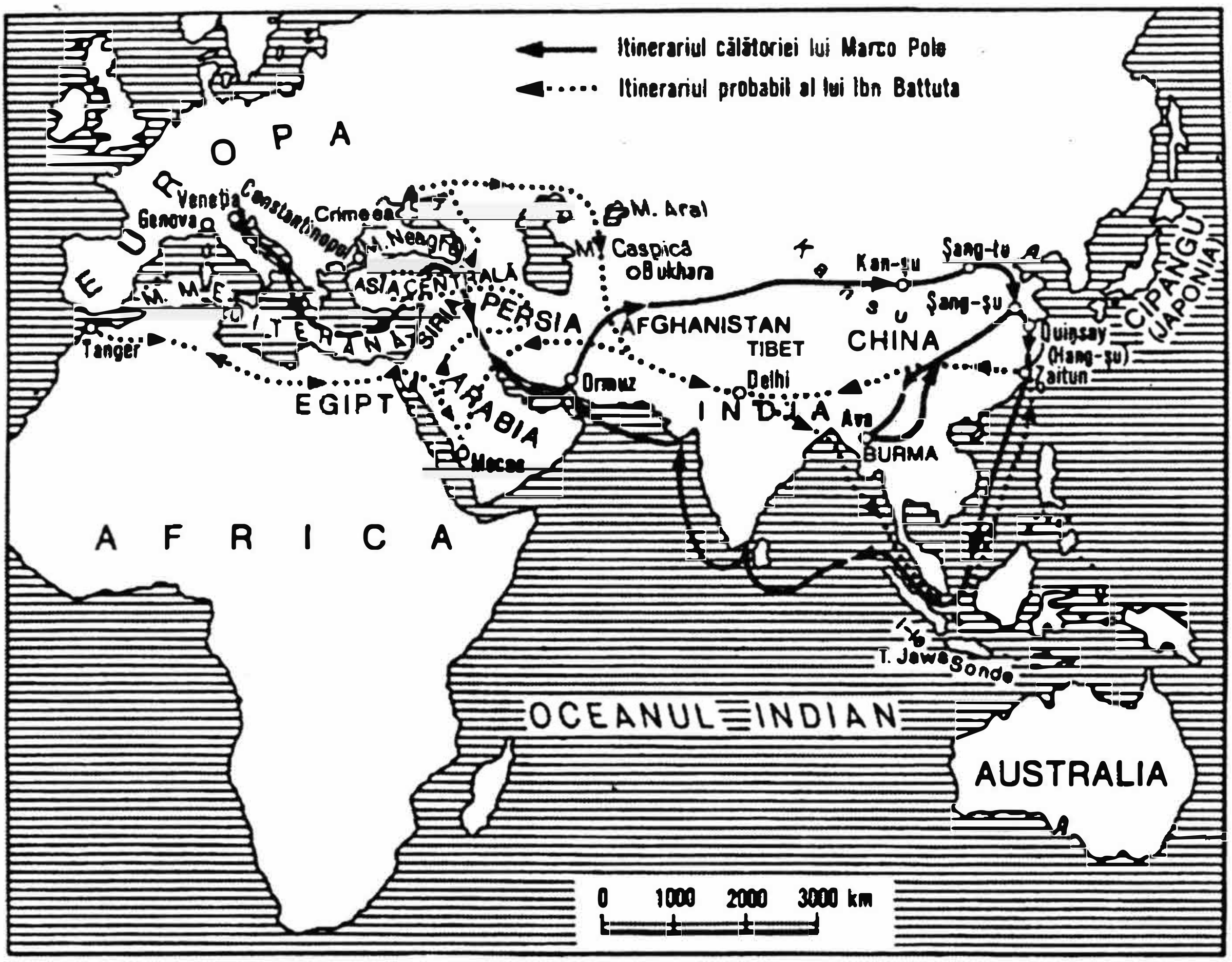

Itinerariul lui Marco Polo și itinerariul (probabil) al lui Ibn Battuta.

interesante și prețioase date geografice. Între numeroșii autori[1], marele geograf al secolului al X-lea rămâne enciclopedistul al-Biruni, care a studiat îndeosebi podișul Iranului, Asia Centrală și India; țări și regiuni pe care le-a descris în celebrul său *Canon al lui al-Masudi*, operă de capitală importanță și în astronomia epocii. În secolul al XII-lea, locul întâi îl ocupă remarcabilul geograf al-Idrisi, autorul *Recreațiilor geografice* și, îndeosebi, a două hărți ale lumii;

1 Astfel: despre țările asiatice până în China – *Cartea drumurilor și a satelor* (de Ibn Hardadbeh); despre Asia anterioară și Europa răsăriteană – *Cartea comorilor* (a lui Ibn Rusta); despre podișul Iranului și zona Mării Caspice – *Călătorie pe Volga*, a lui Ibn Fadhlan. În secolul următor, al X-lea: *Pășunile de aur și minele de diamante*, precum și *Comunicări și observații*, ambele ale lui al-Masudi, conținând informații geografice, istorice și etnografice, culese din Orientul Apropiat și Mijlociu, din Europa de Răsărit și Asia Centrală, din Iava și China, din Egipt și Africa Orientală (inclusiv Madagascar). Istachri își notează cele observate în India și Asia Centrală în *Cartea climelor* (= zonelor geografice); Ibn Haukal descrie țările apusene și marile orașe comerciale din jurul Golfului Persic și al Mării Arabici, în *Căi și regate*; Mukadsi relatează cele văzute în Africa de Nord și zona Oceanului Indian, în *Cel mai bun îndreptar pentru cunoașterea climelor*, etc.

în timp ce lucrările geografice din sec. XIII sunt *Dicționarul geografic* al lui al-Iakut și *Mărgăritarele minunilor*, de Ibn al-Vardi[1].

Cel mai mare – și nu numai din rândurile arabilor – călător și geograf al secolului al XIV-lea a fost negustorul din Tanger, Ibn Battuta (1304 – 1377). De-a lungul a 25 de ani, itinerariile sale – pe mare și pe uscat – au însumat distanțe de circa 120.000 de kilometri. Aceste itinerarii au inclus: Egiptul, Siria și Africa de Vest, Irakul și Arabia de Vest; Mozambicul, Zanzibarul și insulele Bahrein; coasta sudică a Crimeei, câmpia Mării Caspice și zona cursului inferior al Volgăi; Constantinopolul, Bukhara și Samarkandul, munții Hindukuș, Valea Indului Mijlociu, Punjabul și orașul Delhi; coasta Malabar, insulele Maldive, Ceylonul și China, inclusiv Pekinul; Bizanțul, Sahara Centrală și Vestică, precum și marele oraș Tombuktu de pe fluviul Niger; Africa de Nord, posesiunile musulmane din Europa, cu o vizită mai lungă la Granada...

Spre sfârșitul vieții Ibn Battuta și-a dictat din memorie impresiile și descrierea tuturor acestor călătorii. *Călătoriile lui Ibn Battuta* – carte tradusă în mai multe limbi europene – prezintă un extraordinar de bogat material informativ de ordin geografic, istoric și etnografic, de cel mai mare interes până azi, privind studiul istoriei medievale a țărilor vizitate de el.

SOLI PAPALI ȘI MISIONARI CATOLICI

Printre marile surprize pe care le-au avut chiar primii cruciați în contactele lor directe cu Orientul Apropiat a fost și aceea de a fi întâlnit în acest mediu musulman și numeroși creștini aparținând unor diferite fracțiuni ale Bisericii răsăritene. Primul loc, ca propagatori ai creștinismului până în îndepărtatele țări ale Asiei Centrale, îl dețineau „nestorienii" – în marea lor majoritate negustori sirieni, – care încă din secolul al VII-lea își făcuseră apariția și în nordul Chinei; pentru ca, cinci secole mai târziu, numeroase grupuri de creștini nestorieni să se afle instalate în Asia Centrală, în mijlocul unor importante triburi nomade mongole.

Prezența lor aici – unde, pe teritoriul Turkestanului s-a format în secolul al XII-lea un mare stat musulman, Karakidan, – a fost considerată de către cruciați și Biserica Romei ca având o mare importanță politică și chiar militară în conflictul cu Islamul. – Din

1 În completare, vd. și *Ist. culturii și civilizației*, vol. 4, pp. 465–468.

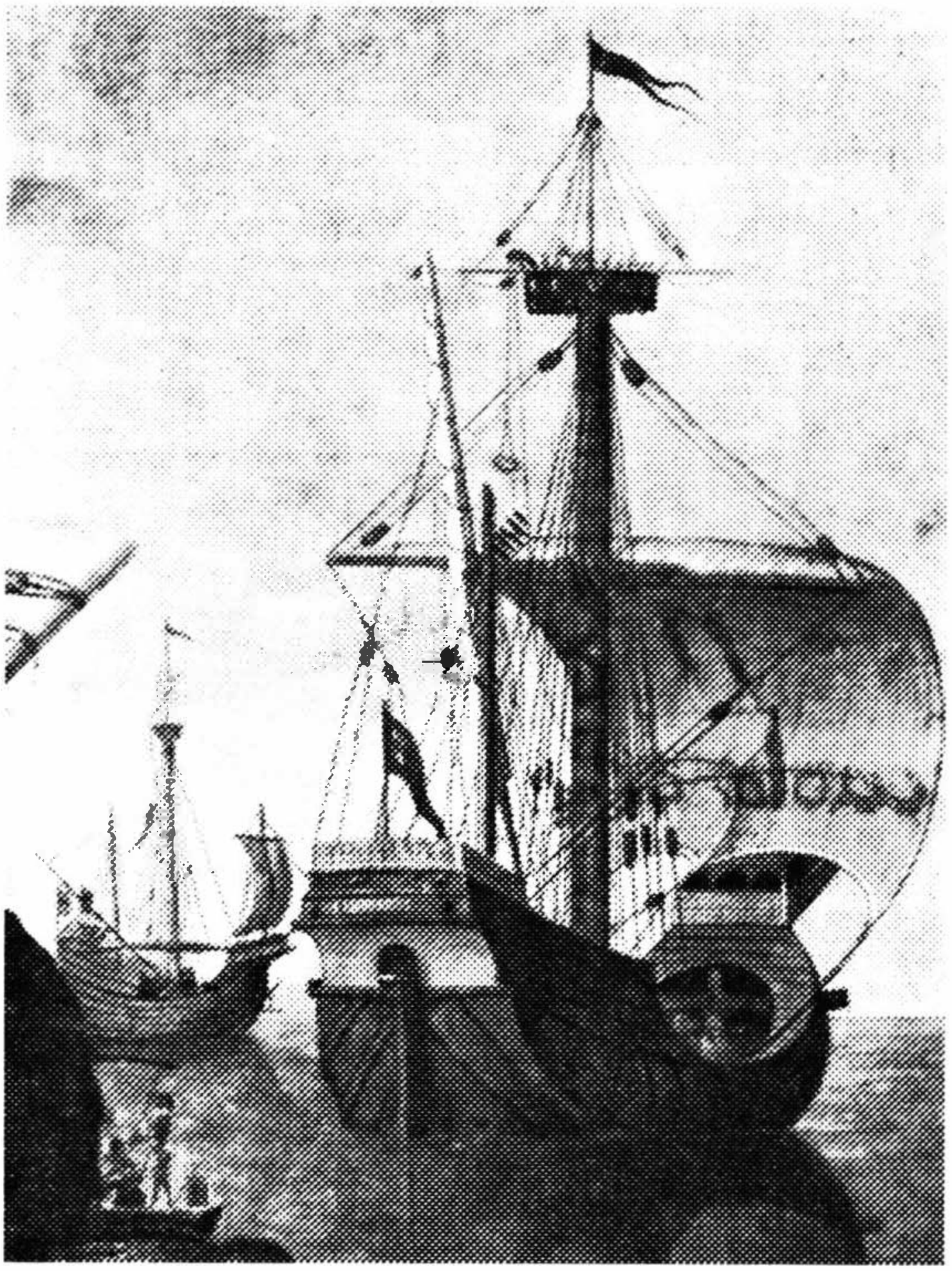

Galion venețian. Detaliu dintr-un tablou de V. Carpaccio. – Accademia di Venezia.

astfel de considerente și dintr-o asemenea stare de spirit a luat naștere legenda – care a cunoscut o foarte largă răspândire în Europa Occidentală – despre „regele-preot Ioan", care, cu ajutorul hanilor mongoli, i-ar fi învins (în 1141) pe musulmanii sultanului turc Sandjar! Se pare, totuși că „legenda" are oarecare bază de adevăr: preotul Ioan n-ar fi fost un personaj legendar, ci un prinț de religie creștină nestoriană, a cărui dinastie ar fi domnit, timp de un secol, într-o regiune neprecizată geografic, numită India Superioară[1].

Consemarea aici a acestui episod – într-o anumită măsură nu lipsit de pitoresc, – își are evidenta sa justificare. În acest sens,

1 În 1145, un episcop armean îl semnalează papei Eugen III pe acest rege-preot Ioan, al cărui regat se întindea „dincolo de Armenia și Persia, departe spre Răsărit". Această informație a fost repetată – timp de aproape două secole – de diferiți călători și soli trimiși în Asia, – printre care Giovanni da Pian del Carpine, Rubruk, Marco Polo, Giovanni da Montecorvino (vd. *infra*). Apoi, personajul istoric a devenit un personaj legendar, când imaginația unor europeni ignoranți l-au plasat în Abisinia – pentru bunul motiv că, acolo, „negusul" domnitor era într-adevăr un principe creștin!

notează cu pertinență I. P. Maghidovici: „În secolele XIII și XIV, legenda despre regele-preot a determinat în mare măsură organizarea și trimiterea unor soli catolici în țările din Asia Centrală și Meridională; iar în secolul al XV-lea, legenda aceasta a jucat un rol însemnat în istoria descoperirilor geografice portugheze".

În prima jumătate a secolului al XIII-lea mongolii cuceresc nordul Chinei, Turkestanul, podișul Iranului, Mesopotamia, Transcaucazia și Europa răsăriteană, ajungând până pe coasta Dalmației. Cartierele generale ale hanilor deveneau și mari piețe cu mărfuri scumpe cerute de aristocrația mongolă; încât negustorii europeni prezenți aici puteau aprecia din plin marile avantaje ce li se ofereau. Pe de altă parte, atât papa cât și regele Franței căutau, prin trimișii lor, să negocieze pacea cu hoardele mongole, sperând totodată și în ajutorul lor împotriva musulmanilor.

În acest scop, papa Inocențiu IV a încredințat această misiune, nu lipsită de pericole, unor grupuri de soli-călugări, cu însărcinări în același timp religioase (de misionarism) și diplomatice, – inclusiv de informații, de spionaj. Primul grup, format exclusiv din dominicani în frunte cu călugărul Ascelin, a ajuns în 1247 la cartierul hanului mongol din Persia. Nici unul din membrii grupului nu ne-a lăsat o relatare completă despre călătoria lor. Despre al doilea grup, format din călugări franciscani și condus de fratele Lorenzo din Portugalia, se știe doar că au străbătut Grecia, Asia Mică, Armenia, Turcia și Persia de Nord, – dar nici aceștia nu au lăsat o descriere a călătoriei lor. În schimb, franciscanul Giovanni da Pian del Carpine – unul din primii discipoli ai lui Francisc din Assisi, – în vârstă de 63 de ani la data plecării în misiune în 1245 (și care era însoțit de alți doi călugări din același ordin), și-a consemnat observațiile într-o extrem de interesantă *Descriere a călătoriei* sale: prima operă de acest gen scrisă de un călător european asupra mongolilor, a civilizației și culturii lor.

Descrierea abordează realități, aspecte, subiecte de o mare diversitate. După indicarea itinerarului parcurs la dus și la întoarcere și după o localizare geografică a țării „tătarilor", urmează o sumară prezentare – a naturii solului, a climei, a fizionomiei oamenilor, a bunurilor, locuințelor, îmbrăcămintei și căsătoriei tătarilor; a credințelor religioase, a cultului și riturilor funebre; a alimentației, obiceiurilor și legilor; a originii Imperiului mongol, a organizării politice și a puterii Marelui Han; a organizării militare și a tacticii de

„Poarta Anne Bolcyn" din palatul Hampton Court.
Stil renascentist englez.

luptă, a practicilor diplomatice și al modului de a-și trata popoarele supuse. În fine, călugărul-sol informează și asupra intenţiilor politice ascunse ale conducătorilor mongoli, sugerând totodată soluţii politice și tactici militare pentru a le contracara. – Încântă în *Descriere* și sinceritatea naratorului – căruia îi place, ca oricăruia dintre contemporanii săi, să povestească și istorioare fabuloase, fără însă a lăsa vreodată impresia că ar crede în astfel de evadări în lumea miraculosului. În primul rând însă, *descrierea* este opera unui observator prudent, realist și foarte exact. Cu totul remarcabil, de pildă, este tabloul taberei acestor războinici și păstori, nomazi, brutali, grosolani, murdari, prost hrăniţi, dar fanatici, sobri și disciplinaţi, visând doar să stăpânească lumea, distrugând și masacrând. Nimic din acele binecunoscute tentaţii ale lui Marco Polo de a-și „înfrumuseţa" relatările și descrierile.

Călugărul flamand Rubruk – Willem van Ruysbroeck[1] – a fost trimis în 1252 de Ludovic IX „cel Sfânt" după cruciada sa eșuată în Egipt, într-o misiune pe lângă Marele Han mongol pentru a-l câștiga

1 A nu se confunda cu Jan van Ruysbroeck (1293-1381) – cel mai mare autor mistic al Ţărilor de Jos. În transcrierea franceză, numele călătorului nostru apare Guillaume Rubruquis.

ca aliat împotriva musulmanilor. Pornind în decembrie 1252 din Palestina, a traversat Marea Neagră debarcând în Crimeea și continuându-și drumul cu care trase de boi a ajuns la gurile Volgăi; trecând de zona Mării de Aral a străbătut stepe, munți și deșerturi și, după o călătorie de un an, a ajuns la Karakorum, capitala Marelui Han Mangu. Aici a întâlnit și câțiva meșteri europeni (printre care și un meșter bijutier francez), câteva temple buddhiste, două moschei și o biserică creștină. După o ședere la curte de doi ani, traversând podișul Armeniei și Munții Taurus călugărul-sol s-a întors la mănăstirea sa din nordul Palestinei, de unde a trimis regelui Franței scrisoarea pe care i-o adresase acestuia Marele Han, precum și o amănunțită dare de seamă asupra călătoriei – *Itinerarul lui Rubruk*.

Descrierea lui are un caracter diferit de cea a lui Giovanni da Pian del Carpine. Folosindu-se de informații obținute de la alții ea prezintă o mulțime de date (nu totdeauna corecte) și despre alte țări și popoare din Asia de Nord, China Septentrională, despre manciurieni, coreeni, etc. Mai tânăr cu 30 de ani decât predecesorul său Giovanni (și, se pare, de o rezistență fizică superioară acestuia), Rubruk este și un temperament cu totul diferit: fără discreția și fără „umilința franciscană" a lui Giovanni, volubilitatea lui are ceva din verva actorului care se vrea mereu în scenă, informează mult mai mult despre întâlnirile lui cu diverse personaje și mai puțin despre organizarea mongolilor. În schimb, descrierea itinerarului, a regiunilor pe care le-a parcurs, este mai detaliată, mai vie și mai colorată, nu lipsită de o evidentă predilecție pentru elementul pitoresc: „De fapt, este un adevărat romancier, dar fără să spună nimic care să nu fie adevărat".[1]

Numeroși alți călători au vizitat Asia, comunicând europenilor informații asupra acestor îndepărtate regiuni. O figură interesantă este, de pildă, evreul sefardit din sec. XII, Beniamin din Tudela (o localitate din Navarra spaniolă), care timp de 14 ani a străbătut aproape întreaga Europă, precum și o parte din Asia, în scopul de-a căuta comunitățile ebraice, a stabili numărul adepților și al sinagogilor. (N-a ajuns dincolo de Persia și India – probabil nici în Ceylon, – dar a cules multe informații și despre China). – Sau, călugărul armean Hayton, care într-o mănăstire din Poitiers și-a dictat relatarea călătoriei sale în China, operă tradusă în latină și

1 A. l'Serstevens. – Cf. îndeosebi capitolele de la XXIV până la LXVIII, inclusiv. (Vd. *Bibliografia*).

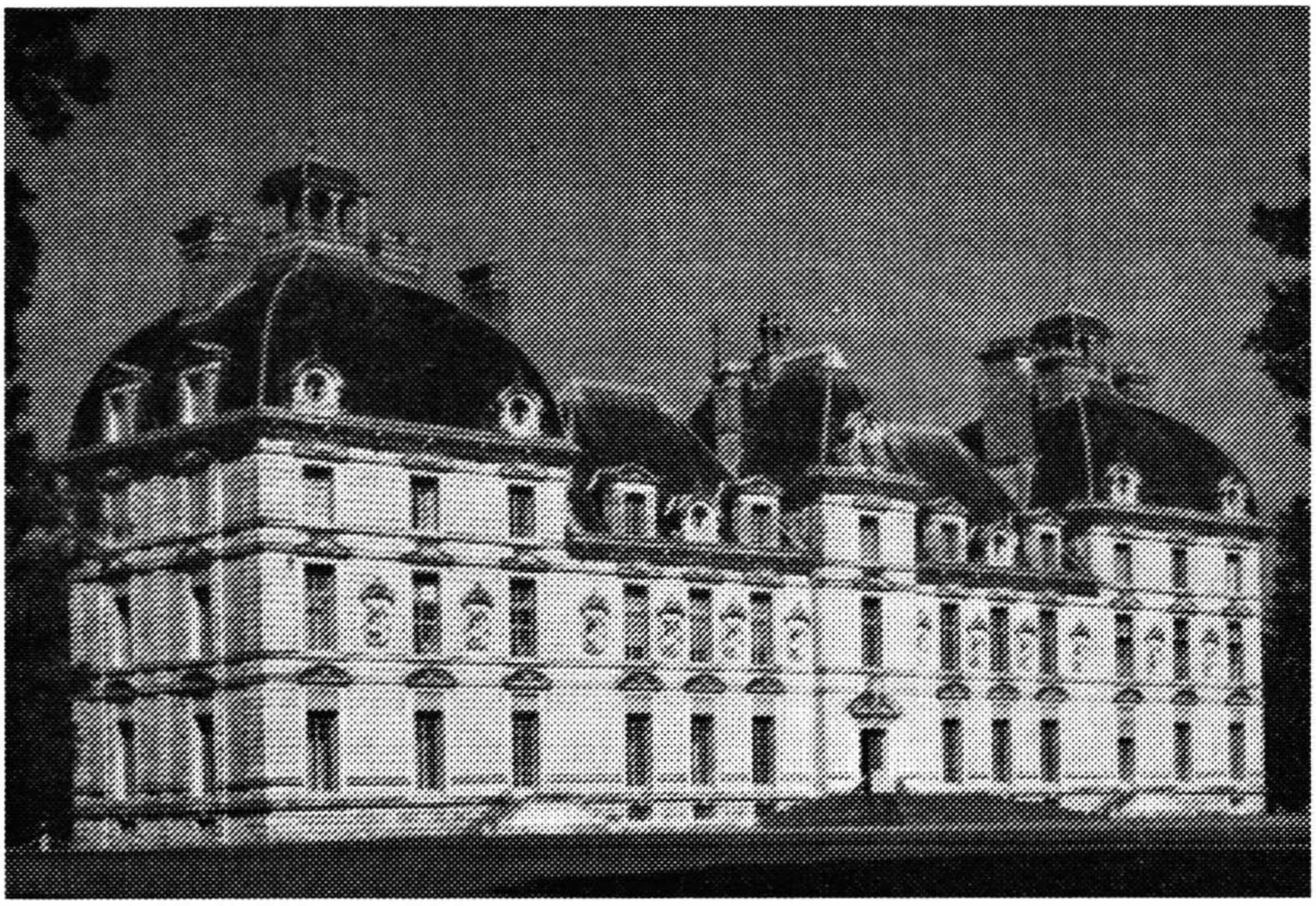

Admirabila simetric a faţadei castelului Cheverny (Valea Loarei). Planimetria în stil renascentist pur a fost modificată în 1634, de gustul clasic al nişelor ornate cu busturi.

prezentată în 1307 papei Clement V. – Sau; Simon de Saint-Quentin, trimis de papa Inocenţiu IV în ambasadă pe lângă generalul mongol comandant al Persiei[1].

În secolul al XIV-lea papii au trimis mai mulţi misionari în Asia Centrală şi îndeosebi în China. Dominicanul Rinaldo da Montecroce (m. 1320), predicator în mai multe ţări din Orientul Apropiat, bun cunoscător al obiceiurilor şi religiilor din aceste ţări, autor şi al unei descrieri de călătorie, a ajuns primul arhiepiscop creştin al Pekinului. În 1289, călătorul franciscan Giovanni da Montecorvino, trimis de papa Nicolae IV ca misionar, a trăit un timp în India (de unde a trimis relatări asupra comerţului, navigaţiei şi climei locale); apoi, timp de 35 de ani în China, construind la Peking două biserici, botezând 5.000 de „păgâni" şi traducând *Psalmii* şi *Noul Testament* în limba chineză. (Vicarul său Andrea da Perugia, devenit apoi episcop, a primit de la Marele Han Timur şi o pensie enormă pentru acel timp!). – Din Avignon, papa Benedict XII a trimis în 1339 pe călugărul Giovanni Marignolli, în 1359, la Marele Han din Peking, care l-a primit cu mari onoruri, încurajându-l în opera sa misionară.

---

1 Relatarea sa este transmisă *in extenso* de marele enciclopedist medieval Vincent de Beauvais (vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 6, – cf. *Indice*).

Marignolli a străbătut întreaga Asie de Est și, după 14 ani de activitate misionară, s-a întors prin India, Palestina și Marea Mediterană la Avignon; devenit capelan al regelui Boemiei Carol IV, și-a consemnat amintirile din călătorii intercalându-le în *Cronica Boemiei*. – Misionarul franciscan Oderico da Pordenone (m. 1331) a întreprins de asemenea o lungă călătorie de 15 ani în India și în Extremul Orient – China, Ceylon, Malaezia, Sumatra, Vietnamul de Sud și Indochina, – în decursul căreia a convertit la creștinism și botezat 20.000 de „păgâni". Reîntors la Padova, și-a dictat relatarea acestor călătorii; relatare care constituie una din cele mai importante surse de informații privind Orientul.

Din toate cele de mai sus reiese că în jurul anului 1300, sute, poate chiar mii de europeni cunoșteau, din descrierile solilor papali și ale misionarilor, o mulțime de lucruri despre țările Orientului. Călătorii laici, îndeosebi Marco Polo, vor completa acest tezaur de informații; fapt care va avea, pentru activitățile culturale și civilizatorice europene, consecințe incalculabile.

CĂLĂTORI LAICI VEST-EUROPENI ÎN ASIA. MARCO POLO

Scopul principal al călătoriilor efectuate de laici, de negustori, îl constituiau, firește, interesele comerciale; drept care, și descrierile lor de călătorie vor pune accentul pe aspecte legate direct de practica comercială[1]. Asemenea adevărate îndreptare sau ghiduri – care au stat la baza viitoarei discipline „geografia economică" – au început să fie întocmite de către negustori arabi încă din secolele XI și XII. Adeseori însă negustorii primeau din partea papei sau a suveranilor lor și însărcinări de alt ordin, diplomatic sau de spionaj. Itinerarul era – chiar dacă numai până la un punct – același pe care de 15 secole îl urmaseră nenumăratele caravane grecești, romane, bizantine, genoveze, venețiene, – precum și miile de preoți, călugări și pelerini, creștini sau buddhiști[2].

Un important material geografic și politic privind Orientul Apropiat și Asia Centrală este adunat în *Istoria marelui Tamerlan*, lucrarea lui Ruy Gonçalez Clavijo (m. 1412), trimis de regele

1 Semnificativ în acest sens este faptul că un celebru ghid comercial ca cel al florentinului Fr. Balducci Pegolotti (sec. XIV), intitulat *Practica comerțului*, poartă în același timp și titlul *Cartea descrierii țărilor*.

2 Dar și evreii, începând din secolele VI și VII, trimiteau propovăduitori ai cultului lui Yahweh, până în China (unde există și azi comunități iudaice).

Castiliei Henric III în misiune diplomatică la curtea din Samarkand a marelui conducător mongol Timur Lenk. – Negustorul venețian Niccolò dei Conti (m. 1469), stabilit mai întâi la Bagdad – unde a învățat limba arabă, trecând la religia mahomedană, – a călătorit timp de 25 de ani îndeosebi prin regiunile și țările din sudul Asiei (India, Sumatra, Iava, Borneo, Indochina, Malacca). Întorcându-se în Italia, papa Eugeniu IV l-a iertat că trecuse la mahomedanism și l-a însărcinat pe marele umanist Poggio Bracciolini să îi redacteze, în limba latină, memorialul de călătorie. În felul acesta, *Despre soarta schimbătoare* („De varietate fortunae"), cuprinzând o bogăție de informații asupra faunei, florei, oamenilor, obiceiurilor și produselor comerciale din țările vizitate, a cunoscut o largă răspândire și numeroase traduceri în secolele Renașterii. – Un succes asemănător a avut și *Călătoria peste trei mări* a negustorului rus Afanasi Nikitin (sec. XV), călător timp de șase ani în Orientul Apropiat, în Iran, India, Ceylon, Indochina și Etiopia. În special informațiile și descrierile privind India medievală își păstrează, până azi, o remarcabilă valoare documentară.

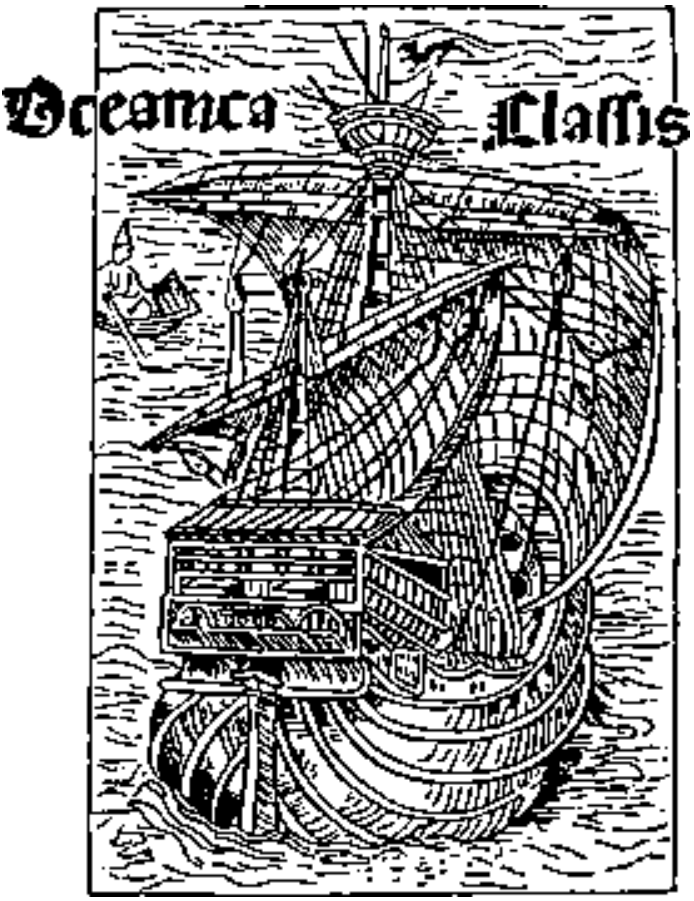

O caravelă în timpul navigației. –
Xilogravură din *Epistola* lui Cristofor Columb (1493).

Ştirile aduse de soli şi misionari s-au răspândit imediat în mediile bisericeşti, politice, intelectuale şi negustoreşti. La mai puţin de zece ani de la data întoarcerii lui Rubruk, doi negustori foarte bogaţi, Niccolò şi Matteo, a căror familie se stabilise la Veneţia încă din 1033, şi care posedau contoare şi antrepozite în mai multe porturi din Mediterana Orientală şi Marea Neagră – întreprind, în 1260, o lungă călătorie de explorare a pieţelor asiatice.

Cei doi se opresc timp de trei ani la Bukhara, după care pornesc spre China, ajungând la curtea Marelui Han Kubilai din Cambaluc (= Peking). Acesta îi însărcinează să ceară papei să-i trimită magiştri specialişti în „artele liberale". După o absenţă de 10 ani se reîntorc la Veneţia; pentru ca, peste doi ani, să pornească din nou spre aceeaşi destinaţie, ducând din partea papei Grigorie IX scrisori şi daruri Marelui Han. De astă dată, cei doi negustori îl iau cu ei pe tânărul Marco (fiul lui Niccolò şi nepotul lui Matteo), în vârstă de 17 ani.

Noul lor itinerar nu mai fusese parcurs încă de alţi călători europeni: Anatolia, Armenia, Persia, Munţii Khorasan, podişul Pamir, deşertul Şi-kiang, oazele marginale ale deşertului Gobi şi, în sfârşit, China – numită de Marco Polo „Cathay". Multe din regiunile străbătute de ei nu vor mai fi vizitate de alţi călători europeni până în secolul al XIX-lea. După o călătorie de trei ani şi jumătate ajung la curtea Marelui Han din Cambaluc. Acesta, suveran luminat, înţelegând cât îi putea fi de folos experienţa celor trei europeni occidentali, îl reţine pe Marco la curte; în curând îl numeşte membru al Marelui Consiliu, însărcinându-l cu administrarea unor provincii, precum şi cu diferite misiuni diplomatice – în Tibet, Birmania, Cochinchina, Annam (Vietnamul de azi) şi până în India. În 1292, după 17 ani de şedere la curtea hanului, cei trei negustori, cinstiţi de Kubilai cu daruri şi ducând scrisori către papă şi principi europeni, se ataşară de o misiune – care, compusă dintr-o flotă de 14 nave, trebuia să însoţească o principesă din familia Marelui Han până în Persia (unde prinţesa urma să se căsătorească cu suveranul acestei ţări). Cu escale mai lungi, impuse de intemperii, – în Sumatra, Ceylon, Calcutta (Elil), Bombay (Tona), – drumul a continuat prin strâmtoarea Ormuz în Golful Persic. Cei trei s-au oprit timp de 9 luni la curtea hanului Persiei; după care, trecând prin Trebizonda şi Constantinopol, în 1295 au ajuns la Veneţia. Călătoria lui Marco Polo durase, în total, 24 de ani.

Trei ani mai târziu, în cursul unei ciocniri navale dintre

veneţieni şi genovezi, Marco Polo căzu prizonier, – capturată fiind de genovezi galera pe care se afla şi pe care imensele sale bogăţii îi permiseseră să o echipeze pe cheltuială proprie. În închisoare, în 1298 începu să dicteze amintirile călătoriei sale unui alt prizonier cu care era închis, om de litere, Rustichello da Pisa[1], care le redactă în dialectul francez septentrional (*langue d'oil),* intitulându-le *Cartea minunilor lumii* (în realitate – ale Asiei), cunoscută pentru posteritate sub titlul *Milionul*[2].

În fond, opera este – în cea mai mare parte – un manual de practică comercială, de studiu al pieţei: jumătate din carte indică distanţele dintre localităţi, în zile şi în mile; conţine sfaturi practice pentru călători, enumeră obiectele care pot interesa schimburile comerciale, notează care sunt măsurile şi greutăţile folosite, felul monedelor în circulaţie, modalităţile de plată ş. a. m. d. Primele douăzeci de capitole conţin descrieri de persoane diferite şi relatează fapte şi întâmplări, urmate de descrierea regiunilor parcurse: totul urmând un itinerar precis. Este o amplă şi detaliată, exactă şi colorată descriere geografică, istorică, politică, etnografică şi ştiinţifică (zoologie, botanică, mineralogie, etc) a Asiei – şi, totodată, o apologie a atotputernicului Kubilai. Marele Han, descendent al lui Ginghis, este prezentat ca un despot luminat, receptiv la tot ce este nou, însetat de cunoştinţe, mare constructor de drumuri, excelent administrator, inventator al hârtiei-monedă şi al poştalionului. Colecţionar pasionat de obiecte rare, hanul este şi un spirit tolerant, – la curtea sa putând fi întâlniţi musulmani, evrei, buddhişti, creştini, nestorieni sau catolici.

---

1 Sau Rusticciano; trubadur italian, abil compilator de romane „bretone" – din ciclul „Cavalerilor Mesei Rotunde", – căruia i se datorează şi romanul *Meliadus*, 1271. Simţul său romanesc l-a făcut să insiste asupra elementelor fabuloase ale naraţiunii şi să dea memoriilor lui Marco Polo titlul care apare în diferite manuscrise – *Cartea Minunilor.*

2 Titlul original: *Le divisiment dou monde de messer March Pol de Venece* (manuscrisul original s-a pierdut, dar textul a fost reconstituit ulterior cu acurateţe prin confruntarea numeroaselor primele manuscrise). – Titlul *Milionul* derivă de la porecla dată de veneţieni concetăţeanului lor, – fie pentru bogăţiile pe care le acumulase autorul, fie pentru înclinaţia lui de-a exagera lucrurile: deoarece autorul vorbeşte mereu despre bogăţii fabuloase pe care le evalua în milioane de zecchini-aur, veneţienii îl porecliseră „Messer Milioni". Mai verosimilă este explicaţia derivaţiei acestui titlu de la al doilea prenume (Emilione) al autorului. – Se ştie că în Evul Mediu titlurile celor mai multe opere nu au fost date de autorii lor, ci erau lăsate pe seama copiştilor. În cazul de faţă, dintre numeroasele manuscrise din epocă păstrate (peste 130) şi care poartă diferite titluri, cel care rezumă mai adecvat conţinutul operei este cel al manuscrisului intitulat *Le Livre de Marc Pol et des merveilles de l' Asie.*

Nu e mai puțin adevărat că *Milionul* cuprinde și multe exagerării vizând somptuosul, căutând să uluiască. Mai ales când vorbește despre aur, despre imensele bogății ale lui Kubilai stilul hiperbolizant al autorului frizează delirul verbal. Asemenea (dealtminteri) lui Aristotel sau Plinius cel Bătrân, și Marco Polo trădează o anumită predispoziție constantă spre fantastic[1]. De unde – și credința sa în datele legendelor orientale[2]. Dacă asemenea elemente fabuloase i-au captivat pe cititori și i-au interesat pe poeți și povestitorii din Evul Mediu, în schimb *Milionul* n-a avut o influență reală asupra spiritelor științifice ale epocii și nici chiar în secolul al XV-lea[3]. Erudiții ca Pierre d'Ailly în *Ymago mundi,* sau Enea Silvio Piccolomini în *Cosmografia* sa par a-l ignora complet pe Marco Polo. Cartea acestuia însă l-a sedus pe Cristofor Columb, – care afirma că în prima sa călătorie luase cu el, asemenea negustorului venețian, și o scrisoare din partea regelui adresată Marelui Han. – În schimb, tabloul fastuos zugrăvit aici și cantitățile imense de aur despre care vorbea Marco Polo i-au făcut să viseze pe regii Spaniei – și nu numai pe ei. „Primul imbold al poftei de câștig către Țara Promisă profitorilor a fost provocat de micul negustor venețian și de colosala sa capodoperă" (A. t'Serstevens).

Prin valorile sale literare *Milionul* a devenit primul monument de o mare vigoare din istoria literaturii italiene. Dar acest „cel mai mare călător din toate timpurile și din toate țările" (Al. von Humboldt) a fost și un *descoperitor* de lucruri noi. Cartea sa a exercitat o influență considerabilă în formele cele mai puțin bănuite. A stimulat setea de câștig a negustorilor, impulsionând astfel activitățile comerciale. A stimulat și dorința extinderii propagandei religioase în Orient a misionarilor.

Dar mai cu seamă a avut un rol important în istoria descoperirilor geografice. În secolele XIV și XV, *Milionul* a constituit un

1 Nu se va putea ști însă niciodată în ce măsură acest exces de imaginație nu aparțin în realitate lui Rustichello.

2 Dealtfel, și după cinci secole și jumătate misionarul francez Evariste Huc în *Souvenirs d' un voyage dans la Tartarie en Thibet et la Chine* (1847) consacră mai multe pagini descrierii amănunțite – la fel ca Marco Polo – animalului fantastic licornul!

3 Deși, pe lângă nenumăratele informații de ordin geografic, Marco Polo vorbește și despre „uleiul combustibil" (= țițeiul) din Caucaz, despre carbonul fosil din China, despre necombustibilul asbest din Mongolia, despre hârtia-monedă, etc; nenumăratele lucruri despre care cititorul european afla acum pentru prima oară.

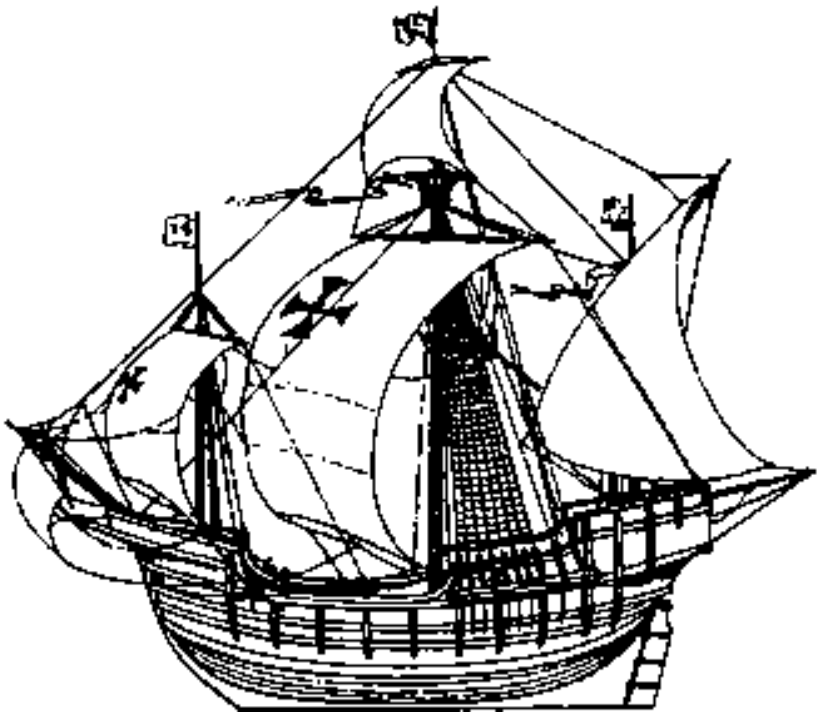

O reconstrucţie ideală a navei-amiral S. Maria, a lui Cristofor Columb din prima sa călătorie.

îndreptar de prim-ordin pentru rectificarea mapamondurilor şi pentru întocmirea hărţilor geografice ale Asiei; operaţie cu atât mai dificilă cu cât de-a lungul secolelor denumirile oraşelor s-au schimbat des[1]. (Localităţile menţionate de Marco Polo cu alte nume decât cele de azi au fost însă identificate). Dar nu numai pentru cartografi, ci şi pentru navigatori *Milionul* a devenit o indispensabilă operă de orientare. Este foarte probabil ca un exemplar oferit regelui Henric Navigatorul să fi stimulat expediţiile portughezilor în căutarea unui drum spre India: „Niciodată în istoria lumii efortul exploratorilor n-a fost un act gratuit; întotdeauna acesta a fost dictat de interesele economice" (J. Amsler). – Şi este de asemenea cât se poate de plauzibil ca un astfel de stimulent să fi acţionat şi asupra lui Cristofor Columb care citise cu atenţie şi adnotase copios – în nu mai puţin de 366 de notiţe marginale, autografe, – un exemplar din *Milionul* lui Marco Polo.

1 De pildă, actuala capitală a Chinei se numea Ki, în sec. XIII î. e. n., apoi Yen („rândunică"). În sec. IX e. n. s-a numit Yen-ceu; în sec. X – Yen-king; în sec. XII – Sung-tu; sub mongoli, în sec. XIII – Tai-tu, sau Khan-balig („Cambaluc", la Marco Polo). Sub dinastia Ming, în sec. XIV – Peping-fu; iar Peking – abia din sec. XV (dar până în urmă cu 50-60 de ani, denumirea oficială era King-tu; iar pe hărţile chineze – Şun-tien).

EXPLORĂRILE EPOCII RENAȘTERII. CAUZE GENERALE

Secolele Renașterii au însemnat „epoca de aur" a marilor călătorii maritime și descoperiri geografice, urmate imediat de primele colonizări la scară largă. Căile terestre, mult mai grele și necesitând un timp mult mai lung de parcurs, au făcut să le fie preferate, cu toate riscurile, căile maritime. Expansiunea otomană – care încă la sfârșitul secolului al XIV-lea ajunsese până în Balcani – va bloca în curând Bosforul și Marea Neagră, după ce, înainte, puterea musulmană blocase Mediterana Orientală. Veneţienii reușesc – dar pentru foarte scurt timp – să restabilească, prin Alexandria și Marea Roșie, traficul cu produse provenind din India. Genovezii încearcă și ei să monopolizeze ruta continentală Trebizonda-Ormuz: dar islamizarea Asiei Centrale, căderea hanatului mongol din Persia și ofensiva turcilor osmanlîi creează o barieră turco-arabă care separa drastic lumea occidentală de cea a Orientului Îndepărtat. Încât, europenilor nu le mai rămânea decât să caute drumuri noi spre Asia Centro-Meridională; în care scop, încă înainte de 1300 genovezii de gândiseră să încerce să facă periplul Africii.

Primii exploratori în zona Atlanticului au fost portughezii; dar precursorii lor au fost – începând chiar din sec. XIII – o întreagă serie de navigatori din Occident, – în principal genovezi, catalani, castilieni și mallorcani. Cei dintâi care în 1291 au încercat să ajungă în India[1] traversând Atlanticul au fost genovezii Ugolino și Guido Vivaldi. Cele două nave ale expediţiei lor au fost semnalate în regiunea insulelor Canare; după care, nu s-a mai știut nimic despre finalul expediţiei, desigur tragic. (Se pare că la această aventură a participat și Lancellotto Malocelli, un alt navigator genovez)[2]. În secolul al XV-lea, alţi navigatori genovezi au încercat să realizeze periplul Africii[3]. – Le-au urmat catalanii și mallorcanii. În 1343, Jaime Ferrer înaintează până la sud de capul Bojador. În 1352, J. Sagarra debarcă în Canare pentru a-i converti la creștinism pe băștinași. Spre sfârșitul secolului navigatorii castilieni și andaluzi

1 Potrivit tradiţiei cosmografice medievale, adeseori prin termenul *India* se înţelegea aproape întreaga Asie.

2 Numele lui apare pentru prima dată ca denumire a insulei Lanzarote, în marea hartă catalană desenată de Angelino Dulcert în 1339.

3 Astfel, Antonio Usodimare (m. 1461) care, împreună cu Alvise da Mosto, în a doua lor expediţie au depășit Gambia cu 60 mile sud.

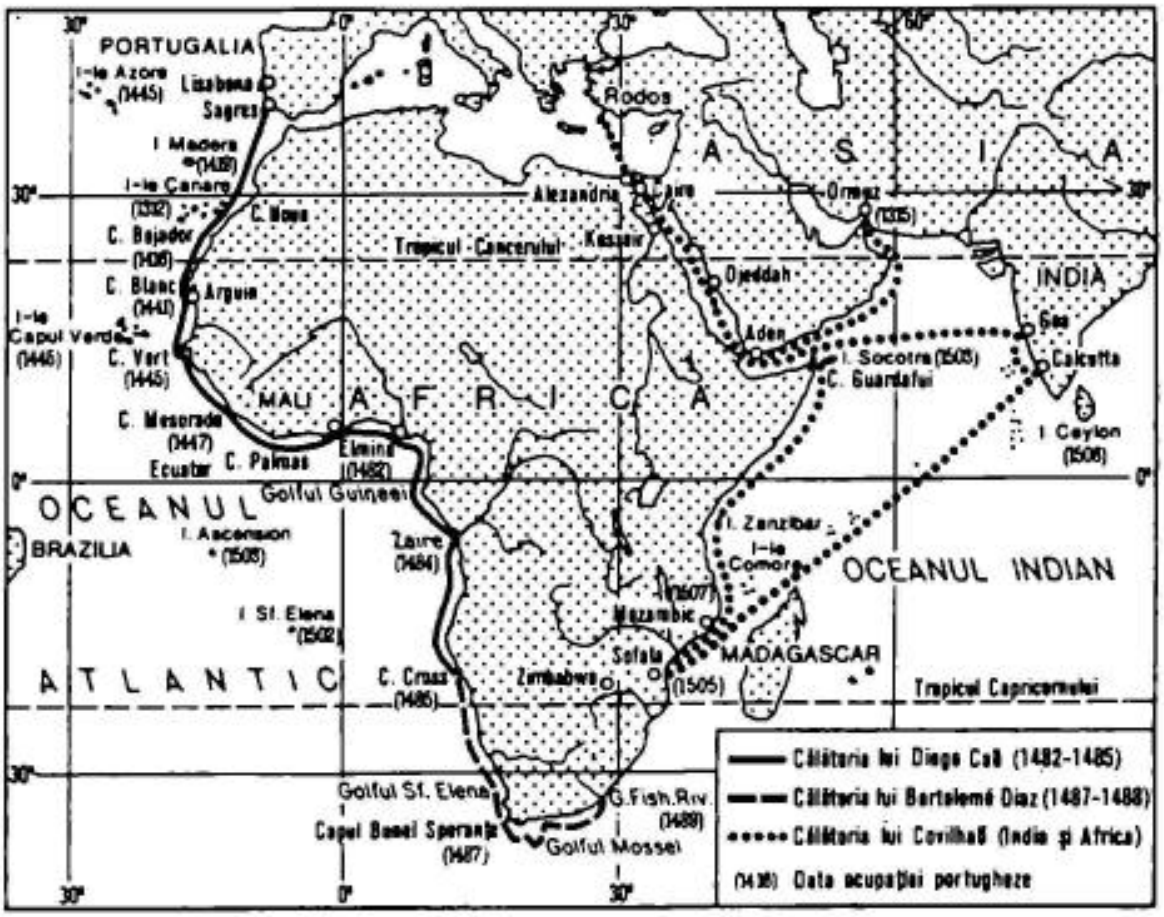

Expedițiile portugheze de-a lungul coastelor africane și în direcția India.

întreprind îndrăznețe raiduri în Canare și Azore, aducând în lanțuri la Sevilla prizonieri indigeni. Iar navigatorul normand Jean de Béthencourt (m. 1406) ocupă în 1402 insulele Fer și Palma din arhipelagul Canare – recunoscut fiind ca „seniorul" lor de către regele Henric III al Castliei, – îi convertește pe băștinași la creștinism și, împreună cu Godifer de la Salle (m. 1415), acești primi „conquistadori" fondează cea dintâi colonie europeană.

Dar portughezii nu aveau a se teme de asemenea concurenți. Castilia secolului al XV-lea traversa o perioadă de criză politică, pierzând totodată și superioritatea navală pe care galerele sale i-o asiguraseră până acum. Aragonul – a cărui atenție era îndreptată în altă direcție – viza hegemonia asupra Mediteranei Răsăritene. Catalanii și mallorcanii, simțindu-se prea slabi, renunță la explorări atlantice. De asemenea Genova, ai căror armatori preferă obiective mai puțin riscante, cum ar fi tratatele avantajoase cu unele state africane care le permiteau accesul la piețele lor, de unde puteau aduce fildeș, gumă, tămâie și aur.

Marile explorări și descoperiri geografice au fost inițiate de portughezi și spanioli, cărora le-au urmat la scurt timp francezii, englezii și olandezii. Secolul al XV-lea a fost perioada explorărilor; despre „cuceriri" sau despre „colonizări" propriu-zise se poate vorbi doar după 1510-1520.

Mobilurile au fost de ordin și spiritual și economic. Cei care blocau drumurile și interesele europenilor (în speță ale occidentalilor) în direcția Orientului erau „păgâni", arabii și turcii; acțiunea exploratorilor se propunea a fi, prin urmare, o continuare a spiritului cruciadelor. Biserica și numeroșii săi zeloși, cuprinși de ardoarea apostolatului, urmăreau convertirea îndepărtatelor și necunoscutelor popoare la „adevărata religie". Propaganda aceasta le fixa exploratorilor și obiectivul găsirii miticului regat al „preotului Ioan".

Mobilurile economice însă, fie că erau mărturisite sau nu, au constituit fără îndoială cauzele principale, de departe cele mai importante. Europa secolului a XV-lea ducea o mare lipsă de metal prețios, în timp ce foarte răspânditele legende vorbeau despre fabuloasele comori din Asia și Africa. Condimentele necesare bucătăriei și ingredientele exotice indispensabile preparatelor farmaceutice, atinseseră – datorită intermediarilor turci și venețieni – prețuri atât de mari încât era firesc ca negustorii să se gândească să le importe direct din locurile lor de origine, asigurându-și în felul acesta profituri enorme. Activitatea exploratorilor se va intensifica progresiv, pe măsură ce negustorii portughezi, ducând pe coastele Africii grâne, vin, aramă, cai, țesături și arme, vor aduce în schimbul acestor mărfuri mirodenii, fildeș, sclavi și aur din Sudan.

Pe de altă parte, costul transportului de mărfuri pe mare era cu mult mai mic decât al transporturilor pe uscat[1]; în același timp, și pericolele sau obstacolele naturale (păduri, mlaștini, râuri, munți, deșerturi, drumuri desfundate, tâlhari în bande) erau mai reduse. Dar, pe lângă tentația aventurii, interesele economice, obiectivele misionare, și pe lângă perfecționarea mijloacelor de navigație sau informațiile în multiple domenii asupra îndepărtatelor regiuni, acumulate între timp de călători, ceea ce a dat explorărilor epocii un considerabil impuls, au fost noile instituții în curs de consolidare – și în primul rând monarhia centralizată. (Iar exploratorilor-colonizatori – actuali sau virtuali – utilizarea armelor de foc le-au asigurat condiții inexpugnabile de securitate).

1 Iar raportul între forța necesară pentru transportul aceleiași greutăți de încărcătură pe mare sau pe uscat, era de la 1 la 35. – Până în secolul al XVIII-lea transporturile terestre nu vor înregistra progrese notabile.

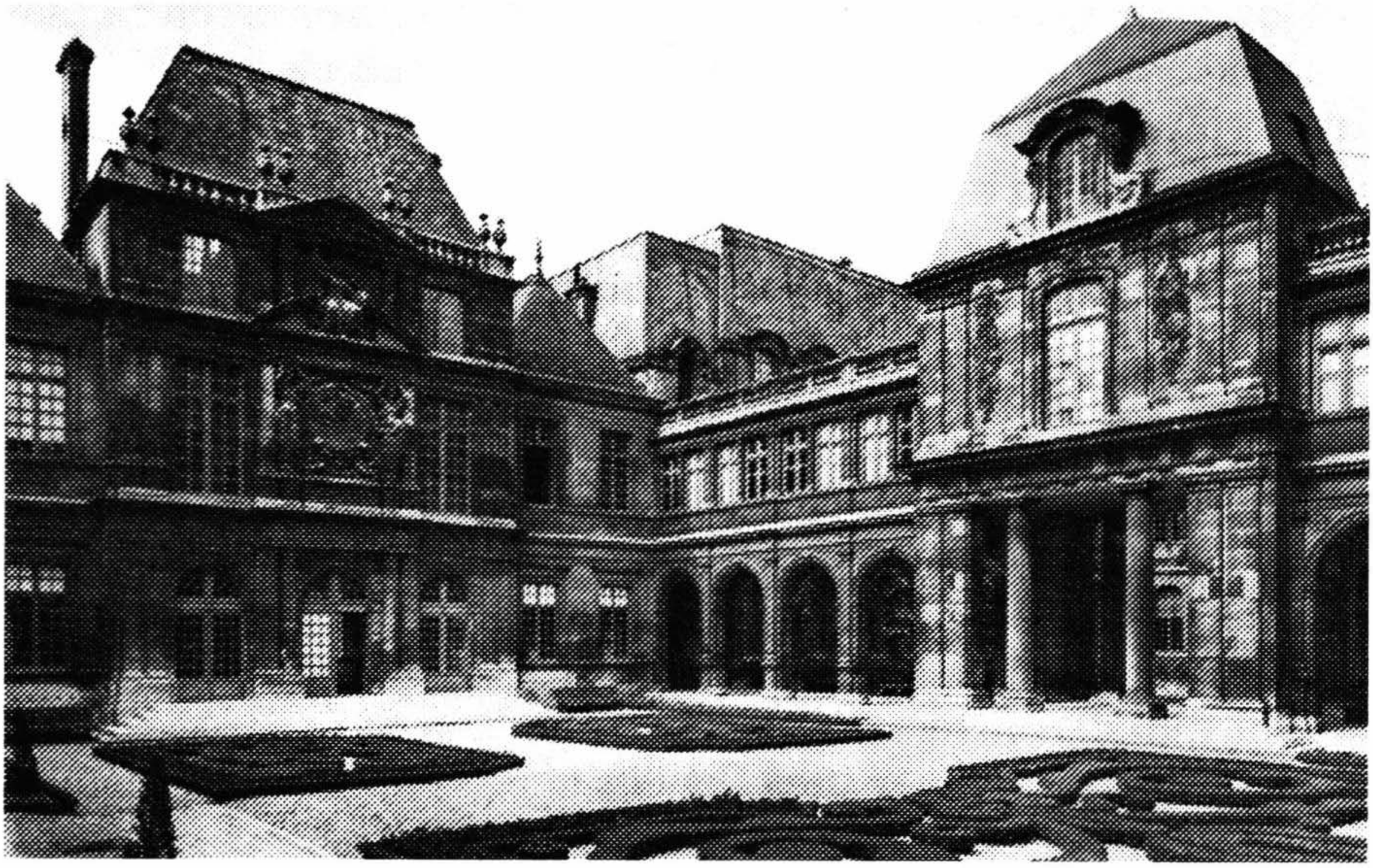

Arhitectură renascentistă franceză: Hôtel Carnavalet din Paris. – Operă a marilor arhitecți ai Renașterii franceze Pierre Lescot și Jean Goujon.

În acest sens, determinante au fost progresele tehnicii construcțiilor navale, ale geografiei nautice și ale sistemelor de navigație.

„Regina" erei marilor descoperiri geografice a fost caravela. Navă relativ ușoară, cu o capacitate medie ce depășea 100-150 de tone, cu trei catarge și bompres, cu două vele pătrtate și una triunghiulară, la pupă cu un castel cu două nivele, caravela transporta în cală hrana echipajului și pasagerilor (îndeosebi carne sărată și legume uscate), precum și o rezervă de arbalete sau de arme de foc (archebuze). În timp ce caravela era nava prin excelență a exploratorilor[1], caraca era nava-tip a negustorilor. Mai degrabă o magazie plutitoare decât o corabie, caraca avea două castele înalte, la provă și la pupă, catarge înalte de 30 m, era armată cu tunuri, era servită de 200-300 de marinari și putea transporta până la 500 de soldați. În fine, galionul, pentru serviciu regulat transoceanic, era totodată tipul navei militare. („Invincibila Armadă" era compusă în cea mai mare parte din galioane).

Sistemele de navigație au rămas mult timp empirice, nesigure și aveau o valoare strict locală. Chinezii nu foloseau busola, se orien-

1 „Santa Maria", nava-amiral din prima călătorie a lui Columb, era lungă de 39 m, largă de 8 m, cu puntea la 3 m de la nivelul apei.

tau observând stelele; la fel ca polinezienii. „Numai europenii au știut să determine cu suficientă exactitate punctul de plecare, direcția urmată, punctul în care se aflau în largul mării la un moment dat, sau punctul de sosire – și să dea acestor cunoștințe o valoare universală" (R. Mousnier). – Cu toate acestea, se pare că înainte de 1480 n-a existat o adevărată navigație astronomică. Pentru determinarea direcției și a punctului în care se găseau, piloții se serveau de busolă și de tabele trigonometrice pentru a calcula devierea nordică a acului busolei față de polul magnetic. Pentru a calcula latitudinea foloseau astrolabul cu alidala[1]; iar pentru a cunoaște ora de la punctul de plecare, clepsidra. După depășirea ecuatorului orientarea devenea mai dificilă, căci aici steaua polară nu se mai zărea. Problema determinării longitudinii părea insolubilă. „Bartolomeo Diaz, Cristofor Columb și Amerigo Vespucci au încercat să se servească de sistemele bazate pe observarea Lunei sau pe conjuncția planetelor" (*Idem*).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a ajuns la determinări mai precise. S-a inventat lochul – pentru măsurarea vitezei aparente a navei; iar pentru cunoașterea direcției, busola simplă a fost înlocuită cu compasul nautic. Latitudinile se calculau acum mai ușor după ce a fost adoptat la bord astrolabul cu oglindă, al lui Behaim; în schimb determinarea longitudinii va rămâne încă mult timp nerezolvată, nici după recomandarea orologiilor portative cu arc. Geometric, problemele navigației s-au rezolvat grație globului terestru al lui Martin Behaim din Nürnberg (1491) – ultimul stadiu al cartografiei medievale, o copie a globului lui Ptolemeu completat însă cu informațiile lui Marco Polo privind Asia și ale portughezilor relative la Africa, – precum și a globului lui Mercator (1541) [2]. Acesta a publicat în 1569 prima hartă mai exactă a Pământului. Cu toate acestea, din cauza persistentei autorități aproape absolute a geografiei lui Ptolemeu cartografia n-a făcut progresele așteptate.

1 Astrolabul nautic apare pentru prima dată pe o hartă din 1529. Tabelele permițând calcularea diferenței de latitudine dintre două porturi apar în sec. XV.

2 Flamandul Gerhard Kremer (1512-15949, cunoscut sub numele latinizat Mercator, este reformatorul cartografiei tratată de el cu procedee matematice. A realizat (în 1568) proiecția cartografică ce va înlocui în curând portulanele. A construit diferite instrumente matematice, gravându-și singur în aramă hărțile (pe 18 foi), în care a introdus proiecția cilindrică hexagonală, – marile hărți ale Lumii Noi, Palestinei, Flandrei, Insulelor Britanice, Germaniei, Franței, Italiei, Greciei și Belgiei meridionale. În 1599, Edward Wright a expus așa-numita „teoria lui Mercator".

N-a fost stimulată nici de relatările călătorilor și exploratorilor[1]. De pildă, descrierea primei călătorii a lui Cristofor Columb (1493) – deși tradusă în limba latină, publicată la Roma, Basel, Strassburg, difuzată și în Franța și în Țările de Jos, – a rămas mult timp aproape necunoscută[2].

Dealtminteri, difuzarea unor asemenea scrieri era împiedicată de însăși autoritatea statală. Monarhii nu voiau ca rezultatele exploratorilor lor să fie divulgate; cartografia trebuia să rămână un secret de stat. În Portugalia, divulgarea hărților compilate de exploratorii aflați în serviciul țării era pedepsită cu moartea. Ceea ce însă n-a împiedicat alte state să le obțină, corupând pe cei ce le dețineau, plătindu-le cu bani grei. De pildă, „navigatorii italieni, care treceau din serviciul unui stat în serviciul altui stat, duceau cu ei propriile lor hărți" (*Idem*.)

EXPLORATORI PORTUGHEZI

Așadar, expansiunea otomană care blocase traficul comercial spre răsărit îi obliga pe europeni să-și îndrepte atenția spre orizonturi vestice. Pentru a putea combate monopolul comercial al genovezilor și venețienilor, țările occidentale trebuiau să dispună de o putere politică solid constituită și de suficiente mijloace financiare pentru finanțarea unor asemenea întreprinderi atât de costisitoare. Nu putea fi vorba de Franța și Anglia, care trăiau încă interminabilele convulsii ale Războiului de o sută de ani. Și nici de Spania, angajată încă în lupta de recucerire a țării de sub mauri. În schimb, meritul de a fi inițiat epopeea marilor descoperiri geografice l-a avut o țară mică, de numai 7–800.000 de locuitori, dar bine guvernată și situată în cea mai avantajoasă poziție maritimă[3]. „Pionierilor portughezi le revine onoarea de a fi dezlegat misterul Africii și de a fi deschis drumul

1 Cu toate că la Sagres, Lisabona, Sevilla, Dieppe, Bristol, etc. existau birouri speciale care culegeau de la navigatori informații, pe baza cărora se întocmeau apoi manuale cuprinzând date și instrucțiuni nautice.

2 „În schimb o scrisoare a lui Amerigo Vespucci referitoare la cea de-a treia călătorie a sa, tipărită la Paris și apoi la Strassburg în 1507, a fost textul cel mai răspândit în materie de călătorii" (*Idem*).

3 Portugalia se eliberase de sub ocupația musulmană în 1249, deci cu două secole și jumătate înaintea Spaniei; iar dinastia instaurată în 1385 pusese bazele solide ale unui stat centralizat, sprijinit de burghezia orașelor, dominând nobilimea feudală și influența clerului.

maritim comerțului european cu Orientul Îndepărtat; dar totodată și dezonoarea de-a fi fost fondatorii comerțului european cu sclavi negri și de a fi stabilit precedentul pentru imperialismul european din India și Indiile Orientale" (W. K. Ferguson).

Pentru navigatorii portughezi condițiile preliminare ale marilor explorări au fost create încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, când arhipelagurile – relativ apropiate – ale Canarelor și Azorelor[1] fuseseră deja integrate în circuite maritime regulate. Între aceste două, arhipelagul Madeira va deveni de asemenea o excelentă escală în expedițiile exploratorilor portughezi. Toate aceste trei arhipelaguri figurau în celebra „hartă catalană" din 1375. Rămăseseră de explorat coastele vestice ale Africii. În 1415 portughezii ocupă portul mediteranian Ceuta, bază a piraților musulmani. Patru ani mai târziu – insula Madeira (700 km^2); iar în 1431 și următorii ani, Gonçalvo Velho Cabral descoperă și ocupă toate insulele arhipelagului Azore, aducând aici coloniști portughezi. Continuând explorările în direcția sud, de-a lungul coastei africane, portughezii ocolesc capul Bojador (1434), Capul Alb (1441) și Capul Verde (1444). Din expediția condusă de Nuño Tristano (1443) sunt capturați 30 de sclavi africani; alți 165 de sclavi, bărbați, femei și copii, sunt aduși din expediția din anul următor și vânduți la licitație la Lisabona.

Vânătoarea de sclavi accelerează ritmul explorărilor. În 1445 sunt trimise spre coastele africane occidentale 26 de corăbii, – cu care ocazie sunt descoperite gurile fluviului Senegal; expediția se întoarce în țară aducând sclavi, fildeș, mosc, pulbere de aur și un condiment asemănător piperului. Navigatorii descoperiseră acum Senegambia[2]. Au urmat expedițiile venețianului Alvise Cà da Mosto (1455) și genovezului Antoniotto Usodimare (1456), ambii în serviciul Portugaliei, care au descoperit întâmplător insulele Capului

1 Cele șapte insule ale arhipelagului Canare („*Insulae Fortunatae*"), situate la circa 100 km de coasta occidentală a Africii, au fost vizitate încă din Antichitate de fenicieni și cartaginezi. Spaniolii, stabiliți aici din sec. XV, le-au anexat oficial în 1479. – Arhipelagul Azore figura într-un atlas din 1351, dar a rămas neclocuit și uitat (9 insule vulcanice, la circa 1380 km de Portugalia); a fost redescoperit în 1431 de Velho Cabral. – La 545 km de continentul african, micul arhipelag Madeira (între Canare și Azore), cunoscut de fenicieni și vizitat de genovezi, a fost redescoperit de portughezi în 1419.

2 Vechea denumire a teritoriilor dintre fluviul Senegal și Gambia; adică tot versantul maritim al Sudanului Occidental, până la granița actuală Sierra Leone (însumând teritoriul de azi al Senegalului, Gambiei, Guineei și Guineei-Bissau).

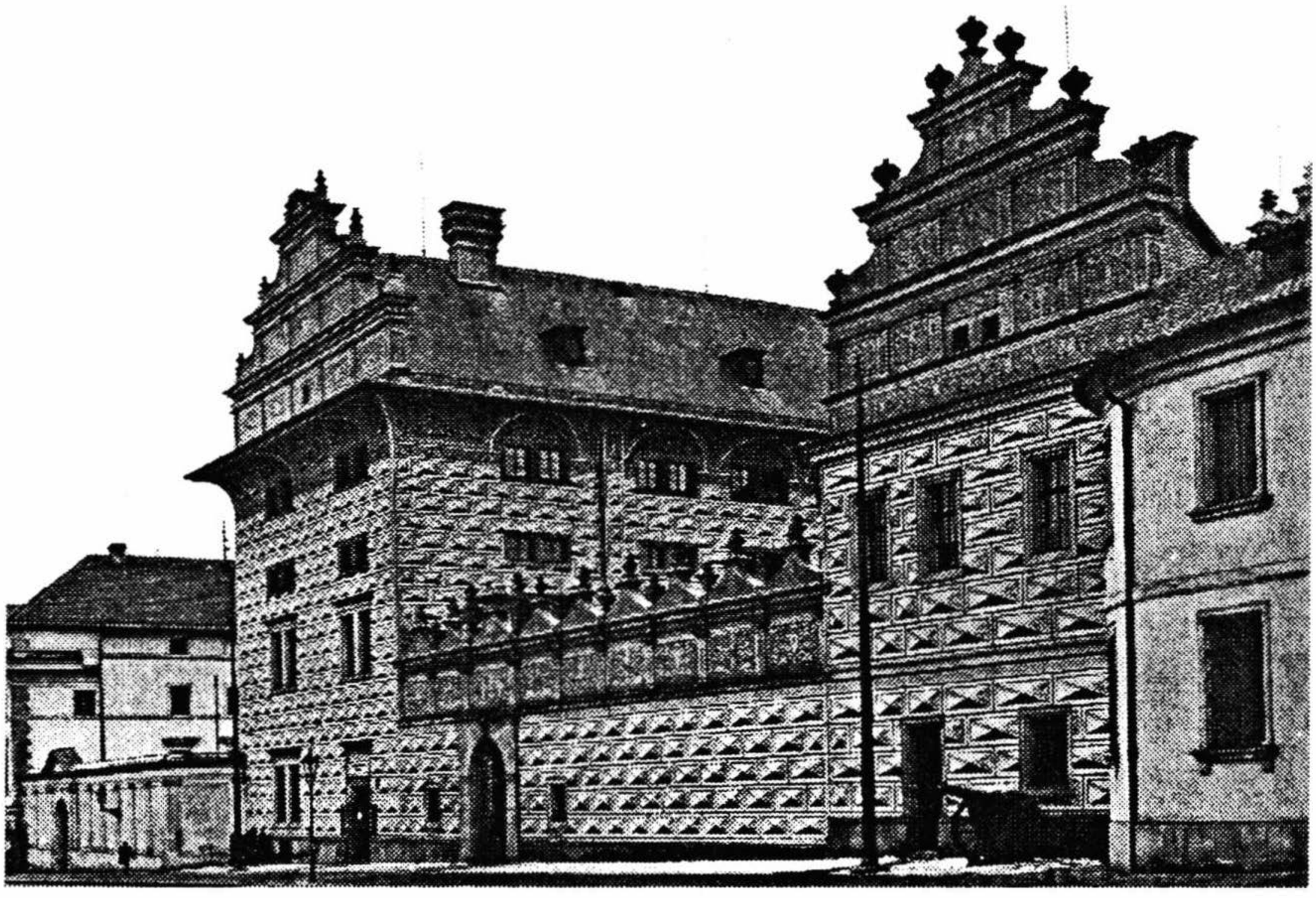

Evidente sugestii din arhitectura Renaşterii italiene alături de elemente gotice persistente încă în sec. XVI în aria germanică, sunt prezente şi în palatul Schwarzenberg din Praga.

Verde. După ce au înaintat în apele Senegalului şi au explorat sumar Gambia (unde au intrat în contact cu caravanele abisinienilor care mergeau sau veneau din marele oraş Tombuctu), corăbiile lor s-au întors încărcate, în principal, cu un mare număr de sclavi.

Succesele de o deosebită importanţă istorică ale navigatorilor şi exploratorilor portughezi din această primă etapă (1415-1460) se datorează în cea mai mare măsură fiului regelui João I, infantele Henric, rămas în istorie cu epitetul glorios „Navigatorul" (1394-1460). Dotat cu un pronunţat simţ al aventurii, cu o înclinaţie spre studiul geografiei şi al navigaţiei, dar dispunând şi de considerabile resurse economico-financiare – în calitatea sa de Mare Maestru portughez al unui ordin militar-călugăresc al Templierilor, – sume pe care le-a investit în cercetări şi în organizarea expediţiilor, Henric a preluat în mare măsură aceste acţiuni în contul şi beneficiul regalităţii. Visând mereu la bogăţiile misterioasei Africi, la legendarul rege-preot Ioan şi la o posibilă alianţă cu acesta împotriva musulmanilor, infantele Henric s-a dedicat, timp de 45 de ani, organizării marelui şantier naval din Sagres, unde, în jurul anului 1430, au fost construite primele caravele portugheze. Pentru o perfectă pregătire a navigatorilor a chemat experţi geografi dintre cei

mai renumiți[1]. În felul acesta, în timpul său și datorită lui coasta occidentală a Africii a fost explorată (și cartografiată) din Gibraltar până în Guineea, pe o lungime de 3.500 km – în timp ce flota portugheză se situa pe primul loc în lume.

Acestei perioade „eroice" legate de numele lui Henric Navigatorul i-a urmat perioada – de aproximativ 50 de ani – de explorări și cuceriri metodice.

În continuarea căutării drumului spre India portughezii au descoperit și explorat, succesiv: litoralul Guineei, al Sierrei Leone, al Liberiei, al Coastei de Fildeș și al Coastei Aurului; apoi insulele Principelui și Sf. Toma, situate în apropierea ecuatorului: explorări soldate cu importante cantități de fildeș, aur și sclavi. În 1481, papa confirmă printr-o bulă drepturile portughezilor în Africa; după care, regele João II trimite îndată o flotilă cu misiunea de-a întemeia o colonie și de-a exploata marile zăcăminte de aur din regiunea Coastei Aurului. Înaintând spre sud, exploratorii au descoperit (între 1484-1486) gurile fluviului Congo și coasta Angolei. – Flotila era comandată de Diego Cão, care își luă ca însoțitor, în calitate de geograf și astronom, pe renumitul Martin Behaim din Nürnberg. Acesta adusese în 1484 la Lisabona *Efemeridele* și *Tabelele de direcție*, întocmite de magistrul său Regiomontanus.

Pentru a continua explorarea coastei occidentale sud-afiricane regele João II îl trimite în 1487 pe Bartolomeo Diaz cu două mici corăbii de război (și un vas de transport cu provizii, dotate cu tunuri la bord). Expediția atinse extremitatea sudică a continentului – Capul Furtunilor. Calea maritimă spre India fusese astfel descoperită: ceea ce îl determină pe rege să schimbe numele acestei extremități stâncoase și atât de neospitaliere în „Capul Bunei Speranțe" – Dar portughezii nu s-au grăbit să urmeze acest drum descurajator de lung: peste 10.000 km de străbătut de la Lisabona până la Capul Bunei Speranțe; iar de aici până în India mai era desigur o distanță nebănuit de lungă. Abia peste zece ani vor continua portughezii expedițiile spre India: adică după ce, navigând în direcția opusă, Columb va descoperi el... India!

Concomitent cu călătoria lui Diaz, regele João II trimite în această direcție – dar urmând o cu totul altă rută – exploratori cunoscând bine limba arabă, care să cerceteze dacă există posibili-

1 Între care și marele erudit în materie, evreul Jaime Ribes, al cărui tată întocmise (către 1375) celebrul portulan cunoscut ca „harta catalană".

tatea de-a ajunge direct din Mediterana în India pe cale maritimă. Misiunea aceasta (precum şi cea de a se informa asupra comerţului Indiei cu ţările arabe) i-a fost încredinţată (în 1487) agentului său secret Pero de Covilhão. Travestit în negustor sirian, pe uscat alăturându-se unei caravane iar pe mare călătorind pe o corabie arabă de ocazie, Covilhão a străbătut peninsula Sinai, Marea Roşie, din Aden ajungând la Ormuz, Goa şi Calcutta; a traversat Oceanul Indian, şi din sudul Mozambicului a continuat călătoria spre nordul coastei orientale a Africii. Ocolind Arabia pe la sud a intrat din nou în zona Mării Roşii şi, dându-se drept mahomedan, a fost primul creştin care a vizitat Mecca şi Medina; iar din peninsula Sinai a trecut în Etiopia – „Ţara regelui-preot Ioan". Aici a fost reţinut – dar în mare cinste – de negus până la sfârşitul vieţii. – Când, în 1520, o solie trimisă de regele portughez a ajuns în Etiopia creştină, relatările lui Covilhão asupra călătoriilor sale au fost incluse în raportul soliei portugheze[1].

Dar Covilhão trimisese regelui, încă din 1491, un raport secret care conţinea informaţii privind comerţul şi navigaţia din zona Indiei; informaţii care erau cât se poate de utile în pregătirea primei expediţii a lui Vasco da Gama.

VASCO DA GAMA

Cânt armele şi pe bărbaţii care,
Din ţărmii apusenei Lusitanii[2]*,*
Pe nebrăzdată de corăbii mare,
Trecură de ostrovul Taprobanii
Prin războiri şi prin primejdii rare
Cum nu îndură oamenii cu anii,
Şi printre alte seminţii durară
Domnie nouă,-n veacuri legendară!

(Trad. de Aurel Covaci)

Pe acest ton solemn, imitându-l pe Virgiliu, îşi începe Luis de Camões *Lusiada*, epopeea care celebrează momentul culminant al istoriei Portugaliei: expediţia lui Vasco da Gama.

1 Raportul – intitulat *Comunicare adevărată despre pământurile preotului João da India* – a fost publicat la Lisabona în 1540.

2 *Lusitania* este străvechea denumire a Portugaliei; *Taprobana* – vechiul nume al insulei Ceylon; „Domnie nouă" – aluzie la imperiul colonial fondat de portughezi în India.

Descoperirea de dată recentă a „Indiilor Occidentale" de către Cristofor Columb crea Spaniei avantaje uriașe care nu puteau lăsa indiferentă monarhia portugheză. De aceea regele Manuel I cel Mare („el Afortunado") echipează sub supravegherea lui Bartolomeo Diaz o escadră, numindu-l comandant pe tânărul curtean de origine nobilă Vasco da Gama. Escadra a pornit la 8 iulie 1497 din portul Lisabonei; era compusă din două corăbii grele (fiecare cu o deplasare de 120 tone), un vas ușor și rapid de 50 tone și o corabie mare (de 200 tone) pentru transportul proviziilor pentru trei ani. Cele trei nave, de o construcție foarte îngrijită, duceau și toate piesele de schimb necesare, castelele lor erau dotate cu două rânduri de tunuri, echipajul era format din aproximativ 200 de oameni (având și un suficient număr de arbalete), în timp ce căpitanii aveau la dispoziție cele mai moderne instrumente de navigație, precum și o întreagă bibliotecă documentară specifică (inclusiv ampla relatare a lui Covilhão).

După patru luni de navigație escadra a ajuns în largul golf Sf. Elena. Ocolind Capul Bunei Speranțe și navigând spre nord de-a lungul coastei orientale africane, exploratorii au ajuns în porturile Mozambic și Mombasa, unde au intrat în contact (și în conflict) cu navigatorii arabi locali. Contactele comerciale (și conflictele) au continuat și după traversarea Mării Arabiei; după care, escadra a ancorat în fața marelui oraș Calcutta, ai cărui negustori arabi controlau aproape întregul comerț cu sudul Indiei. Din Calcutta, Vasco da Gama s-a reîntors (până la Capul Verde) pe aceeași rută, ancorând în portul Lisabonei după o călătorie care durase aproape doi ani. După multe peripeții – conflicte sângeroase cu localnicii, acțiuni piratерești (reciproce), mulți morți în încăierări, în furtuni sau decimați de scorbut – din cele patru nave s-au întors doar două; iar din membrii echipajului – abia 55 de oameni.

Prima expediție a lui Vasco da Gama s-a soldat – din punct de vedere al profitului comercial – cu rezultate mult sub așteptări: puține mirodenii și obiecte prețioase. În schimb, căpitanului i-a adus importante privilegii financiare și înaltul titlu de Amiral al Indiilor. Portugalia a devenit o mare putere maritimă, deținând monopolul cu Asia de sud și de est. Iar pentru comerțul mondial, descoperirea căii maritime, prin Atlantic spre India și China, va rămâne factorul determinant timp de cinci secole – până la deschiderea Canalului de Suez (1869).

D. VASCO DA GAMA. VI

Vasco da Gama. Miniatură dintr-un „Tratat" din 1635. – Bibl. Națională, Paris.

Ostilitatea întâmpinată de Vasco da Gama din partea arabilor și a aliaților lor din India a convins guvernul portughez de necesitatea înfruntării acestei concurențe comerciale de pe poziții de forță. Încât, îndată după întoarcerea lui Vasco da Gama a fost echipată o flotilă de 13 corăbii, bine înarmate și cu un echipaj de 1.500 de oameni, pusă sub comanda tânărului Pedro Alvàrez Cabral. În istoria marilor descoperiri geografice începea acum o fază nouă: în locul expedițiilor de explorare, expediții de cucerire.

Flotila a pornit în martie 1500. După șase săptămâni, îndepărtându-se mult de coasta africană, a ancorat într-un punct estic al Americii de Sud, pe care comandantul l-a denumit Vera Cruz. O corabie a fost trimisă la Lisabona pentru a anunța descoperirea unei mari „insule". Îndreptându-se apoi spre Capul Bunei Speranțe și ocolindu-l, escadra a ajuns la Calcutta – dar cu numai 6 din cele 13 corăbii; celelalte au pierit în naufragii cu întregul lor echipaj[1]. Negustorii arabi din Calcutta au refuzat să facă comerț cu por-

1 Printre acestea era și corabia comandată de Bartolomeo Diaz.

tughezii, ucigându-le aproape 50 de oameni care debarcaseră. Drept răspuns, Cabral a bombardat orașul și a incendiat câteva zeci de corăbii arabe. După ce au cumpărat de la alți localnici o mare cantitate de diferite mirodenii, țesături de preț, ș. a., portughezii s-au întors la Lisabona (iulie 1501). Pierduseră șase vase – dar valoarea mărfurilor aduse depășea de două ori suma cheltuită cu organizarea expediției și cu pierderile suferite.

În 1502 pornește o nouă expediție comandată de Vasco da Gama și formată din 20 de vase. De astă dată epidemia de scorbut a făcut ravagii teribile. În dreptul țărmurilor Africii Orientale au trebuit să fie debarcați și părăsiți câteva sute de oameni bolnavi. Actele de ferocitate ale lui Vasco da Gama au caracterizat această expediție: o corabie arabă ducând 400 de pelerini spre Mecca a fost prădată de prețioasa sa încărcătură; după care, „amiralul, cu cea mai mare cruzime a dat foc acestui vas, care a ars cu toți cei aflați la bord" – scrie un martor ocular. Flotila și-a continuat drumul pentru a pedepsi Calcutta: orașul a fost bombardat în repetate rânduri, corăbii arabe de transport au fost jefuite, 38 de pescari nevinovați au fost spânzurați de catarge, iar cadavrele aruncate în mare. După care, 13 corăbii s-au reîntors în Portugalia încărcate cu pradă și mirodenii de o valoare colosală, – în timp ce altele au rămas în zonă pentru a intercepta vasele arabe și a contracara în felul acesta concurența negustorilor locali.

În această cursă de eliminare treptată dar foarte hotărâtă a concurenței negustorilor arabi și egipteni care activau în porturile Indiei (și în alte puncte din insulele Pacificului – unde guvernul portughez își trimitea flotilele în fiecare an), imperiul colonial portughez prindea contururi tot mai ferme. A fost instituită funcția de vicerege al Indiei, – funcție ocupată, succesiv, de binecunoscuții rivali Almeida și Albuquerque.

Francisco d'Almeida a părăsit Portugalia în primăvara anului 1505, în fruntea unei puternice flote militare care însuma circa 1.500 de soldați. După ce a jefuit mai multe orașe de pe țărmurile orientale africane, a construit forturi și a fondat o factorie în sudul Indiei, pe coasta Malabar. Almeida ataca sistematic vasele comerciale arabe, iraniene și egiptene. În 1509, corăbiile negustorilor egipteni – construite de venețieni – au fost distruse într-o bătălie navală dată lângă insula Din, iar musulmanii au fost oribil masacrați. Rechemat la Lisabona, Almeida a pierit pe drum împreună cu cei 149 de

oameni ai săi, într-o încăierare cu hotentoții, în apropiere de Capul Bunei Speranțe.

Rivalul și succesorul său Alfonso d'Albuquerque, trimis de regele Manuel II cu o escadră de 5 nave, ocupase în 1507 portul strâmtorii Ormuz, prin care treceau mărfurile indiene spre Europa (cu care ocazie, dăduse dovadă de o rară ferocitate). În 1510, Albuquerque ocupă și portul Goa – masacrând aproape întreaga populație de 6.000 de oameni, – transformându-l într-un foarte important centru comercial portughez din peninsula Malabar. În anul următor, cu o flotilă de 19 corăbii și 1.400 de soldați, atacă orașul Malaca (din actuala Malaysia), instalează în această strâmtoare un punct de observație, controlând astfel traficul comercial deosebit de intens, precum și numeroase insule ale Indoneziei.

Prin insula Iava, portughezii și-au deschis drumul spre foarte importanta sursă de mirodenii – insulele Moluce. În curând ei vor fi primii europeni care vor face comerț cu China, – țară în sudul căreia își instalează (în 1520) o factorie, în orașul Macao. În 1542 ajung și în Japonia[1]. În fine, în drumul lor spre Moluce portughezii au atins și coasta nord-vestică a Australiei, ale cărei puncte le-au însemnat pe hărțile lor secrete.

CARACTERISTICILE IMPERIULUI COLONIAL PORTUGHEZ

Explorarea portugheză a coastei africane occidentale a fost lentă, progresivă, metodică. După ce însă au depășit Capul Bunei Speranțe exploratorii s-au lansat într-un ritm mult mai rapid în imensele spații vestice, terestre și maritime.

Abia un secol desparte primele explorări ale Africii Septentrionale de cele ale insulelor Indoneziei, și cucerirea Ceutei de fondarea factoriei din Macao. La vechile baze din Arhipelagul Azorelor și cel al Capului Verde portughezii au adăugat insule din Atlanticul central și meridional. În Golful Persic, portul cel mai important de pe insula Ormuz era controlat de ei. În Oceanul Indian, toate punctele strategice comerciale erau deținute și fortificate de ei (cu excepția Adenului). De asemenea, pe coasta orientală a Africii –

1 De menționat (pe lângă schimburile comerciale efectuate de portughezi în Japonia) și activitatea misionară a iezuitului Francisco Saverio. Comunitatea creștină pe care în 1543 a fondat-o aici, a ajuns să numere – în numai 30 de ani – două milioane de credincioși.

Sofiala, Mozambic, Quiloa, Mombasa și Melinda; pe coasta indiană Malabar – Goa, Canaor și Cochin (Kerala); în Indochina – importantul oraș Malacca (predecesorul Singaporelui de azi); în Marea Chinei de Sud, Macao devine posesiune portugheză în 1557. Insulele arhipelagului Moluce, arhipelagurile Maldive și Seychelles au fost descoperite și frecventate de negustorii portughezi; de asemenea, arhipelagul Macarene – din apropierea Madagascarului – cu insulele Mauritius și Réunion. La începutul secolului al XVI-lea portughezii au ocupat țărmul Mozambicului, organizând aici un intens comerț cu aur și cu sclavi. În același secol au cucerit și insula Zanzibar[1].

Circumnavigația Africii a determinat deplasarea axei comerciale europene în favoarea portughezilor, dând totodată o lovitură de moarte comerțului venețian. Până la descoperirea acestui nou drum maritim, Veneția deținea aproape complet monopolul comerțului de mirodenii, pe care le procura din antrepozitele sale din Alexandria, vânzându-le apoi în toată Europa; după această dată însă prețul piperului devine de cinci ori mai mic la Lisabona decât la Veneția. – Comerțul portughez avea un caracter monopolist. Regele – care era și primul armator – poseda la Lisabona cea mai mare casă de comerț, docuri și antrepozite proprii. Instrument de importanță primordială în mâna absolutismului, această „Casa de India" prelevă impozitul regal asupra tuturor mărfurilor importate; impozit care ajungea până la 62,50% din valoarea lor. Pe lângă aceasta, regele își rezervase și monopolul fildeșului.

Faptul acesta îi garanta regalității beneficii imense, asigurându-i totodată și mari rezerve de aur, plumb, cupru, sulf; precum și posibilitatea de a crea manufacturi de armament, furnaluri, șantiere de construcții navale, în care mâna de lucru era furnizată de sclavi negri. Pe de altă parte, și cheltuielile erau enorme. În mod constant trebuiau construite și echipate nave pentru expediții militare. Trebuiau întreținuți și plătiți mii de soldați. În fiecare an trebuiau trimise în Orientul asiatic flote însoțite de escorte puternice, pentru aprovi-

1 Cf. pentru alte informații Damião Peres (vd. *Bibliografie*). – În 1500, regele Manuel II concede dreptul creditar de guvernare și exploatare „a unor insule și ținuturi" pe care își propunea să le descopere Gaspar de Corte Real din Terceira (Azore); și pe care acesta efectiv le-a descoperit și explorat – insulele Terra Verde din apropierea coastei sudice a Labradorului. Sporadic, exploratorii portughezi au fost prezenți în zone exact opuse ale Terrei. Astfel, João Fernandes Lavrador a abordat Groenlanda – care, un timp, a fost numită „Terra de Lavrador". (Mai târziu, acest toponim a fost transferat denumind peninsula nord-americană Labrador).

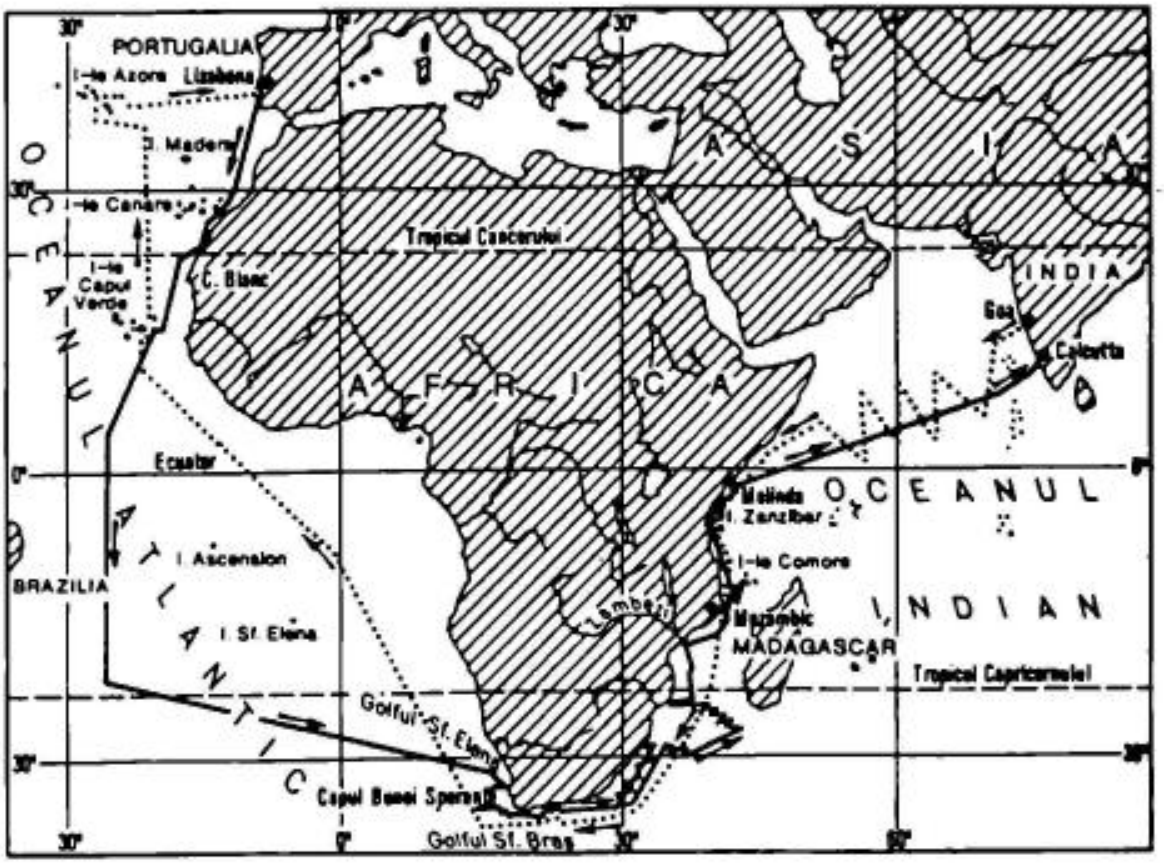

Itinerariul dus-întors al lui Vasco da Gama (1497-1499).

zionarea, pentru paza sau pentru acţiunile războinice ale numeroaselor baze comerciale, militare şi administrative din Pacific şi din Oceanul Indian. Imperiul trebuia să facă faţă ameninţărilor continui ale galerelor arabo-egiptene şi, mai târziu, turceşti, – precum şi opoziţiei organizate ale potentaţilor locali sau atacurilor piraţilor. – La toate acestea se mai adăugau şi adversităţile naturale întâmpinate de-a lungul unor itinerarii maritime de zeci de mii de kilometri. Între 1497 şi 1572 – deci într-un interval de numai 75 de ani, – din 625 de unităţi navale plecate în direcţia Indiilor Orientale, doar o jumătate s-au mai întors în patrie; mai precis – 325 de vase[1].

Impresionant în aparenţă prin extensiunea ariei sale geografice, imperiul portughez era fragil în structura sa.

Ţară cu o populaţie foarte redusă, de mai puţin de 800.000 de

1 După aprecierile lui A. Teneti, portughezii au pierdut în naufragii 15% din nave. În ce priveşte pierderile umane, acestea se ridicau – într-o călătorie ce dura doi ani – la un număr de 15%-25% din cei îmbarcaţi; într-o călătorie durând trei ani – la 20%-35%. Dar traversarea Pacificului de la Manila la Acapulco (în Mexic) se solda de obicei cu pierderea a mai mult de jumătate din numărul total al celor de la bordul navei.

locuitori[1], Portugalia n-a putut să-și transforme acțiunea de expansiune într-o eficientă activitate de colonizare. Pe de altă parte, din același motiv (precum și din cauză că întotdeauna întâmpinau rezistența unor adversari cu mult mai redutabili decât cei pe care îi întâlneau spaniolii în expedițiile lor), portughezii n-au putut nici să pătrundă în interiorul noilor teritorii, menținându-se la o cucerire marginală a acestora. (Nu este o simplă întâmplare faptul că, după aproape 500 de ani, Brazilia – cea mai mare „colonie" portugheză – nu este nici până azi suficient explorată, pătrunderea în interiorul țării rămânând încă foarte limitată). Și distanțele și condițiile de navigație în Pacific le creau portughezilor mari dificultăți: chiar și la sfârșitul secolului al XVI-lea, o călătorie din Goa în Japonia și retur dura nu mai puțin de trei ani!.

În aceste condiții, rezultatele colonizării portugheze au rămas mai puțin profunde decât s-ar părea la prima vedere. În decursul secolului al XVI-lea – și spre deosebire de activitatea spaniolilor în Lumea Nouă, – situația expansiunii imperiului portughez a rămas aproape staționară. În interiorul țării, afluxul de numerar a ruinat economia, declanșând inflația, provocând o stagnare sau un regres chiar al agriculturii și industriei manufacturiere; în schimb, resursele cheltuindu-se pentru construirea unor somptuoase palate sau mănăstiri (ca cea din Belém), risipindu-se pentru a satisface vanitatea și apetitul de lux al monarhiei, aristocrației și înaltului cler[2]. – Pentru economia europeană, expansiunea colonială portugheză a avut meritul de-a fi creat o rețea de baze comerciale, de a-i fi obligat pe vechii lor concurenți să abandoneze un monopol pe care-l dețineau până atunci, sau de a fi lansat pe piețele europene o mai mare cantitate de mirodenii la un preț mai mic. (Într-un secol – între 1520–1620) – cantitatea de mirodenii aduse în Europa a crescut de zece ori). „În realitate însă, comerțul mediteranian cu Orientul Apropiat (și, prin intermediul acestuia, cu Extremul Orient), nu era numai un comerț de mirodenii, ci și un comerț cu mătăsuri, coral, covoare, parfumuri, perle, pielărie; or, sursele esențiale ale acestor produse le-au scăpat în bună parte portughezilor" (R. Ruggero, A. Tenenti).

1 Chiar și mai târziu, în 1530, populația Portugaliei era mult sub un milion și jumătate de locuitori.

2 În timp ce „toți banii investiți de portughezi pentru cumpărarea de sclavi a reprezentat o imensă imobilizare de capital" (G. Ruggero, A. Tenenti).

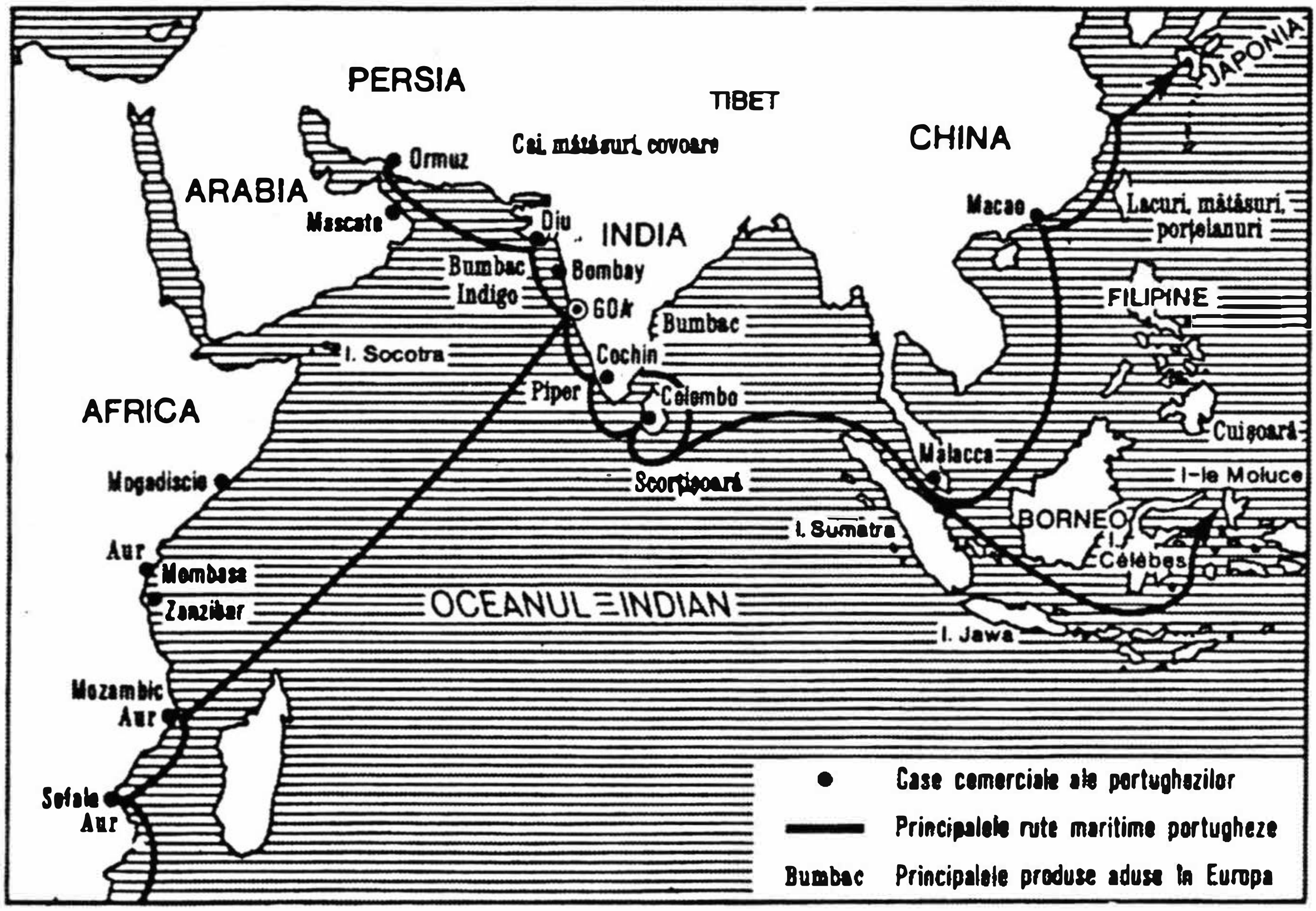

Portughezii în Occanul Indian în sec. XVI.

În cele din urmă, datorită acestui complex de cauze, imperiul portughez nu putea să reziste noilor concurenți, – începând chiar de la sfârșitul secolului al XVI-lea, când expedițiile organizate de olandezi iau drumul insulelor Moluce. După care, au urmat francezii și englezii. Dar marii concurenți rămâneau spaniolii – care, însă, deși căutaseră drumul spre Indiile Orientale într-o direcție greșită, au descoperit o Lume Nouă.

EXPLORĂRI SPANIOLE

În timp ce portughezii continuau să exploreze coastele africane – și chiar după ce Bartolomeo Diaz găsise drumul spre Indiile Orientale ocolind Capul Bunei Speranțe, – geografii și navigatorii erau tot mai preocupați de găsirea unei rute mai scurte și mai directe spre India sau spre Cathay (China). O rută care să urmeze direcția vestică, peste Atlantic. O rută perfect posibilă – după cum o sugerau atâția mari erudiți ai Antichității[1], după cum o confirma și Ptolemeu

1 Aristotel (în *Meteorologia*, II, V, 13), Posidonius (citat de Strabon, II, III, 6), Pausanias, Plutarh, Seneca (în *Quaestiones naturales*), Pomponius Mela; apoi Cosmas Indicopleustes, ș. a.; autori pe care îi consultase și Columb (Cf. J. Amsler).

și comentatorii săi medievali. Această rută vestică însă prezenta – în comparație cu cea urmată de navigatorii portughezi, care în general nu se îndepărtau prea mult de coastă – riscuri mult mai mari, atât de ordin psihologic cât și practic. În primul rând – problema distanței, frica de necunoscut și imposibilitatea de-a determina cu certitudine longitudinea.

Premisele unei aventuri transatlantice erau, totuși, încurajatoare. Erau răspândite în epocă teoriile antice relative la sfericitatea Pământului[1]. Încurajatoare erau și progresele înregistrate între timp în domeniul navigației și al construcțiilor navale (îndeosebi a caravelei). De asemenea, faptul că la aproximativ 100 km de coasta occidentală a Africii se afla arhipelagul Canare (posesiune spaniolă); iar la 1.300 km de țărmurile portugheze, insulele Azore. Or, aceasta era de o importanță primordială – când, pentru a străbate distanța dintre Andaluzia și Mexic, de pildă, erau necesare 5-6 luni de navigație și peste 18 luni de escale într-o singură călătorie!

În Spania, noile condiții istorice pledau în favoarea ideii expansiunii transoceanice. În 1492, cucerirea regatului maur al Granadei pusese capăt îndelungatei lupte de eliberare a țării de sub musulmani. Războiul odată terminat, mii de nobili (inclusiv din mica aristocrație rurală – „hidalgos") rămăseseră nu numai o categorie de războinici virtual disponibilă, fără ocupație și fără perspectivele câștigurilor (sau prăzilor) pe care li le asigurase *Reconquista*, ci și o masă turbulentă, periculoasă pentru monarhie și burghezia orașelor în curs de dezvoltare; o masă însă căreia perspectiva aventurii militare și colonialiste îi promitea îmbogățirea sigură. Fanatismul religios, alimentat în timpul secolelor de luptă contra musulmanilor, juca și el un rol important, – dat fiind că opera de cucerire și colonizare era alimentată și de ideea misionară, de creștinare a unor popoare „păgâne". – Dar principalul mobil era situația economică, mai mult decât precară, a Spaniei. În urma marilor cheltuieli militare impuse de lupta contra maurilor și a gravei deteriorări a economiei țării resursele financiare ale monarhiei ajunseseră catastrofale. Tezaurul statului era gol, – în timp ce al Coroanei micii țări vecine se umpluse enorm, datorită exploratorilor, negustorilor și colonizatorilor.

Mai rămânea de rezolvat o problemă de principiu, de natură

1 Ptolemeu fusese tradus în latină, la Bologna; iar la Louvain, *Ymago Mundi*, în care Pierre d'Ailly susținea ideea ptolemaică a sfericității Pământului, ș. a.

Palazzo Chicricati din Viccnza, – opcra lui Andrca Palladio.

juridică, ce privea relaţiile cu exploratorii concurenţi, cu portughezii (chiar dacă activităţile acestora erau îndreptate în alte direcţii, sudice şi estice).

Reglementarea juridică, arbitrajul eventualelor litigii privind delimitarea zonelor de explorare erau de competenţa papei – care se prevala de suveranitatea sa de drept mondială. Nu numai spirituală, ci şi politică. Într-o scrisoare trimisă (la 12 nov. 1199) de papa Inocenţiu III patriarhului Constantinopolului, papa îi aducea la cunoştinţă că apostolul Petru, călătorind pe mare pentru a i se înfăţişa lui Iisus Hristos – „prin acest gest a exprimat privilegiul pontificatului unic (deci al papei – n. n. O. D.) care îi dădea dreptul să stăpânească întreaga lume". Cu alte cuvinte, toate popoarele, fie creştine, fie păgâne! Juriştii papei, doctori în drept canonic, proclamau autoritatea papalităţii în reglementarea raporturilor dintre popoare şi dreptul de-a atribui cui credea de cuvinţă orice noi teritorii descoperite.

Drept care, papii n-au întârziat să-şi exercite aceste prerogative. Prin Bula din 1440, Eugeniu IV acordă portughezilor toate teritoriile descoperite de ei în largul coastelor africane. În 1445, aceştia obţin de la Nicolae V o altă bulă care le recunoştea posesiunea şi a

teritoriilor *ad Indios*, ce vor fi descoperite în viitor[1]. Și Martin V le acordă, în 1473, privilegiul exclusiv asupra descoperirilor. Acordul sancționat de papa Sixt IV în 1481 le concede în exclusivitate comerțul cu teritoriile Guineei. În 1493, Alexandru VI acordă regelui Spaniei toate continentele și insulele descoperite până la acea dată (precum și în viitor) dincolo de o linie stabilită la 100 leghe vest de Azore și Capul Verde. Tratatul din Tordesilla (din 7 iunie 1494, și ratificat de Iuliu II în 1506) dintre spanioli și portughezi împinge această linie de demarcație la 370 leghe vest de insulele capului Verde. Asemenea zone urmau să fie delimitate și în Pacific, între spanioli și portughezi, prin tratatul din Zaragoza (1529). – „Toate celelalte națiuni rămâneau excluse din noile teritorii. Portugalia și Spania erau convinse că monopolul lor avea un caracter sacru; în consecință, îi tratau pe negustorii și exploratorii străini drept niște pirați" (R. Mousnier).

EXPEDIȚIILE LUI CRISTOFOR COLUMB

Cincisprezece-douăzeci de localități își revendică onoarea de a fi cele în care celebrul explorator a văzut lumina zilei. Cert este că fiul mai mare al modestului postăvar din Genova s-a născut în acest oraș la 29 oct. 1451. Ca studii, se pare că a fost un autodidact, dar care cunoștea cel puțin patru limbi (latina, italiana, spaniola și portugheza) și era un cititor pasionat îndeosebi de lucrări științifice (geografie, astronomie, navigație, descrieri de călătorie). A început să navigheze încă de la vârsta de 18 ani; pentru ca la 22-23 de ani să ia parte la expediții comerciale genoveze din Mediterana, ajungând până în Marea Egee. Funcționar al unei case de comerț din Genova, a fost trimis în 1476 în Portugalia, unde a trăit nouă ani, participând la călătorii mai lungi în Anglia și pe Coasta Aurului, în Guineea.

Studiind lucrări de cosmografie și geografie bine cunoscute la acea dată[2], Columb a ajuns la convingerea că, navigând spre vest și

1 Bula permitea „să fie atacați, subjugați și aduși în stare de sclavie perpetuă sarazinii, păgânii și alți dușmani ai lui Hristos care trăiesc la sud de Capul Bojador, inclusiv cei de pe întreaga coastă a Guineei".

2 Se pare că patru au fost textele fundamentale în care Columb ar fi găsit în mod special elementele perceptici sale ale regiunilor necunoscute ale Terrei: *Ymago Mundi* a lui Pierre d'Ailly (publicată între 1480-1483), *Naturalis Historia* a lui Plinius (în versiunea italiană din 1489), *Historia rerum ubique gestarunt* a lui Enea Silvio Piccolomini, și o versiune în limba latină a *Călătoriilor lui Marco Polo*, din 1485. – Se păstrează aceste patru cărți din biblioteca lui, cu numeroase adnotări – în total 2.125 – făcute de Columb în decursul repetatelor sale lecturi. (Adnotări de la un singur cuvânt până la peste o mie de cuvinte).

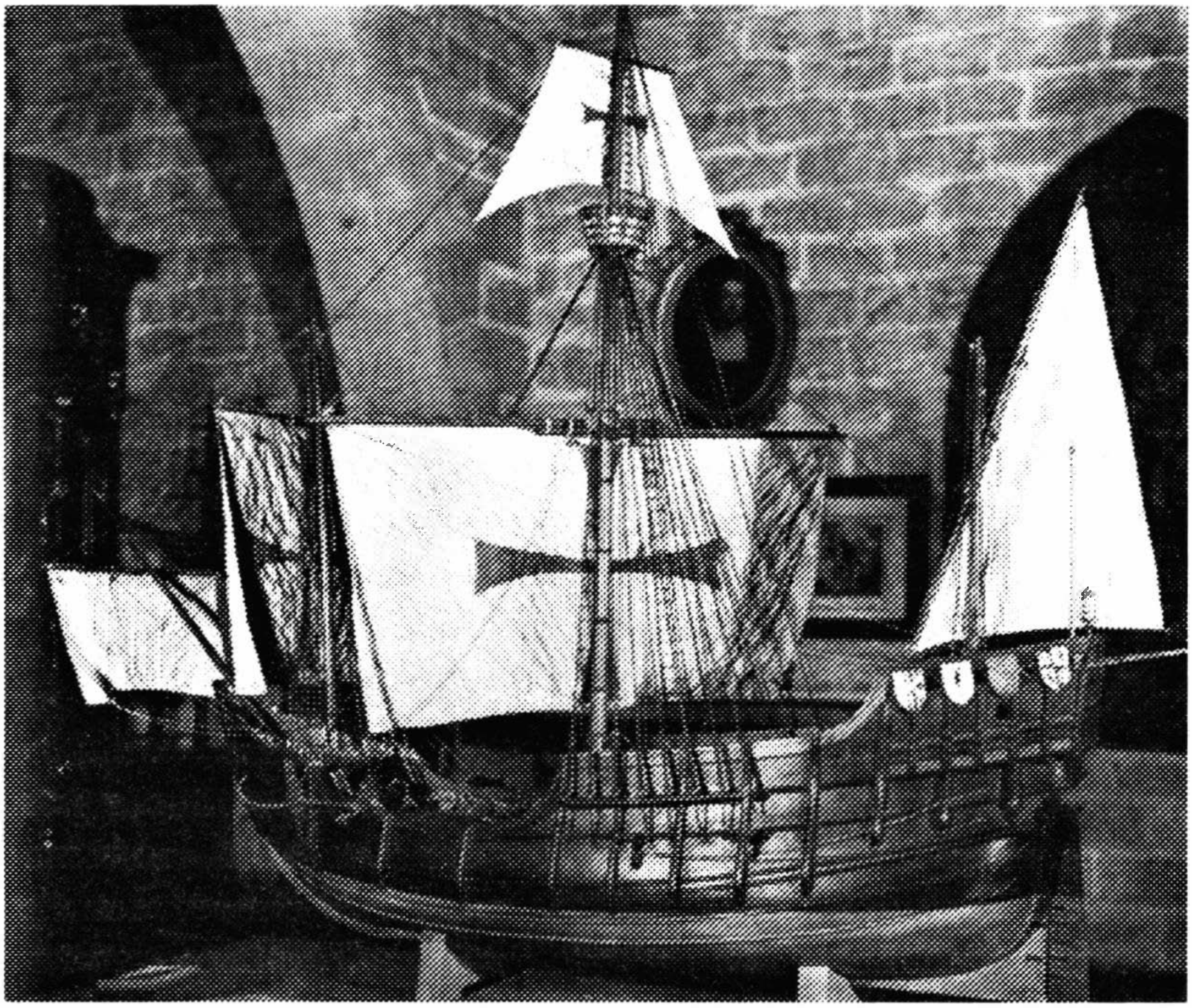

Cea mai faimoasă navă din lume: caracca S. Maria,
nava-amiral a lui Cristofor Columb din prima sa călătorie.
(Reconstituire ipotetică). – Muzeul Naval, Barcelona.

trecând prin arhipelagul Canare, parcurgând o distanță de aproximativ 5.000 de kilometri, va putea atinge coasta orientală a Asiei și insula Cipangu (Japonia) [1]. Columb a înaintat o propunere în acest sens regelui João II al Portugaliei, dar consiliul care a examinat-o a respins argumentele lui. Părăsind Portugalia (în 1485), în Andaluzia intră în contact cu nobili bogați și influenți la curtea regală, prezintă reginei Isabela propunerea, care, după patru ani, a fost respinsă de comisia instituită de Coroană. Dealtfel, în acel moment Regii Catolici erau ocupați cu *Reconquista*. Columb încearcă să-și supună proiectul regilor Angliei și Franței. Totodată ia legătura cu funcționari superiori, cu negustori și bancheri din Sevilla, spre a-i interesa în întreprinderea sa. După ce înaintează din nou propunerea (care din nou este respinsă de comisia de experți) și părăsește Granada îndreptându-se spre Franța, Columb este readus cu forța la

1 Potrivit tradiției, acelcași indicații le-ar fi obținut – în urma unui schimb de scrisori – și de la ilustrul astronom și geograf italian contemporan Paolo Toscanelli, care, în același scop, i-ar fi trimis și o hartă întocmită de el.

curte; regele și regina acceptă proiectul. Se încheie o convenție[1], financiarii și negustorii din Sevilla acordă ca împrumut Coroanei suma necesară echipării expediției – și, în ziua de 3 august 1492, cele trei corăbii[2] comandate de Columb (și având un echipaj de 90 de oameni) părăsesc portul Palos. Scopul principal al expediției era exclusiv comercial și de explorare, iar nu de cucerire; drept care, flotila era aproape total neînarmată și fără soldați la bord.

La 12 octombrie 1492 navigatorii au zărit uscatul: insula Guanahani din arhipelagul Bahamas. După o navigație de două săptămâni printre insulele arhipelagului, Columb a descoperit insula Cuba (numită de el „Juana"), pe care o credea o peninsulă a Asiei Orientale, a Chinei, – și unde europenii au cunoscut pentru prima oară porumbul, cartoful și tutunul. Coborând spre sud-est, a descoperit marea insulă Haiti, botezată de Columb „Española" – pentru că aici (notează el) „se întind câmpiile cele mai frumoase din lume, foarte asemănătoare cu câmpiile Castiliei și chiar mai bune decât ele". Eșuând pe un banc de nisip, nava-amiral a fost abandonată, după ce tunurile și proviziile au fost recuperate. Columb a pus să se construiască o fortăreață, lăsându-i-se tunurile și 39 de oameni, cu provizii pentru un an. Cu celelalte două corăbii a revenit în Spania (la 15 martie 1493), aducând drept dovezi plante, păsări și fructe exotice, puțin aur și câțiva băștinași (*indios*).

Șase luni mai târziu, Columb repetă expediția. De astă dată flotila comandată de el – compusă din 17 nave – totaliza un număr de aproximativ 2.500 de oameni, printre care un grup de curteni și nobili săraci (*hidalgos*), apoi câteva zeci de funcționari regali, preoți și călugări. Au fost încărcate pe vase semințe de plante (și butuci de viță-de-vie), precum și animale necunoscute în noile tărâmuri

1 „Maiestățile lor – se scrie în această convenție – ca stăpâni ai mărilor și oceanelor, dăruiesc de azi înainte numitul don Cristóbal Colón titlul de amiral al tuturor insulelor și continentelor pe care [...] le va descoperi sau le va dobândi [...]; iar după moartea sa, dăruiesc pe veci moștenitorilor și urmașilor săi acest titlu, cu toate privilegiile și prerogativele ce decurg din el[...] Maiestățile lor îl numesc pe Colón vicerege și guvernator general pe acele insule și continente [...]. De la toate mărfurile de tot felul, fie că va fi vorba de perle ori pietre prețioase, aur sau argint, mirodenii și alte lucruri sau mărfuri care vor fi cumpărate, obținute în schimbul altor lucruri, găsite sau dobândite pe teritoriile arătate mai sus guvernate de amiral [...] el va avea și își va păstra a zecea parte din toate, ținându-se seama de cheltuielile făcute, iar restul de nouă părți le va pune la dispoziția Maiestăților Lor".

2 Nava-amiral „Santa-Maria", navele „Pinta" și „Niña". Se crede că deplasamentul acestora era, respectiv, de 100-130 tone, de 55-90, și de 46-60 de tone. Comandanții ultimelor două nave erau frații Martin și Vicente Pinzon; navigatori experimentați și armatori influenți din Palos.

Itinerariile urmate de Cristofor Columb în cele patru expediții.

descoperite – cai, asini, boi, vaci, porci. N-au fost uitați – cum nu uitaseră nici portughezii – nici câini mari, dresați în vederea vânătoarei de oameni...

În Marea Caraibilor – a „mâncătorilor de oameni“[1] – urcând înspre nord exploratorii au descoperit, în lanțul Antilelor mici, insulele Dominica, Guadalupa, S. Martin, Santa-Cruz, insulele Virgine, Port Rico, ș. a. Debarcând în insula Española, n-au mai regăsit nici fortul (între timp incendiat), nici oamenii lăsați aici cu un an în urmă: dedându-se la acte de violență, aceștia fuseseră măcelăriți de indigeni. De aici, și după ce fusese informat că interiorul insulei este bogat în zăcăminte de aur, Columb trimise înapoi în Spania 12 corăbii – el rămânând în Española cu 5 corăbii și 500 de oameni – pentru a cere Regilor Catolici câteva corăbii cu alimente, vite și unelte agricole, angajându-se să trimită în schimb aur și un mare număr de sclavi care puteau să fie vânduți.

---

1 Prin deformare, cuvântul localnicilor „caraib“ a devenit în limba spaniolă „canibal“. – Craniile și oasele omenești găsite de spanioli aici au fost interpretate de ei ca dovezi de canibalism; în realitate, era vorba de ritualuri religioase de înmormântare, specifice și altor populații din noul continent.

Cât timp a rămas aici, Columb a continuat exploatarea coastelor Españolei și Cubei, totodată descoperind insula Jamaica. După care, cu ajutorul și al detașamentelor militare aduse de trei corăbii din Spania, a întreprins cucerirea Españolei. În cursul ferocelor operațiuni militare din această primă colonie spaniolă transoceanică – în care fioroșii câini dresați și cavaleria (indigenii nu cunoșteau calul) au făcut ravagii – locuitorii au fost exterminați în masă. Pe lângă aceasta, alte zeci de mii de indigeni au pierit în urma epidemiilor de friguri galbene și ale bolilor (în primul rând a variolei) aduse aici de cuceritori. Apoi Columb a trimis în Spania aur (în cantități mici), cupru și câteva sute de sclavi. În 1496 s-a întors în Spania și a propus Coroanei să trimită în Española coloniștii necesari, recrutați din rândurile criminalilor și a altor delincvenți de drept comun.

Propunerea lui a fost acceptată – și, în 1498, Columb a pornit în a treia sa expediție, cu 6 corăbii și 300 de oameni. Navigând în direcția sud-vestică, după două luni a descoperit insulele Trinidad și Tobago, alte insule din Marea Caraibilor, precum și delta fluviului Orinoco. În Española îl aștepta o dezordine totală. Nobilii *hidalgos* se răsculaseră împotriva comandanților lăsați aici de Columb – care trebuiseră să accepte o înțelegere umilitoare cu răsculații. Comploturile contra lui continuând, în 1500 fu trimis guvernator Francisco de Bobadilla, căruia Columb trebui să-i predea toate corăbiile, caii, armele, fortărețele și proviziile. Arestat (împreună cu frații săi Bartolomeo și Diego), Columb fu pus în lanțuri și trimis în Spania. Regele porunci să fie eliberat imediat, îi promise că va fi repus în drepturi – dar în locul lui Bobadilla fu trimis guvernator Nicolás Ovando, cu 23 de corăbii ducând 3.000 de coloniști.

Odată cu acest început de colonizare masivă a Antilelor, populația indigenilor din Española a fost exterminată în continuare, într-un ritm fără precedent. Populația indigenă, care în 1495 se ridicase la 1.100.000 de locuitori, peste douăzeci de ani va fi redusă la 15.000 de oameni; pentru ca la mijlocul secolului al XVI-lea să dispară total. În locul lor au fost aduși, progresiv, sclavi „canibali" din Antilele Mici, Cuba, Jamaica și Porto Rico – unde începuseră să dispară și aici băștinașii. Pentru a popula Española cu mâna de lucru necesară (mai ales în minele de aur) a început vânătoarea de sclavi – indigeni din America de Sud și negri din Africa.

Ultima expediție a lui Columb – a patra, cea mai dramatică și care a durat doi ani și jumătate – era compusă din 4 corăbii mici (cu

o capacitate de 50-70 tone) şi un echipaj de 150 de oameni. În primăvara anului 1502, mica flotilă – care, în intenţia comandantului său, urma să facă înconjurul lumii – se îndreptă spre Antilele Mici[1], coborând în lungul coastei actualului Honduras, unde exploratorul descoperi o populaţie cu un nivel de civilizaţie mult mai ridicat decât al băştinaşilor întâlniţi până atunci. Aceşti indigeni – care se numeau pe ei înşişi *maya* – purtau ca îmbrăcăminte ţesături armonios colorate, podoabe de aur, lucrau clopoţei şi vase de bronz, iar drept monedă foloseau boabe de cacao.

În continuare, Columb navigă de-a lungul coastei estice a unor ţinuturi cu ai cărui locuitori intră în contact – actualele Honduras, Nicaragua, Costarica şi Panama (de unde, dacă ar fi traversat istmul ar fi intrat, la numai 60 km, în mult-căutata „Mare a Sudului" – Oceanul Pacific). De aici, după ce pierduse două corăbii se îndreptă spre sud, petrecând un an în Jamaica şi Española. Vreo 50 dintre oamenii săi se răsculară împotriva lui, jefuind satele indienilor şi violând femeile; împreună cu ceilalţi, istoviţi de boli şi de tot felul de lipsuri, Columb s-a reîntors în Spania în toamna anului 1504.

În această ultimă expediţie el descoperise coasta estică şi istmurile Americii Centrale. Fusese primul european care explorase ţărmurile sud-vestice ale Mării Caraibilor pe o lungime de 1.500 km şi cel dintâi care adusese informaţii despre populaţiile strălucitei civilizaţii *maya*. În anul următor s-a dat ordinul – pentru a se plăti datoriile reclamate de creditori – ca toată averea sa să fie vândută. Grav bolnav, Columb a fost dus la Sevilla, unde spera că drepturile îi vor fi restabilite. În 1505 putu ajunge la Segovia, la curtea regală. Regele îl primi cu bunăvoinţă – dar drepturile şi privilegiile reclamantului rămaseră nesatisfăcute.

La 20 mai 1506, aflându-se la Valladolid, bolnav şi profund abătut, şi după ce îşi făcu testamentul, marele navigator şi explorator – convins până în ultima clipă că descoperise ţinuturile asiatice, ale Indiilor Orientale[2] – se stinse din viaţă, uitat de aproape toţi contemporanii săi.

---

1 Dacă continua spre vest atingea Florida – şi America de Nord.

2 Încă în prima călătorie „spre India", ducea cu el din partea regelui o scrisoare către Marel Han al mongolilor – şi avusese grijă să ia cu el, pentru a-i fi de folos în Asia, un interpret de limbile arabă şi ebraică. În Antile şi Marea Caraibilor căuta gurile fluviului Gange; iar despre Cuba credea că este provincia chineză Mangi. „Dumnezeu Atotputernicul m-a învrednicit să descopăr continentul Indiilor" – scria Columb în testamentul său.

CONCEPȚIA COLONIALISTĂ A LUI COLUMB

Epoca umanismului Renașterii a coincis în timp cu aventura marilor călătorii maritime și descoperiri geografice; încât nu poate surprinde faptul că printre cei tentați de această aventură s-au numărat și persoane cu o bine articulată formație umanistă. Ceea ce justifică și încercarea – și, evident, interesul pe care o asemenea încercare îl poate prezenta – de a-l situa și Cristofor Columb într-o asemenea perspectivă.

Căci, în primul rând, Columb a făcut (chiar dacă numai – probabil – ca autodidact) studii serioase de cosmografie și cartografie. Se știe că a întocmit hărți maritime și că a confecționat globuri terestre: o specialitate cartografică ce constituia la acea dată o noutate absolută. „A fost printre primii cartografi care s-au gândit să întocmească hărți sferice" (Al. Ciorănescu). Unii biografii afirmă că avea o bibliotecă „săracă". Se cunosc totuși, cu certitutdine, zece cărți pe care le poseda – dintre care opt s-au păstrat. Puține, e adevărat; dar cărți de primă valoare – și potrivite preocupărilor viitorului navigator – de autori ca Ptolemeu, Plutarh, Plinius, Seneca, Pierre d'Ailly, Albertus Magnus, Marco Polo și Enea Silvio Piccolomini. Și să nu se uite – observă istoricul citat – că puține sunt bibliotecile personale din secolul al XV-lea din care să se fi păstrat atâtea exemplare. Încât, apare perfect justificată aprecierea lui Al. von Humboldt: „Este cu totul surprinzătoare o asemenea întindere de cunoștințe literare la un om al mării din secolul al XV-lea".

Dar structura morală și intelectuală umanistă a lui Columb este revelată și de scrisorile adresate Regilor Catolici și de *Jurnalul* său de călătorie (cunoscut nouă din copia autografă a lui Bartolomé de Las Casas) în care descoperitorul și colonizatorul se arată nu numai preocupat de a-i câștiga pe băștinașii din Lumea Nouă la creștinism, ci și aspirând în mod constant să le amelioreze condițiile de viață.

La întoarcerea în Spania din prima călătorie Columb adresează regelui o scrisoare în care arată că ar fi necesar să fie trimiși în Española (Haiti) 2.000 de spanioli care să se stabilească aici. Aceștia, să fie împărțiți în patru grupuri, fiecare în frunte cu un guvernator și un preot – și numai cei rezidenți în insulă să aibă dreptul de a căuta și extrage aurul. Unu la sută din aurul extras să fie

Portretul renumitului cosmograf Sebastian Münster, de Cristoph Amberger. – Muzeul Kaiser-Friedrich, Berlin.

rezervat împodobirii bisericilor și întreținerii preoților; restul, să fie împărțit în părți egale între rege și căutătorii de aur. Evidența aurului extras va fi ținută de guvernatorul și de preotul respectivului grup. – „Este prima schiță de administrație colonială, pornind de la o ipoteză (că în Española s-ar găsi aur – n.n. O. D.) care încă nu fusese confirmată" (P. Revelli).

A doua călătorie întreprinsă de Columb a luat forma unei adevărate expediții de colonizare, – prin numărul navelor (nu mai puțin de 17), prin plantele, semințele și animalele transportate, precum și prin numărul de coloniști (inclusiv preoți). În scrisoarea din 30 ianuarie 1494 Columb se referă la condițiile de sănătate ale coloniștilor (care trebuie să-și păstreze sistemul de alimentație cu care fuseseră obișnuiți), la importanța aducerii în insulă de cai și asini, precum și a exportului de indigeni caraibi în Spania, ca sclavi optimi: „*Los canibales [...] serán mejores que otros esclavos*". Despre coloniști – aduși doar 200, dar ar fi nevoie de alți 1.000, – se

spune că aceștia trebuie să fie bine selectați, să-și aducă cu ei lenjerie și mai ales zahăr... Deși pune pe primul plan bunăstarea coloniștilor și a indigenilor, în scrisoarea trimisă cu două luni mai târziu Columb se arată în mod special preocupat de tratamentul ce urmează să fie aplicat băștinașilor, – în care el vedea niște posibili și probabili rebeli, cu atât mai de temut cu cât sunt oameni de o vie inteligență nativă. În caz că se vor răzvrăti sau vor comite furturi, ei trebuie pedepsiți aspru, tăindu-li-se nasul și urechile – „*porque son miembros que no se podrán esconder*"... – În fine, expeditorul scrisorii subliniază importanța pe care Regii Catolici o dădeau convertirii indienilor, necesitatea instaurării și menținerii prestigiului justiției, precum și oportunitatea de a se înălța cât mai multe biserici în teritoriile descoperite.

După întoarcerea din această călătorie și în pregătirea celei următoare Columb amintește regelui că pentru a reprima răzvrătirile indigenilor din Española numărul de nave trimise trebuie ridicat de la patru la șase, fiecare cu 400-500 de oameni la bord. Nu uită să adauge că e necesar să aducă alimente în cantitate suficientă – legume, pește sărat, orez, miere, vin, oțet; apoi – cârți (pentru călăfătuitul corăbiilor), cuie și mai ales medicamente. Regii Catolici îi aprobă și propunerile privind repartizarea de terenuri în Española coloniștilor în proprietate absolută, putându-le deci și schimba sau ipoteca; dar numai celor care se angajează să rămână cel puțin patru ani în insulă, să-și construiască case, să planteze viță de vie și să cultive cereale sau zarzavaturi. – Încât, pregătind a treia sa călătorie exploratorul cere să i se dea și 40 de agricultori, precum și administratori pricepuți; menționând că administrarea noilor ținuturi prezintă exigențe cu totul diferite decât cele din Castilia.

Din timpul celei de-a treia călătorie datează alte cinci scrisori trimise autorităților supreme din Spania. În acestea, Columb vorbește de exportul în Spania a 4.000 de sclavi și 4.000 de chintale de lemn roșu, colorant (*„brasil"*); despre necesitatea de-a se trimite în Española preoți cucernici și de a se asigura o bună administrare a justiției. Cere trimiterea de noi coloniști, care vor găsi aici un pământ excepțional de fertil; dar să aducă cu ei și materia primă pentru confecționarea îmbrăcămintei. – Propunea ca șederea coloniștilor să fie prelungită cu un an sau doi, – a celor care până atunci nu au obținut rezultate mulțumitoare, ș. a. m. d.

După a patra călătorie (din a treia s-a întors, cum spuneam, în lanțuri), într-o ultimă scrisoare – din mai 1505 – adresată regelui,

Columb se referă la maltratările la care au fost supuși indigenii: fapt care a redus populația insulei la a șaptea parte! Totodată, afirmă că indienii trimiși în Castilia și vânduți ca sclavi au fost educați aici în spiritul credinței catolice și al obiceiurilor spaniolilor; după care, au fost trimiși înapoi în țara lor de origine pentru a-i catehiza și a-i educa în spiritul spaniol pe indienii rămași acasă...

Expunând ideile cuprinse în aceste scrisori, precum și ținând seama de activitatea efectivă a lui Columb, istoricul Paolo Revelli conclude că acesta „a fiost un adevărat precursor al concepțiilor colonialiste moderne, căci el a intuit necesitatea unor cercetări asupra resurselor naturale, a bogățiilor locale, precum și a patrimoniului lingvistic și cultural al ariilor geografice descoperite (în care sens Columb a început să alcătuiască și un glosar de cuvinte indigene); s-a ocupat de tratamentul aplicat indienilor și – în intenția mereu prezentă în gândul său – să-i convertească la credința creștină. A meditat asupra selecționării coloniștilor și a posibilităților de a-i atașa efectiv de noile regiuni. A construit porturi, biserici, spitale. S-a gândit și, în parte, chiar a făcut încercări de a introduce noi culturi agricole, aduse din Europa. În fine, Cristofor Columb a văzut în ce mod și în ce forme trebuiau puse bazele unei noi colonii".

„RIVALII" LUI COLUMB. AMERIGO VESPUCCI

Cel mai celebru navigator și descoperitor n-a fost și singurul dintre marii exploratori care au operat în serviciul Spaniei. Chiar în timpul celei de-a treia sa expediție, alți „rivali" au obținut aprobarea de-a întreprinde călătorii de descoperiri și explorări în zona vestică a Atlanticului. Cei mai mulți dintre ei participaseră măcar la una din expedițiile lui Columb[1].

Pedro Alonso Niño participase, ca pilot, chiar la trei. În 1499, împreună cu Luis Guerra (fratele bancherului cu ajutorul căruia își echipase o mică corabie, cu un echipaj de 33 de oameni), cei doi debarcară pe coasta nord-estică a Braziliei, apoi pe câteva insule din Marea Caraibilor, întorcându-se în Spania cu o bogată încărcătură

1 Cu un an înaintea acestor „rivali" spanioli ai lui Columb, din portul Bristol porni prima expediție engleză de explorare transoceanică, sub conducerea lui John Cabot (despre care se va vorbi mai jos).

de lemn prețios și o cantitate de perle obținute de la băștinași. Atâtea bogății aduse de un vas atât de modest, dintr-o singură călătorie care nu durase nici un an, nu puteau să nu determine organizarea și a altor expediții private.

Lui Niño i-a urmat Alonso Hojeda, – care își luă ca pilot și cartograf pe Juan de la Costa, fost cârmaci al uneia din corăbiile lui Columb (și viitor mare negustor de sclavi). *Hidalgo* sărac, pentru a-și putea echipa două corăbii cu 60 de oameni echipaj Hojeda apelă la bancherii florentini spre a-i pune la dispoziție fondurile necesare. (Comanda uneia din nave – cu funcții de pilot – o deținea italianul Amerigo Vespucci). Hojeda atinse țărmul nordic al Americii de Sud, în dreptul actualei Guyana, până în delta fluviului Orinoco. Înaintând spre nord, după ce trecu de insula Trinidad, în Marea Caraibilor descoperi litoralul ei sudic și o serie de insule. Depășind Coasta Perlelor, ajunse în golful Venezuela[1], îndreptându-se spre Española, – unde luă parte la răscoala împotriva lui Columb; după care se îndreptă spre patrie, cu o cantitate foarte mică de aur și perle. În schimb, cele două corăbii aduceau peste 200 de indieni capturați în insulele Bahamas, pe care Hojeda îi vându la târgul de sclavi.

În noiembrie 1499 – deci la o jumătate de an după Hojeda – din portul Palos pomi o expediție condusă de Vicente Yañez Pinzon (fost căpitan al uneia din corăbiile lui Columb din prima sa expediție). Cu escadra sa de patru corăbii, Pinzon a fost primul spaniol care a traversat ecuatorul, debarcând pe coastele țării care se va numi mai târziu Brazilia. Descoperi gurile fluviului Amazon (din zona cărora captură 36 de indieni pentru a-i vinde în Spania ca sclavi), explorând apoi o zonă a coastei braziliene pe o lungime de 3.000 km. Nu reuși să facă schimburi de obiecte cu băștinașii (și, ca să se despăgubească, mai captură câțiva indigeni în insulele Bahamas). Două corăbii pieiră într-o furtună – și Pinzon se reîntoarse în Spania ruinat. Fu salvat însă de urmărirea creditorilor de către guvernul spaniol, interesat de descoperirile lui.

La numai o lună după plecarea lui Pinzon, din același port Palos pomi, cu două corăbii, Diego Lopez. Navigând în aceeași direcție a predecesorului său, a întreprins o vânătoare de sclavi în insulele din delta Amazonului, dar băștinașii i-au opus o dârză rezistență. După ce a pierdut unsprezece oameni, a reușit totuși să-și încarce corăbiile cu captivi care vor fi vânduți în Spania ca sclavi.

1 Denumire (mai târziu extinsă asupra întregii actuale țări Venezuela) care în spaniolă înseamnă „Mica Veneție", – pentru că de-a lungul coastei golfului erau înșirate numeroase palafite.

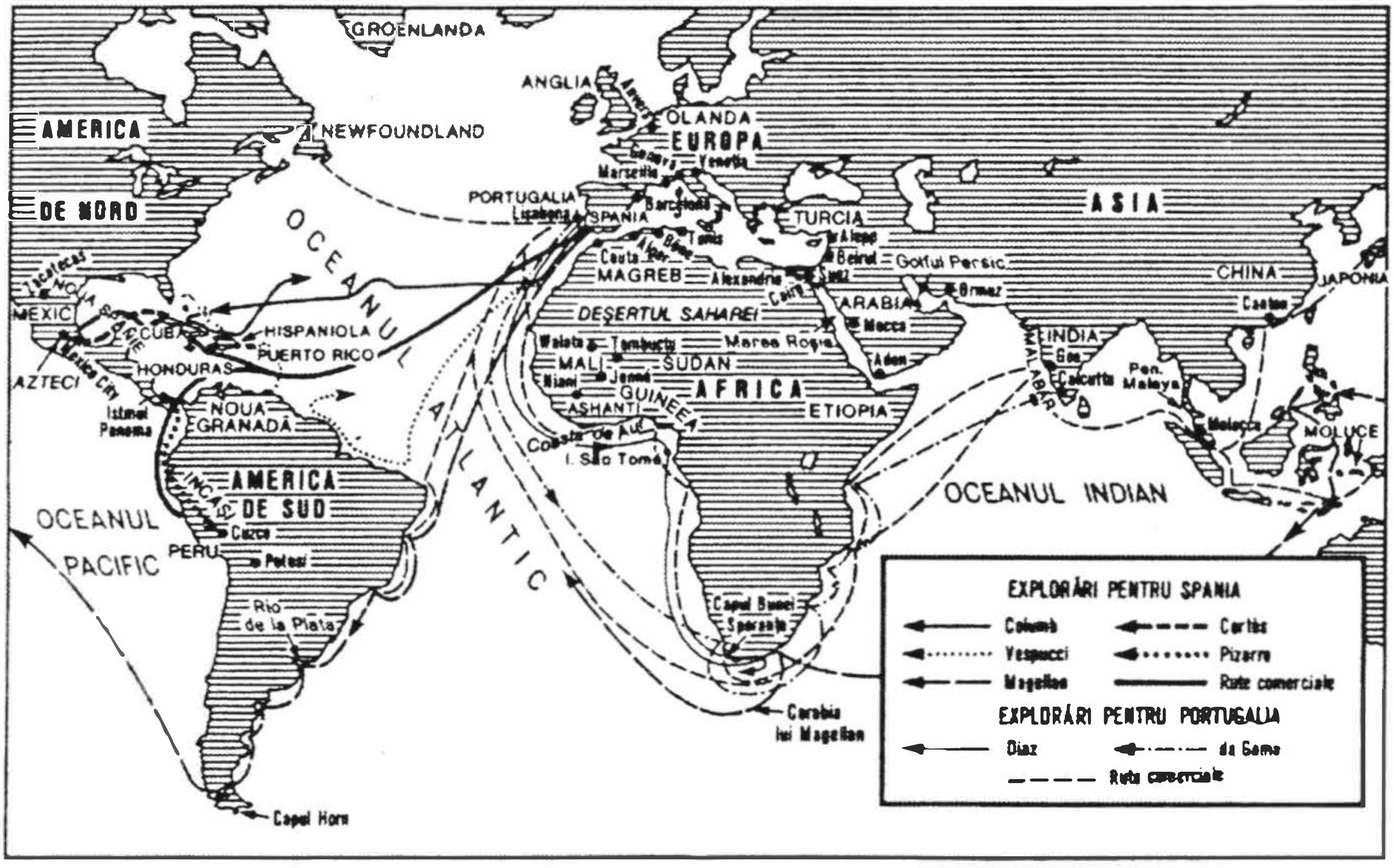

Exploratori portughezi şi spanioli – şi drumurile comerciale maritime în sec. XV.

Să mai amintim în seria acestor detestabili aventurieri şi pe notarul Rodrigo Bastidas din Sevilla, care în 1501 îşi echipă două corăbii, având ca pilot al uneia pe acelaşi Juan de la Cosa. Bastidas exploră coasta necunoscută până la istmul Panama (circa 1.000 km), întorcându-se cu o cantitate uriaşă de lemn preţios, aur, perle şi sclavi. În insula Española, guvernatorul Bobadilla l-a arestat şi torturat, trimiţându-l apoi în Spania să fie judecat pentru contrabandă. În ţară însă, „el i-a prezentat pe indienii caraibi [...] ca pe nişte antropofagi fioroşi şi a căpătat chiar o importantă pensie anuală ca răsplată pentru descoperirile sale. Printr-un decret regal din 1502 s-a încuviinţat ca «fioroşii canibali» să fie omorâţi sau transformaţi în sclavi“ (I. O. Maghidovici).

Amerigo Vespucci (1452-1512), descendent dintr-o veche şi ilustră familie de priori, magistraţi, diplomaţi, notari şi bancheri florentini, la vârsta de 38 de ani s-a mutat la Barcelona, apoi la Sevilla, ca reprezentant al băncii Medicilor. (Această bancă a finanţat echiparea celei de-a treia expediţii a lui Columb; cu care ocazie Vespucci a avut contacte cu celebrul navigator). În anii 1499-1500 a navigat, sub comanda lui Hojeda, în regiunea Coastei Perlelor; iar între 1501-1504, pe corăbii portugheze – în aceleaşi

zone în care în anii următori, revenind la Sevilla, va întreprinde alte călătorii, în serviciul Spaniei. În ultimii ani ai vieții a deținut – deși era un străin – funcția de *piloto mayor* al Castiliei[1].

Așadar, Vespucci, cu toate că n-a organizat și n-a comandat nici o expediție, avea totuși o experiență de navigator și – corelate cu acestea – cunoștințe temeinice de cosmografie și astronomie nautică. În scrisorile sale – cuprinzând interesante descrieri ale climei, vegetației, faunei, aspectului și vieții indienilor, – datele privind itinerariile parcurse și poziția geografică a locurilor vizitate sunt extrem de puține și de imprecise; încât prima sa călătorie, pe care pretindea că ar fi făcut-o în 1497-1498, este cu siguranță o simplă invenție. Cert este că după expediția lui Hojeda la care a participat comandând o navă, Vespucci a luat parte, ca astronom și cosmograf, la o expediție compusă din trei corăbii și condusă de căpitanul portughez Gonzalo Coelho. Cu un an în urmă Cabral anunțase că, în drum spre India, descoperise în regiunea de coastă a Atlanticului o nouă „insulă" – cum considera el regiunea de coastă a Braziliei. Expediția portugheză avea tocmai misiunea de-a cerceta această „insulă". (Potrivit afirmației – necontrolabilă și foarte suspectă – a lui Vespucci însuși, după nouă luni ofițerii portughezi i-au încredințat, în unanimitate, conducerea expediției!).

Cele trei corăbii au atins capul São Roque – punctul cel mai vestic al continentului sud-american, – deci în dreptul paralelei 5^0 latitudine sudică. (Cu această ocazie Vespucci îi descrie pe băștinașii de aici în termenii cei mai absurd fanteziști)[2]. În dreptul paralelei 23^0 latitudine sudică – Tropicul Capricornului – expediția a descoperit la 1 ianuarie un golf pe care, luându-l drept gura unui râu, l-au botezat „Râul lui Ianuarie" (Rio de Janeíro). Schimbând apoi ruta spre nord corăbiile au ajuns în Guineea; de unde, prin Arhipelagul Azore, s-au întors în Portugalia. – În anul următor Vespucci a

1 „În care calitate el examina pe candidații la funcția de cârmaci de corăbii și le elibera „brevetele" corespunzătoare. De asemenea, el supraveghea întocmirea planisferelor și a hărților, și alcătuia harta guvernamentală secretă de centralizare pe baza materialelor pe care le aduceau căpitanii corăbiilor spaniole din Indiile de Vest" (*Idem*).

2 „Femeile sunt ale tuturor, nu au nici regi, nici temple, nici idoli, n-au nici negoț și nici bani; se dușmănesc unii pe alții și se bat cu cea mai mare sălbăticie și fără nici o socoteală. De asemenea, ei se hrănesc cu carne de om. Am văzut un ticălos care se lăuda, ca și cum acest lucru i-ar fi făcut o mare cinste, că a mâncat 300 de oameni. Am văzut de asemenea un oraș în care am stat vreo 27 de zile, unde carnea de om atârna de streșinile caselor, la fel cum atârnă la noi în bucătării cârnații", etc. etc.

Debarcarea lui Cristofor Columb. Xilografic italiană din 1493. – British Muscum, Londra.

efectuat o nouă călătorie cu scopul de a descoperi un drum spre Moluce. După ce-a parcurs de-a lungul coastelor Braziliei și Guianei o distanță de 3.200 de mile marine (expediția atingând paralela 50^0 latitudine sudică), a trebuit să-și întrerupă explorarea și să se întoarcă în patrie, întrucât depășise linia de demarcație stabilită prin tratatul din Tordesillas.

Vespucci nu și-a arogat pretenția de a fi descoperit un nou *continent*. Convingerea lui era că teritoriile pe care le descoperise erau o prelungire a Asiei; și întrucât acestea se găseau la sud de Tropicul Capricornului, într-o zonă neexplorată încă de nimeni până atunci, în 1503 el îi scrie patronului său, bancherul Medici: „Aceste țări trebuie denumite *Lumea Nouă*". Denumirea care va fi dată apoi noului continent – „America" – este adeseori considerată ca o uzurpare a meritelor lui Columb de către Amerigo Vespucci. În realitate, geografii de la începutul secolului al XVI-lea erau convinși că cei doi exploratori descoperiseră tărâmuri noi în părți cu totul diferite ale lumii: Columb explorase extremitatea Asiei, Vespucci – o insulă și o peninsulă a „Lumii vechi", a acelei Asii estice,

tropicale, care le era necunoscută anticilor. (Motiv pentru care navigatorul a numit-o „Lumea Nouă").

Când, în 1507, cartograful elveţian Martin Waldseemüller îşi publică opera intitulată *Cosmographiae introductio*, el aminteşte cititorilor că anticii împărţeau lumea locuită în trei părţi, dându-le nume de femei – Europa, Asia şi Africa. „Acum aceste continente sunt mai bine cunoscute, iar Amerigo Vespucci a descoperit un al patrulea continent (...) Nu văd de ce, cine şi cu ce drept ar putea să interzică numirea acestui continent „Ţara lui Amerigo" (Americi Terra), sau America"[1]. Denumire care va rămâne „să constituie un monument al nedreptăţii omeneşti" (Al. von Humboldt).

PERIPLUL LUI MAGELLAN

În 1508, Vasco Nuñez Balboa – care participase la expediţia lui Bastidas, – explorând interiorul istmului Panama şi informat fiind de un băştinaş despre existenţa unei mări uriaşe, a întreprins o expediţie în această direcţie, descoperind golful Panama din Oceanul Pacific (pe care el l-a numit „Marea de Sud"). Şapte ani mai târziu, Juan Diaz Solis porni cu o escadră de trei corăbii, în speranţa că traversând „Marea de Sud" va putea ajunge în multvisata „Indie de miazăzi" – de unde, urmând însă un cu totul alt drum, portughezii aduceau atâtea bogăţii. Dar debarcând pe ţărmul estic al istmului Panama, Solis a fost ucis de indieni. Încercarea sa ratată va fi reluată, cu succes, de Magellan.

Portughezul Fernando Magellan (Ferão Magalhães, 1480-1521) – care studiase la Lisabona hărţile şi globurile terestre, calculul longitudinilor şi mânuirea astrolabului cu oglindă Behaim – participase la expediţiile din Africa de Nord, India de Est şi peninsula Malacca, unde fusese cu Almeida şi Albuquerque. Propuse regelui său organizarea unei expediţii care să ajungă în insulele Moluce – principala sursă de bogăţii a portughezilor – urmând o rută vestică, transatlantică. Propunerea fiindu-i respinsă, Magellan părăsi ţara în

1 După cartea lui Waldssmüller, care a cunoscut o mare răspândire în Occident, au apărut numeroase hărţi în care noul continent este însemnat cu denumirea *America*: dar numai continentul sud-american, numai „Lumea Nouă" a lui Vespucci. Primul care extinde această denumire şi asupra continentului nord-american – pe harta sa apărută în 1538 – va fi marele cartograf flamand Gerhard Kremer (Mercator). După 1550, denumirea atribuită amboior continente devine generală. În felul acesta, navigatorului florentin îi va fi asigurată gloria posterităţii, în timp ce numele genovezului Cristofor Columb era din ce în ce mai mult dat uitării.

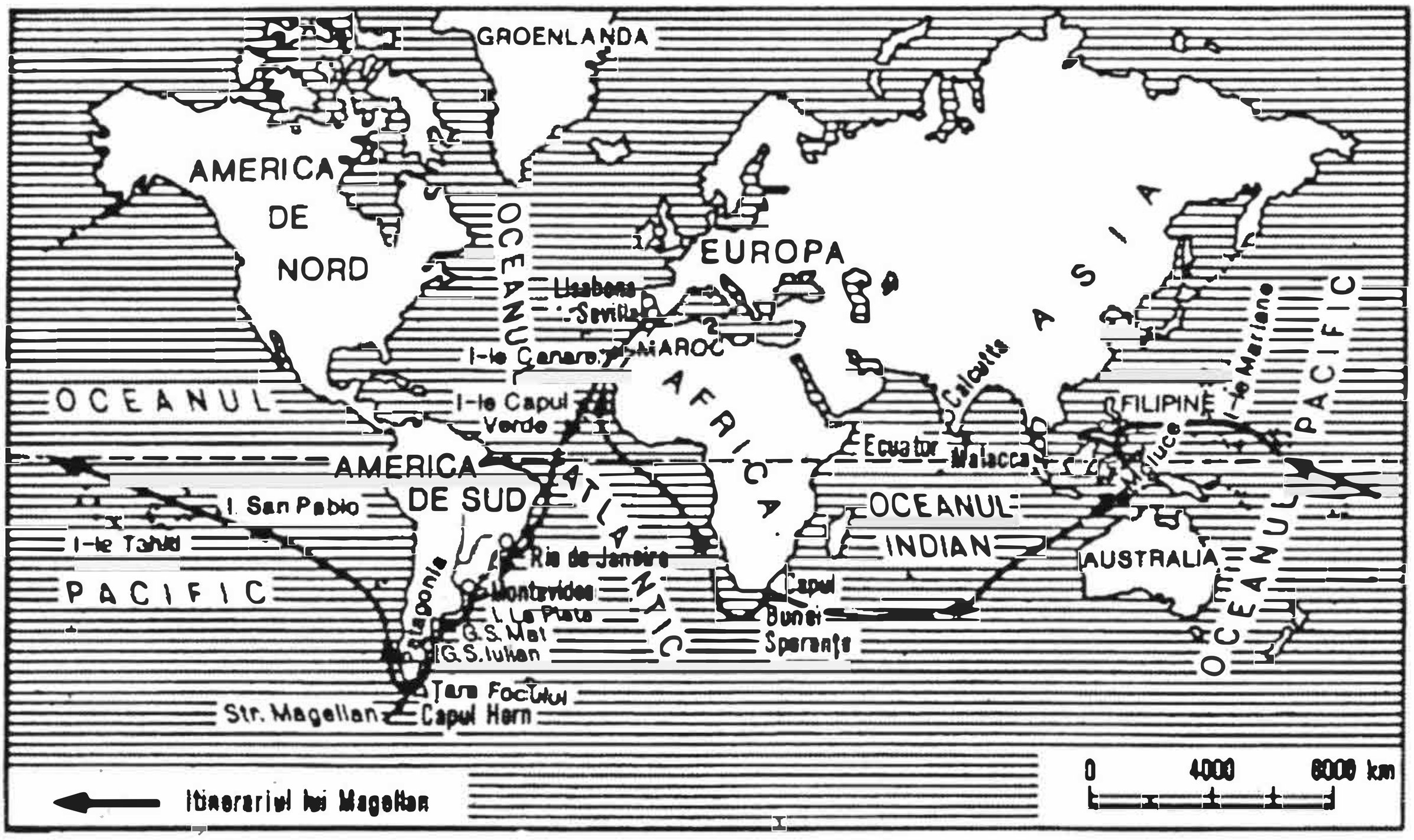

Itinerariul lui Magellan.

1517, plecă la Sevilla, unde reuși să convingă Consiliul pentru Indii (*Casa de Contratación*) că, navigând spre vest, se poate ajunge la faimoasele „insule ale mirodeniilor"; care de fapt ar trebui să aparțină Spaniei – argumenta el, – întrucât se află în zona apuseană, cea care prin tratatul din Tordesillas fusese atribuită Spaniei. Acum, după ce fusese descoperită „Marea de Sud", propunerea părea absolut logică – și regele încuviință echiparea pe contul statului a cinci corăbii și asigurarea celor aproximativ 265 de oameni cu provizii pe doi ani. Printre cei ce nu făceau parte propriu-zis din echipaj (nefiind nici marinar, nici geograf) se afla și italianul Antonio Pigafetta, cel ce va deveni cronicarul acestei prime expediții în jurul lumii.

În septembrie 1519, trecând prin arhipelagul Azore escadra s-a îndreptat spre coasta estică a Braziliei. După nava-amiral, celelalte patru erau comandate fiecare de câte un căpitan spaniol. La foarte scurt timp, abia părăsind arhipelagul Canare, au început neînțelegeri, îndelungate și din ce în ce mai accentuate, dintre severul amiral și ambițioșii, nedisciplinații căpitani spanioli. În aprilie 1520, trei dintre corăbiile rebele îndreaptă tunurile contra navei-amiral. Calm, hotărât, neînduplecat până la cruzime, Magellan, sprijinit de partizanii săi, ordonă să fie pedepsiți: primul căpitan este înjunghiat, al doilea decapitat, iar al treilea debarcat și abandonat pe o coastă pustie. O lună și jumătate mai târziu, una din corăbii se sfărâmă de

stânci, dar echipajul se salvează. Escadra continuă explorarea coastei atlantice (necunoscută până atunci) a Americii de Sud pe o distanță de 4.000 km, descoperind o serie de golfuri de pe coasta regiunii pe care exploratorul o va numi Patagonia. Dar, cu toate strâmtorile întâlnite pe parcurs, ieșirea în Marea de Sud era încă departe. Ofițerii de pe unul din vase s-au răsculat din nou, l-au pus în lanțuri pe căpitanul lor și s-au întors în Spania, unde l-au acuzat pe Magellan de trădare. Magellan, care nu știa de fuga acestei corăbii, a continuat să navigheze spre sud, de-a lungul Țării de Foc, intrând într-o strâmtoare care apoi îi va purta numele – lungă de aproape 600 km și îngustă de 20-30 km; și din care, la 20 noiembrie 1520, cele trei corăbii ieșiră în largul oceanului pe care – fiindcă în acea zi era o vreme foarte liniștită – l-a numit „Pacific".

În acest ocean escadra a străbătut peste 17.000 km. Mai întâi – printre insulele Micronezieі și Polineziei de Sud. După descoperirea insulelor Mariane, Magellan a debarcat pe una dintre insulele care mai târziu vor fi numite Filipine[1]. A urmat descoperirea mai multor insule ale acestui arhipelag (de fapt, cunoscute de mult de navigatorii din estul Asiei, îndeosebi de chinezi). Numeroși băștinași din aceste insule au fost și botezați, după cum afirmă Pigafetta. Dar amestecându-se – ca „protector" al indigenilor creștinați – în conflictele dintre localnici, într-o noapte Magellan, care cu 60 de oameni ai săi debarcase pe insulă, a fost ucis în încăierare, împreună cu opt spanioli din echipaj.

Pe cele trei corăbii rămăseseră numai 115 oameni, cei mai mulți bolnavi de scorbut; una din nave, grav avariată, a fost abandonată. Rămăseseră două: „Trinidad", fosta navă-amiral (care avea nevoie de reparații serioase și care rămăsese cu 54 de oameni) și „Victoria", al cărei comandant a fost ales Juan Elcano. După șase luni de navigație în zona tropicală a Pacificului, înfruntând foamea și ravagiile scorbutului, în octombrie 1522 „Trinidad" s-a întors cu numai 23 de oameni în insulele Moluce – unde o escadră portugheză a sechestrat-o, cu întreaga încărcătură, cu hărțile, instrumentele de navigație și jurnalul de bord. Oamenii au fost predați guvernatorului portughez din Malacca, Albuquerque. Patru ani mai

1 Cu aceasta, „Magellan a dovedit că între America și Asia se află o uriașă întindere de apă mult mai largă decât Oceanul Atlantic (...) și că cea mai mare parte din suprafața globului nu este ocupată de uscat, ci de ocean, și că există un ocean mondial unic" (I. P. Maghidovici).

AFONSO DE ALBVQVERQVE II

Alfonso de Albuquerque, vicerege al Indiilor. Miniatură din 1635. – Bibl. Națională, Paris.

târziu, din întregul echipaj de pe „Trinidad“ s-au reîntors în Spania doar patru supraviețuitori.

Urmând itinerarul corăbiilor portugheze, ocolind Capul Bunei Speranțe, nava „Victoria“ a ancorat în apele Guadalquivirului la 6 septembrie 1522. După trei ani de la plecare încheiase prima călătorie în jurul lumii. Din cele cinci corăbii ale expediției lui Magellan s-a întors una singură, cu numai 18 oameni. Pieriseră 231. Toate cheltuielile expediției au fost acoperite (rămânând și un câștig suplimentar) din vânzarea enormei încărcături de mirodenii de pe „Victoria“. „În afară de aceasta, guvernul spaniol a obținut «dreptul primei descoperiri» asupra insulelor Mariane și Filipine (...), formulând și pretenții asupra insulelor Moluce“ (*Idem*).

Dar istoria expediției lui Magellan nu s-a terminat aici.

Pigafetta a fost numit cavaler al Ordinului de Rodos; raportul său autentic însă asupra expediției a dispărut din arhive. La fel ca toate scrisorile autografe ale lui Magellan. Juan Elcano care, înnobilat de Carol Quintul, și-a adăugat pe blazonul figurând globul

terestru orgolioasa deviză: *Tu primus circumdedisti me* („Tu ești primul care ai făcut înconjurul meu") – a avut grijă să fie dată uitării rebeliunea contra amiralului expediției. Uitate au fost de către guvernul Spaniei și drepturile stipulate în favoarea descendenților navigatorului. Dealtfel, soția și fiul său fuseseră lăsați încă dinainte să moară în mizerie. Chiar și Manuel III al Portugaliei ținu să-i dea o lovitură de grație conaționalului său Magalhães, punând să-i fie răzuit blazonul familiei de pe poarta casei lor din Sabrosa...

Magellan a încheiat seria marilor descoperitori din secolul al XVI-lea. După care, erei descoperitorilor îi va urma era, lipsită de glorie, a *conquistadorilor*.

„CONQUISTADORII". HERNÁN CORTÉS ȘI FRANCISCO PIZARRO

Descoperirile și explorările au fost numaidecât urmate – îndeosebi în America – de actul oficial de luare în posesiune, în numele Coroanei, a teritoriilor descoperite și de activitatea de colonizare a lor. Această operă a fost însoțită de la început de acțiuni de masacrare a indigenilor (cei rămași în viață erau transformați – din încuviințarea regelui – în sclavi), precum și de răzbunări reciproce între exploratorii rivali. Astfel, noul guvernator al regiunii istmului Panama, Pedro Arias Aviala, sosit în regiune cu 22 de corăbii și 1.500 de oameni, l-a arestat pe descoperitorul Mării de Sud, Vasco Nuñez Balboa, l-a acuzat de trădare și l-a decapitat.

În 1508, Juan Ponce de Léon este numit guvernator în Porto Rico, – insulă pe care o cucerește în întregime exterminându-i pe băștinași și întemeind aici prima așezare spaniolă. În 1513 el descoperă „insula" Florida – peninsula devenită, cu toată rezistența înverșunată a triburilor războinice indigene, prima posesiune spaniolă pe continentul nord-american; precum și grupul nordic (și cel mai întins) al insulelor Bahamas. – Câțiva ani mai târziu, o expediție condusă de Diego Velásquez, guvernatorul Cubei, descoperă peninsula Yucatan, intrând în contact cu poporul maya, indigeni de un înalt grad de civilizație; majoritatea membrilor expediției însă au pierit în încăierările cu mayașii.

În 1518, o nouă expediție (compusă din 4 corăbii și 240 de soldați) condusă de Juan Grijalva explorează coasta apuseană (pe o lungime de 1.000 km) a marelui golf Mexic, întorcându-se cu o

mare cantitate de podoabe de aur. În anul următor, Alonso Alvárez Pineda pleacă în Jamaica cu trei corăbii pentru a explora zonele nordice ale golfului, pe o lungime de 2.500 km. În cele din urmă Pineda a fost ucis de băştinaşi, corăbiilor li s-a dat foc, mulţi dintre membrii bolnavi ai echipajului au murit pe ţărm, iar supravieţuitorii au fost capturaţi de oamenii lui Cortés. Căci celebrul şi de tristă memorie conquistador de mai târziu se afla deja pe pământul Mexicului.

Hernán Cortés (1485-1547), aparţinând unei familii din mica nobilime, îşi întrerupsese studiile de drept la Universitatea din Salamanca pentru ca la 19 ani să intre în serviciul guvernatorului Cubei, Diego Velásquez. În 1508, acesta îi încredinţă conducerea unei mari escadre pentru a cuceri Mexicul. (Velásquez reveni numaidecât asupra hotărârii luate, bănuind că tânărul de 23 de ani va cuceri pentru sine noile teritorii; dar ordinul de destituire sosi prea târziu. Corăbiile lui Cortés ieşiseră în larg). Cortés porni cu 508 soldaţi, 100 de marinari, câteva tunuri şi 16 cai. Trecând de peninsula Yucatan întâmpină o dârză rezistenţă din partea indigenilor azteci, pierzând mulţi oameni.

Superioritatea spaniolilor era asigurată de mijloacele de luptă necunoscute de băştinaşi – cai, armuri de fier, arme de foc. Superioritatea numerică a aztecilor era însă zdrobitoare. Dar Cortés a reuşit ca, prin ameninţări sau prin promisiuni, să-şi alieze căpeteniile triburilor duşmane aztecilor, căpetenii care i-au pus apoi la dispoziţie zeci de mii de războinici. Iar când printre ai săi au început dezbinările – hidalgii voind să se reîntoarcă la moşiile lor din Cuba – Cortés şi-a distrus toate corăbiile, demontând tunurile şi înarmând marinarii.

Îndreptându-se spre capitala ţării Tenochtitlan (actualul oraş Ciudad de Mejico), regele Moctezuma II a permis spaniolilor intrarea în oraş, dăruindu-le mult aur şi pietre preţioase spre a le obţine clemenţa. Dar Cortés a ordonat arderea pe rug a căpeteniilor aztece şi punerea în lanţuri a regelui. A urmat jaful imensului tezaur[1] şi împărţirea prăzii. După ce a lichidat expediţia trimisă de

1 Scric Bernal Diaz del Castillo, cronicarul expediţici, în *La verdadera historia de la conquista de la Nueva España*: „Tezaurul lui Moctezuma cuprindea atâtea lucruri de preţ încât pentru examinarea lor a fost nevoie de trei zile. Tot aurul, chiar şi obiectele de artă, a fost topit şi turnat în lingouri pătratc, din care s-au făcut trei grămezi mari" (Vd. şi *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 2, p. 180).

Velásquez pentru a-l captura[1], cu ajutorul soldaților trimiși dar care trecuseră de partea sa Cortés a atacat capitala. Atacul a fost respins, soldându-se cu pierderea tuturor tunurilor, a armelor de foc individuale și a 80 din cei 100 de cai, – precum și a „aproape nouă sute de spanioli și o mie trei sute dintre aliații lor indieni" (Bernal Diaz).

În urma unei campanii – în care Cortés a fost sprijinit de 10.000 de indieni înarmați, din triburile dușmane aztecilor – orașul a căzut după un asediu de trei luni (1521). Ultimul cartier cucerit „era plin de cadavre (...) care zăceau unul peste altul ca niște stive de lemne (...) A pierit întreaga populație bărbătească, nu numai din orașul Mexic, ci și din împrejurimi" (*Idem*). Sute de mii de locuitori au fost omorâți – sau au murit de foamete și de boli infecțioase (în special de variolă) aduse de cuceritori. Alții au fost transformați în sclavi, trebuind să lucreze pe proprietățile noilor stăpâni, colonizatorii „Noii Spanii" – cum au numit spaniolii Mexicul.

Explorările și cuceririle au continuat. În 1523, escadra de 13 corăbii cu 1.000 de oameni condusă de Francisco Garay, guvernatorul insulei Jamaica, a explorat regiunea fluviului Panuco; soldații au dezertat, răspândindu-se în grupuri mari în Mexic, – în timp ce flotila lui Garay a trecut de partea lui Cortés. În 1528, conquistadorul Pánfilo Narvaez descoperă gurile fluviului Mississippi, dar oamenii lui sunt măcelăriți de indieni. La ordinul lui Cortés, în 1523 un alt conquistador, Pedro de Alvarado, începe cucerirea Guatemalei[2]. În anul următor – și după ce fusese trădat de conquistadorul Cristóbal Olid, pe care îl trimisese cu cinci corăbii – Cortés însuși pomi, cu 250 de soldați și câteva mii de indieni, să cucerească Hondurasul. Timp de șase luni expediția a străbătut regiuni neexplorate încă, în condiții inimaginabil de grele, ajungând la țărmurile golfului Honduras, dar pierzând zeci de soldați și sute de indieni.

---

1 Expediția – 18 corăbii cu 1.500 de oameni – avea misiunea să-l captureze pe Cortés și soldații lui (în număr de 260, la care se adăugau 200 de indieni cu lăncii). Dar în timpul luptei ofițerii și soldații, mituiți de Cortés, s-au predat fără condiții, continuând să lupte sub comanda acestuia.

2 În 1536, Alvarado va fonda orașele Lima și Quito; iar în Honduras – San Juan del Puerto. În ultimii ani ai vieții a explorat California. – În 1522, Gil Gonzales Avila cucerise Nicaragua (după care, căzu în mâinile lui Cristóbal Olid, conquistadorul trimis de Cortés, pe care însă l-a trădat și a fost decapitat). Iar între 1516-1518 ferocele conquistador Gaspar Espinosa a explorat coastele vestice ale regiunilor Panama și Costa Rica, exterminând majoritatea populației indigene.

Un Inca predă aur unui soldat spaniol. – Gravură din *Nueva Coronica y buen gobierno*, de Huaman Poma. – Bibliotcca Regală, Copenhaga.

În 1526, Cortés s-a întors în Mexic; dar în anul următor noul guvernator Nuño Guzman[1] l-a expulzat în Spania. S-a reîntors însă în Noua Spanie, organizând succesiv alte patru expediții. În ultima (trei corăbii cu 300 de oameni) a ajuns în California[2], unde a întemeiat o colonie. În 1540 s-a înapoiat definitiv în patrie, unde a mai trăit șapte ani.

Gloria și bogățiile acumulate de Cortés au incitat mulți aventurieri, exploratori și conquistadori în căutarea fabuloasei „țări a aurului". După traversarea istmului Panama și descoperirea „Mării de

1 „... care provenea din rândurile marii nobilimi. De numele acestui Guzmán sunt legate paginile cele mai întunecate și mai sângeroase din istoria conquistei spaniole. Victimele incursiunilor lui pustiitoare se ridică la zeci de mii, iar după unele izvoare, chiar la sute de mii" (I. P. Maghidovici).

2 Numele care s-a dat acestei regiuni – una dintre cele mai călduroase de pe glob – derivă din expresia latină *Calida Fornax* – „cuptor fierbinte".

Sud", a Pacificului, următoarea etapă a dus la descoperirea și cucerirea teritoriilor actualelor țări Peru și Chile, Ecuador și Bolivia, a bazinelor marilor fluvii Orinoco, Amazon, La Plata, precum și a unor întinse regiuni din America de Nord – inclusiv cea a Munților Stâncoși, sau a bazinelor altor mari fluvii, Rio Grande și Mississippi. Aceste expediții au antrenat un număr mai mare de conquistadori, de oameni, de nave, dar și de imense greutăți, nenorociri și pierderi de vieți omenești. Până la urmă, înșiși principalii conducători ai expedițiilor din Peru și Chile au pierit, – fie în luptele cu băștinașii, fie suprimându-se între ei din motive de rivalitate.

Protagonistul cuceririi Peruului, Francisco Pizarro, a pornit în 1524 din Panama și, asociindu-se cu Diego Almagro, a întreprins prima incursiune spre țărmurile Peruului – căreia i-au urmat alte două expediții de explorare a acestei „țări a aurului" (și care va fi numită „Noua Castilie"). Carol Quintul îi acordă autorizația de-a o cuceri, numindu-l guvernatorul ei. Expediția – compusă din trei corăbii, 180 de oameni, inclusiv 36 de călăreți, dar dintre care doar 23 erau dotați cu arme de foc – a suferit mari pierderi; dar printr-o stratagemă de o rară perfidie și cruzime Pizarro îl face prizonier pe regele incas Atahualpa (1533) și îl jefuiește de imensele comori; după care îl sugrumă și cucerește capitala Cuzco, decimând populația, iar pe supraviețuitori luându-i în sclavie. – Diego Almagro, numit de regele Spaniei guvernator al regiunii sudice a Peruului (din nordul actualului Chile) continuă cucerirea spre sud, pe un parcurs de peste 2.000 km[1].

Epopeea descoperirii și cuceririi zonei Anzilor Centrali (Ecuador, Peru, Bolivia și, parțial, Chile) s-a încheiat – după sacrificii grele din partea cuceritorilor, dar și după exterminarea a zeci de mii de indigeni – prin cucerirea unui teritoriu de peste trei milioane de kilometri pătrați, care a revenit Coroanei spaniole.

În 1540, Pedro de Valdivia este trimis de Pizarro să cucerească, cu 150 de oameni, Chile, – întemeind aici câteva orașe (Santiago, Valdivia, Concepción) și luptând contra marelui trib al indienilor araucani, conduși de Lautaro. Întâmpinând o înverșunată rezistență

1 După care, împreună cu cei doi frați Juan și Gonzalo, Pizarro intrând în conflict cu Almagro, l-a prins și l-a executat. Fiul lui Almagro – numit guvernator în Chile – l-a capturat pe Fr. Pizarro și l-a ucis (fiind la rândul său condamnat la moarte de noul guvernator Gonzalo Pizarro). Gonzalo Pizarro a fost și el prins și executat de conquistadorul Orellana. Și asasinatele dintre rivali au continuat.

din partea acestora[1], trupele spaniole au fost în repetate rânduri învinse, iar Valdivia prins și executat (1553). – A urmat descoperirea regiunii Anzilor de Nord (după cea din 1535 a arhipelagului Galapagos) și a bazinelor fluviilor Orinoco, Magdalena, Amazon și La Plata, de către alți conquistadori[2].

De menționat și expedițiile finanțate de bancherii lui Carol Quintul – Medici din Florența, Welser din Augsburg, Ehinger din Konstanz, – în decursul cărora conquistadorii germani au jefuit și pustiit cu o rară cruzime regiunile cucerite, cauzând și moartea a mii de sclavi indieni; totodată însă fiind nimicite și trupele lor de către băștinași. Grele pierderi au suferit și conquistadorii spanioli (în primul rând Hernando de Soto și Fr. Vasquez Coronado) porniți în expedițiile de explorare și cucerire a regiunilor interioare ale Americii de Nord. În cele din urmă, aceste expediții s-au soldat cu anexarea de către Spania a unui nou teritoriu de aproximativ un milion de kilometri pătrați.

CARACTERELE COLONIZĂRII SPANIOLE

Odată realizată cucerirea de către conquistadori a imenselor teritorii – etapă caracterizată esențialmente prin jefuirea de metale prețioase – s-a trecut la structurarea raporturilor socio-economice. Mijloacelor mai mult decât reprobabile din punct de vedere umanitar folosite de cele mai multe ori de conquistadori față de indigeni le-a urmat dovada unor capacități și contribuții indubitabile de ordin civilizatoric, de consecințe incalculabile pentru viitor. – Cum au fost organizate, sub raport economic și social, aceste vaste teritorii însumând o suprafață de 13 milioane de kilometri pătrați?

După cei veniți odată cu primii conquistadori – *hidalgos* scăpătați, veterani din războaiele contra musulmanilor, țărani și păstori împinși de mizerie din regiunile sărace ale Estremadurei, Asturiei și Leonului, – valul următor cuprindea un număr apreciabil

1 Expediția lui Valdivia și eroismul lui Lautaro formează subiectul uneia din celebrele epopei ale Renașterii, *Araucana* (1572), opera lui Alonso Ercilla, care participase el însuși la aceste lupte. – Araucanii au continuat timp de două secole lupta armată contra spaniolilor colonialiști; încât, în 1773, Spania a trebuit să recunoască independența Araucanici. Până în ultimele decenii ale sec. XIX araucanii au continuat răscoalele împotriva republicii Chile.

2 Diego d'Ordaz, Herrera, Pedro Heredia, Sebastian Belalcazar, Gonzalo Jimenez Quesada, Francisco Orellana, Sebastian Caboto, Pedro Mendoza, Juan de Ayolas, Alvaro Nunez Cabeza de Vaca, ș. a.

de membri ai unor familii din aristocrație de toate rangurile. Idealurile, interesele, mentalitatea de clasă a acestora au contribuit în mod esențial la reconstruirea în noile ținuturi a unei scheme de viață corespunzătoare, la implantarea unei lumi, a unei economii, a unei organizări sociale fondate pe coordonatele feudalității europene, care la acea dată erau în declin. Faptul că supușii indieni erau de altă rasă, că erau necreștini ce trebuiau convertiți la creștinism, iar din punct de vedere al civilizației erau mult inferiori europenilor, le-a permis colonizatorilor să instaureze aici raporturi de opresiune foarte dure. Odată încheiată perioada de jefuire de metale prețioase, de transformare a valoroaselor obiecte de artă în lingouri, trebuiau structurate noi raporturi socio-economice prin care conquistadorii să-și poată afirma supremația; raporturi care nu puteau fi instaurate decât în forme feudale. Sistemul economic al acestui feudalism era cel al unei economii naturale, care avea la bază imense rezerve teritoriale la dispoziție, precum și o mare cantitate de forță de muncă. O economie naturală care – după A Tenenti – se definea prin: „O circulație monetară anemică; o riguroasă impermeabilitate socială; imposibilitatea de formare a unor capitaluri în afara unui restrâns cerc dominant; și prin lipsa de autonomie față de metropolă".

Practic – și potrivit tradiției iberice constituite în urma *Reconquistei* – sistemul socio-economic instaurat rezida pe recompensele obținute de conquistadori, așa-numitele *encomiendas* și *repartimientos*. Prima, *encomienda*, consta în acordarea de terenuri întinse odată cu dreptul de-a percepe renta lor și de a impune „corvezi", munci gratuite, indienilor rezidenți pe acele terenuri. Prin *repartimientos*, guvernatorii sau alți înalți funcționari regali atribuiau coloniștilor spanioli dreptul de-a impune anumite corvezi indienilor rezidenți în afara *encomiendei*[1]. Aceste corvezi erau însă retribuite de către coloniști; încât, în felul acesta coloniștii au procedat la exploatarea minelor de aur (sau a nisipurilor aurifere), la crearea marilor plantații de trestie de zahăr, sau a unor mari instalații pentru prelucrarea indigoului. Dar cum indienii aveau o rezistență fizică redusă, începând din 1501 Regii Catolici au autorizat importul de sclavi negri africani.

Encomienda era un domeniu acordat ca un fel de fief de către Coroană, dar nu cu titlu perpetuu, ci de obicei pentru două generații (în Mexic – pentru trei sau patru). Deținătorul domeniului – *en-*

1 *Los repartimientos* au fost suprimate definitiv abia în 1632.

Sir Walther Ralcigh, favoritul rcginci Elisabcta I (dar, în ccle din urmă, închis şi dccapitat). Poct, diplomat, om dc stat, navigator şi colonizator. – National Gallcry, Londra.

comendero – sc angaja prin jurământ să-i protejezc pe cei de pc domeniul său, să-i convertească la creştinism şi să le uşurezc traiul, educaţia, progresul material; dacă nu îşi îndeplinea aceste îndatoriri îşi pierdea dreptul de a deţine *encomienda*. Îi era interzis să facă o fabrică pe teritoriul *encomiendei*, să îi vândă pe indigeni sau să îi scoată din locuinţele lor. Indigenii erau obligaţi la contribuţii financiare determinate şi la prestaţii personale – dar foarte limitate; căci corvezile nu puteau fi pretinse dccât pentru lucrări de primă necesitatc: pentru cultivarea porumbului, întreţinerea drumurilor, – nu şi pentru cultivarea viţei de vie, a măslinului sau a trestiei de zahăr. Toate dispoziţiile acestea însă erau permanent violate[1]. Potrivit

1 La fel ca rcglcmcntările privind rcgimul dc muncă obligatoric în minc. Formal, accst rcgim nu cra prea oprcsiv: în Mcxic nu putcau fi obligaţi dc lcgc la munca în minc mai mult dc 4% din populaţia masculină adultă; iar în Pcru – dc 7%. Cert cstc că crau binc rctribuiţii; încât „adcscori unii ccrcau să li sc prclungcască scrviciul cxpirat pentru a sc bucura dc salariu“ (Lcroy-Bcaulicu).

reglementării din 1542, toți indigenii depindeau fie de *encomendero*, fie direct de Coroană; și cum cu timpul, după expirarea concesiunii unei *encomienda* aceasta revenea de drept regelui, toți indigenii au devenit supuși ai Coroanei.

În zonele unde nu pătrunsese acest tip de organizare, băștinașii erau supuși unor șefi (*caciques*) indigeni, care percepeau impozitele și le administrau. O lege din 1536 interzicea atât albilor cât și mulatrilor să se stabilească în aceste zone; iar o altă lege, din 1600, interzicea și negustorilor să rămână aici mai mult de trei zile. Peste *caciques* erau funcționarii spanioli, care, cu titlul de „protectori ai indienilor", aveau misiunea să-i controleze pe *caciques*, pentru a asigura libertățile și drepturile băștinașilor. Și aceste legi însă erau sistematic violate.

Caracterul feudal al colonizării spaniole s-a manifestat nu numai în modul de organizare a economiei, ci și pe plan politic. Asemenea vieții feudale europene, și aici au avut loc răscoale populare împotriva stăpânilor – și încă mult mai numeroase decât se menționează. Anarhia feudală, atestată și prin conflictele dintre *encomenderos*, sau dintre aceștia și autoritatea guvernamentală, a fost posibilă și facilitată și de slăbiciunea autorității centrale în fața puterii locale.

Succesele militare ale cuceritorilor se explică prin superioritatea armamentului, a disciplinei și a tacticii lor. Armele de foc, tunurile, moschetele, archebuzele, pe care indienii le considerau niște diabolice instrumente magice; soldații călări (calul fiind un animal necunoscut în America) luați drept niște fantastici centauri; calul și călărețul formând o singură ființă care... se descompune în două; coifurile soldaților, vizierele, zalele, platoșele și jambierele de oțel care îi făceau aproape inexpugnabili, și câinii care îi însoțeau, dresați să atace și să sfâșie oameni, – toate acestea au provocat o spaimă și o demoralizare cu efecte catastrofice. (În același sens au acționat asupra moralului indienilor și credințele lor religioase, escatologice, care profetizau venirea unor oameni blonzi, cu pielea albă, ale căror trăsături somatice coincideau surprinzător cu cele ale cuceritorilor!)[1].

1 Moctezuma II era încredințat că acești oameni albi erau niște zei veniți din cer, stăpânitori ai calului și ai armelor de foc, sosiți pe niște „case plutitoare" (=corăbii). Un cronicar peruan relata că indienii „îi numeau tot astfel, deoarece i-au văzut vorbind singuri cu niște pânze albe (= foi de hârtie) în față, la fel cum o persoană vorbește cu alta; și asta, pentru că ei citeau în cărți și scrisori". (*Apud* F. Morales Padrón).

În schimb, spaniolii s-au aflat totdeauna într-o enorm de disproporţionată inferioritate numerică. Cortés a cucerit Tenochtitlanul, capitala Mexicului, cu numai 400 de pedestraşi, 15 călăreţi şi 4 tunuri; iar Pizarro a înfruntat cu succes detaşamentul de 5.000 de oameni ai marelui inca Atahualpa cu doar 102 pedestraşi şi 62 de călăreţi. Nu e mai puţin adevărat însă că spaniolii s-au ştiut folosi şi de colaborarea unor triburi locale rivale între ele, precum şi de manevre de o perfidie revoltătoare (ca în cazul aceluiaşi viclean Pizarro şi al victimei sale Atahualpa).

Iniţial (până în 1503), concepţia colonială a Coroanei spaniole considera regiunile descoperite şi ţările cucerite ca o provincie a imperiului ai cărei locuitori trebuiau consideraţi oameni liberi, supuşi unor corvezi retribuite; totodată recomandându-se asimilarea lor prin căsătorii mixte. Reacţia conquistadorilor şi coloniştilor la recomandările guvernului a fost negativă şi imediată. Aceştia, în dorinţa de-a se constitui într-o societate cu caracter aristocratic şi rasist, refuzau ideea de asimilare a indienilor, pe care totodată voiau să-i ţină la dispoziţie ca mână de lucru ieftină, aproape neremunerată. (Într-un secol şi jumătate au murit, numai în minele de argint din Potosi, aproximativ opt milioane de indieni). Politica conquistadorilor şi-a găsit şi teoreticieni de prestigiu[1]. – Dar şi indigenii şi-au găsit apărători, îndeosebi printre dominicani: *Brevisima relación de la destrucción de las Indias* (1542), prezentată lui Carol Quintul de către episcopul Bartolomé de Las Casas, a rămas poate cel mai teribil rechizitoriu împotriva ororilor inimaginabile săvârşite de conquistadori contra băştinaşilor. Abuzurile inumane ale acestora însă nu pot fi în nici un caz identificate cu poziţia guvernului central, care le-a dezaprobat şi a căutat sistematic să le îngrădească sau să le suprime.

Administraţia colonială a căutat să extindă şi în colonii centralismul şi autoritatea manarhică absolută, prin aplicarea şi aici a legilor din metropolă. În acest scop s-au instituit diverse consilii regale, precum şi un „Consiliu al Indiilor" (din 1509). Atribuţiile acestuia constau în a redacta legi, a urmări executarea lor, a reglementa organizarea administrativă, a propune candidaţii pentru funcţiile superioare, a-i proteja pe indieni şi a îndeplini rolul de Curte de

1 Umanistul Juan Gines Sepulveda (m. 1573), istoriograful lui Carol Quintul, şi Gonzalo Hemández de Oviedo (m. 1557), cronicarul general al Indiilor, susţinători ai ideii inegalităţii între rase şi a superiorităţii morale şi intelectuale a spaniolilor asupra indienilor.

Apel. Începând din 1503, la Sevilla funcţiona o Cameră de Comerţ pentru Indii (cu atribuţii speciale în urmărirea predării cotei de 20% din metalele preţioase, cotă cuvenită statului). Totodată, această instituţie patrona şi o şcoală de navigaţie, care redacta hărţi nautice şi acorda brevete căpitanilor şi piloţilor. În America au fost create tribunale asemănătoare celor din Spania (*Audiencias*), cu competenţe – ca „parlamentele" din Franţa – de ordin atât executiv cât şi admninistrativ[1]. Guvernatorii generali reprezentând autoritatea regală (*virreyes*) erau controlaţi la rândul lor de *Audiencia* şi de inspectori centrali (*visitadores*).

Politica colonială oficială urmărea amalgamarea întregii populaţii din colonii, realizarea unei osmoze în multiple planuri, printr-un proces de asimilare a indienilor.

Mai întâi – în cadrul familial. Cu toate recomandările reginei Isabela, până în 1513 a fost riguros interzisă soldaţilor spanioli căsătoria cu băştinaşe. – pentru a se păstra nealterată „puritatea sângelui" (*limpieza de sangre*). Singura soluţie pentru reconstituirea unui cadru familial a rămas mult timp concubinajul. Chiar dacă erau adoptaţi de către tatăl lor, copiii născuţi din asemenea raporturi (*mestizos*) rămâneau, de fapt, în afara şi a uneia din comunităţi şi a celeilalte. Dar chiar dacă ambii părinţi erau spanioli, în America se va forma un tip uman distinct printr-o serie de trăsături de tipul spaniol: *creolul*.

Un proces de osmoză mai profund a avut loc prin adoptarea reciprocă de articole alimentare necunoscute până atunci ambelor părţi. De la indieni – cartoful, cacao[2], ananasul (dar porumbul, mai târziu). Spaniolii, la rândul lor, au introdus aici grâul, portocalul, măslinul, dudul, sparanghelul, ţelina, viţa de vie, – precum şi diferite feluri de mâncare; de asemenea, animale: porcul, bovinele, oaia, calul, asinul. – Alte moduri de osmoză s-au manifestat în domeniul lingvistic; nu numai prin introducerea în limba spaniolă a unor cuvinte indigene corupte, ci şi prin influenţa structurilor logice ale limbilor indigene. Sau, în urbanistică şi în arhitectura oraşelor, mult asemănătoare modelelor spaniole. – Dar cele mai stăruitoare încercări de asimilare a băştinaşilor au fost operate prin intermediul

1 Teritoriul unei *audiencia* era administrat de guvernator; iar subdiviziunile teritoriale de *corregidores*, şi cele mici, de *alcaldes mayores*.

2 La început, boabele de cacao serveau doar drept monedă de schimb. Cacaoul a fost comercializat şi exportat în cantităţi mari abia la sfârşitul secolului al XVI-lea, când ciocolata a devenit o băutură preferată în Mexic şi Spania.

religiei. În scurt timp au fost construite biserici, şcoli, mănăstiri[1], capele private, într-un somptuos stil baroc. Opera de convertire la catolicism, sprijinită de monarhie, a revenit în principal misionarilor dominicani – apărători consecvenţi ai drepturilor indienilor, – în conflict permanent cu ordinele franciscanilor şi iezuiţilor, care apărau interese ale marilor proprietari.

Semnificativ pentru concepţia şi opera organizatorică a misionarilor este proiectul pe care Bartolomé de Las Casas l-a întocmit în scopul colonizării insulei Sf. Marta. Las Casas propunea ca aici să nu fie primiţi decât ţărani, meşteşugari, preoţi – şi nici un soldat. Nici un alt spaniol nu trebuia să intre aici fără o specială autorizaţie. Principalul scop al colonizării trebuia să fie convertirea la creştinism a băştinaşilor. Proiectul lui Las Casas a eşuat, dar acesta a fost spiritul general în care erau organizate misiunile. Cei care reglementau viaţa indigenilor erau misionarii; fiecare băştinaş adult era obligat să lucreze zilnic două ore pe terenul comunităţii. Produsul muncii era repartizat de preot, – o parte reţinându-se pentru nevoile cultului. În piaţa din centrul misiunii era biserica, şcoala, masa misionarilor şi un han pentru călători. În jur, până la o distanţă de 40 de leghe, se întindeau ogoarele şi păşunile. Misiunea era protejată de mici puncte militare, forturi dotate cu tunuri mici, cai de călărie şi soldaţi bine echipaţi. Numărul locuitorilor dintr-o misiune situată în apropierea mării era între 800-2.000 de suflete; în zonele din interior – mult mai puţine: de regulă în jur de 200 de suflete. (Cf. Leroy-Beaulieu).

Aportul misionarilor a fost consistent şi evident. În 1512 au fost create trei episcopate, în insule; în 1528 – episcopia din Ciudad de Mejico; iar în următorii ani, alte 28 de episcopii (precum şi nu mai puţin de cinci universităţi). Cu excepţia cazurilor când cedau unor ambiţii personale sau interese egoiste[2], misionarii i-au protejat efectiv pe indieni. Misionarii i-au învăţat cum să se alimenteze mai bine, au introdus aici o serie de arbori fructiferi şi de legume, i-au învăţat irigarea terenurilor agricole şi creşetrea viermilor de mătase,

1 În 1559 franciscanii aveau aici 80 de mănăstiri, cu 380 de călugări; dominicanii – 40, cu 200 de călugări; augustinicnii – 40 de mănăstiri cu 212 călugări. – Construite în poziţii strategice (şi de obicei pe locul fostelor temple ale băştinaşilor), mănăstirile erau dotate cu ziduri crenelate şi cu amplasamente pentru piese de artilerie: adevărate forturi – pentru a-i ţine sub control pe indieni şi a asigura adăpost populaţiei spaniole, în cazul unor răscoale.

2 Uneori mergând până acolo încât călugării aparţinând unui ordin îi înarmau pe indieni şi îi incitau să jefuiască şi să incendieze bisericile ordinului călugăresc rival!

etc. Călugării au construit sate, școli, biserici, spitale, fântâni, canale, apeducte. Tot ei erau cei care administrau justiția, sau cei care se îngrijeau de bătrâni, bolnavi, văduve, orfani. Activitatea lor civilizatorică este cu atât mai apreciabilă cu cât nu era totdeauna lipsită, nu doar de dificultăți, ci de pericole și chiar de sacrificiul propriei vieți. Se menționează cazuri când unele triburi feroce incendiau bisericile sau mănăstirile, asasinând călugării.

Reacția indigenilor era dealtminteri previzibilă și – chiar recunoscându-se aportul cultural și civilizatoric indubitabil al cuceritorilor în Lumea Nouă – până la un punct motivată.

Spaniolii provocaseră aici o dezmembrare totală a structurii sociale a comunităților indiene; dispersaseră fără milă familiile lor; îi supuseseră pe băștinași la munci forțate la care fizicul lor nu rezista; aduseseră cu ei din Europa o serie de boli care pur și simplu i-au exterminat. – „Calculele recente, absolut plauzibile, arată că populația Mexicului Central, care în 1519, anul cuceririi, era de aproximativ 25 de milioane de locuitori, a scăzut până la sfârșitul secolului / deci, în numai 80 de ani – n. n. O. D. / la mai puțin de o jumătate de milion. Un declin asemănător a suferit, probabil, și populația Peruului" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

Desigur că nu toți colonizatorii spanioli erau inumani, brutali, cruzi, sadici; dar cu toții veniseră în Lumea Nouă ca să se îmbogățească. Cu toții – sau aproape toți – afișau cu ipocrizie nobila lor intenție de misionarism creștin, fără însă a omite și cealaltă intenție; când, de pildă, Cortés afirma că „am venit aici pentru a-l sluji pe Dumnezeu, dar și ca să ne îmbogățim". Cinicul Pizarro nici măcar nu-și ascundea scopul pentru care îi cucerise pe indienii din Peru: „Am venit ca să le iau aurul". – Acești conquistadori au creat sau au transplantat în Indii acea societate detestabilă despre care vorbește Cervantes (în nuvela *Gelosul din Estremadura*) în acești termeni: „... refugiu și adăpost al deznădăjduiților din Spania, biserică a delapidatorilor, permis de liberă trecere al asasinilor, cuibar și obroc al cartoforilor /... /, țivlitoare universală a femeilor ușoare, dezamăgire pentru cei mai mulți și leac doar pentru foarte puțini"[1].

Invidia agresivă și necruțătoare a rivalilor și inamicilor Spaniei a invocat sistematic și insistent doar atrocitățile conquistadorilor și în general aspecte negative ale activităților exploratorilor și coloniștilor spanioli, neglijând cu evidentă rea intenție binefacerile aduse istoriei

1 Trad. Sorin Mărculescu.

Faimosul corsar Francis Drake. Portret de un pictor anonim. – National Gallery, Londra.

civilizației de descoperitorii spanioli ai Lumii Noi, creând atât de nedreapta (în mare parte) *Leyenda negra*. Încât, este de-a dreptul surprinzătoare aprecierea pe care tocmai unul din cei mai mari inamici ai exploratorilor spanioli, faimosul corsar englez Walter Raleigh, a făcut-o în acești termeni: „Nu pot să nu laud virtuoasa răbdare a spaniolilor. Este foarte greu și chiar imposibil să întâlnești un alt popor care să fi suportat atâtea nenorociri și atâtea suferințe ca spaniolii în perioada descoperirii Indiilor de către ei... Furtuni și naufragii, foamete, înfrângeri, răzvrătiri, canicula, frigul, ciuma și tot felul de boli, atât dintre cele cunoscute cât și altele noi, pe lângă o mare mizerie și lipsuri de toate cele trebuincioase, au fost dușmanii lor în toată perioada cât a durat realizarea nobilelor lor descoperiri".

EXPLORĂRI FRANCEZE ȘI ENGLEZE. PIRAȚI ȘI CORSARI

În timp ce țărmurile estice și vestice ale Americii de Sud și Centrale erau explorate sistematic și colonizate de spanioli, regiunea nordică a Atlanticului nu era controlată de nimeni. Această zonă va

rămâne să fie explorată și colonizată de Franța și Anglia. Francisc I era profund revoltat de caracterul atât de arbitrar al împărțirii – sancționată și de bulele papale – a zonelor Atlanticului între spanioli și portughezi, cu excluderea autoritară și categorică a oricărei alte țări: „Soarele strălucește și pentru mine la fel ca pentru alții! Să mi se arate clauza din testamentul lui Adam, care m-ar exclude de la împărțirea lumii."

În 1523, regele Franței – care își încuraja și chiar finanța pirații ce operau de-a lungul țărmurilor Americii Centrale, capturând nave spaniole, regele rezervându-și partea sa din pradă, – îl trimite pe navigatorul (și corsarul) [1] florentin Giovanni da Verrazzano[2] să exploreze coasta răsăriteană a Americii de Nord. Navigatorul n-a descoperit, cum sperase, o trecere prin această regiune din Atlantic spre Cathay; în schimb a explorat această coastă (pe o lungime de 2.300 km) devenită prin urmare o posesiune legitimă franceză, sub numele de *Nouvelle France*. A descoperit – printre altele – gurile fluviului Hudson și insula Long Island (pe care se află azi amplasat orașul New York). În decursul unei noi expediții (1526) Verrazzano a fost prins, ucis și devorat de un trib de antropofagi.

Același drum maritim spre China l-a căutat, în aceleași zone, navigatorul Jacques Cartier – bine cunoscut și ca pirat. În 1534, Cartier traversează Oceanul Atlantic, atinge și explorează insula Terra Nova (Newfoundland) și intră în estuarul St. Laurent, până la punctul actualului oraș Montreal, descoperind și peninsula Labrador. În decursul altor două expediții descoperă, explorează și fundează marea colonie franceză care se va numi Canada.

Aceeași vastă zonă a Atlanticului a fost explorată de englezi, înaintea Franței. În anii călătoriilor lui Columb, navigatorul John Cabot (de origine genovez), stabilit la Bristol și finanțat de bogați negustori de aici, îi propune regelui Henric VII organizarea unei expediții (în 1497, repetată și în anul următor) pentru a găsi, prin nordul continentului american, un drum spre China. Expedițiile – în

1 Pirații erau simpli hoți de mare, care acționau pe cont propriu. Corsarii însă primeau de la guvernele țării lor o autorizație (*lettre de marque*) care le dădea, în mod oficial, dreptul ca în timp de război – dar și de pace – să captureze vasele nației inamice și să tragă profit din ele. Evident că guvernele respective își aveau partea lor consistentă din pradă. (R. Sedillot).

2 Până de curând, Verrazzano era confundat – din cauza originii sale florentine – cu un mic pirat numit Juan Florin (prin contracție: Florin de la Florentin), menționat de Bernal Diaz în cartea sa.

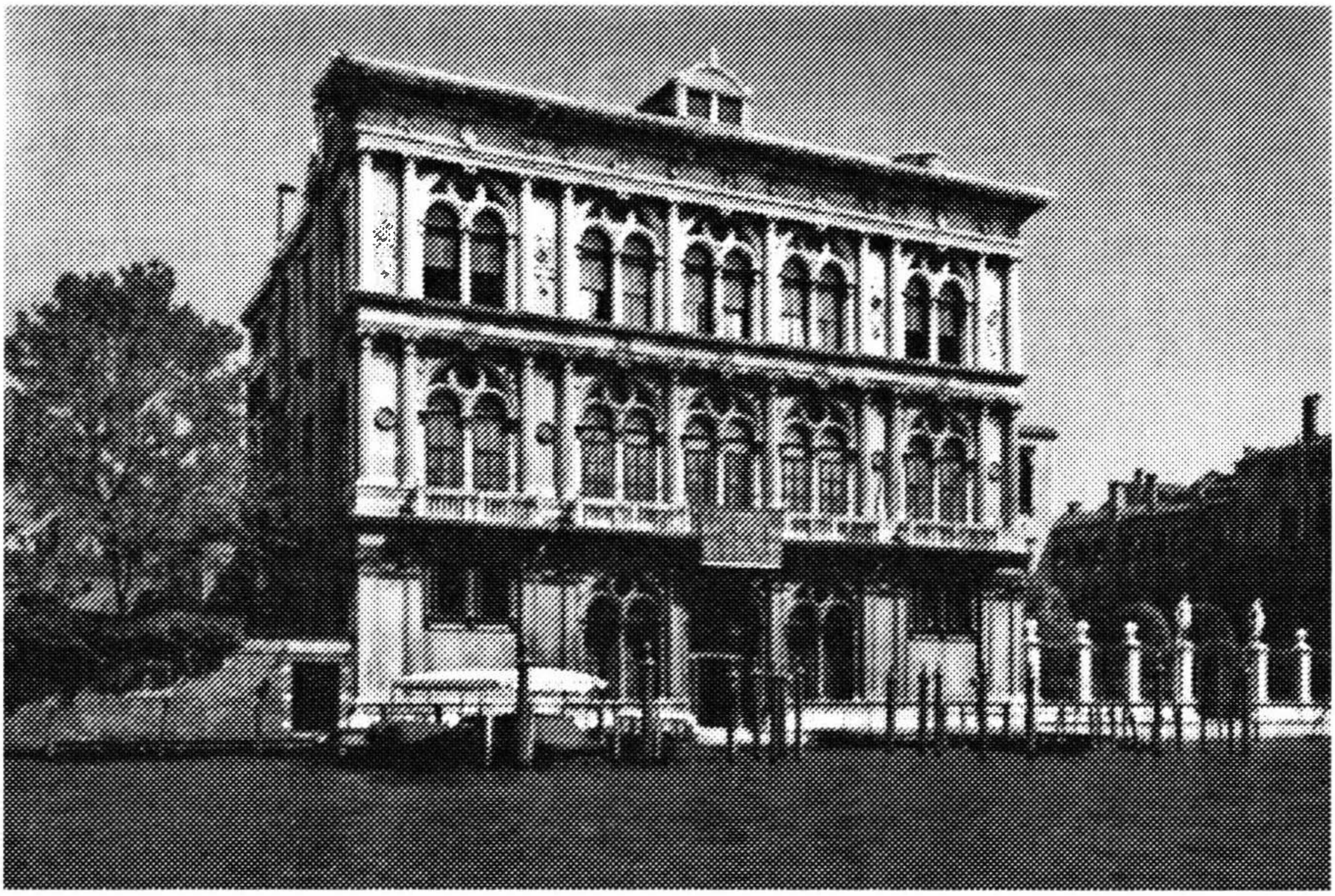

Arhitectură renascentistă venețiană: palatul Vendramin-Calergi.

care a fost însoțit de fiul său Sebastian[1] – s-au soldat doar cu explorarea respectivei coaste americane. – Nereușita acestora i-a determinat pe englezi să renunțe timp de câteva decenii la asemenea inițiative – care vor fi reluate de către renumiții exploratori și pirați-corsari Hawkins, Ralcigh și Drake.

Succesele exploratorilor și colonizatorilor spanioli au provocat apariția, pe drumurile lor maritime, a numeroși pirați – francezi, englezi, danezi, – care atacau, capturau și jefuiau corăbiile încărcate cu bogății aduse din Lumea Nouă. (Bazele lor de acțiune se aflau în zona Antilelor Mici). Între acești pirați, John Hawkins (m. 1595) a fost primul englez care a practicat comerțul cu negri, cumpărându-i în Guinea și vânzându-i ca sclavi plantatorilor din America Centrală sau din Antile. În 1567, din cele șase corăbii înarmate transportând 4.500 de sclavi negri, cinci au căzut în mâinile spaniolilor, cea care s-a salvat era comandată de un tânăr de 27 de ani, cel care va deveni faimosul corsar Drake. În 1588, Hawkins a comandat una din unitățile flotei care a învins „Invincibila Armadă".

Următorul episod al luptei duse de Coroana engleză, prin

---

1 În schimb, ca pilot principal în serviciul Spaniei, Sebastian Cabot a condus o expediție de explorare în zona râurilor La Plata și Paraguay, în scopul – ratat însă – de a găsi un drum maritim direct spre insulele Moluce.

corsarii săi, pentru acapararea unor posesiuni în America de Nord[1] îl are ca protagonist pe Walter Raleigh (m. 1618). Nobil educat la Oxford, combatant contra hughenoților în Noaptea Sf. Bartolomeu, a catolicilor din Irlanda și contra „Invincibilei Armade", Raleigh a beneficiat de grațiile intime ale „reginei-fiecioare" Elisabeta I obținând de la aceasta autorizația de-a coloniza teritoriile din nordul Floridei. A organizat mai multe expediții (puse sub comanda lui Richard Grainville), precum și colonizarea teritoriului numit de el Virginia (azi, stat în componența S. U. A); de asemenea, a unor regiuni din Guyana și bazinul fluviului Orinoco. Dar toți coloniștii au murit fie de foame, fie măcelăriți de indieni. Între timp începuse războiul anglo-spaniol. Regina abandonă proiectul, favoritul său căzu în dizgrație. În ultima perioadă a vieții mai întreprinse câteva expediții, – pentru ca în urma unor intrigi să fie închis și decapitat.

Marele corsar al epocii a fost Francis Drake (m. 1596), supranumit „Piratul de Fier". Provenind dintr-o familie săracă, navigând pe-o corabie de cabotaj încă de la vârsta de 12 ani, la 28 de ani ocupă și jefuiește (sub comanda piratului Hawkins) orașele spaniole din America Centrală, – totodată vânzând aici sclavi negri. Întreprinde apoi pe cont propriu incursiuni în această zonă, capturând mai multe vase spaniole încărcate cu aur și argint din Peru. Cu concursul reginei Elisabeta și al unor înalți demnitari, care i-au furnizat fondurile necesare expedieției, în 1578 Drake a echipat patru corăbii și alte câteva vase auxiliare, îndreptându-se spre gurile fluviului La Plata; apoi, prin strâmtoarea Magellan, a intrat în apele Pacificului și în Țara de Foc care se dovedea acum pentru prima oară a fi un arhipelag, iar nu o continuare a continentului sud-american. (Cu această ocazie a întocmit și prima hartă corectă a conturului coastei Americii de Sud)[2].

Continuând de-a lungul țărmului Mexicului, spre nord, a debarcat în golful San Francisco, anexând oficial ca posesiune engleză regiunea californiană, denumind-o „Noul Albion". De aici, Drake s-a îndreptat spre insulele Mariane; a ajuns în Arhipelagul Moluce, a

1 Prima colonie engleză transoceanică a fost insula Newfoundland declarată posesiune a Coroanei în 1583. Colonizarea ei însă a fost de scurtă durată; foarte curând, cei 250 de coloniști, nemulțumiți și măcinați de boli, au fost readuși în Anglia.

2 „Aici a capturat un vas spaniol cu o încărcătură de metale prețioase, a prădat orașul chilian Valparaiso, a jefuit o corabie cu pietre prețioase, 13 lăzi cu monede de argint, 80 de pfunzi de aur, 26 de butoaie cu argint nemarcat" – scrie un însoțitor al corsarului.

străbătut Oceanul Indian și dublând Capul Bunei Speranțe, urmând cunoscuta rută portugheză de-a lungul coastei vest-africane, în septembrie 1580 ancorează în portul Plymouth, încheind astfel – după o călătorie de doi ani și zece luni – cel de-al doilea ocol în jurul lumii. Pentru Anglia, periplul său a însemnat descoperirea unor noi căi maritime, necunoscute până atunci decât portughezilor și spaniolilor.

Acțiunile piratерești ale lui Drake (pentru care regina i-a conferit titlul de baronet) au continuat. În 1586, comandând o flotă de 25 de vase, a prădat câteva porturi de pe insula Española și din Marea Caraibilor. Un an mai târziu, a pătruns cu patru nave militare în portul Cádiz, distrugând 33 de nave spaniole ancorate în port: una din senzaționalele acțiuni înregistrate în istoria pirateriei. În 1588 a fost unul din comandanții flotei engleze învingătoare a „Invincibilei Armade". Pentru serviciile aduse Angliei, faimosul corsar Sir Francis Drake a fost numit amiral al Imperiului britanic.

CONSECINȚELE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE ȘI ALE COLONIZĂRILOR SUCCESIVE

Istoricii n-au întârziat să considere marile descoperiri geografice ale Renașterii drept „cea mai extraordinară aventură din istoria Europei". Rezultatele lor practice au fost incomparabil superioare celor ale marii aventuri a Cruciadelor. „Puține au fost evenimentele care să fi zguduit într-o asemenea măsură ca marile descoperiri. Puține evenimente au influențat mai profund dezvoltarea mondială în toate ramurile de activitate umană" (E. Déprez).

Marile descoperiri geografice au constituit unul din factorii revoluției economice a Renașterii, care la rândul său a avut o acțiune asupra puterii politice a unor state europene. Axa comercială a Europei s-a deplasat în urma abandonării – într-o foarte mare măsură – a Mediteranei și a Mării Baltice; fapt care a avut consecințe negative asupra comerțului republicilor marinare italiene și al Hansei nordice. Afluxul de metale prețioase nu se oprește în Spania, ci se răspândește în tot continentul, determinând o abundență a mijloacelor de plată, o creștere a salariilor, o urcare a prețurilor – din Spania și Portugalia, din Franța și Italia până în Polonia și Rusia. – Mai puțin spectaculoase, desigur, decât acest aflux de aur și argint (sau de extraordinara dezvoltare care a urmat a

navigației și comerțului), dar binefăcătoare permanent pentru popoarele europene a fost introducerea de noi plante[1], care vor avea un rol deosebit în hrana zilnică (porumbul și cartoful au constituit un remediu extrem de prețios în perioadele de foamete); de asemenea, introducerea din Europa în America a unor plante, cereale, pomi fructiferi, animale și păsări de curte[2].

În mod logic, primele țări care ar fi trebuit să beneficieze de pe urma acestor descoperiri ar fi fost Spania și Portugalia. Ceea ce nu s-a întâmplat, – întrucât acestea erau lipsite atât de o burghezie puternică, de capitaluri comerciale suficiente, cât și de o puternică flotă comercială. Țăranii spanioli emigrează, abandonează câmpurile, peninsula se depopulează, industria manufacturieră este complet neglijată, investițiile interne de asemenea. În felul acesta, Spania și Portugalia vor rămâne la discreția bancherilor germani și a transportatorilor olandezi; ceea ce va face ca marile centre financiare europene și marile antreprize comerciale să ia ființă în Germania și în Țările de Jos. În felul acesta, „marile descoperiri georgrafice au fost într-adevăr unul din factorii formării sistemului capitalist modern" (*Idem*).

În fața afirmării puterii țărilor colonizatoare, celelalte țări vor înțelege imediat ce le rămânea de făcut; de unde – invidii, gelozii, teama de concurență, aviditate feroce și o totală lipsă de scrupule în acțiunile de deposedare a rivalilor de drepturile și posesiunile lor legitime. De acum înainte forța unui stat european occidental se va afirma nu numai pe teritoriul continentului, ci și pe întinsul îndepărtatelor oceane și în noile colonii.

Intersele politice au fost secundate de ambițiile Bisericii catolice, de extindere a puterii și autorității. În primul rând pentru Regii Catolici extinderea imperiului spaniol și propagarea credinței creștine însemna unul și același lucru. Inițiativa i-a revenit Bisericii catolice prin intermediul ordinelor sale călugărești. Misionarii au avut, cum am văzut, un rol civilizatoric în general pozitiv. Totodată, majoritatea lor nu au ezitat să dezvăluie și să condamne aspectele negative ale colonizării – rasismul, cupiditatea, brutalitățile coloni-

1 Porumbul, cartoful, fasolea, tomata, – apoi ananasul, vanilia, arachidele, cacaoua, arborele de coca, sau... tutunul!

2 Europenii vor introduce în America grâul, secara, orezul, lămâiul și portocalul, măslinul și vița-de-vie: de asemenea, animale domestice (calul, vaca, asinul și catârul, oaia și capra), precum și păsări de curte (găina, gâsca, porumbeii), aducând în schimb curcanul.

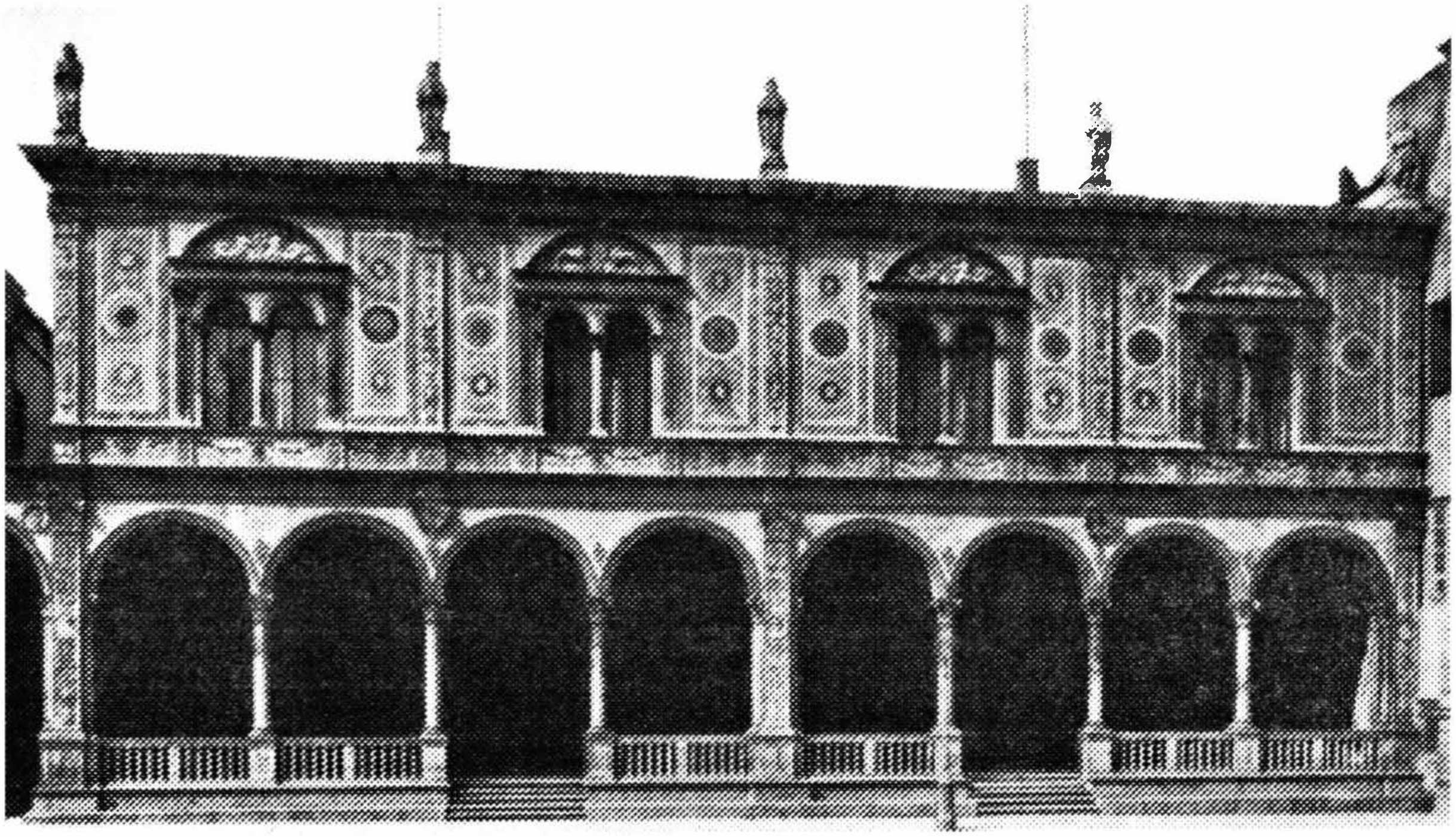

Loggia palatului Consiliului Comunal din Verona. Arhitect Fra Giocondo.

aliștilor. – Trecând în domeniul juridic și arătând condițiile de viață ale indigenilor și sclavilor, protestele lor căutau să obțină pentru aceștia un statut juridic uman. În Spania, legi prevăzând protejarea indienilor au fost promulgate începând chiar din 1512. În fața practicilor din colonii ale conquistadorilor, aceste legi au rămas însă ineficiente. În scopul declarat de a-i proteja pe indigeni, Regii Catolici autorizează încă din 1501 importul de negri din Africa, substituind deci pur și simplu un material uman cu un altul, dar menținând același inuman tratament. – În schimb, în domeniul teoretic al dreptului epoca marilor descoperiri geografice a însemnat începutul elaborării unei lungi serii de tratate juridice privind principiile și practicile traficului comercial și ale liberei navigații.

Pe plan social, colonizatorii spanioli preconizau, cum am văzut, o amalgamare pe diferite căi cu populația indigenă. Englezii însă se vor preocupa de asimilarea băștinașilor într-o măsură infinit mai mică (aproape nulă) decât colonizatorii spanioli, francezi sau portughezi: fără a contracta căsătorii mixte și, cu pronunțatul lor orgoliu de rasă, fără a se arăta disponibili, să le înțeleagă simpatetic caracterul și obiceiurile. Spiritul lor puritan era o barieră peste care treceau foarte rareori. Ceea ce nu înseamnă că – uneori și îndeosebi din considerente de ordin religios sau economic – unii sau alții dintre colonizatori ar fi fost mai concesivi, mai toleranți, mai umani. În orice caz cu toții, indiferent de naționalitate, își vor păstra menta-

tatea de societate dominantă, „albă", iar metecii vor rămâne totdeauna în poziția de indivizi „de rangul doi".

Noile orizonturi geografice descoperite au determinat o viziune nouă asupra lumii; viziune în care umanitatea nu mai este centrată pe triunghiul Ierusalim-Atena-Roma. Lumea nu mai apare acum circumscrisă între limitele vechii cosmografii. Anticii s-au dovedit că nu mai sunt totdeauna infailibili: fapt care a contribuit și el la fundamentarea și consolidarea unui spirit critic de care umaniștii Renașterii vor profita din plin.

În domeniul ideilor, epoca marilor descoperiri geografice și a primelor colonizări a introdus cunoștințe, teme și atitudini noi în cultura europeană. Prezența fizică a indienilor aduși la curtea Spaniei și la cea a Franței a declanșat reacții imediate, impresii pe cât de puternice pe atât de diverse. Ca sferă de audiență, mai largi, mai profunde și mai de durată au rămas impresiile lăsate asupra ascultătorilor sau cititorilor de însemnările navigatorilor sau de relatările misionarilor. În masa publicului larg, pasionat de extravaganțele cu care îl obișnuiseră povestirile medievale, circulau cu precădere povestirile de călătorie care le puteau satisface asemenea gusturi. Asupra scriitorilor, însă, acestea n-au acționat și nu și-au găsit loc în operele lor, decât cel mult ca simple motive literare, – decorative, simbolice sau pitorești.

Marile fapte ale contemporanilor navigatori și conquistadori s-au reflectat în două dintre capodoperele reprezentative ale literaturii Renașterii – în *Lusiada* portughezului Camões și în *Araucana* spaniolului Ercilla. Ambii autori au participat direct la evenimentele narate: primul, la expediția lui Vasco da Gama, al doilea, la bătăliile pentru pacificarea araucanilor răsculați. – După care, evenimentele continuau să rămână vii în memoria celor mai mari scriitori. „Torquato Tasso scriind *Ierusalimul eliberat* se gândește poate mai puțin la Cruciadele din trecut decât la cele din timpul său. Lope de Vega îi dă o replică prin *Ierusalimul cucerit*, în care un erou castilian face pe colonizatorul. Ronsard în *Franciada* imaginează o altă epopee colonială. Mai puțin liric și ca pentru a se amuza, Rabelais îl îmbarcă pe Pantagruel la St. Malo și îl plimbă printr-o lume de insule oceanice în căutarea «Dumnezeiescului Clondir». În timp ce Cervantes, înainte de a-i încredința lui Sancho guvernarea insulei Barataria, face din Don Quijote o caricatură a conquistadorului" (R. Sedillot).

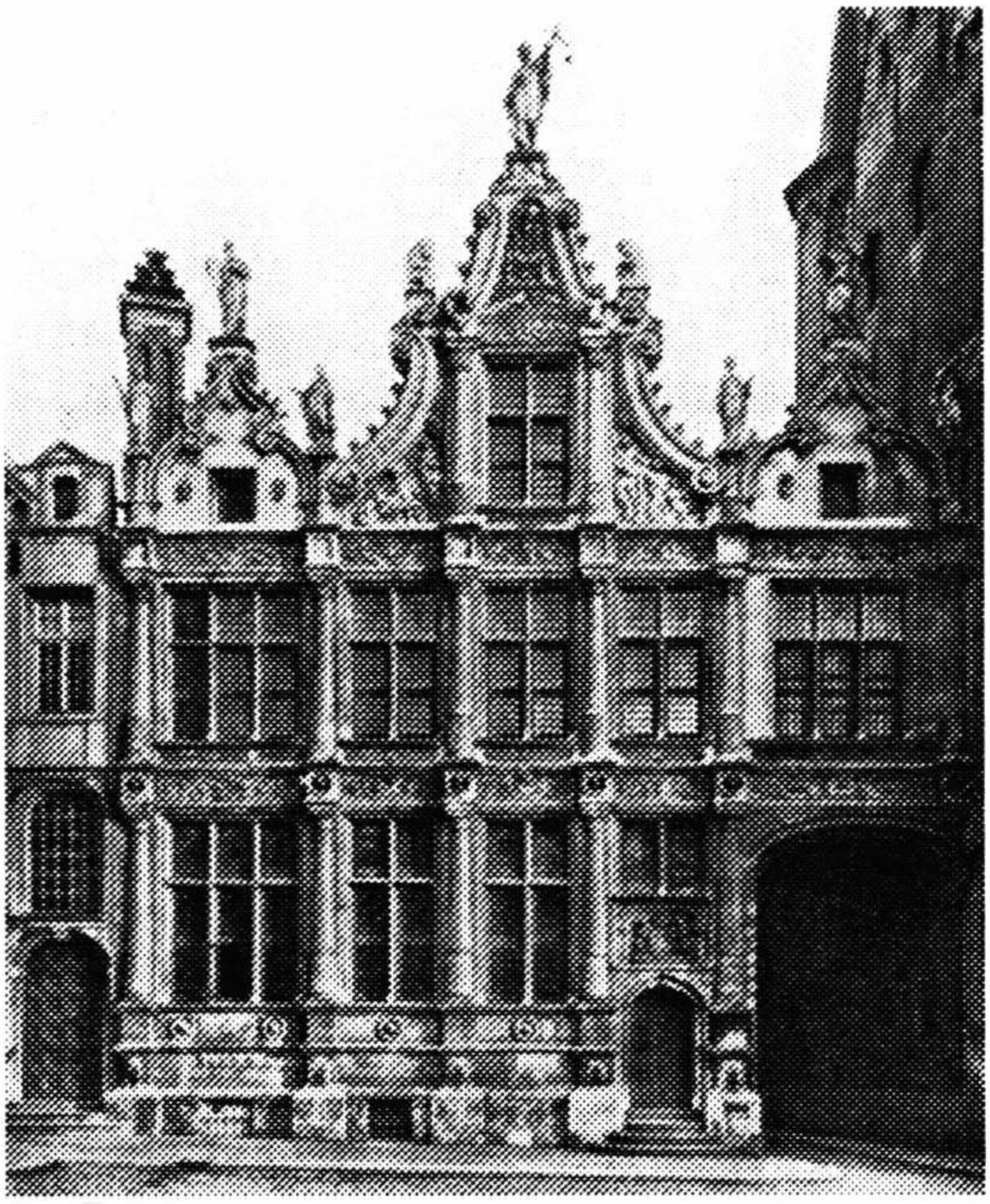

Faţada vechii Cancelarii din Bruges (1535–37).

În *Furtuna* lui Shakespeare – conaţional şi contemporan al corsarilor Raleigh şi Drake – sălbaticul Caliban va fi botezat astfel prin anagrama cuvântului „canibal" şi prezentat ca un monstru – dar care poate fi educat, civilizat. – Mitul „bunului sălbatic" (care în această perioadă îşi are originea în *Brevisima relación...*, a lui Bartolomé de Las Casas)[1] va fi exaltat în *Eseurile* lui Montaigne (în capitolul *Despre canibali*). În secolul al XVIII-lea[2], mitul va fi reluat de J. J. Rousseau în *Discursul asupra originii inegalităţii dintre oameni*, de Voltaire în romanul filosofic *Naivul*; iar în secolul următor, de Chateaubriad în romantica povestire *Atala*. – Dar influenţa epocii marilor descoperiri geografice în domeniul ideilor,

1 S-a reamintit însă că „ideea despre bunul sălbatic îşi are unele izvoare mult anterioare călătoriilor de descoperiri; că ea se leagă în acelaşi timp de temele biblice despre Eden şi despre viaţa din timpul patriarhilor; de «Epoca de Aur» a anticilor, de tema medievală a «Raiului pământesc», de amintirea comunităţilor creştine primitive, precum şi de visul bucolic şi arcadic al Italiei secolului al XV-lea" (E. Déprez). – Ideea „bunului sălbatic" apare (deşi voalată de un sens religios) şi la Dante – în *Divina Comedie, Paradisul*, XIX, 70-78.

2 Ecouri ale epocii marilor descoperiri geografice se percep în acest secol în unele descrieri sau episoade din *Călătoriile lui Gulliver*, sau în aventurile şi peisajele exotice din *Robinson Crusoe*. În acest sens, remarcabile sunt contribuţiile prof. Edgar Papu (vd. *Bibliografia*).

al literaturii, al artelor[1], rămâne pentru cercetător o problemă deschisă și, prin multitudinea aspectelor, de o importanță evidentă pentru istoria culturii (și, în speță, a mentalităților).

Prima mențiune a marilor descoperiri geografice ale Renașterii cunoscută erudiților din Țările Românești se datorează secretarului lui Carol Quintul, Maximilianus Transylvanus (m. 1538), care în opusculul său *Mollucis insulis...*, publicat la Köln în 1523, vorbește despre expediția lui Magellan. Nicolas Olahus amintește, în treacăt, Lumea Nouă, într-o *Cuvântare* improvizată către Carol V, rostită la Augsburg în 1530. – În același an apare la Cracovia *Rudimenta cosmographica*, a marelui erudit brașovean J. Honterus (ediția definitivă a lucrării a fost tipărită la Brașov în 1542). În textul versificat al operei apar două referiri la Lumea Nouă (versurile 851-854 și 912-918). Pe harta globului pământesc apare „America" pentru America de Sud, „Peria" pentru America de Nord, și insulele Isabella (Cuba) și Spagnola (Haiti).

Despot-Vodă (care în tinerețe luptase în armatele lui Carol Quintul) publică la Anvers un opuscul referitor la aceste lupte, menționând și America. Lumea Nouă apare amintită și în *De neamul moldovenilor*, a lui Miron Costin. Și Dimitrie Cantemir o amintește, tot în treacăt. Mai mult insistă Const. Cantacuzino Stolnicul, a cărui bibliotecă conținea informații bogate despre America. Cronicarul muntean Radu Popescu este primul care menționează că Lumea Nouă a fost descoperită de „Cristov Columbul, călugăr frâncesc (??), cu cheltuiala Spaniolului". Cea dintâi mențiune însă a lui Columb la noi datează de la mijlocul secolului al XVII-lea în *Cartea cea numită hronograf*, o traducere a lui Stoica Grămăticul după un cronograf rusesc din 1617-1620.

Din sec. XVIII – perioadă în care s-au făcut traduceri (păstrate în manuscris) din lucrări occidentale despre obiceiurile aztecilor, despre Cortés, Pizarro, Almagro, ș. a. – datează și un manuscris (BAR, ms. 3533, f. 43 v) cuprinzând următoarea apreciere: „Această amestecătură a mărimii și cruzimii uimește și turbură pe fiștecine. Faptele cele mari ale biruitorilor Americăi, să necinstesc de multele grozăvii, a cruzimii lor ce vede cineva citind istoria. Iară slava lui Columb se păzește de-a pururea strălucită!"[2].

1 Chiar și în muzică; de pildă în opera-balet *Indiile galante* a lui J. Ph. Rameau, în care două din cele patru episoade sunt localizate în America de Sud, în perioada primelor colonizări.

2 Informații comunicate cu amabilitate de istoricul Eugen Denize.

INDICE

Abélard (Pierre), 10, 19, 28
Adam din Bremen, 103
Agostini, 308
Agricola (Georg Bauer), 152, 279, 285, 316
Ailly (Pierre d'), 344, 364, 366, 372
Alba (Ducele de), 74, 99, 102, 259, 260
Al-Biruni, 333
Albert II (de Hasburg), 82
Alberti (Leon Battista), 188, 302, 303, 304, 308, 309, 318
Albertus Magnus (Albert cel Mare), 372
Albizzi, 127
Albomoz(Gil Alvárez), 57, 124, 125
Albuquerque (Alfonso), 358, 359, 380, 382, 383
Alciato (Andrea), 188
Alençon (Ducele d'), 74, 233
Alexandru VI (Borgia), 94, 126, 193, 366
Alexandru cel Bun, 117
Alexandru Lăpuşneanu, 119
Alexandru Nevski, 114
Alfonso V (de Aragon), 122
Alfonso X el Sabio (de Castilia), 40
Alfonso XI, 124
Al-Iakut, 334
Al- Idrisi, 333
Almagro (Diego), 388, 406
Almeida (Francisco de), 358, 380
Althaus (Johann), 217
Alvarado (Pedro), 386
Ambrogio (Giovanni), 321
Amyot (J), 5, 14, 23
Ana de Austria, 99
Andrea da Perugia, 339
Andrea del Castagno, 192
Angoulême (Fr. d'), 73
Anjou, 40, 48, 53, 85, 108, 109, 123
Ann Boleyn, 90, 337
Anne de Bretagne, 72, 85
Appianus (Petrus), 330
Arconati (Galeazzo), 330
Arias Aviala (Pedro), 384
Aristotel, 344, 363
Armagnac, 74
Arminius, 72
Arnolgini, 177
Asselin, 336
Atahualpa, 388, 393
Autun (Honoré d'), 332
Averlino (Pietro Antonio), 309
Ayolas (Juan de), 389

Bacon (Francis), 10
Bacon (Roger), 10, 19, 28, 65, 271
Baiazid, 57, 210
Balboa (Nuñez Vasco), 380, 384
Balducci Pegolotti (Francesco), 340
Baldwin, 289
Ball John, 38
Barbaro, 304
Barberini (Fr.), 330
Bardi, 37, 162
Baroncelli, 136
Barozzi Giacomo (Vignola), 298
Bartolomeu (Sf.), 85, 190, 400
Basarab I, 56
Bastidas (Rodrigo), 377, 380
Bauer (Georg), - vezi Agricola, 152, 279, 285
Beauvais (Vincent de), 339
Behaim (Martin), 350, 354, 380
Bela IV, 56
Belalcazar, 389
Bellini (Iacopo), 313
Benedict XII, 339
Beniamin din Tudela, 338
Berthold, 202
Besson (Jean), 290
Béthencour (Jean), 347
Bèze (Th. de), 217
Biondo (Flavio), 5, 14, 23

Biringuccio (Vannuccio), 241, 280, 284, 285, 316
Bobadilla (Fr. de), 370, 377
Boccaccio, 5, 13, 23
Bodin (Jean), 12, 21, 30, 209, 218, 233, 234, 235, 236, 237, 238
Bogdan, 56
Boguet (Henri), 205
Bombelli (Raffaelo), 330
Bonifaccio VIII, 42, 59
Borgia, - vezi Alexandru VI, 94, 126, 193, 366
Borgia (Cesare), 126, 137, 193, 218, 220, 221, 322
Borgia (Lucrezia), 126
Boris Godunov, 116
Botticelli (Sandro), 192
Bouchel (Laurent), 200
Bourbon de Navarre, 85
Bourbon (Henri de - Henri IV), 85, 180, 222, 255, 256
Bourbon (Louis de), 74
Bracciolini (Poggio), 5, 14, 23, 74, 341
Branca (Giovanni), 281
Browning (Robert), 7, 15, 25
Brunelleschi (Filippo), 130, 188, 275, 318
Bruni (Leonardo), 5, 14, 23, 74
Budé (Guillaume), 5, 14, 23, 72
Burckhardt (Jakob), 8, 9, 11, 16, 17, 20, 26, 27, 29
Burdach (K.), 9,18, 27
Burtenbach (Schertlin von), 258
Byron, 6, 15, 25

Cabot (John), 375, 398
Caboto (Sebastiano), 389, 399
Cabral (Pedro Alvarez), 357, 358, 378
Cabral (Gonçalvo Velho), 352
Caesar, 72, 266
Caliban,405
Caligula, 300
Calvin(Jean), 7, 16, 25, 217, 231
Camões (Luis de), 355, 404
Campanella (Tommaso), 11, 21, 30, 308
Cantacuzino (Constantin Stolnicul), 406
Cantemir D., 117, 406
Cão (Diego), 354
Capella (Martianus), 332
Capet(dinastia), 44, 88
Cardano (Geronimo), 311, 330
Carol (Austria), 72
Carol de Burgundia, - vezi Carol Quintul, 73, 97
Carol I (Spania: Carol Quintul), 73, 96, 97
Carol I Stuart, 183
Carol I (Cehia: de Luxemburg), 107
Carol II (Ungaria), 97
Carol IV (Boemia), 125, 340
Carol IV (Germania; de Luxemburg), 79
Carol IV (Napoli), 97
Carol V (Boemia), 51
Carol V (Quintul; Carol de Gand; Carol de Burgundia; de Habsburg), 40, 73, 84, 85, 95, 97, 98, 102, 108, 124, 126, 127, 136, 137, 144, 169, 172, 186, 210, 212, 213, 217, 222, 224, 235, 241, 243, 271, 276, 308, 383, 388, 389, 393,406
Carol VII (Franța), 44, 179, 180, 255
Carol VIII (Franța), 72, 73, 85, 94, 123, 126, 136, 241, 242, 256, 262, 263, 264
Carol IX (Franța), 85, 99, 105, 190
Carol cel Bun (contele de Flandra), 202
Carol cel Mare, 51, 84, 97, 204
Carol Robert(de Anjou), 53, 55, 108
Carol Temerarul, 51, 82, 137, 217, 253, 255, 264
Carpaccio, 335
Cartier (Jacques), 398
Cassirer (E.). 9, 18, 27
Castelli (Benedetto), 330
Castiglione(Baldassare), 188
Castruccio Castracani, 218
Catanco (P.), 304
Caterina de Aragon, 89, 227
Caterina dei Medici, 85, 190, 222
Caus (Solomon), 292
Cazimir IV, 52
Cazimir III cel Mare, 110
Cellini (Benvenuto), 55, 193
Cervantes, 7, 16, 25, 396, 404
Chateaubriand, 405
Claro (Giulio), 189
Claude de France, 73
Claude de Seyssel, 233
Clement V, 42, 58, 339
Clement VI, 59
Clement VII, 97, 126, 193
Clement VIII, 187
Clouet (Jean), 75, 99, 105
Coelho (Gonzalo), 378

Cola di Rienzo, 43, 44, 125
Coligny (familia), 85
Coligny (François), 190
Collconi (Bartolomeo), 258, 306
Colón Cristobal - vezi Columb, 7, 16, 25, 94, 368
Colonna (familia), 42
Columb (Cristofor), 7, 16, 25, 94, 331, 341, 344, 345, 349, 350, 351, 354, 356, 363, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 398, 406
Commines(Ph. de), 212
Condé, 74, 85
Condorcet, 6, 14, 24
Conti (B.), 193
Copernic, 7, 12, 16, 21, 25, 30
Corneliszoon C., 290
Coronado (Vásquez), 389
Cortés (Hernán), 331, 384, 385, 386, 387, 393, 396, 406
Cortesi (Paolo), 71
Cosimo (Piero di), 128
Cosmas Indicopleustes, 363
Costin (Miron), 406
Covilhao (Pero de), 355, 356
Crescenzi (Piero de), 272, 277
Cristian I (de Oldenburg), 106
Cristian II (Tiranul), 106
Cristian (Suedia), 222
Cromwell (Th.), 183
Curie (Marie), 278
Cusanus (Nicolaus), 67

Damhouder(Josse), 189, 190
Da Mosto (Alvise), 346, 352
D'Annunzio (Gabriele), 9, 18, 27
Dante Alighieri, 405
David, 306
Deciani (Tiberiu), 189
De Kemadiel, 199
Della Porta (Gianbattista), 292, 330
De Sanctis (Fr.), 9, 18, 27
Descartes, 11, 21, 30
Despot Vodă (Iacob Heraclit), 406
Diaz (Bartolomeu), 350, 354, 356, 357, 363
Diaz (Bernal de Castilia), 385, 386, 398
Dietrich (Gérard), 199
Dilthey W., 9, 10, 18, 19, 27, 28
Dimitrie (Marele Duce), 54
Doja Gh., 55
Dolcino (Fra.), 59
Donatello, 254
Dondi (Jacopo), 272
Doni Fr., 308
Dragoş din Maramureş, 56
Drake (Francis), 397, 399, 400, 401, 405
Dubois Dessaule, 199
Dulcert (Angelino), 346
Duns Scotus, 66
Dürer (Albrecht), 6, 14, 24, 296, 301, 311
Duşan Ştefan, 52

Eboli (familie seniorială spaniolă), 74
Eckhart (Meister Eckhart), 60
Eduard I (Anglia), 182
Eduard III, 37, 44, 58
Eduard IV, 72, 227
Egmont, 74
Ehinger, 389
Elcano (Juan), 382, 383
Elisabeta I (Anglia), 90, 92, 99, 115, 137, 391, 400
Elisabeth de France, 105
Elisabeta de Valois, 99
Emanuele Filiberto de Savoia, 187, 260
Emilione, - vezi Marco Polo, 331-372
Erasm din Rotterdam, 6, 14, 24, 209, 217, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 285
Ercilla (Alonso), 389, 404
Ercker, 281
Espinosa (Gaspar), 386
Essex (contele de), 261
Este (familia), 122
Este (Alfonso d'), 330
Estienne (Henri), 276
Eugen III (papă), 335
Eugen IV, 365
Eyck (Jan van), 68, 177

Faguet (Émile), 9, 18, 28
Falier(Marino), 49
Farinacci (Prospero), 189
Farnese (familia), 261
Farnese (Alessandro), - vezi Paul III, 261
Federigo de Aragon, 48
Ferdinand Catolicul (de Aragon), 94, 95, 96, 97, 123, 126, 131, 210, 217, 218
Ferdinand I de Austria (fratele lui Carol Quintul), 84, 98, 108, 137
Fernando (Ferdinand Catolicul), 85
Ferrante de Aragon, 84, 304

Filarete (Antonio de Pietro Averlino), 285, 304, 308, 309
Filiberto de Savoia, – vezi Emanuele Filiberto, 187, 260
Filip II (Spania), 84, 85, 89, 90, 98, 100, 102, 103, 123, 124, 137, 144, 169, 170, 212, 246, 260
Filip August, 311
Filip cel Bun, 79
Filip cel Frumos (Burgundia), 40, 42, 44, 58, 82, 83, 96, 98, 101
Filip VI de Valois, 44
Fioravanti (Rodolfo), 319
Fitzhebert, 272
Fleuret (Perceau), 199
Florentin, 398
Florin (Juan), 398
Foix (Gaston de), 260
Fontana (Domenico), 300
Fontana (Giacomo), 318
Foscari (Francesco), 198
Fra Giocondo da Verona, 304
Francisc I (Franța), 75, 77, 85, 86, 124, 127, 135, 136, 137, 140, 172, 188, 190, 210, 212, 224, 235, 243, 246, 255, 256, 262, 316, 322, 398
Francisc II, 85
Francisc de Assisi (Sf.), 10, 19, 28, 336
Francisco de Suarez, – vezi Suarez, 217
Franken (Johansen), 284
Frederic II (Hohenstaufen), 40, 41, 107
Frederic II (Prusia), 224, 250
Frederic III, 110
Frontinus (Sextus Iulius), 266, 272
Frundsberg (Georg von), 258
Fugger (Jakob), 78, 84, 167, 169, 172, 258, 281

Galeazo (Giano), 127
Galeazo(Maria), 127, 217
Galileo Galilei, 7, 16, 25, 277, 292, 326
Gallo (frații), 292
Gama (Vasco da), 331, 361, 404
Gandia, – vezi Giovanni duce de Gandia, 126
Garay (Francisco), 386
Garcia (fiul ducelui de Alba), 259
Gaspar de Corte Real, 360
Gattamelata (Erasmo de Narni), 258, 306
Gattinara, 97
George (St.), 9, 18, 27
Gerhard Gerhards, – vezi Erasm din Rotterdam, 224
Gianibologna, 163
Gibbon E., 6, 15, 24
Ginghis Han, 343
Gioacchimo da Fiore, 10, 19, 28
Giocondo (Giovanni), 298
Giocondo da Verona, 403
Giovanna I., 48
Giovanni, duce de Gandia, 126
Giovanni da Montecorvino, 339
Giovanni da Pian del Carpine, 335, 336, 338
Giovio (Paolo), 233
Glanville (Ranulf), 183
Gobineanu (Arthur), 9, 18, 27
Godunov (Boris), 116
Gonzaga (familia), 122
Gonzaga (Federico), 192
Gonzales Gil. Avila, 386
Gonzalo (Hernandes de Oviedo), 393
Gonzalvo da Córdoba, 123, 126, 253
Goujon (Jean), 349
Grainville (Richard), 400
Gramsci (Antonio), 220, 222
Grigore IX, 202, 288, 342
Grijalva (Juan), 384
Grotius (Hugo), 213
Guardi, 162
Guas (Juan), 237
Guerra (Luis), 375
Guicciardini (Fr.), 233
Guicciardini (Ludovico), 233
Guise (familia), 85
Guise (Fr.), 74
Guizok(Fr.), 7, 15, 25
Gustav Adolf., 250, 253
Gustav I (Eriksson Vasa), 106
Guzmán (Nuño), 387

Haakon VI (Norvegia), 51
Habsburg (dinastia), 40, 41, 51, 82, 98, 107, 108, 127
Halcin (Peter), 289
Hawkins (John), 399, 400
Hayton (călugăr), 338
Hegel, 7, 15, 25
Henric (Portugalia), 99
Henric II (Anglia), 182
Henris II (Franța), 85, 87, 99, 170, 203, 258
Henric III (Castilia), 222, 341, 347

Henric III (Franţa), 59, 85, 155, 203, 222
Henric IV de Bourbon (Franţa), 85, 180, 222, 255, 256
Henric IV (Germania), 243
Henric VII (Anglia), 88, 90, 91, 92, 183, 398
Henric VIII (Anglia), 73, 89, 90, 91, 92, 123, 182, 184, 222, 227, 229, 255, 257, 262, 315, 316
Henric Navigatorul, 314, 345, 353, 354
Heraclit (Iacob), – vezi Despot, 406
Heredia (Pedro), 389
Herodot, 205, 233
Herrera, 389
Hesse, 285
Hoffmannsthal, 9, 18, 27
Hohenheim (Phil. Aureolus) - vezi Paracelsus, 317
Hohenzollern, 113
Hojeda (Alonso), 376, 377, 378
Holbein (cel Bătrân), 91
Holbein (cel Tânăr), 125, 225, 229, 315
Honteurs (Johannes), 406
Hôpital (Michel de l'), 233
Hrabanus Maurus, 332
Huc Evariste, 344
Hugo (Victor), 6, 15, 25
Hugues de St. Victor, 332
Hume (David), 6, 15, 24
Hus (Jan), 31, 60, 62, 107
Hutten (Ulrich von), 12, 22, 30

Iacob I (Anglia), sau Iacob VI (Scoţia), 90
Iacob VI (Scoţia), 90, 190
Ibn Battuta, 333, 334
Ibn Fathlan, 333
Ibn Hardadbeh, 333
Ibn Rusta, 333
Ibn al-Vardi, 334
Ieronim din Praga, 107
Indicopleustes, – vezi Cosmas I, 363
Inocenţiu III, 52, 365
Inocenţiu IV, 336, 339
Inocenţiu VI, 125
Inocenţiu VIII, 123, 126, 210
Ioana d'Arc, 39
Ioan XXII, 57
Ioan XXIII (antipapă), 59
Ioan de Hunedoara, 110
Ioan (regele preot), 335, 348, 355
Isabela (de Aragon), 367
Isabela Catolica (de Castilia), 94, 96, 255, 314
Isidor de Sevilla, 332
Iuliu II (papă), 124, 126, 131, 226, 366
Iustinian, 233
Ivan III cel Mare, 54, 114
Ivan IV cel Groaznic, 110, 115, 116, 160

Jacopone da Todi, 59
Jacques Coeur, 78
Jadwiga, 110
Janssen (Zacharias), 292
Jean de Jandun, 58
Jeanne Seymour, 125
João I, 353
João II, 354, 364
Josephus Flavius, 233
Juan de la Costa, 376
Juan de Mariana, vezi Mariana (Juan de), 217
Juan de Zumarraga, 96
Juana la Loca (Ioana Nebuna), 83
Jürgen (din Braunschweig), 290, 325

Kalojan, 52
Kepler, 12, 21, 30
Kohler (Barthel), 282
Konz von den Rosen, 282
Kremer Gerhart (Mercator), 350, 380
Kubilai, 342, 343, 344
Kutner (August), 293
Kyeser (Konrad), 287, 288, 294, 317, 318

La Boétie, 217
Ladislau Jagello, 52
Lampe (H.), 61
Lancaster, 88
Lanson (G.), 6, 9, 14, 18, 24, 27
Larini (Buonaiuto), 310
Las Casas (Bartolomé de), 372, 393, 395, 405
Laurenţiu Magnificul, – vezi Medici, Lorenzo dei, 7, 15, 25, 129, 133
Lautaro, 388, 389
Lavrador (Fernandes João), 360
Lăpuşneanu (Alexandru), 119
Lee W., 290
Leon X, 7, 15, 25, 77, 126, 217
Leonardo da Vinci, 126, 203, 257, 267, 272, 273, 274, 289, 298, 304, 308,

310, 311, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330
Leoni (Pompeo), 330
Lescot (Pierre), 349
Leto (Pomponio), 193
Lobsinger (Hans), 282
Locke (John), 180, 224
Lopez (Diego), 376
Lope de Vega, 404
Locquenghien (Jean de), 298
Lorenzo (călugăr, Portugalia), 336
Lorenzo dei Medici, - vezi Medici Lorenzo dei, 7, 15, 25, 129, 133
Louise de Bourbon, 73
Lucrezia Borgia, 126
Ludovic I cel Mare (al Polonici şi Ungarici), 53, 108
Ludovic I (duce de Anjou), 52, 108
Ludovic II (Germania), 51
Ludovic II (Polonia), 108
Ludovic IV (Bavarezul), 58, 67
Ludovic IX cel Sfânt, 178, 204, 337
Ludovic XI, 65, 78, 85, 203
Ludovic XII, 71, 73, 85, 123, 126, 131, 186, 203, 217, 218, 255, 260, 264, 311, 322
Ludovic XIII, 203
Ludovic XIV, 203
Ludovic Maurul, 124, 127
Ludwig (E.), 9, 18, 27
Luftor(Luther), 7, 16, 25
Luther (Martin), 7, 16, 25, 209, 217, 231, 232, 233
Luxemburg (dinastia), 51, 79, 107

Machiavelli, 72, 86, 126, 209, 212, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 227, 230, 231, 233, 234, 236, 253, 254, 255, 264
Magalhães Fernão, - vezi Magellan, 380, 384
Magellan (Fernando), 331, 380, 381, 382, 383, 384, 400, 406
Mahomed I, 57
Mahomed II, 57
Maiano (Benedetto da), 130
Malocelli (Lancellotto), 346
Mantica(Mario), 189
Manuel I cel Mare (El Afortunado), 356
Manuel II, 359, 360, 384
Marchi (Francesco de), 292, 304
Marco Polo, - vezi Polo, 331, 333, 335, 337, 340, 342, 343, 344, 345, 350, 366, 372
Margareta de Austria, 72
Margareta de Danemarca, 51, 105
Maria de Burgundia, 82, 136, 137
Maria Stuart, 72, 89, 90, 119
Maria Tudor, 89, 90, 99, 123
Mariana(Juan de), 217
Mariano Iacopo (zis Taccola), 293, 319
Marignolli (Giovanni), 339, 340
Marot (Clément), 5, 14, 23
Marsiglio (Ippolito), 189
Marsilio de Padova, 58
Martin V, 107, 366
Martini (Francesco Giorgio di), 241, 242, 288, 289, 290, 304, 308, 309, 320
MatciCorvinul, 83, 110, 152
Matteo, 342
Mazzenta (Giov. Ambrogio), 321, 330
Maximilian I (Austria), 39, 72, 73, 82, 83, 85, 96, 99, 101, 126, 131, 152, 172, 218, 258
MaximilianusTransilvanus,406
Medici (familia), 78, 98, 127, 129, 130, 131, 162, 377, 379, 389
Medici (Cosimo cel Bătrân), 127, 129, 308
Medici (Giovanni, papa Leon X), 77, 126
Medici (Giuliano), 136
Medici (Lorenzo dei), 7, 15, 25, 129, 133
Medina Sidonia (ducele de), 100
Melanchton, 6, 14, 24
Mela (Pomponius), 363
Meloni (Altobello),137
Melzi (Francesco), 329, 330
Melzi (Orazio), 330
Mendoza (Pedro), 389
Mercator, - vezi Kremer Gerhart, 350, 380
Mercur, 163
Merkelm Gast, 293
Michelangelo, 67, 306, 310
Michel de l'Hôpital, 233
Michelet (Jules), 7, 8, 10, 15, 16, 19, 25, 26, 28
Michelozzo Michelozzi, 130, 131
Miesko I, 52
Ming,345
Mircea cel Bătrân, 56, 117
Missaglia (Benedetto da), 298

Moctezuma II, 385, 392
Moise Vodă, 119
Moller A., 290
Monferrato(marchizul de), 187
Monnier(Ph.),9, 18, 27
Montaigne, 7, 16, 25, 405
Montecorvino, 271, 335, 339
Montefeltro (familia), 122
Montefeltro (Federico da), 207, 215, 272
Montefeltro (Guidobaldo), 215
Montesquieu, 180, 238
Montfort (Simon de), 177
Montmorency, 74, 85
Morton (contele), 190
Morus (Thomas), 209, 217, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 308, 309
Müller (Johannes), 295
Münster (Sebastian), 373
Murad I, 57
Murad II, 57

Napier, 274
Napoleon, 96, 250, 330
Narvaez (Pamfilo), 386
Nassau (Johann von), 259
Nassau (Moritz von), 253, 262
Nemours (ducele de), 260
Nero, 300
Newcomen, 281
Newski (Alexandr), 114
Newton, 323
Niccolò V, 342
Niccolò da Uzano, 254
Niccolò dei Conti, 341
Nicolae IV, 339
Nicolae V, 365
Nietzsche, 9, 18, 27
Nikitin (Afanasie), 341
Niño (Pedro Alonso), 375, 376
Noue (Fr. de la), 253
Nuñez (Alvaro Cabeza de Vaca), 389

Occam (William), 58, 66, 67, 68
Octavianus Augustus, 72
Oderico da Pordenone, 340
Olahus (Nicolaus), 406
Olid (Cristóbal), 386
Ordaz (Diego d'), 389
Orellana (Francisco), 388, 389
Orsini, 42
OttocarII Premysl, 107
Ottingen (Gaspar Schwizvon), 197
Ovando (Nicolas), 370

Pacioli (Luca), 274
Palissy (Bernard), 273
Palladio (Andrea), 298, 307, 365
Pantagruel, 404
Paracelsus, 12, 21, 30, 283, 317
Paré (Ambroise), 12, 21, 30
Parmentier, 147
Pasteur, 205
Patrizzi (Fr.), 308
Paul III (Alessandro Farnese, papă), 261, 308
Paul IV (Caraffa), 213
Pausanias, 363
Pazzi (familia), 78, 130
Peccei (Bernardo), 251,
Peruzzi (Baldassare), 37, 162, 304, 310
Petrarca, 5, 11, 13, 21, 23, 30, 48, 65, 66, 122, 125
Petru (apostolul), 365
Philon din Alexandria, 233
Piast (dinastia), 52
Piccolomini (Enea Silvio, papa Pius II), 5, 14, 23, 62, 66, 291, 344, 366, 372
Piccolpasso (C.), 317
Pico della Mirandola, 12, 21, 30, 227
Pigafetta(Antonio), 381
Pineda (Alonso Alvarez), 385
Pinzón (Martin), 368
Pinzón (Yanez Vicente), 368, 376
Pitti, 130
Pius II (papă), 5, 43, 291
Pizarro (Francisco), 331, 384, 388, 393, 396,406
Pizarro (Gonzalo), 388
Pizarro (Juan), 388
Platon, 227
Plinius cel Bătrân, 103, 283, 332, 344, 366, 372
Plutarh, 363, 372
Pol de Limburg, 33, 41
Polybius, 233, 266
Pollaiolo (Antonio), 199
Pollaiolo(Piero), 199
Polo (Marco), 331, 333, 335
Poma (H.), 387
Ponce de León (Juan), 384
Ponteo (J.), 284
Popescu (Radu), 406
Posidonius, 363
Priscianus din Cesarea, 332

Przemysl, 51
Ptolemeu, 350, 363, 372

Quesada (Gonzalo Jimenez), 389

Rabelais, 5, 7, 14, 16, 23, 25
Radu de la Afumaţi, 119
Ralcigh (Walter), 391, 397, 399, 400, 405
Rameau (J. Ph.), 406
Ramelli (Agostino), 290, 320
Ranke (Leopold von), 7, 15, 25
Regii Catolici (Ferdinand şi Isabela), 84, 89, 94, 95, 97, 369, 372, 374, 390
Regiomontanus, 354
Renan, 10, 11, 19, 21, 28, 30
Renée (madame), 73
Reuchlin, 6, 14, 24
Ribes (Jaime), 354
Richard III, 111, 227
Richard de Cornwall, 40
Richelieu, 85, 180
Rinaldo de Montecroce, 339
Robertson W., 6, 15, 24
Rodrigo de Borja, – vezi Alexandru VI Borgia, 94, 126, 193, 366
Ronsard,404
Roscoe (William), 7, 15, 25
Rosetti (G. V.), 287,
Rossetti (Ventura), 316
Rousseau (J. -J.), 405
Rousseau (Michel), 199
Rovere (Giuliano della R., papa Iuliu II),124, 126, 131, 226, 366
Rubruk (Willem van Ruysbroeck), 271, 335, 337, 338, 342
Rubruquis (Guillaume), – vezi Rubruk, 337
Ruccllai, 130
Rudolf IV de Habsburg, 40, 82
Ruskin (John), 7, 15, 25
Rusticciano da Pisa, – vezi Rustichello, 343, 344
Rustichello da Pisa, 343, 344
Ruysbroeck (Jan van), 60, 337

Sachetti (Franco), 188
Sagarra J., 346
Saint-Pol, 74
Saint-Simon (duce de), 339
Salle (Godifer de la), 347
Salustiu, 266
Salutati (Coluccio), 74, 215
Samo, 51
Sandjar, 335
Sangallo (Antonio de), 242, 295, 318
Sangallo (Giuliano de), 310, 318
Sanmicheli (Michele), 242, 296, 310
Saverio (Fr.), 359
Savery, 281
Savoia(ducele de), 131
Savonarola, 129, 193
Scalla (Alessandro), 130
Schlegel(fraţii), 7, 15, 25
Schwarz (M.), 167,
Segarelli, 59
Seneca, 363, 372
Sepulveda (Juan Ginés de), 393
Servet (Miguel), 7, 16, 25
Seyssel, – vezi Claude de S., 233
Sforza (familia), 127
Sforza (Caterina), 218
Sforza (Francesco), 77, 127, 203, 218
Sforza(Gian Galeazzo), 127
Sforza (Ludovico), 123, 193, 321
Sforza (Maria), 127, 199, 217
Shakespeare, 7, 16, 25, 405
Shrapnel (Henry), 294
Sickingen (Franz von), 258
Sigismund de Luxemburg (Ungaria), 107
Sigismund (Tirol), 152
Simion cel Mare, 52
Sismondi, 7, 15, 25
Sixt IV, 77, 96, 366
Sixt V, 194, 300
Soliman II Magnificul, 198
Solinus, 332
Solis (Juan Diaz), 380
Soto (Hernando de), 389
Stendhal, 7, 15, 25
Stevin (Simon), 290, 330
Stitte (Hans), 274
Stoica Grămăticul, 406
Strabon, 363
Strozzi (familia), 130, 162
Suarez (Fr.), 217
Suso (H.), 60

Ştefan (rege Ungaria), 53

Taccola, – vezi Mariano Iacopo, 293, 319
Tacitus, 72
Taine (H.), 9, 10, 18, 19, 27, 28
Tasso (Torquato), 404

Tartaglia (N.), 330
Tauler, 60
Tiepolo Baiamonte, 197
Tiepolo (Iacopo), 49
Timur Lenk, 339, 341
Titus Livius, 218, 266
Tolomei(Giacomo), 193
Toma din Aquino, 161
Torquemada (Juan de), 205
Torquemada (Tomás de), 205
Torricelli, 277, 325
Toscanelli (Paolo), 367
Tozzi (Benedetto), 193
Trapesunzio (Giorgio), 193
Tristan Nuño, 352
Troeltsch E., 9, 18, 27
Trygvasson (Olav), 270
Tudor (dinastia), 10, 18, 28, 92, 121
Tyler Wat,62

Ugolino, 346
Ulao Magno, 245
Urban V (papă), 125
Urban VIII, 330
Usodimare (Antonio), 346, 352

Vaclav II, 107
Vaclav IV, 107
Valdivia (Pedro de), 388, 389
Valentinois (duce de, - Cesare Borgia), 126, 137, 193, 218,220, 221
Valle (Gian Battista della), 266, 272
Valois (dinastia), 44, 201
Valturio (Valturius), 272, 287, 293
Vartier (Jean), 199, 207
Vasari (Giorgio), 5, 14, 23, 273, 329
Vasari (Giorgio cel Tânăr), 304
Vasco da Gama, - vezi Gama, 331, 355, 356, 357, 358, 361, 404
Vasile (Sf.), 109
Vasile III, 63, 107, 114
Vecellio(Cesare), 149, 173, 253
Vegetius (Renatus Flavius), 266, 272
Velázquez, 384, 385, 386
Venanzio F., 290, 321
Verrazzano (Giovanni da), 398
Vesalio, 7, 16, 25
Vesper (Georges), 199
Vespucci (Amerigo), 331, 350, 351, 375, 376, 377, 378, 379, 380
Vierlingh, 298
Villani (Filippo), 5, 13, 23
Vincent de Beauvais, 339
Virgiliu, 355
Visconti (familia), 48, 127
Visconti (Azzone),48, 127
Visconti (Gian Galeazzo), 127
Vitoria (Francisco de), 209, 213, 214
Vitruvius, 303, 307
Vivaldi (Guido), 346
Valdislav II Jagello, 107, 110, 111
Vladislav III Jagello, 110
Vlad Vintilă, 119
Voltaire, 6, 14, 24, 205, 224, 405

Wackenroder(H. W.), 7, 15, 25
Waldseemüller (Martin), 380
Watt, 288
Welser (familia), 78, 84, 170, 258, 389
Welser (Bartholomeus), 170
Werner II, 40, 82
Wyclif(John), 31, 60, 61, 62
Wilhelm de Olanda, 40
Wilhelm de Orania (Taciturnul), 100, 103, 222
Wilhelm Tell, 39
Wimpfeling (Jakob), 136
Windelband W., 10, 19, 28
Witgeetsten (Cornelius van), 288
Wolsey, 89
Wright (Edward), 350

Xenopol (A. D.), 118

York (familia), 88

Zizka (Jan), 107
Zanca (V.), 283, 291
Zuccari, 235
Zuccolo L., 308
Zumbre (Karl), 280
Zwingli (Huldreich), 217, 231

CUPRINS

Cuvânt înainte (7). Avant-propos (14). Foreword (23).

PROBLEME ȘI CRIZE ALE PERIOADEI ANTERIOARE

Sfârșitul Evului Mediu. Refluxul demografic (32). – Consecințe în viața economică (34). – Consecințe în plan social, politic și militar (37). – Dezechilibru politic. Criza Imperiului și a papalității (40). – Evoluții politice în Europa Occidentală (44). – În Europa Centrală și de Răsărit (50). – În Țările Românești (54). – Problemele Bisericii catolice (57). – John Wiclif și Jan Hus (60). – Declinul Universității și dislocarea certitudinilor intelectuale (64).

RENAȘTEREA POLITICĂ

Formarea statelor naționale (70). – Centralismul monarhic și organizarea birocratică a statelor (74). – Dezagregarea Imperiului (79). – Marile monarhii europene. Monarhia franceză (84). – Monarhia engleză (88). – Monarhia spaniolă (93). – De la absolutism la statul burghez: Țările de Jos (101). – Monarhiile de tip medieval. În Scandinavia (103). – În Europa Centrală și Orientală (106). – În Țările Românești (117). – State feudale, orașe-state, republici și tiranii italiene (121). – Repu-blica Veneția (130). – Tendințe și manifestări imperialiste (135).

RENAȘTEREA ECONOMICĂ

Redresarea demografică. Asistența socială (142). – Transformări în agricultură (146). – Producția industrială (150). – Activitatea comercială (internă și internațională). Transporturile (155). – Noi tehnici comerciale și financiare (161). – Alte fenomene și probleme economice (165). – „Revoluția prețurilor" (166). – Începuturile capitalismului. Consecințe sociale (170).

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Antecedente medievale (176). – Renașterea juridică. În Franța (178). – Dreptul și justiția în Anglia (182). – Dreptul și justiția în Germania (184). – Dreptul și justiția în statele italiene (186). –

Sistemul penalităților și regimul penitenciar (189). – Tribunalele secrete (195). – Procese intentate animalelor (199).

POLITICA EXTERNĂ, DIPLOMAȚIA. TEORIA STATULUI

Relații internaționale (208). – Dreptul internațional. Fr. de Vitoria (210). – Diplomația și tehnicile diplomatice (212). – Teoria politică a statului. Niccolò Machiavelli (215). – Erasm din Rotterdam (222). – Thomas Morus (225). – Martin Luther (228). – Jean Bodin (231).

ORGANIZAREA MILITARĂ. RĂZBOIUL

Rolul artileriei. Fortificațiile și asediile (236). – Flota maritimă și războiul naval (240). – Infanteria și cavaleria. Armamentul individual (246). – Tactica (249). – Structura armatelor (251). – Condițiile serviciului militar (258).

TEHNOLOGIA RENAȘTERII

Antecedente medievale (262). – Tehnologia într-o nouă perspectivă (265). – Tehnicile miniere (271). – Metalurgia (276). – Tehnologia mecanică (280). – Ingineria militară (286). – Ingineria civilă. Construcții publice (291). – Edilitatea (295). – Urbanistica (297). – Transporturile terestre (304). – Construcțiile navale (306). – Chimia tehnică (310). – Școala germană și școala italiană de tehnologie (311). – Leonardo da Vinci, inginer și inventator (315).

CĂLĂTORII ȘI DESCOPERIRI GEOGRAFICE. CUCERIRI ȘI COLONIZĂRI

Antecedente medievale. Călători arabi (326). – Soli papali și misionari catolici (328). – Călători laici vest-europeni în Asia. Marco Polo (334). – Explorările epocii Renașterii. Cauze generale (340). – Exploratori portughezi (345). – Vasco da Gama (349). – Caracteristicile imperiului colonial portughez (353). – Explorări spaniole (357). – Expedițiile lui Cristofor Columb (360). – Concepția colonialistă a lui Columb (366). – „Rivalii" lui Columb. Amerigo Vespucci (369). – Periplul lui Magellan (374). – „Conquistadorii". Hernán Cortés și Francisco Pizarro (378). – Caracterele colonizării spaniole (383). – Explorări franceze și engleze. Pirați și corsari (391). – Consecințele descoperirilor geografice și ale colonizărilor succesive (395).

Indice (401).

TABLE DES MATIÈRES

Cuvânt înainte (7). – Avant-propos (14). – Foreword (23).

PROBLÈMES ET CRISES DE L'ÉPOQUE PRÉCÉDENTE

Fin du Moyen Âge. Reflux démographique (32). – Conséquences pour la vie économique (34). – Conséquences au plan social, politique et militaire (37). – Deséquilibre politique. Crise de l'Empire et de la papauté (40). – Évolutions politiques dans l'Europe Occidentale (44). – En Europe Centrale et Orientale (50). – Aux Pays Roumains (54). – Problèmes de l'Église catholique (57). – John Wiclif et Jan Hus (60). – Déclin de l'Université et ébranlement des convictions intellectuelles (64).

RENAISSANCE POLITIQUE

Apparition des états nationaux (70). – Centralisme monarchique et organisation bureaucratique des états (74). – Désintégration de l'Empire (79). – Les grandes monarchies européennes. La monarchie française (84). – La monarchie anglaise (88). – La monarchie espagnole (93). – De l'absolutisme à l'état bourgeois: les Pays Bas (101). – Monarchies de type médiéval. En Scandinavie (103). – En Europe Centrale et Orientale (106). – Aux Pays Roumains (117). – États féodaux, états-cités, républiques et tyrannies italiennes (121). – La République de Venise (130). – Tendances et manifestations impérialistes (135).

RENAISSANCE ÉCONOMIQUE

Redressement démographique. Assistance sociale (142). – Transformations dans l'agriculture (146). – Production industrielle (150). – Activité commerciale (intérieure et internationale). Transports (155). – Nouvelles techniques commerciales et finacières (161). – Autres phénomènes et problèmes économiques (165). – „La Revolution des prix" (166). – Débuts du capitalisme. Conséquences sociales (170).

DROIT ET JUSTICE

Antécédents médiévaux (176). – La Renaissance juridique. En France (178). – Droit et justice en Angleterre (182). – Droit et

justice en Allemagne (184). – Droit et justice aux états italiens (186). – Système des pénalités et régime des prisons (189). – Tribunaux secrets (195). – Procès intentés aux animaux (199).

POLITIQUE ÉTRANGÈRE. DIPLOMATIE. THÉORIE DE L'ÉTAT

Relations internationales (208). – Droit international. Fr. de Vitoria (210). – Diplomatie et techniques diplomatiques (212). – Théorie politique de l'état. Niccolò Machiavel (215). – Erasme de Rotterdam (222). – Thomas Morus (225). – Martin Luther (228). – Jean Bodin (231).

ORGANISATION MILITAIRE. LA GUERRE

Le rôle de l'artillerie. Fortifications et sièges (236). – Flotte maritime et guerre navale (240). – L'infanterie et la chevalerie. Armement individuel (246). – Tactique (249). – Structure des armées (251). – Conditions du service militaire (258).

TECHNOLOGIE DE LA RENAISSANCE

Antécédents médiévaux (262). – La technologie sous une nouvelle lumière (265). – Techniques minières (271). – Métallurgie (276). – Technologie mécanique (280). – L'ingénieur militaire (286). – Génie civil. Constructions publiques (291). – Édilité (295). – Urbanisme (297). – Transports terrestres (304). – Constructions navales (306). – Chimie technique (310). – École allemande et école italienne de technologie (311). – Léonard de Vinci, ingénieur et inventateur (315).

VOYAGES ET DÉCOUVERTES GÉOGRAPHIQUES. CONQUÊTES ET COLONISATIONS

Antécédents médiévaux. Voyageurs arabes (326). – Messagers du Pape et missionnaires catholiques (328). – Voyageurs laïques ouest-européens en Asie. Marco Polo (334). – Explorations de l'époque de la Renaissance. Causes générales (340). – Explorateurs portugais (345). – Vasco da Gama (349). – Caractéristiques de l'Empire colonial portugais (353). – Explorations espagnoles (357). – Expéditions de Cristophe Colomb (360). – La conception colonialiste de Colomb (366). – „Adversaires" de Colomb. Amerigo Vespucci (369). – Périple de Magellan (374). – Les „conquistadors". Hernán Cortés et Francisco Pizarro (378). – Caractères de la colonisation espagnole (383). – Explorations françaises et anglaises. Pirates et corsaires (391). – Conséquences des découvertes géographiques et des colonisations successives (395).

Index (401).

CONTENTS

Cuvânt înainte (7). Avant-propos (14). Foreword (23).

PROBLEMS AND CRISES OF THE PREVIOUS PERIOD.

The end of the Middle Ages. The demographic decline (32). – Consequences in the economic life (34). – Social, political and military consequences (37). – Political lack of balance. The crisis of the Empire and papalism (40). – Political evolutions in Western Europe (44). – In Central and Eastern Europe (50). – In Wallachia and Moldavia (54). – The problems of the Catholic Church (57). – John Wiclif and Jan Hus (60). – The University Decline and the dislocation of the intellectual certainties (64).

POLITICAL RENAISSANCE

The formation of national states (70). – Monarchic centralism and the bureaucratic organization of the states (74). – The disintegration of the Empire (79). – The great European monarchies. The French monarchy (84). – The English monarchy (88). – The Spanish monarchy (93). – From absolutism to the bourgeois state: the Netherlands (101). – The medieval monarchies. In Scandinavia (103). – In Central and Oriental Europe (106). – In Wallachia and Moldavia (117). – Italian feudal-states, city-states, republics and tyrannies (121). – The Republic of Venice (130). – Imperialist tendencies and manifestations (135).

ECONOMIC RENAISSANCE

The demographic recovery. Social care (142). – Agricultural changes (146). – Industrial production (150). – Inner and international trade activity. Transports (155). – New trade and financial techniques (161). – Other economic problems and phenomena (165). – „The revolution of the prices" (166). – The beginnings of capitalism. Social consequences (170).

LAW AND JUSTICE

Medieval antecedents (176). – Juridical renaissance. In France (178). – Law and justice in England (182). – Law and justice in Germany (184). – Law and justice in the Italian states (186). –

The penalty system and the penitentiary régime (189). – The secret courts of law (195). – Trials faced by animals (199).

FOREIGN POLICY. DIPLOMACY. THE THEORY OF THE STATE

International relations (208). – International law. Fr. de Vitoria (210). – Diplomacy and the diplomatic techniques (212). – The political theory of the state. Niccolò Machiavelli (215). – Erasmus of Rotterdam (222). – Thomas Morus (225). – Martin Luther (228). – Jean Bodin (231).

MILITARY ORGANIZATION. WAR

The role od artillery. Fortifications (236). – The maritime fleet and the naval war (240). – Infantry and cavalry. Individual weapons (246). – Tactics (249). – The structures of the armies (251). – The provisions of the military service (258).

RENAISSANCE TECHNOLOGY

Medieval antecedents (262). – Technology in a new perspective (265). – Mining techniques (271). – Metallurgy (276). – Mechanical technology (280). – Military engineering (286). – Civil engineering. Public constructions (291). – Public amenities (295). – Urbanistics (297). – Land transports (304). – Ship constructions (306). – Technical chemistry (310). – The German and the Italian technology schools (311). – Leonardo da Vinci, engineer and inventor (315).

TRAVELS AND GEOGRAPHIC DISCOVERIES. CONQUESTS AND COLONIZATIONS

Medieval antecedents. Arab travellers (326). – Papal messengers and catholic missionaries (328). – Western-European lay travellers in Asia. Marco Polo (334). – Exploring during Renaissance. General causes (340). – Portuguese explorers (345). – Vasco da Gama (349). – The characteristics of the Portuguese colonial empire (353). – Spanish explorations (357). – Cristopher Columbus's expeditons (360). – Columbus colonialist conception (366). – Columbus' „rivals". Amerigo Vespucci (369). – Magellan's itinerary (374). – The „conquistadors". Hernán Cortéz and Francisco Pizzaro (378). – The main features of the Spanish colonization (383). – French and English explorations. Pirates and corsairs (391). – The consequences of the geographical discoveries and successive colonizations (395).

Index (401).